KALISIYA KI TAWARIKH
KA IKHTISAR

This translation has undergone revision by the author and is still the Text Book for all Armenian speaking Students. Almost all Theological Semi-naries use it irrespective of Denomination -

D. M. Atheny

KALÍSIYÁ KÍ TAWÁRÍḴH

KÁ

IḲHTISÁR.

MIN TASNÍF

PÁDRÍ JAMES C. MOFFAT, D. D.

MUDARRIS I TÁRÍḴH I KALÍSIYÁ

BA MAQÁM I PRINCETON THEOLOGICAL SEMINARY

WÁQI UNITED STATES OF AMERICA

JIS KÍ KHÁSS TALÍMÁT KÍ NAZAR
I SÁNÍ ZABÁN I URDÚ MEN
KARTE HÚE

PÁDRÍ E. M. WHERRY, D. D., NE APNÍ TARAF SE
KAI HISSE TÁLÍF O TASNÍF KARKE, SÚRAT I HAL
MEN TAIYÁR KIYÁ.

PUBLISHED FOR THE AMERICAN TRACT SOCIETY
AT LUDHIANA.

1912.

Dafa Doyum

Qímat Rs. 1-8-0

DI'BA'CHA TABA I AWWAL.

Is kitáb kí asl Angrezí zabán men likhí gaí, aur *Church History in Brief* kahlátí hai. Us ká musannif ek bará álim thá. Teís baras húe, ki mutarajjim us ká shágird thá. Jab Khudá ne us ko yih taufíq dí, ki Sahâranpúr ke Ilm i Iláhí ke madrasa men ustád howe, aur wuh kalísiyá kí Tawáríkh apní jamáat ko sikhláne lagá, to malúm húá, ki is mazmún par ek kitáb kí zurúrat hai. Albatta do tín kitáben maujúd thín, jo pahlí sadíon ke kuchh kuchh ahwál ká bayán kartí thín, lekin chauthí sadí se leke hál ke zamáne tak ká ahwál kisí kitáb men sáf taur se nahín páyá játá thá. Jo kuchh ki pádrí Mather sáhib kí tasníf musammá ba *Kalísiyá kí Tawáríkh* men likhá gayá, so aisí pechída o muhmil ibárat men pesh kiyá gayá, ki aksar parhnewále us ke matlab se mahrúm rahte the. Liházá main ne kaí ek Angrezí kitábon ko parhá, tá daryáft karún ki in men se kaun kaun tálib-ul-ilm ke liye ziyáda mufíd hongí. Ákhir ko main ne kitáb i mazkúra i bálá ko pasand karke us ko zabán i Urdú men tarjuma kiyá.

Wázih rahe, ki yih to lafzí tarjuma nahín hai. Hatt-al-maqdúr main ne koshish kí, ki asl kitáb kí haqíqat ko pesh karún, lekin Angrezí alfáz o muháwara kí pábandí na rahí. Baz fiqre bilkull chhor diye gae, aur baz nae fiqre bích men darj kiye gae. Aláwa is ke asl kitáb ke pahle 52 safhe chhorke, main ne kám shurú kiyá; yane us bayán ko chhorkar jo us zamáne se taalluq rakhtá hai, main ne is kitáb ká ahwál ain Masíh ke ásmán par urúj hone ke waqt se shurú kiyá. Yahán se Angrezí kitáb kí kull ibárat qaríban 352wen safhe tak is tarjume men páí játí hai:

FIHRIST.

TAMHI'D.

PAHLA' HISSA

PAHLA' BA'B. *Safha.*

DU'SRA' BA'B.

TI'SRA' BA'B.

DU'SRA' HISSA.

PAHLA' BA'B.

DU'SRA' BA'B.

TI'SRA' BA'B.

CHAUTHA' BA'B.

PA'NCHWA'N BA'B.

CHHATWA'N BA'B.

TI'SRA' HISSA.

NAWÁṈ BÁB.

DASWÁṈ BÁB.

GYÁRAHWÁṈ BÁB.

CHAUTHÁ HISSA.

PAHLÁ BÁB.

DÚSRÁ BÁB.

TÍSRÁ BÁB

CHAUTHÁ BÁB.

PÁNCHWÁṈ BÁB.

CHHAṬHWÁṈ BÁB.

SATWAN BAB.

ATHWAN BAB.

NAWAN BAB.

DASWAN BAB.

GYARAHWAN BAB.

BARAHWAN BAB.

TERAHWAN BAB.

TAMHÍD.

Dunyá pák dín aur pák Khudá kí talím ke wáste taiyár húí.

Peshtar is ke ki ham Kalísiyá kí tawáríkh kí taraf tawajjuh karen, dunyá kí us hálat ká mukhtasar bayán karná, jo Yisú Masíh ke namúd hone ke peshtar wuqú men áyí, fáida se khálí na hogá. Zí-ilm o tahzíb yáfta qaumen jo saltanat i Rúm kí taht aur sháhansháh Qaisar Augustus ke zer i hukúmat thín, naye dín ke liye taiyár ho gayí thín. Rúmí álamgír Bádsháhat kí qánúní shara o intizám i hukúmat ke sabab se qaumon men ajíb yagánagat paidá ho gayí thí. Yúnání zabán har kahín bolí játí thí, aur Yúnání talím aur falsafa har jagah ráij ho gayá thá. Rúmí intizám aur adálat se sárí qaumen faiz-yáb húín, aur har pahlú men log amn o amám se rahte the. Qadím mazáhib jin men Fitrat kí khúbíán deví deotáon kí shabíh se áshkára kí játí thín, talím-yáfta logon par kisí tarah ká asar na dál sakín, aur na un ke badle koí nayá taríqa nazar áyá, jis ko log mazhab ká darja dekar mán sakte. Is hálat men khusúsan do buráíán wuqú men áín; ek to be-díní o dahriyapan ke khiyálát, aur dúsre bátil parastí. In donon se logon ko na to faiz aur na tasallí pahunch sakí, aur zí-aql un se bilkull mutanaffir húe.

Falsafa aqlí fáida se khálí na thá, lekin akhláqí aur díní fáida na pahunchá saktá thá.

Falsafa se aqlí fáida to húá, lekin mazhabí josh ko sambhálne aur jism kí burí khwáhishon ko rokne aur un par gálib áne men kamzor thahrá; aur musíbat ke waqt ummed o tasallí bakhsh na húá. Wuh "Ná-ummed

aur dunyá meṉ Ḳhudá se ạlábida " the. Ạláwa is ke, wuh sáre hálát aur wáqiạt jin se Rúmí saltanat ne qayám páyá, aqwám ke darmiyán aḳhláqí tanazzulí ke báịs ṭhahre. Bad chalní is naubat tak pahuṉchí, ki sháyad peshtar kabhí na pahuṉchí thí, na is ke bạd kabhí sunne meṉ áyí. Is hálat meṉ bahut ạqlmand aur tahzíb ke ḳhwáháṉ koí aisá taríqa cháhte the, jo múrat parastish, Yúnání falsafa aur tạlím, yá Rúmí qánún o mulkí intizám se bihtar ho. Ek nayí zindagí kí zurúrat mahsús kí gayí, jo dil aur aḳhláq donoṉ ko az sar i nau paidá kare. Log aise zamáne ke liye taiyár the "Jab waqt púrá ho gayá, to Ḳhudá ne apne Beṭe ko bhejá."

Augustus kí bádsháhat.

Rúm ke sháhansháh Augustus kí ạlamgír bádsháhat, Shimál meṉ daryá i Ḍanúbe se Junúb kí taraf Afríka ke baṛe Registán tak: aur Pachchhim meṉ Jazíra i Britániya se Púrab kí taraf daryá i Furát tak phailí húí thí. Is baṛí bádsháhat ká Dár-us-Saltanat shahr i Rúm thá, aur har ek ịláqa jis ko "Rúmí súba" ká laqab hásil ho, wuh is taufíq ko baṛá faḳhr ká báịs samajhtá thá. Wuh na sirf ḳháss ḳháss huqúq ká wáris ṭhahartá, magar baṛe iḳhtiyárwáloṉ kí guroh meṉ shámil kiyá játá thá.

Qaumí yagánagat.

Is saltanat meṉ jo amr qaumí tafarruq ko dúr kartá thá, wuhí sab qaumoṉ meṉ yagánagat ká paidá karnewálá thá. Is yagánagat se Masíhí Dín ko qubúl karne aur us ke phailáne ke liye baṛí madad milí.

Yúnání tạlím ko apne hikmat aur hunar, falasafa aur musawwarí aur har tarah ke ịlm ke liye shuhrá i áfáq hásil

thá. In ulúm o funún men koí Yúnánion kí hamsarí nahín kar saktá thá. Sikandar i Azam kí fatúhát se Yúnání talím magribí mumálik men phailí. Shahr i Sikandriya jo is bádsháhat ke waqt men tamír kiyá gayá, aise mauqe par basáyá gayá, jahán púrab aur pachchhim kí mutafarriq qaumen ápas men mil jul saktí thín. Ek aur Yúnání shahr Súriya ká Antákiya thá, jise Silúkas Nikátur ne San 300 Qabl az Masíh tamír karwáyá. Jab Rúmíon ne Yúnán aur us ke iláqon ko jo Asia men wáqi the, fath kar liyá, to Yúnání talím aur ziyáda mumálik men phailí. Yúnání Bahr i Rúm ke kináron par já ba já ábád ho chuke the. Yúnání zabán tijáratí muámilon men istiamál kí játí thí, aur níz mulkí muámilát men bhí kám men láyí játí thí. Isí tarah Látíní zabán, jahán kahín Rúmí fatúhát hotí thín, wahán ráij ho játí thí. Is hálat men Injíl kí bashárat ke liye barí ásání húí.

Yúnání talím kí shuhrat

Yúnání zabán aur us ká istiamál.

Ek aur bát gaur ke láiq hai. Rúmí iláqon men lambí saraken banáí gayín, jin par qaumí afsar aur Rúmí faujen safar karte the, aisá ki tamám saltanat men safar karná ásání aur salámatí se hotá thá. Barí barí kishtián bhí chaltí thín, aur tarah tarah ke tijáratí mál o asbáb ko samundar kí ráh par le játí thín. In wasáil se jawán tálib-ul-ilmí kí haisiyat men Atene, Afasus, aur Misr ke ajáibát kí taraf sair karte rahe, aur cháron taraf se log Shahr i Rúm ko jáyá karte the.

Rúmí sarak aur qaum.

Qadím aqwám apná apná mazhab rakhtí thín, aur jab laráí men játí thín, wuh apne deví aur deotáon kí duháí detí thín. Jab in aqwám ne shikast kháke apní ázádagí kho dí, to log aksar

Bedíní kyúnkar phail gaí.

apne deotáon par shakk láne lage. Wuh kahte the, ki hamáre mabúd kahán the, ki unhon ne ham ko dushmanon ke háth se nahín bacháyá. Liházá jab Rúm ne qaríb sárí qaumon ko fath kar liyá, to bedíní bahut phail gayí. Yúnání dahriyon aur mulhidon ne apne khiyálát Rúmíon ke darmiyán phailáye. Talím yáfta najúmíon ko dagábáz jánke kahte the, ki agar do najúmí ittifáqan ráste men milen to taajjub kí bát hogí, agar ek dúsre par na hansen. Rúmí afsar, jo díní rusúm ke muhtamim the, aksar un rasmon kí hiqárat karte the. Baz Khudá kí hastí par aur áyanda zindagí par bhí shakk karte the. Bare bare musannif, apní mushkilát aur khatre kí wáridaton ko bayán karte waqt Khudá ká nám tak zabán par na láte the, jis se malúm hotá hai, ki we Khudá par ímán na rakhte the.

Koí Hádí dunyá kí qaumon ke liye nazar nahín átá thá.

In bayánát se záhir hai, ki gair-qaumon ke darmiyán koí taríqa na thá, jis se akhláqí aur mulkí bihtarí o bihbúdí ho. "Sárí makhlúqát milkar ab tak karáhtí thí, aur dard i zih men parí taraptí thí."

Falsafa, hikmat aur tahzíb, Yúnáníon kí taraf se Baní Ádam ko pahunchín: Sharíat aur mulkí intizám Rúmíon se wirásat men áye, lekin "Naját Yahúdíon se húí." Tamám dunyá men wuh rúhániyat men fauqiyat le gaye.* Wuh Khudá ke huzúr apní barakaton kí bábat fakhr karte the, lekin aur qaumon kí nisbat hamesha apní zimmewárí mahsús karte the. Is zamáne men un kí qaumí ázádagí hamesha ke liye játí rahí. Wuh Rúm ke bare samundar men goyá garq ho gaí.

Yahúdí log Rúm ke taht men ákar apní qaumí ázádagí se mahrúm ho gaye.

---

*Dekho Istis. IV : 7, 8.

Hurqánus I ke aiyám men̲ wuh Rúm ke zer i hukúmat ho gaye the, aur un kí manzúrí se un par Herodís Idúmí bádsháh muqarrar húá. Jab wuh zálim mar gayá, us kí bádsháhat taqsím hoke us ke tín beṭon̲ men̲ bán̲ṭí gaí. Arkhiláus Yahúdiya kí chauthái ká bádsháh jiláwatan kiyá gayá. Is par yih bádsháhat Súriya ke Súba men̲ shámil húí, aur Rúmí hukkám ke taht men̲ áyí, jin men̲ se ek Puntus Pilátus thá. Phir ek arsa bad yih bádsháhat Herodís Agrippa I ko, jo Herodís Buzurg ká potá thá, sipurd kí gayí. Us ke intiqál ke waqt, tamám Filistína Súriya ke súba men̲ shámil kiyá gayá, aur is ke bad Rúmí hákimon̲ ke taht men̲ rahá.

Herodís kí bádsháhat kí tamámí par Rúm ke tín súbaját ban gaye.

Rúm ká kull ikhtiyár Yahúdiya par qáim kiyá gayá.

Yahúdiya Baní Isráel ká watan thá, aur Shahr i Yarúsalam un ká Pák shahr thá, jis men̲ haikal aur us kí ibádat Músawí sharíat ke hukm ke bamújib hotí thí. Jo Yahúdí gair-mumálik men̲ rahte the, is Pák shahr ko apná qibla jánte the, aur Íd ke waqt wahán̲ jáke Íd ke dastúrát aur ibádat ko bajá láte the. Jab Yahúdí Bábul kí asírí kí hálat se riháí pá chuke aur un ko ijázat dí gayí ki apne watan ko lauṭ jáwen̲, to bahut log Bábul hí men̲ rah gaye. Chunánchi Masíh ke aiyám men̲ Bábul men̲ Yahúdíon̲ kí barí ábádí thí. Is hí tarah jab Antákíus Ipífánius ne Yahúdiya par charhái kí, aur bahut Yahúdíon̲ ko jiláwatan kiyá, to Sikandariya men̲ Yahúdíon̲ kí dúsrí ábádí shurú húí. Waqtan fiwaqtan Yahúdiya se aur bahut log Sikandariya men̲ já base, yahán̲ tak ki us shahr aur Misr ke dígar maqámon̲ men das lákh se ziyáda Ya-

Yahúdiyá aur Yarúsalam kí qadr.

Yahúdí ábádí Bábul, Antákiya aur Sikandariya men̲.

húdí ábád the. Yahúdí gair-mumálik men̲ aksar tijárat men̲ mashgúl the, aur tijárat kí ḳhátir wuh Bahr i Rúm ke baṛe shahron̲ men̲, jo samundar ke kináre par ábád the, búd o básh karte the. Liházá Jazáir i Kuprus aur Súriya aur Yúnán ke baṛe shahron̲, aur Rúm men̲ bhí, Yahúdí ábád the. Tauret, Zabúr aur Ambiyá kí kitáben̲ Yúnání zabán men̲ tarjuma kí gayín̲ aur yih tarjuma, jo Sepṭúájinṭ kahlátá thá, un sab Yahúdíon̲ men̲ ráij thá, jo gair-mumálik men̲ rahte the. Agarchi in logon̲ ko Sharíạt ke mutábiq Yarúsalam kí ạmm ịbádat men̲ sharík honá muhál thá, taubhí wuh apne sinegágon̲ men̲ Sabt ke din jáke, Kalám sunte aur duạ karte the. Misr men̲ unhon̲ ne ek ạlíshán haikal banáyí, jis men̲ we Músawí shariạt ke mutábiq Ḳhudá kí ịbádat karte the.

Jazáir men̲ Yahúdíon̲ kí ábádí kyún̲kar húí.

Yúnání zabán men̲ Pák Kalám ká tarjuma.

Masíh ke aiyám men̲ Yahúdíon̲ aur gair-qaumon̲ ke darmiyán mutlaq judáí thí. But-parastí kí koí súrat un ke bích kahín̲ na rahí. Ek faríq Farísí kahlátá thá, yạne wuh jo *judá kiyá húá* thá, jo na sirf Músá kí shariạt par lekin bahut Hadíson̲ par ạmal kartá thá. Un kí ịbádat lafzí taur par ṭhík thí, lekin aksar wuh ek nafratí riyákárí aur záhir-parastí thí.

Farísí.

Ek aur faríq thá, jo Sadúqí kahlátá thá. Is faríq men̲ bahut ạlim káhin the, wuh Hadíson̲ par bharosa nahín̲ rakhte the, balki sirf Músá kí pán̲ch kitábon̲ par ímán láte the. Failsúfon̲ ke muwáfiq wuh ạql par aur ạqlí báton̲ par iạtiqád rakhte the. Masíh ke áne aur murdon̲ ke jí uṭhne par ímán na rakhte the.

Sadúqí.

Essení.

Faqíh aksar Farísioṉ ke sáth ham-ḳhayál the, wuh kalám ke sikhánewále aur us kí naql karnewále the. In ke siwá ek aur firqa Essení thá. Yih chhoṭá sá faríq thá, aur faqíroṉ kí tarah jangal meṉ rahtá thá.

Yahúdí murídoṉ ke do aqsám.

Yahúdí gair-aqwám se ạláhida rahte the, lekin un ko Yahúdí banáne meṉ sargarm the. Muwarriḳh is bát par shahádat dete haiṉ, ki gair-qaum ke bahut log Yahúdí yá Yahúdí muríd húe. Do qism ke muríd the: *Rástbází ke muríd*, jin ká ḳhatna kiyá gayá, aur jinhoṉ ne qaríban un sab huqúq ko hásil kiyá, jo sachche Isráelí rakhte the; aur *Darwáze ke muríd*, wuh jo butoṉ kí parastish na karte, aur na harám kí chízeṉ kháte aur nápákí se sáf the. Yih log ịbádat meṉ sharík the, lekin ḳhatna na karte the.

Yahúdí ummed.

Sirf yih ek hí qaum sachche aur zinda Ḳhudá kí parastish kartí thí. Háláṉ ki wuh Butparast saltanat ke bích meṉ goyá garaq ho rahí thí, taubhí wuh ummed rakhtí thí, ki jab Masíh áwegá un ká hál badal jáegá, aur wuh ḳhud ạlamgír bádshahát meṉ hokar dunyá kí tamám qaumoṉ par hukmrání kareṉge. Masíh ká mahal aur taḳht koh i Saihún par wáqị hoṉge aur sárí qaumeṉ apne hadye waháṉ jáke pesh kareṉgí.

Yúhanná ká wạz aur baptisma.

Yahúdíoṉ kí yih ummed thí: aur aksar wuh Rúmíoṉ ke zulm se bachne kí intizárí karte the. Achának ek bát kí ạjíb ḳhabar ne un ke diloṉ meṉ baṛá josh paidá kiyá. Ek nabí Yardan ke kináre wạz karne lagá, jo Eliás kí súrat aur iḳhtiyár se logoṉ ko kahtá thá, ki Masíh mere píchhe anewálá hai, aur zurúr hai, ki sab log gunáh se

tauba karke us kí intizárí kareṉ. Jo log Yúhanná kí taʻlím ko qubúl karte the, us ke háth se baptisma páte the. Un

Wuh Yisú Násarí ko Masíh qarár detá thá.

meṉ se jo baptisma cháhte the, ek Yisú Násarí, Mariyam ká Beṭá thá, jis ká shauhar Yúsuf thá. Yúhanná us ko baptisma dená na cháhtá thá, lekin Yisú ke kahne se baptisma diyá aur logoṉ ko kahá, "Yih wuhí hai, jo ánewálá thá." Yúhanná ke baʻz shágird Yisú ke píchhe ho liye.

Is waqt se Yisú waʻz karne lagá, aur sáṛhe tín baras tak

Yisú kí khidmat.

Galíl ke shahroṉ aur gáwoṉ meṉ aur kháss Yarúsalam meṉ bhí logoṉ ko taʻlím dí, ki Khudá kí bádsháhat nazdík hai. Wuh apní taʻlím ke sáth muʻajizoṉ se apne Iláhí ikhtiyár ko záhir kartá thá. ʻAwám-un-nás bahut khush hue, aur us ko Masíh qarár dete the, aur baʻz auqát us ko bádsháh banáne cháhte the. Lekin jab Yisú ne un kí ummed aur us khwáhish kí mukhálifat kí, ki Rúmí hukúmat se bagáwat karná cháhiye, táki Yahúdí Masíhí hukúmat

Yisú radd kiyá gayá aur maslúb húá.

qáim kí jáwe, aur ʻaláwa is ke jab us ne Farísíoṉ aur Faqíhoṉ kí riyákárí aur be-ímání ko fásh kiyá, to unhoṉ ne us ke daʻwá aur us kí rúhání taʻlím ko radd kiyá. Yisú par jhúṭhá ilzám lagáke unhoṉ ne us ko Qáifa aur Puntus Pilátus ke sámhne khíṉchá aur salíb par chaṛháyá.

Yisú ne is naubat kí intizárí kí thí, aur bár bár apne

Yisú qabr se phir jí uṭhá aur shágird tasallí-pizír húe.

shágirdoṉ ke sámhne us kí peshín-goí kí, balki un se waʻda kiyá, ki Main tísre din jí uṭhúṉgá. Shágird khauf o taraddud meṉ áke ná-ummed húe. Wuh baṛe gam meṉ mubtilá ho gaye, magar ek wáridát wuqúʻ meṉ ái, jis se un kí ummed kí rákh se shuʻala phir uṭhá, aur wuh sab nayí zindagí meṉ zoráwar aur qawí ímán se khush húe.

Yisụ́ apní maut ke bạd tísre din jí uṭhá, aur chálís din tak apne taín un ko zinda dikhátá rahá, aur tarah tarah kí nishánion aur muạjizon se is bát ko sábit kiyá.

Yisụ́ ne ásmán par urúj kiyá.

Ákhirkár wuh un se judá hokar ásmán par urúj kar gayá. Lúqá is májare ká yún bayán kartá hai, ki Yisụ́ ne apne shágirdon se milkar hukm diyá, ki "Yarúshalem se báhar na jáo, balki Báp ke us wạde ke púre hone ke muntazir raho, jis ká zikr tum mujh se sun chuke ho, kyúnki Yúhanná ne to pání se baptisma diyá; magar tum thoṛe dinon ke bạd Rúh ul Quds se baptisma páoge."

"Pas unhon ne jamạ hokar us se yih púchhá, ki Ai Khudáwand, kyá tú isí waqt Isráíl ko bádsháhí phir ạtá karegá? Us ne un se kahá; Un waqton aur miạ́don ká jánná, jinhen Báp ne apne hí ikhtiyár men rakhá hai, tumhárá kám nahín, lekin jab Rúh ul Quds tum par názil hogá, to tum qúwat páoge; aur Yarúshalem, aur tamám Yahúdiya, aur Sámariya men, balki zamín kí intihá tak, mere gawáh hoge. Yih kahkar wuh un ke dekhte dekhte upar uṭhá liyá gayá: aur badlí ne use un kí nazaron se chhipá liyá."

Rúh ul Quds ká wạda.

Is waqt se shágird apne Khudáwand ko dunyá ká naját-dihinda jánte the, jis ne apní ján deke gunáh ke liye kaffára diyá aur ab maut aur qabr par fathyáb hokar wuh ạlam i bálá men Báp ke dahine takht nishín húá.

KALÍSIYÁ KÍ TAWÁRÍḲH.

PAHLÁ HISSA.

San 1 se 100 tak.

PAHLÁ BÁB.

Tawáríḳhí arson ke bayán men.

Ḳhudáwand ke urúj karne ke bad kalísiyá kí táríḳh ke ḳháskar chár bare zamáne hain;—

Táríḳh ke chár zámane.

I.—Wuh jo Rasúlí kahlátá hai, jis men kalísiyá ke sharíkon men we log shámil the, jinhon ne Ḳhudáwand ko dekhá tha, aur jo ilhám se kalísiyá ko talím dete the.

II.—Wuh zamána jis ke áḳhir men dín i Iswí ne saltanat i Rúm men sáre mazhabon par qadr o manzilat hásil kí. Yih zamána dúsrí sadí ke shurú se leke san 325 tak hai, jis sál men kalísiyá ká pahlá jalsa i ámm munaqid húá. Is jalse men Qunstantín Sháhansháh i Rúm mír i majlis húá.

III.—Tísrá zamána san 325 se leke 1517 tak hai. Is zamáne men kalísiyá záhirí taur se mulkí intizám ke sáth sharík kí gaí, lekin bátiní taur par wuh sharaí qáidon ke band men bándhí gaí, magar san 1517 men wuh is gulámí kí hálat se rihái páne lagí.

Tísre zamáne ke chha hisse.

Is bare zamáne men ḳháskar chha hisse hain: (1) San 325 se leke 431 tak, jab Nastúrí firqa kalísiyá se aláhida ho gayá; (2) San 431 se leke 553 tak, jab wuh kalísiyáen jo Manáfizáit kahlátí hain, kalísiyá se alag ho gaín; (3) San 553 se leke 632 tak, jab Islám ke barpá

hone se Sharqí aur Janúbí kalísiyáon ko be-hadd nuqsán pahunchá; (4) San 632 se 1054 tak, jab Kátholik kalísiyá, do hisson men munqasim ho gaí; yane Yúnání kalísiyá Látíní kalísiyá se alag ho gaí; (5) San 1054 se 1305 tak, jis men Popí ikhtiyár ghatne lagá; (6) San 1305 se 1517 tak, jis men kalísiyá ke rifármaron kí koshishen kámyáb hone lagín

IV.—Chauthá bará zamána 1517 se leke hál tak hai, jis men Protestant kalísiyáen Roman Katholik kalísiyá se alag ho gaín. Is zamáne men Injíl ke ámm ishtihár ke liye aur kalísiyá men Khudá ke Kalám kí qadr i ázam ke liye wuh bahs o mubáhisa shurú húá, jo ab tak járí hai.

Is taqsím ke siwá, har ek zamáne men aur taqsím kí zarúrat záhir kí jáegí. Yih taqsím masnúí nahín hain, balki aisí hain, jo kalísiyá kí hálat i taraqqí yá tanazzulí par munhasir hain.

DUSRA' BA'B

Us kalísiyá ke bayán men jo Yahúdíon ke darmiyán Rasúlon kí koshish se jári húí.

Rasúlí zamáne kí táríkh men pánch hisse hain. Pahlá hissa wuh hai, jo Pantekust ke din se shurú hoke, Istifán kí maut se khatm húá. Dúsrá hissa Istifán kí maut se shurú hoke us waqt tak pahunchtá hai, jab Púlus aur Barnabás rasúl muqarrar kiye gaye, táki gair-qaumon ko Injíl kí khushkhabarí sunáwen, yane San 45 Íswí tak. Tísrá hissa San 45 Íswí se San 61 tak pahunchtá hai, jab Púlus Rúm men qaid kiyá gayá. Chauthá hissa San 61 Íswí se San 70 tak hai, jab shahr i Yarúshalem barbád kiyá gayá; aur pánchwán hissa us waqt se sadí ke ákhir tak (San Íswí 70—100).

Rasúlí zamáne kí táríkh ke pánch hisse.

Jab Yisú Masíh apne shágirdon ke bích se ásmán par urúj kar gayá, 120 ádmí ek bálákháne men ibádat ke liye ikatthe rahe aur apne Khudáwand Khudá ke hukm ke mutábiq Rúh Pák kí intizárí karte the. In men Yisú kí mán Maryam aur us ke chár bhái bhí the, jin kí ná-iatiqádí Masíh ke jí uthne ke sabab se játí rahí thí.

Pantekust ká din.

Wahán Yisú ke giyárah shágird—Patras, aur do bhái Yaqúb o Yúhanná, Patras aur us ká bhái Andariás, Failbús aur Thúmá, Nathániel jo Barthulamá bhí kahlátá thá, Matí, Halfá ká betá Yaqúb aur Shamaún jo gairatmand (Zelotes) kahlátá thá, aur Yahúda, jo Yaqúb ká bhái thá, ikhatte the. Yih sab Galílí the, sirf ek shágird Yahúda Iskariotí (yane Yahúda jo Karioth ká rahnewálá) jo Yisú ká pakarwánewálá thá, Yahúda ke iláqon men paidá húá thá. Ek aur ádmí ba nám Mathiás házir thá, jo Yisú ká sáthí thá, aur jo Patras kí saláh

Pahle shágird.

se bárahon men shámil kiyá gayá, táki Khudáwand ke jí uṭhne par gawáhí dewe.

Rúh ul Quds ká názil honá.

Jab yih shágird Pantekust ke din duá men mashgúl the, Rúh ul Quds, Khudáwand ke wade ke mutábiq barí qúdrat aur záhirí alámaton se un par názil húá, aur bharpúr hoke unhon ne apná risálat ká kám shurú kiyá.

Patras ká waz aur us kí tásír.

Pantekust ke din se Masíhí Kalísiyá kí bashárati súrat namúd húí. Rasúl gair zubán bolne lage; awám-un-nás par barí tásír húí. Patras ne barí sanjídagí se waz kiyá aur logon ko batláyá, ki Tum ne apne Masíh ko qatl kiyá jis ko Khudá ne zinda kiyá, aur ásmán par uṭháke álam i bálá men sarfaráz kiyá. Log yih sunke aur Rúh Pák kí muajizána hálat ko dekhke, qáil húe, aur apne gunáhon se tauba kiyá. Us hí roz 3000 ádmíon ne baptisma páyá.

Pahle Masíhíon ká aqída aur ibádat.

Rasúl aur un ke sáth we sab jo Masíh ke shágird the yaqín karte the, ki Masíh i Maúd á chuká, mar gayá, jí bhí uṭhá, ásmán par urúj húá, aur ki wuh phir záhirí súrat men namúd hogá. Yih sab, díndár Yahúdíon kí tarah, Haikal kí tazím karke wahán ibádat ke liye játe the, aur Músawí rusúm par amal karte the, lekin we ápas men ek birádarí ke sharík the, jo dilí suhbat rakhte the, aur jin kí ibádat sinegág kí ibádat aur hukúmat ke mutábiq hotí thí.

Ímándáron kí kasrat.

Bahut Yahúdí Masíhí ho gae. Haikal ke darwáze par ek janam ká langrá, Patras aur Yúhanná ke háth se changá kiyá gayá. Is muajiza ko dekhke aur kaí hazár ádmí Masíhí ho gae. Is par yih do rasúl sanhedrim ke sámhne láye gae. Un kí baháduri ko dekhkar sáhibán i sanhed-

rim mutaajjib húe, taubhí unhon ne un ko ḍánṭá aur manádí karne se mana kiyá. Rasúl is hukm ko na mán sakte the, aur jab un ke wazon se bahut zayáda log ímán láye, wuh phir giriftár kiye gae.

Pahlí ízárasání.

Is waqt Sadúqí faríq ne ḳháss muḳhálifat kí, lekin buzurg álim Gamáliel kí saláh se un ká gazab dhímá ho gayá. Rasúl koṛe se máre gae, aur chhoṛ diye gae. Phir un ko waz karne kí nisbat saḳht mumániat húí.

Díkan ká uhdá qáim kiyá gayá.

Ab malúm ho gayá, ki jis waqt Masíhí Yahúdíon ke darmiyán ek ḳháss faríq qarár diye gaye, usí waqt ízárasání shurú ho gayí. Yih hálat yún zuhúr men áí, ki jab Yúnání muríd un par jo Yahúdíon men se Masíhí ho gae kuṛkuṛáne lage aur kahne lage, ki hamárí bewáon ke liye intizám nahín kiyá játá hai, rasúlon ne un hí men se sát afsaron ko muqarrar kiyá, jo ḍíkan kahláte the, táki we garíbon kí ḳhabar lewen.

Istifán ká shahíd honá, aur ízárásání ká barpá honá.

In díkanon men se ek Istifán náme thá, jis ne Yúnání Yahúdíon ko aisí fasáhat se talím dí, aur har ek muatariz aur muḳhálif ko lájawáb banáyá, aur Injíl ke álamgír ḳhúbí o iḳhtiyár ko aise taríqe se bayán kiyá, ki jis se yih ḳhayál paidá ho gayá, ki ab Yisú Masíh ke áne ke sabab se Músawí shariat aur haikal kí ibádat jald madúm ho jáwengí. Gazab men ákar Yahúdí us ko adálatgáh men khínch le gae. Jab Istifán ne Baní Isráel kí táríḳh ká zikr karke dikhláyá, ki Yahúdíon ne kis tarah Ḳhudá se muḳhálifat kí, aur us ke nabíon ko satáyá aur qatl kiyá, aur áḳhir i kár Ḳhudá ke Masíh ko már ḍálá, to we sab kán band karke us par lapke aur báhar nikálke pathráo kiyá. Istifán apní aḳhirí sáns se un ke liye duá kartá húá mar gayá, ki "Ai Ḳhudáwand we nahín jánte ki kyá karte hain."

Is waqt tak Kalísiyá Yahúdiyá aur Galíl se báhar na phailáí gayí, aur Yarúshalem kí jamáạt ke siwá koí aur Masíhí jamáạt na thí. Rasúl is shahr men̲ muqím the aur us kí jamáạton̲ kí ḳhidmat karte the. Masíhí, agarchi ápas men̲ ḳháss ịbádat, dúá aur ạshá i Rabbání ke sáth karte the, taubhí aur Yahúdíon̲ kí tarah pák Haikal men̲ bhí jáyá karte the. Yih dastúr us waqt tak qáim rahá, jab tak Yarúshalem aur Haikal barbád na kiye gae. Wuh Masíhí, jo gair mulkon̲ ke Yahúdíon̲, yá un ke murídon̲ men̲ se the, Yúnání kahláte the, haikal aur ịdon̲ ke aise páband na the jáise wuh Masíhí jo ḳháss Yarúshalem yá Yahúdiyá aur Galíl men̲ rahte the. Is sabab se yih log Injíl kí tạlím, jo rít o rusúm aur haikal kí qurbáníon̲ kí bábat thí, jald samajhte the. Istifán shahíd Tauret aur nabíon̲ kí kitáb se ḳhúb wáqif thá aur haikal kí qurbáníon̲, wag. ko taslím kartá thá, lekin us ne yih bhí mahsús kiyá, ki Masíh kí qurbání ke sabab se un tamám qurbáníon̲ ká maqsad jo haikal men̲ kí gaín̲, aur kí játí thín̲, púrá húá, aur is liye us ne dilerí se tạlím dí, ki ek nayá zamána á gayá hai, jis men̲ na to is haikal men̲, na aur kisí ḳháss maqám men̲, balki har jagah Ḳhudá kí sachchí parastish hogí. Wuh tạlím detá thá, ki Masíh dunyá ká naját-dihinda hai, aur us ke hukm ke mutábiq Injíl kí bashárat tamám qaumon̲ ko dí jáegí. Ġaraz Masíhí dín ạlamgír dín hai. Liházá Istifán kí maut se, Masíhí Kalisíyá kí táríḳh kí ek aur manzil shurụ́ húí. Yahúdíon̲ kí taraf se saḳht ízárasání shurụ́ húí. Yarúshalem kí baṛí jamáạt titar bitar kí gaí. Masíhí shahr se nikál diye gae, aur tamám súba Súría aur mumálik ke shahr Antákiyá

Is waqt Masíhíon̲ kí ịbádat kaisí thí.

Istifán kí tạlím aur us ká maqsad.

Dín Íswí ạlamgír Dín.

o Sikandariya wag. men já rahe. Baze jo Yarúshalem ko íd i fasah aur Pantekust kí íd men sharík hone ko gae the, aur us mauqe par Masíhí húe, apne watan ko wápas gae. Jitne Yarúshalem se bhág gae, wuh Injíl kí khushí kí khabar phailáne lage. Liházá Masíhí jamáaten mulk i Sámariya, Yúnání shahr Antákiyá, jazira i Kuprus aur dígar maqámon men qáim kí gaín.

Ízárasání kí ajíb tásír.

Rasúl shahr i Yarúshalem se bháge na the. Malúm nahín ki un kí muháfizat kis taríqe se húí, lekin yaqín hai, ki we shahr kí kalísiyá ko Masíh kí goyá rúhání dár-us-saltanat jánke us ko chhorná munásib na jánte the. Aláwa is ke gumán gálib hai, ki is ízárasání ká zor murídí Yahúdíon kí taraf se áyá thá, aur un murídí Yahúdíon par, jo Istifán kí tarah apne iatiqád ko záhir karte the, ziyáda sakhtí húí.

Rasúl kyúnkar bach gaye.

Failbús ne, jo díkanon men sharík thá, Sámariya shahr men manádí karná shurú kiyá, aur us bíj kí fasl jald kátne lagá jo Khudáwand Yisú ne bo diyá thá. Jab is bát kí khabar Yarúshalem men pahunchí to Patras aur Yúhanná bheje gae, jinhon ne duá karke un ke liye Rúh ul Quds kí barakat mángí. Jab Rasúlon ne un par háth rakhá, un par Rúh Pák ká nuzúl húá, jaisá Pantekust ke din shágirdon par názil húá thá. Yih hál dekhkar in do Rusúlon ne Sámariya ke shahron men khushkhabarí sunáí.

Failbús ká Sámariya men manádí karná.

Failbús Malika Kandáke ke Habshí khoja ko milá, jo Afríka se Yarúshalem men áyá thá, aur us ko khushkhabarí sunáí. Jab wuh ímán láyá, Failbús ne us ko baptisma diyá. Wahán se chalkar, wuh Filistí shahr i Ashdád kí ráh leke shahr i Qaisariya men pahunchne tak

Ek Habshí Khoja Masíhí húá.

sab shahron men jo us kí ráh men áe khushkhabarí sunátá gayá." Kaí sál bad Púlus aur us ke sáthí ne Failbús ko is shahr Qaisariya men páyá, jahán wuh aur us kí betíán Injíl kí bashárat de rahí thín. Yaqínan is hí tarah aur Rasúl aur Masíhí já ba já kalísiyá kí jamáaten qáim karte rahe.

Rasúlon kí khidmat ká ek kháss namúna Patras hai. Jab Rúmí súbadár Qurnelius ko khushkhabarí kí royat hásil húí, aur Khudáwand kí hidáyat ke mutábiq us ne Patras ko kahlá bhejá, ki mere yahán áwe, to qásid ne us ko shahr i Yáfá men páyá. Lúqá apní kitáb Rasúlon ke Aamál men likhtá hai, ki Patras "har jagah phirtá húá un muqaddason pás pahunchá, jo Luddá men rahte the." Yahán par us ne ek maflúj ko changá kiyá, aur bahut shágird banáye. Wahán se Yáfá men gayá aur Tabítá náme ek aurat ko murdon men se jiláyá, aur yahán bhí bahut log ímán láye. Yáfá se Qurnelius ke khádimon ke sáth chalke shahr i Qaisariya men jáke Qurnelius ke ghar pahunchá. Yahán gair-qaum kí ek jamáat Patras kí intizárí kartí thí, aur jab us ne un kí hálat dekhí aur un ko bashárat dí, to Rúh ul Quds un par bhí uthrá, jaisá áge Yahúdí Masíhíon par názil húá thá. Patras ne un ko baptisma diyá, aur Masíh kí kalísiyá men shámil kiyá.

Patras ne pahle gair-qaumwálon ko Injíl kí bashárat dí.

Is mauqe par kalísiyá kí ek aur manzil shurú húí. Gair-qaumen bhí Khudá se maqbúl húín. Yarúshalem ke Rasúl aur buzurg Patras se náráz húe. Unhon ne us ko buláyá aur us se suwál kiyá, ki Yih kyá hai? Jab Patras ne sárá hál pesh kiyá, aur Rúh Pák ke názil hone ká bayán kiyá, to wuh sab qáil ho gae, aur khush bhí húe, kyúnki "Khudá ne gair-qaumon ko bhí zindagí ke liye tauba kí taufíq dí." Patras ko taufíq dí gayí, ki pahle gair-qaumwálon ko Masíhí jamáat men shámil kare.

Gair-qaumon ko Injíl kí khushkhabarí pahuncháne ke liye ek nayá rasúl muajizána taur se muqarrar húá. Púlus (jo pahle Súlus kahlátá thá) san 37 men Masíhí húá. Shahr i Dimishq men wuh manádí karne lagá, lekin jab us par ízárasání shurú húí, to wuh kuchh arse ke liye Arab* men já rahá. Is ke bad wuh Yarúshalem ko gayá, aur phir apne kháss watan yaní shahr i Tarsús ko laut gayá. Is arse men baz Masíhí ízárasání ke sabab shahr i Antákiyá men gae, aur Yúnáníon ko Injíl kí khushkhabarí sunáí. Is par bahut log ímán láe. Jab Yarúshalem kí kalísiyá ko is bát kí khabar pahunchí, to unhon ne Barnabás ko Antákiyá men bhejá. Jab wuh áyá, aur Khudá ke fazl ko yahán dekhá, to wuh bahut khush húá, aur shahr i Tarsús ko jáke Púlus ko Antákiyá men sáth le áyá. Yahán un donon ne sál bhar báham mihnat kí.

Púlus kí buláhat táki Antákiyá aur dígar maqámát men Injíl kí bashárat dewe.

Is bare shahr men jahán Yahúdí, Yúnání, jo gair-qaum the aur Yahúdí muríd ikatthe rahte the, Masíhíon ne Injíl kí ázádagí aur kushádagí kí bábat banisbat aur Masíhíon ke ziyáda roshní hásil kí. Liházá is shahr men logon ne Masíhíon ko Yahúdíon se alag samajhke pahle un ko *Kristián* yane Masíhí kahá.

Masíhí pahle *Kristián* kahe játe the.

Wuh kalísiyá, jo us zamáne ke shurú men ek jamáat thí, ízárasání ke sabab se bahut jamáaton men taqsím kí gaí. Masíhí, jin ke dilon men Yahúdí taassub thá, ab yahán tak ázád ho gae, ki Sámaríon aur gair-qaumon ko Injíl kí khushkhabarí sunáne kí ijázat dete the; lekin ab tak we is bát kí intizárí karte the, ki sab nae muríd Yahúdíon ke rusúmát ke tábi honge. Shurú men

Díní ázádagí ká shurú

*Arab ke shimál men wuh hissa jo Rúmí amaldárí men shámil ho gayá. Is iláqe men Yahúdíon ká ikhtiyár na thá, aur is liye Púlus yahán par mahfúz rahá. E. M. W.

ímándáron kí taḍád jaldí se baṛhí, aur is bát ká zikr Rasúlon ke Aạmál kí Kitáb men bahut páyá játá hai. Ab tak kalísiyá ká Aqáid-náma is ek fiqre men páyá játá hai, ki "KHUDÁWAND YISÚ MASÍH PAR ÍMÁN LÁ, AUR TÚ NAJÁT PÁWEGÁ."

Kalísiyá ká Aqáid-náma.

Tiberiás Sháhansháh i Rúm ke áḳhirí aiyám men Yarúshalem kí kalísiyá kí bunyád ḍálí gaí, aur us kí bádsháhat ke 22wen baras men wuh titar bitar kar dí gaí. Wuh ízárasání, jo is waqt shurụ́ húí, Sháhansháh Cáligúlá kí bádsháhat ke waqt, aur baḍ us ke Clauḍius kí bádsháhat ke chauthe sál tak rahí. San 41 men Clauḍius ne Herod Agrippá ko tamám Filistína ká bádsháh banáyá ; lekin, jab san 44 men Herod mar gayá, wuh mulk phir ek Rúmí súba ṭhahráyá gayá, aur Rúmí hákim us par hukmrán húe.

Ab tak, siwá un Yahúdíon ke jo ímán na láe the, kisí dúsre faríq ne Injíl kí muḳhálifat ke liye bandish na kí. Jo log satáe gae, shahr i Antákiyá men jáke na sirf Yahúdíon kí dushmaní se panáh pái, balki un ko mauqạ milá ki auron ko Masíhí taḷím de saken. Is shahr men kaí ek díndár ashḳhás ne, Ḳhudáwand kí bandagí karte húe, Rúh-ul Quds se ágáhí pái, ki Barnabás aur Súlus ko gair-qaumon ke darmiyán Injíl kí bashárat dene ke wáste maḳhsús karná cháhiye. Chunánchi jab roza aur duạ́ kar chuke, to unhon ne in mubashshiron par háth rakhke un ko rawána kiyá. Injíl kí ḳhushḳhabarí har kahín sunáí játí thí, lekin is ạ́líqadar mansab ke muqarrar karne kí ḳháss garaz yih thí, ki dunyá ke sab se ziyáda taḷím o tahzíb-yáfta logon ko Injíl kí ḳhabar pahunchái jáwe.

Gair-qaumon men pahlá mishan.

Yih mubashshar apne kám ke liye púrí liyáqaten rakhte the. Donon Yahúḍí ḳhándán ke the, aur donon Yúná-

ní mulkon men paidá hue, aur Yúnání aur Ibrání men talím-yáfta the. Súlus apne watan men Masíh kí manádí kar chuká thá. Ab wuh aur Barnabás jazíra i Kuprus kí taraf rawána húe, jo Barnabás ká watan thá, aur us ke kháss shahr Sálamis aur Páfas men ṭhahre. Páfas men Rúmí hákim Sarjíus Púlus Masíhí ho gayá; aur is waqt se Súlus ká nám Púlus rakhá gayá. Is jazíre ko chhoṛke Eshiá i Kochak ke ek bandargáh Pargá men já utre, aur wahán se shahr i Pamfúliyá men guzarke Pisidiyá ke shahr Antákiyá ko gae. Wahán se we púrab kí taraf shahr Iqúnium o Lustrá o Darbe ko chale. Shahr i Lustrá men jab log un ke muajizon ko dekhke unhen deote samajhne lage, aur rasúlon ne un ko baṛí mushkil se báz rakhá, ki we un kí deotá kí tarah pújá na karen; lekin thoṛe din bad jab baz Yahúdí mukhálif Iqúnium se áe, to un hí logon ne un ke sáth aisí badsulúkí kí, ki Púlus ko betarah márke shahr ke báhar ghasíṭke nikálá, aur us ko murda samajhke chhoṛ diyá. Shahr i Darbe se Rasúl lauṭ gae, aur shahr i Lustrá aur Iqúnium aur Antákiyá aur Pargá se guzarke Atáliyá ko já pahunche. Yahán kishtí par chaṛhke we Súriyá ke Antákiyá men phir áe, aur yahán kí kalísiyá men un sab kámon kí khabar dí, jo Khudá ne un kí marifat kiye the. Is ke bad ek muddat tak we is shahr men rahe.

Pulús ke pahle safar ká bayán.

In dinon men gair-qaum ke Masíhíon men bahut sí bahs shurú húí. Bahs is par húí, ki áyá un ko khatna karáná aur Músá kí shariat ke farmánbardár rahne kí zarúrat hai, yá nahín. Dar hále ki baz ádmíon ne, jo Yahúdiyá se áe the, talím dí thí, ki khatna karne aur rasmí shariat ke tábidár hone kí baṛí zarúrat hai, Antákiyá kí kalísiyá darham barham ho gaí thí. Ákhirkár yih tajwíz húí,

Khatna ke haqq men bahs aur is ká faisala.

ki Púlus, Barnabás aur kaí ek aur ashkhás Yarúshalem ko jáwen aur rasúlon aur buzurgon se is bát kí bábat mashwarat karen.

Shahr i Yarúshalem men bhí is hí bát par log charcha karte the, aur baz Farísí, jo Masíhí ho gae the, cháhte the, ki Músá kí sharíat Masíh kí kalísiyá kí bunyád thahráí jáe. Jab jalsa húá, majlis men bahut mutafarriq khiyálát záhir kiye gae, magar jab Púlus, Barnabás aur Patras ne apní taqríron men batláyá, ki Khudá ne un ke wasíle se gair-qaumon ke liye kyá kiyá thá, to Yaqúb ne ek tajwíz pesh kí, jo sabhon ko pasand áí. Wuh tajwíz yih thí, ki jab gair-qaum Masíhí ho jáen, to cháhiye, ki wuh buton kí najásat, zinákárí, galághontí chízon, aur khún se báz rahen, aur siwá in ke un par aur koí bojh na dálá jáe.

Músawí sharíat se ázádagí qarár dí gaí.

Sílás, aur Yahúda Barsabás majlis kí taraf se muqarrar húe, ki Púlus aur Barnabás ke sáth Antákiyá ko jáwen, táki is faisale ko, jo tahrírí taur se un ko diyá gayá, kalísiyá ko sunáwen. Is faisale se bahut fáida húá. lekin wuh káfí na thá ki kalísiyá púrí taur se sharíat kí gulámí se riháí páwe: Púlus rasúl kí tamám khidmat kí zarúrat thí, táki Injíl kí kámiliyat púrí taur se záhir kí jáwe, aur yih bhí, ki Masíhí ímándár fazl ke taht men rahen, na sharíat ke.

Wuh jalsa jo Yarúshalem men húá, San 50 yá 51 men munaqid húá thá. Is ke thore dinon ke bad Púlus aur Barnabás phir Injíl kí bashárat dene gae, lekin ikatthe na gae. Barnabás, Marqus ko apne hamráh leke, Kuprus ko gayá, aur gumán gálib hai, ki us ne wahán apní báqí umr kátí. Púlus, Sílás ko apne sáth leke, shimálí Súriyá ke bích se

Púlus ká dúsrá safar.

guzarke Qiliqiyá meṉ pahuṉchá. Us ne un kalísiyáoṉ ko taqwiyat dí, jinheṉ us ne khud apne watan meṉ qáim kiyá thá. Waháṉ se wuh Darbe, Lustrá aur Iqúnium ko gayá, yane un shahroṉ ko jin meṉ us ne apne pahle safar meṉ manádí kí thí. Áge chalke wuh súbaját Frugiyá o Galatiyá ke bích meṉ guzarke Músiyá ko pahuṉchá. Shahr i Troás meṉ Púlus ko rát ke waqt royá húá, jis meṉ ek Maqadúní ádmí us ko nazar áyá, jo us se kahtá thá, ki "Maqadúniyá meṉ áke hamárí madad kar." Chunánchi Púlus aur us ká sáthí fauran kishtí par charh gae aur shahr i Niyápulis kí taraf rawána húe, aur waháṉ se us súba ke bare shahr Filippí ko gaye. Yaháṉ par logoṉ ne Púlus aur Sílás ko qaid kiyá, lekin muajizána taur se qaidkháne ke darwáze khul gae.

Yúrap meṉ Injíl ká sunáyá jáná.

Jab qaidkháne ke dároga ne is májará ko dekhá, to wuh aur us ká khándán Masíhí ho gae. Dúsre roz, jab hákimán i shahr ko Púlus aur Sílás ke Rúmí huqúq malúm húe, we qaidkháne se nikál diye gaye. Rasúl Masíhíoṉ kí ek kalísiyá kí bunyád dálke pachchhim kí taraf gaye aur shahr i Tassalúniqiyá aur Baríá meṉ manádí karne lage. Jab yaháṉ par Yahúdíoṉ ne sakht mukhálifat kí, Púlus shahr i Atení ko chalá gayá. Waháṉ wuh chand roz apne sáthíoṉ ke liye thahrá. Atení se wuh Qurintus ko gayá, jis shahr meṉ wuh derh sál tak manádí kartá rahá. Badazáṉ wuh kishtí par charhke shahr i Afasus ko gayá. Waháṉ se Filistíná ke shahr Qaisariyá kí ráh leke wuh Íd i fasah ke liye shahr i Yarúshalem ko chalá gayá. Usí sál kí garmí ke dinoṉ meṉ wuh phir Súriyá ke shahr i Antákiyá ko laut áyá.

Filippí shahr ke log Púlus ko satáte haiṉ.

Us sál ke ákhir meṉ, jis meṉ Púlus apne dúsre safar se laut áyá thá, wuh tísrí dafa rawána húá, táki Injíl kí

khushkhabarí gair-qaumon ko sunáwe. Us ne qaríb wuhí ráh lí, jo pichhle safar men lí thí, lekin súbaját i Frugiyá o Galatiyá men ziyáda waqt káṭá. Phir pachchhim kí taraf jáke Rasúl ne apne safar ko shahr i Afasus tak daráz kiyá. Is shahr men Púlus qaríb tín sál rahá, aur is arsa men is súba ke sab logon ko Khudáwand Yisú Masíh ká Kalám sunáyá gayá. San 57 kí garmí ke aiyám men wuh Maqadúniyá ko gayá. Sardí ke aiyám men Púlus phir shahr i Qurintus men gayá, aur tín mahína us shahr aur us ke áspás ke gánwon men waz kartá rahá. Bahár ke mausim men Maqadúniyá kí ráh leke wuh Troás men já pahunchá, aur wahán se samundar ke kináre jáke shahr i Miletas men áyá. Is maqám par us ne Afasus ke buzurgon se muláqát kí. Un se widá hoke aur phir kishtí par charhke, wuh Rhodá aur Patárá kí ráh leke shahr i Súr men já pahunchá. Yahán se Púlus shahr i Tálímeus aur Qaisariyá kí ráh leke ákhirkár Yarúshalem men áyá. Shahr i Yarúshalem men ek Yahúdí faríq ne us par ilzám lagáyá, ki yih shakhs gair-mumálik men jáke Yahúdíon ko talím detá hai, ki Músá kí sharíat ko mánne kí zarúrat nahín hai. Awám ko ubhárke unhon ne hangáma kiyá, jis se ek Rúmí afsar ne, jo qila men muqím thá, Púlus ko bacháyá. Is muámile ká yih natíja húá, ki Púlus ká muqaddama Filikas, Festus aur Herod Agrippá ke sámhne dáir húá, aur ákhirkár muráfa ke zaríya se Qaisar i Rúm kí adálat-gáh men pahunchá. Jab tak ki wuh Yarúshalem men rahá, qila ke afsar ne us kí muháfizat kí, aur jab yahán par us kí ján ká ziyáda khatra malúm húá, wuh Qaisariyá men qaidí kí tarah rakhá gayá. Jab yahán par do sál guzre, wuh Níro Qaisar i Rúm ke sámhne házir hone ke liye shahr i Rúm men bhejá gayá. Safar karte waqt

Púlus ká tísrá safar.

Púlus ká Yarúshalem men giriftár kiyá jáná.

jaház ṭúṭ gayá, aur is sabab se jazíra i Málṭá men̲ tín mahína rahná paṛá. Ákhirkár san 61 ke Bahár ke mausim men̲ wuh manzil i maqsúd ko pahunchá. Safar karte waqt us afsar ne, jo Púlus aur dígar qaidíon̲ ká muháfiz thá, izzat aur mihrbání ke sáth Púlus kí khátirdárí kí, aur Rúm men̲ bhí isí tarah us ke sáth sulúk húá. Do sál tak wuh ek kiráya ke ghar men̲ rahá, aur siwá is bát ke ki ek sipáhí us ke sáth rahá, us ko kisí tarah kí taklíf na húí, balki us ko ijázat milí, ki un sab ko jo us kí muláqát karne áwen̲, Injíl kí manádí kare.

Púlus shahr i Rúm men̲ pahunchtá

Púlus Rasúl ne kháskar un maqámon̲ men̲ jo báshindon̲ kí kasrat se, yá hukúmat aur khush-akhláqí ke sabab se mashhúr the, bashárat ká kám kiyá. Shahr i Antákiyá men̲ us ká baṛá kám shurú húá, aur báqí shahr, jin men̲ us ne ziyáda kám kiyá, Filippí, Afasus, Qurintus, Rúm aur sháyad Qiliqiyá ká Tarsus the. Pahle safar men̲ us ke sáthí Barnabás, aur shahr i Pargá tak Marqus the. Dúsre safar men̲ Silás us ká kháss sáthí thá. Lustrá se Timtáus, aur Troás se Lúqá bhí us ke sáth thá. Tísre safar men̲ Lúqá, Títus aur Timtáus us ke hamráh húe. In ke siwá waqt ba waqt aur jagah ba jagah Aqulá o Priskillá, aur Apullús, aur dígar Masíhí bhái us ke sáth khidmat men̲ sharík the. Us ke Khutút, jo Pák Kalám men̲ páe játe hain̲, aksar san 52 aur san 63 ke andar likhe gae, aur Qurintus, Afasus aur Rúm ke shahron̲ se bheje gae the.

Púlus ke sáthí.

Rasúlí zamáne ká chauthá hissa.

Qadím Masíhion̲ kí riwáyat hai, ki Púlus us pahle muqaddame men̲, jo Níro Qaisar i Rúm ke sámhne húá thá, chhúṭ gayá, aur bad is ke us ne Injíl ke sunáne ke liye nayá safar karke shahr i Afasus, Miletus

Púlus kí maut.

aur Maqadúniyá ke mulkon men manádí karke apne safar ko shahr i Nikápúlis aur jazíra i Krete aur mulk i Spen tak barháyá. San 67 men wuh dúsrí bár giriftár kiyá gayá, aur shahr i Rúm men phir Níro Qaisar ke sámhne házir kiyá gayá, jis ne us par maut ká fatwá deke usí sál men us ká sir katwáyá.* We log, jo is riwáyat ko sahíh jánte hain, khiyál karte hain, ki Púlus ke Khutút i Pásbání us ke pahle aur dúsre qaid hone ke waqt ke darmiyán likhe gae.

Yarúshalem ke jalsa i ámm ke bad, báqí rasúlon kí táríkh kí bábat bahut thorí khabar miltí hai. Patras kí bábat malúm hai, ki wuh Antákiyá ko gayá, aur Yahúdíon kí mukhálifat ke khauf se wuh gair-qaumwále Masíhíon se alag ho gayá. Púlus ne us ko malámat kiyá. Is se Patras ne ágáhí pái, aur is bhúl men phir kabhí na pará. Sach to hai, ki us ke nawishton men is khiyál ká koí nishán nahín páyá játá hai. Patras ke khutút, jo Baibal men mundarj hain, shahr i Bábul men likhe gae. Us waqt shahr i Bábul men álim Yahúdí kasrat se ábád the, aur gumán gálib hai, ki Patras ne un Yahúdíon ke darmiyán jo Pantus, Galatiyá, Kappadukiyá, Eshiá, aur Bitúniyá men titar bitar kiye gae the, Injíl kí manádí kí. Jaisá Púlus gair-qaumon ká kháss rasúl húá, waisá Patras un Yahúdíon ká kháss rasúl húá, jo gair mumálik men titar

Patras ke ákhirí dinon kí kaifiyat.

* Agarchi Pák Kalám men Púlus kí bábat, banisbat aur rasúlon ke, ziyáda bayán kiyá játá hai, lekin us kí zindagí ká bahut thorá hál malúm hotá hai. Us kí khidmat tís baras se ziyáda tak rahí. Daráz arson kí bábat hamen kuchh khabar nahín hai. Maslan un musíbaton ke báre men, jin ká zikr II Qur. xi. 23-30 men páyá játá hai, bahut thorá malúm húá. Tín bár us ke safaron men jaház shikní húí, aur yih sab us waqt ke peshtar húá, jab jazíra i Máltá men jaház tút gayá.

Púlus rasúl, aql o akhláq kí haisiyat se, us zamáne ke tamám álimon aur buzurgon se sabaqat le gayá. Us ke ímán kí mazbútí aur zindagí kí himmat har tarah se taríf ke láiq hain.

E. M. W.

bitar ho gae the. Chunánchi, wuh riwáyaten jin ke mutábiq Níro ke ákhirí aiyám men wuh Rúm ko gayá, aur qaríb us waqt ke ki jab Púlus shahíd húá, wuh bhí shahíd ho gayá, mumkinát se to báhar nahín hain. Lekin wuh riwáyat ki Patras Rúm ká usqúf baná, yá ki Púlus ke ákhirí Khatt ke likhne ke waqt ke peshtar wuh kabhí Rúm men gayá thá, ain banáwat hai : wuh kull tawáríkh kí gawáhí ke barkhiláf hai.

Yúhanná Rasúl kí nisbat yaqín kiyá játá hai, ki us ne bahut barason tak Khudáwand kí má ko pisarána muhabbat ke sáth shahr i Yarúshalem men apne pás rakhá, lekin jab Maryam mar gaí, wuh shahr i Afasus men búd o básh karne lagá, aur wahán maut tak un kalísiyáon kí khabar lí, jin kí bunyád Púlus ne dálí thí. Qaríb pahlí sadí ke ákhir Yúhanná ne bahut umr-rasída hokar wafát páí.*

Yúhanná kí kaifiyat.

Báqí rasúlon kí bábat bahut thorí khabar miltí hai. Kahá játá hai, ki wuh Arab, Habshistán, Fáras, Hind aur Skútíon ke mulkon men aur dígar mumálik men bhí Injíl kí khushkhabarí sunáte rahe. Yih báten sháyad sachchí hongí, lekin un kí sadáqat ahádís par mauqúf hai.

Rasúlon ne, ásmání ikhtiyár páke, pahlí kalísiyáon ká intizám kiyá. Kalísiyáon kí biná Yahúdí Sinegág ke úpar dálí gaí thí. Un ke kháss afsar Presbutar, aur Díkan hote the. Tamám kalísiyáen isí namúne par qáim kí gaín, aur har ek kalísiyá ikhtiyár men dúsre ke masáwí thí. Koí na thí, jo auron par hukmrán samjhí játí thí, lekin Yarúshalem kí, aur phir Antákiyá kí kalísiyáen izzat ke taur par ziyáda tazím kí gaín.

Rasúlí *Kalísiyá* ká intizám.

Yarúshalem aur *Antákiyá* kí kalísiyáon kí qadr.

* Us par bhí ízárasání húí. Wuh Patmus Jazíra men qaid húá, jahán us ne Mukáshifát kí Kitáb ko likhá. E. M. W.

Shurụ́ shurụ́ men̲ Injíl kí bashárat zabání taur se dí gaí, lekin rafta rafta wuh qalam-band bhí húí. Gumán gálib hai, ki siwá Yúhanná kí tasnífát ke tamám ilhámí kitáben̲ Yarúshalem ke barbád hone ke peshtar likhí gaín̲. Ek ḳhatt men̲, jo Klemens ke háth se likhwáyá gayá, aur Rúm ke Masíhíon̲ kí taraf se shahr i Qúrintus ke Masíhíon̲ ko san 80 aur 100 ke darmiyán bhejá gayá thá, Pák Nawishton̲ kí pandrah kitábon̲ se iqtibás kiyá játá hai, jin men̲ Matí, Marqus aur Lúqá kí Injílen̲ shámil hain̲.

Peshtar us ke ki Púlus ne wafát pái, Injíl kí ázádagí aur kámiliyat púre taur se sábit kí gaí thí. Magar ab tak ek firqa thá, jo tạlím detá thá, ki Músá kí sharíạt kí bạz ríton̲ par ạmal karná cháhiye.

Músawí sharíạt par bahs.

Rasúlí zamáne men̲ isí bát par bahs o mubáhisa hotá thá, aur wuh log, jo donon̲ taraf ziyáda zidd karte the, bidạt men̲ phans gae.

Yahúdí, aur ḳhásskar Yahúdí afsar, Masíhíon̲ ke sáth baharnaụ dushmaní rakhte the; lekin Rúmí hukúmat kí taraf se jo ízárasáuí shurụ́ húí, wuh to goyá ittifáq se waqụ́ men̲ áí. Maslan, san 64 men̲ Níro Qaisar i Rúm kí saltanat ke daswen̲ sál men̲ shahr i Rúm ká ek baṛá hissa jaláyá gayá. Ạmm logon̲ ne is hádise ká ilzám Qaisar par lagáyá. Us ne apne bacháo ke liye Masíhíon̲ ko mulzim ṭhahráyá. Masíhíon̲ ke ạqídon̲ se náwáqif hokar, aur yih ḳhiyál karke ki yih Yahúdíon̲ ká ek nafratí firqa hai, us ne ṭháná, ki agar main̲ logon̲ ko in ke barḳhiláf ubhárún̲, to kuchh muzáiqa nahín̲. Is wáridát ke bạd do sál tak Yahúdiya men̲ bagáwat rahí. In mufsidon̲ ko dabáne ke liye ek Rúmí lashkar bhejá gayá,

Yahúdí aur Rúmí jang.

aur Yáhúdíon̲ aur Rúmíon̲ ke darmiyán saḳht laṛáí shurụ́ húí. Rúmíon̲ kí taraf se Vespásian aur us ká beṭá Títus sipahsálár the. Yih laṛáí hote hí san 68 men̲ sháhansháh Níro

márá gayá. Is par Vespásian apne lashkar ko Títus ke sipurd karke Rúm men laut gayá, aur wahán tamám logon kí razámandí se sháhansháh muqarrar húá. Vespásian kí saltanat ke waqt, misl aur kull tábidár riáya ke, Masíhíon kí muháfizat kí gáí. Un kí díní hálat men kisí tarah kí dastandází na húí.

Yarúshalem ká barbád kiyá jáná.

Yahúdiya men Títus Yahúdíon par gálib áke unhen shikast detá rahá, yahán ták ki dúsrí September san 70 men us ne shahr i Yarúshalem ko fath kar liyá. Títus ke iráde ke barkhiláf Yarúshalem kí díwár, imáraten, aur khúbsúrat haikal zamín ke barábar karwá dí gain. Is waqt se Yahúdí qaum ne muddat tak phir sar utháne kí jagah na páí. Lekin 60 yá 70 baras ke bad, san 135 men unhon ne phir sarkashí kí, aur we zamín kí hadd tak titar bitar kiye gae. Is qaum kí hukúmat mit gai, aur Masíhíon ko nuqsán pahuncháne ke liye un ká ikhtiyár ghatáyá gayá ; lekin un kí dilí adáwat kabhí na ghatí, balki jab tak ki un ko Masíhíon se khatre ká andesha rahá, tab tak we un se barábar dushmaní karte rahe. Yún we apní aulád ke liye intiqám kí aisí mírás paidá kar gae, jo kisí qadr ab tak báqí hai.

Yahúdí apne mulk se khárij kiye játe.

Músá ká ahd aur wuh intizám, jo Masíh ke áne se púrá ho gayá thá, Haikal ke gárat hone aur qurbání aur dígar rasúm ke mauqúf hone ke sáth khatm ho gayá.

TÍSRÁ BÁB.

RASÚLÍ KALÍSIYÁ KE BAYÁN MEN, BAD US KE KI WUH YAHÚDÍ QAUM SE ALAG KÍ GAÍ.
(San 70—100 Íswí).

Yarúshalem ke barbád hone ke waqt se, Yúhanná rasúl kí maut ke waqt tak (qaríb san 100 Íswí) kalísiyá kí taraqqí ká ek aur manzil tai ho gayá. Is arse men Yúhanná rasúl kalísiyá men maujúd rahá. Riwáyat hai, ki jab Yaqúb ne wafát pái, Kleopás ká betá Shamaún Yarúshalem kí kalísiyá men Usqúf muqarrar húá, aur ki wuh 120 baras tak zinda rahá. Us kí koshish se Yahúdíon ke darmiyán kalísiyá ká wuh intizám kiyá gayá, jo is waqt se leke san 135 tak qáim rahá. Magar is kalísiyá kí tawáríkh men khabar bahut thorí miltí hai. Itní hí bát malúm hai, ki Masíhí log kabhí Yahúdíon kí taraf se, aur kabhí Rúmí hákimon kí taraf se bahut taklíf páte the.

Shamaún usqúf.

Rúmí hákimon ká nek sulúk.

Vespásian aur Títus kí saltanat men Masíhíon ko ízárasání nahín húí, lekin jab Títus ká bhái Domishian takht-nishín húá, to hál badal gayá. Us ke ahlkáron ne us ko khabar dí, ki Masíhí apne Sardár Yisú ko Sháhansháh banáne cháhte hain. Riwáyat hai, ki Sháhansháh ne Yisú ke rishtedáron ko apne sámhne talab kiyá, aur jab us ne daryáft kiyá, ki yih garíb kisán hain, jo be-hausila aur bilkull nákhwánda hain ki mulkí intizám o bandobast kar saken, to un ko rukhsat karke ízárasání ká parwána mansúkh kiyá. Lekin Domishian kí saltanat ke ákhirí aiyám men Rúm ke Masíhíon par sakht ízárasání húí. Un par ilzám lagáyá gayá, ki yih log mulhid aur be-dín hain. Un men

Domishian kí ízárasání.

jo us waqt shahíd húe, Sháhansháh ká rishtadár Flavius Klement thá. Us kí bíwí Flavia Domatilla jiláwatan kí gaí.

Trejan kí saltanat men ízárasání.

Jab Domishian ká intiqál húá, Narva Sháhansháh ne ízárasání ko mauqúf kar diyá, lekin wuh qánún jis ke mutábiq Masíhí Dín nájáiz ṭhahráyá gayá, qáim rahá. Do sál bad Trejan Sháhansháh húá. Trejan ek álim aur láiq hákim thá, jis ne mulk aur us ke báshindon kí bihtarí o bihbúdí ká bahut kuchh intizám kiyá. Talím ká khwáhán hokar us ne har qism kí hikmat o hunar kí himáyat kí. Wuh apní Masíhí riáya par sakhtí karná na cháhtá thá, aur jab qánún us ke sámhne pesh kiyá játá thá, aur targíb dí játí thí, ki Masíhíon ko sazá dí jáe, us ne hukm diyá, ki jab tak koí mukhálif apná nám likhwáke muddaí na bane, to us kí na suní jáegí. Lekin agar Masíhí mulzim ṭhahráyá jáwe, to us ko mauqa diyá jáe, ki deví deotáon kí parastish kare. Agar kare to khair, warna láiq i sazá ṭhahre. Trejan ká maqsad yih thá, ki zamána i sábiq kí tarah logon ko ízárasání kí ijázat na dí jáe, lekin chúnki qánún mansúkh na kiyá gayá, to qánún kí ráh se Masíhíon par ízárasání karní ásán thí.

Kalísiyá kí rúhání hálat.

Rasúlí kalísiyá kí rúhání hálat, Rasúlon ke Khutút se áshkára kí játí hai. Har tarah se Masíh, kalísiyá ke shuraká ke liye namúna thá. Masíh kí pairawí goyá Masíhíon ká kám thá. Gunáh aur dunyá kí mukhálifat ke bagair díndárí ná-mumkin thí. Kalísiyá ká maqúla yih thá, ki "jaisá Khudá Pák hai, tum bhí pák ho."

Masíhí jamáaton men aise bahut log the, jo akhláqí súrat se kamzor the. In par malámat kí játí thí, aur baz auqát wuh kalísiyá se khárij kiye játe the, jab tak ki wuh tauba na karen.

Jaisá Pantekust ke din men hazáraha ádmí gunáh se qáil hoke Masíh kí Injíl kí taraf rujú húe, waisá har jagah rasúlon ke wazon se log un kí taraf khínche játe the. Antákiyá, jo Pisidiyá men wáqi thá, Iqúnium o Lustra men qaríb sáre shahr ke log Púlus aur Barnabás ke pás jama ho gae, lekin us hí talím se do tarah ká asar húá. Baze qubúl karke nayí zindagí basar karte the: aur baze mukhálif hoke ziyáda sakht ho gae, aur dushmaní se barhkar ízárasání aur khúnrezí par taiyár the.

Rasúlon kí khidmat kí tásír.

Kabhí kabhí ajíb tarah kí tásír húí. Shahr i Afasus ke jádúgaron ne apní kitábon ko jalá diyá. Yahúdí, jo dushman the, Yisú ká nám badrúhon ko nikálne ke liye istiamál karte the. Artimis deví ke but banánewále ghabrá gae aur mutafakkir húe, ki hamárá kám band kiyá jáegá. Deví ke pújnewále us se dastbardár húe. Yarúshalem, Súriyá ke Antákiyá, Kurint, Rúm aur Afasus kí kalísiyáen bahut barí thín. Yarúshalem kí kalísiyá ke shúraká hazárhá the. Tásitus muwarrikh batlátá hai, ki shahr i Rúm men Masíhíon ke bare hujúm the. Thassaluníqe men log kahte the, ki Rasúl dunyá ko darham barham kar rahe hain. Sach to hai, ki Masíhí aksar garíb gurba men se the, jin men bahut gulám the, taubhí in men aalá darje ke log bhí shámil the. Kitne aise the, jo bádsháhí khándán ke the. Máldár auraten thín, jaisí Ludiyá, Filippii, Domatilla Rúmí. Izzatdár ádmí the, jaise Sarjius Paulus, Kuprus ká hákim, Publius jo Máltá men hukmrán thá, Flavius Klement jo Sháhansháh ká rishtedár aur shahr i Rúm men Kánsal thá, Afasus men Eshiyá ke aalá hákim, Atení shahr ká buzurg Diyunisiyus, shahr i Kurinthus ká khazánchí Airastus aur kitne aur sharíf khándán ke ádmí, jin ká zikr Aamál kí kitáb aur Rasúlon ke Khutút men páyá játá hai.

Kalísiyá ká intizám aur us ke afsar.

Kalísiyá ká intizám, jo shurú men kiyá gayá, Yahúdí Sinegág ke muwáfiq húá. Pahle Masíhí apne Yahúdí birádaron ke sáth ibádat men sharík húe, jaisá Khudáwand Yisú kartá rahá. Jab Yahúdíon kí mukhálifat se wuh Yahúdí ibádatkhánon se nikále gae, to wuh apne makánon men ibádat karne lage. Gair-mumálik men yih hál waqú men áyá * Har ek jamáat par buzurg muqarrar kiye gae.† Rasúl sab kalísiyáon par aalá ikhtiyár rakhte the, aur agarchi koí záhirí Anjuman qáim na kí gayí, lekin sárí jamáaton ne Rasúlon kí farmánbardárí kí.‡ Rasúlon ke intizám se nae afsar, jo Díkan kahláte hain, garíbon kí khabar lene ke wáste muqarrar húe.¶ Har ek shahr men ek hí kalísiyá qáim kí játí thí, jis ká pásbán yá usqúf thá.

In kalísiyáon men do hí qism ke afsar the, Buzurg (Pastor yá Elder) aur Díkan, jo shurú men rasúlon ke háth se taqarrurí páte the.§ Buzurg ikhtiyár men masáwí the, lekin Sinegág ke namúne par ek kursínishín thá. Jab kisí bhái par shikáyat yá ilzám lagáyá játá thá, to kalísiyá ke sámhne, buzurgon kí marifat, us ká faisala kiyá játá thá, (I Qur. 5 : 4, 5). Jamáaten aláhida aláhida hoke ázád thín, lekin in sabhon par Rasúl yá mubashshir (Evangelist) hote the, jo Rasúlon kí taraf se muqarrar kiye játe the. In men se Timtáús aur Títus namúna hain.

Ibádat ke auqát.

Shurú se Masíhí "Khudáwand ká din" ibádat ke liye kháss din mánte the. Yih wuh din hai, jis men Khudáwand murdon men se jí uthá. Us din ke ek hafta bad shágird phir ikatthe húe, aur Khudáwand un ke bích men namúd húá. Is ke bad, "hafte ke pahle din" ká zikr

---

* Dekho Aamál 18 : 6-8. † Aamál 14 : 23. ‡ Aamál 15.
¶ Aamál 6. § Filip. 1 : 1.

páyá játá hai. Jis men Masíhí, roṭí toṛne ke liye, ikaṭṭhe hote the. Yúhanná rasúl apne Mukáshafa men "Khudáwand ke din" ká zikr kartá hai. Liházá yih din Masíhíon ke darmiyán Baṛá Din ṭhahrá, jo Yahúdí Sabt kí tarah máná játá thá.

Jo log Yahúdíon men se Masíhí húe, Pantekust kí Íd ko mánte the, aur yih dastúr Magribí Rúm kí kalísiyáon men ráij thá.

Pahlí sadí men Yisú ke murdon men se jí uṭhne kí yádgárí ke liye Íd, jo Easter kahlátí hai, mání játí thí.

Ibádat ke waqt duá karne, Pák Nawishton ke paṛhne aur nasíhat ke liye waz karná, zabúr, gít o gazal gáne ká dastúr thá. Kháss rusúmát Baptisma aur Ashá i Rabbání bhí amal men áte the.

Ibádat ká taríqa.

Kalísiyá kí yagánagat ká bandhan muhabbat thí. Ek hí ímán, ek hí baptisma, ek hí ummed, ek hí zindagí aur ek hí Khudáwand thá. Wuh ek Badan thí, jis ká sar Khudáwand, aur jis kí zindagí Ruh i Pák thí. Us hamdardí ke sabab se jo is badan ke aazá men asar kartí thí, kalísiyáen ek dúsre se saláh letín aur tangí ke waqt ek dúsre kí madad kartí thín. Is hamdardí o ittifáq ká natíja yih húá, ki záhirí intizám ke liye bunyád ḍálí gayí, jo áyanda ko zuhúr men ái. Us zamáne kí bad-akhláqí ke rokne ke liye zurúrat thí, ki kalísiyá sakhtí ke sáth tambíh diyá kare, magar is ke haqq men rasúlon kí hidáyat yih thí, ki wuh birádarána ulfat ke sáth dí jáwe. Chál o chalan ke liye qáida yih thá, ki Masíhí pák rahen, jaisá un ke liye munásib hai, jin men Khudá kí Pák Rúh sukúnat kartí hai.

Naqsha i Sháhanháh i Rúm, jin ke muqábil Rúmí kalísiyá ke Usqúfon kí Fihrist hai.

SAN 1—337.

Sháhansháh i Rúm.	San Íswí, jab us ká intiqál húá.	Usqúf i Rúm.	San Íswí, jis men intiqál húá.
Augustus, ...	14	Rúmí usqúfon ká zikr ta-	
Tiberius, ...	37	wáríkh men nahín miltá,	
Qaius, ...	41	peshtar wafát i Púlus Ra-	
Qlaudius, ...	54	súl kí, jo san 63 yá 67 men	
Níro, ...	68	húí. Gumán gálib hai, ki	
Gálbá, ...	69	Patras bhí san 67 men Rúm	
Otho, ...	69	men shahíd húá. Kahte hain,	
Vittelius, ...	69	ki *Linus* Patras ke bad us-	
Vespásian, ...	79		
Títus, ...	81		
Domishian, ...	96	qúf húá.	78
Narva, ...	98	Qletus, ...	90
Trejan, ...	117	Qlemenus, ...	100
Hadrian, ...	138	Anaqletus, ...	112
Antoninus Pius, ...	161	Evaristus, ...	121
Marqus Aurelius, ...	180	Sikandar, ...	132
Qamodus, ...	192	Sikastus, ...	142
Pertináks	193	Telesphorrus, ...	154
Didius Julianus, ...	193	Hyginus, ...	158
Septimus Severus, .. .	211	Pius, ...	167
Qárákalá, ...	217	Anisetus, ...	175
Maqrinus	218	Sotar, ...	182
Heliogabálus, ...	222	Eleutherius, ...	193
Sikandar Severus, ...	235	Viktur, ...	203
Máksamin, ...	238	Zefurinus, ...	220
Gaurdian, I, II, III.. ..	244	Qálikastus, ...	227
Failbús, (Philip,)	249	Urban, ...	233
Dísius, (Decius)	251	Pantian, ...	238
Gállus, ...	253	Anterus, ...	239
Aimilianus, (Aemilianus,) ..	254	Fabian, ...	253
Valerian, ...	259	Qárnelius (Cornelius,) ..	255
Gálienus, ...	268	Lusias, ...	257
		Istifán (Stephen,)	260
		Sikastas II. (Sixtus,) ..	261

Sháhansháh i Rúm.	San.	Usqúf i Rúm.	San.
Qlaudius, II, ...	270	Dionisius (Dionysius,) ..	272
Aurelian, ...	275	Filikas (Felix,) ..	275
M. C. Tacitus, ...	276	Yuṭikian (Eutychian,) ..	283
Probus, ...	282	Qaius (Caius,)	296
Qárus, ...	283	Marsellianus (Marcelianus)	304
Numeriánus, ...	284	Marsellus (Marcellus,) ..	309
		Yusebias (Eusebius,), ..	311
		Melkiádes (Melchiades) ..	314
		Silvestar (Sylvester,) ..	337

SHÁHANSHÁH I RÚM KÍ DIOQLESHIÁNÍ TARTÍB.

Dioqleshian kí saltanat ká ágáz,................284

Taqsím i saltanat...............................286

Sharqí Augustus.		*Magribí Augustus.*
Dioqleshian.		Maksimian.
	Qaisar.	
Galerius.	|	Qanstanshias.
	305	
	Augusti.	
Galerius.	|	Qanstanshias.
	Qaisar.	
Maksimin Dáza.	|	Severus.
	311	
	Augusti.	
Maksimin Dáza.	|	Qunstantín.
Qaisar, jis ká khitáb Augustus húá.		Lisinius.
	314	
	Augusti.	
Lisinius.	|	Qunstantín.
	324	

Akelá Augutus : Qunstantín (us ká intiqál húá, 337.)

DÚSRÁ HISSA.

RÚMÍ SALTANAT AUR MASÍHÍ KALÍSIYÁ, SAN 100 SE 325 TAK.

PAHLÁ BÁB.

SARKÁR KÍ TARAF SE ÍZÁRASÁNÍ.

San 100 *se* 261 *tak*.

Rúm ke Sháhansháh Ṭrejan kí saltanat san 98 se 117 tak rahí. Us ke intiqál kar jáne ke bạd Hadrian takht-nishín húá. Us ne San 138 tak bádsháhat kí. In donon bádsháhaton ká ạrsa chálís baras ká húá. Is ạrse men Masíhíon ne já ba já taklíf páí. Qánún ke mutábiq Dín i Ịswí ab tak jáiz nahín ṭhahráyá gayá thá. Sháhansháh apní Masíhí riạya ke sáth mukhálifat karne na cháhte the, lekin sarkárí mazhab ke hámí hokar we us majlis ko dabá rakhná, jo is mazhab ke barkhiláf tạlím dewe, farz jánte the. Ụmúman, ízárasání adná hákimon aur afsaron kí taraf se hotí thí. Butparast prohit aur khádim ud dín Masíhíon se sakht dushmaní rakhte the, aur ạwám ko ubhárte the, ki un par hamla karen. Kabhí kabhí we un par ilzám lagáke hákimon ke sámhne khínchte aur qaid karwáte the, yá maut ká fatwá dilákar un ko qatl karwáte the. Is qism ke zulm kí khabar aksar Sháhansháh ke kán tak na pahunchtí thí. Wuh buzurg jo Ṭrejan kí saltanat men shahíd húe, so Rúm ká usqúf Klemenus (102) aur Antákiya ká buzurg Ignáshius, jo San 107 aur 116 ke darmiyán shahr i Rúm men shahíd húá. Hadrian kí bádsháhat ke waqt baz shahron men gair-qaum cháhte the, ki Masíhí log tamáshagáhon men janglí jánwaron ke sámhne phenke jáen, táki melon men nayá tamásha howe, aur baz adná hákim isí tarah karne lage, lekin Sháhansháh ne is harkat i bejá ko band kar diyá. Is bádsháhat ke

waqt ek wáridát wuqú men áyí, jis se un Masíhíon ko, jo Yahúdí qaum ke the, sakht ízárasání húí. Shahr i Yarúshalem men ek shakhs Bárkokáb ne Masíh hone ká dawá kiyá, aur jhandá khará karke us ne saltanat i Rúm kí mukhálifat men fasád kiyá. Masíhí is fasád men sharík hone se mazúr húe, aur is sabab se Yahúdíon se dukh páyá. Bad bahut jang o jadal ke, san 135 men Rúmí fauj gálib áí, aur shahr ko wírán karke Yahúdíon ko mulk i Filistíná se khárij kiyá. Hukm húá ki we, sál men ek bár ke siwá, Yarúshalem ke wíránon ke dher ke qaríb tak bhí áne na páwen, aur jab áwen, to sál ke us din áwen, jis men shahr gárat húá.

Hadrian ne us wíráne ke úpar ek nayá shahr banwáyá, aur us ká nám Eliyá Qáptolíná rakhá. Yahán ek kalísiyá qáim kí gaí, jis ke sharíq gair-qaum ke logon men se the, yá wuh Yahúdí jo Masíhí hone ke sabab se Yahúdí qaum men gine na játe the.

Is waqt tak sháhansháh aksar Dín i Íswí se náwáqif the, lekin san 161 men jab Marqus Aurelius takht-nashín húá, yih hál badal gayá. Yih hákim Stoíqí failsúf thá. Wuh sarkárí mazhab ká hámí, aur Masíhíon ká sakht mukhálif thá. Masíhí shahíd us kí nazar men sirf kundmizáj hat karnewále the. Liházá barí koshish kí gaí, ki Dín Íswí tamám saltanat se khárij kiyá jáwe. Sarkárí afsar aur awám-un-nás sakht ízárasán húe.

Marqus Aurelius ne sharíf khándán men tarbiyat pái. Us ne barí safái se balki khauf ke sáth dekhá, ki Masíhí faríq us mazhab ko, aur us ke dastúrát ko jinhen wuh saltanat kí díní o dunyáwí bihtarí ke liye zarúrí tasawwar kartá thá, hiqárat se radd kartá hai. Us ne yih bhí pahcháná, ki Dín Íswí ke usúl us falsafa ke barkhiláf hain, jo us kí dánist men afzal thá, aur is liye us ne is taríqe ko bedíní, jhúth aur fasád ká bání khiyál karke us ko band

karná apná farz samjhá. Chunánchi sháhansháh ke hukm ke mutábiq ízárasání aisí sakhtí se húí, ki agar sháhansháh khud házir hotá, to sháyad wuh bhí us se nákhush hotá.

In aiyám men bahut se hádise wuqú men áye; bhúnchál aur pání ke sailáb, kál aur marí bahut jagahon men thí, jin ke sabab se lakhúkhá ádmí halák húe. Aisá ek qism ká táún bhí phailá, jis se itní amwát húín, ki shahr aur gánw wírán ho gae. Sab log yaqín karte the, ki yih sári musíbaten Masíhíon kí bedíní ke sabab se án paríṉ.

Eshia i Kochak men ízárasání húí, shahídon men buzurg Policárp ek thá, jo Yúhanná Rasúl ká shágird hoke, shahr i Smurná ká usqúf rahá. Us shahr men Easter kí íd ho rahí thí. Gair-qaum bhí apne hákim Títus Quadrátus ke sámhne khel aur ghurdaur wag. tamásha kar rahe the. Sipáhíon ne Bishop ko giriftár karke hákim ke huzúr pahuncháyá. Us ko hukm diyá gayá, ki Masíh ko lanat kare. Us ne jawáb diyá, ki "Chhiyásí baras se main ne Us kí khidmat kí, aur Us se, siwá nekí aur barakat ke, main ne kuchh na páyá, so main kis tarah apne Khudáwand aur Naját dahinde ko lanat karún!" Is par unhon ne us ko zinda jalá diyá.

Shahr i Rúm men Jastin, jis ne bahut mufíd kitáben tasníf kín, sháhíd húá. Masíhíon par bahut jhúthe ilzámát lagáe gae, ki we zinákárí aur dígar buráíán khufiya men karte hain; aur yih buhtán awám yaqín karte the. Baz jawán mard aur sharíf auraten aisí ízá páte the, ki tamám din o rát behadd dukh sahte sahte mar gae, lekin koí apne Khudáwand ká inkár karnewálá na húá.

San 180 men Marqus Aurelius ká intiqál ho gayá, aur kalísiyá ko ízárasání se árám lene kí fursat milí. Wuh arsa jo san 96 men Narva sháhansháh ke takht-nashín hone se shurú húá, aur san 180 men Marqus Aurelius kí maut se khatm ho gayá, sulh aur taraqqí ke sabab se Rúmí sal-

tanat men̲ sab se mashhúr húá. Us men̲ Injíl ko phailáne ke liye mauqe aur wasíle kasrat se mile. In aiyám men̲ saltanat kí wasạt púrí húí, aur aksar har kahín̲ sulh jári rahí. Tamám dunyá kí qaumen̲ us se ḍartí thín̲. Sháhansháh Antoninus Pius ke qásid mulk i Chín tak jáyá karte the, aur dúr kí wahshí qaumon̲ ke sáth tijárat hotí thí.

Marqus Aurelius ke bạd, Qamoḍas sháhansháh rahá, (180—192). Yih hákim tundḳho aur náláiq thá. Wuh díní muạmilon̲ kí nisbat beparwá rahá : lekin is waqt ízárasání na húí. Qamoḍus ke intiqál karne ke waqt se saltanat i Rúm ká zawál shurụ́ húá.

San 193 men̲ Septimus Severus Rúm ká sháhansháh húá. Is saltanat ke shurụ́ men̲ ạwám kí dushmaní se aur zilon̲ ke adná hákimon̲ kí taraf se Masíhíon̲ ko ízárasání hotí thí. Ṭrejan ká qánún ab tak ráij rahá, aur cháhe hákim us kí nisbat kuchh farmáwe yá ḳhámosh rahe, wuh ízárasání ke kám men̲ láyá játá thá. Septimus Severus sarkárí mazhab ká hámí thá, lekin das baras tak us ne Masíhí dín kí bábat kuchh na kiyá. Jab wuh dekhtá thá ki log bápdádon̲ ke mazhab ko chhoṛte aur Masíhí ban játe hain̲, to us ke dil ko baṛí ranjish húí. San 202 men̲ Severus ne hukm diyá ki koí ádmí dín i Yahúd yá dín i Ịswí men̲ shámil na kiyá jáwe. Unhín̲ aiyám men̲ jab Klemenus aur Pántínus apne kám ko chhoṛkar kuchh ạrse tak Iskandariyá se ạláhida ho gae, Origen ká báp Lionáidas aur bahut se aur Masíhí shahíd húe. Lekin aur azlạ́ men̲ hákim bahut sustí ke sáth sarkár ká hukm bajá láte the, aur bạz maqámon̲ men̲ us par kuchh bhí ḳhiyál na kiyá gayá.

San 211 men̲ Septimius Severus Briṭain men̲ laṛne chalá, aur shahr i York men̲ us ká intiqál ho gayá. Sipáhíon̲ kí madad se us ká beṭá Qárákalá sháhansháh húá. Is ne sipáhíon̲ ko ḳhush karne ke liye aur apne dushmanon̲ se sulh rakhne kí ḳhátir sarkárí ḳhazáne

Septimius Severus ká intiqál.

ko khálí kar diyá, aur jab shahr i Rúm men log us se náráz ho gae, wuh tamám mulk ke ázád logon ko "Rúmí" ká khitáb deke shahr se aláhida ho gayá. San 217 men *Pritorian Gárd* ke sipahsálár Máqrinus ne Qárákalá ko qatl karwáyá, aur khud sháhansháh húá. Ek sál ek andar sipáhíon ne Máqrinus ko bhí qatl kiyá, aur Qárákalá ke larke Helogábálus ko, jis kí umr 14 baras kí thí sháhansháh muqarrar kiyá. Chár baras tak is sháhí larke ne, jo sharárat men sinn i bulúg ko pahunch chuká thá, bahut zulm kiyá, lekin wuh bhí qatl kiyá gayá. Qárákalá dín kí parwá nahín kartá thá. Chunánchi us ne na to ízárasání ko band kiyá, aur na us kí táíd kí. Adná hákimon ko ijázat thí, ki jis tarah cháhen, qánún ke mutábiq amal darámad karen, lekin Helogábálus, jo khud ek nájáiz mazhab, yane Suriyá kí átish-parasti ko mantá thá, Masíhíon kí himáyat kartá rahá. Phir san 222 men, jab Sikandar Severus takht-nashín húá, ain sháhansháh ke mahall men Masíhion par barí mihrbání aur shafaqat dikhái gai. Sháhansháh kí má Júliá Mamiá Masíhion ke sáth aisí mihrbání kartí thí, ki bahuton ne yaqín kiyá, ki wuh khud Masíhí hai. Sháhansháh ke mandir men Rúmí deotáon kí múraton ke siwá Abiraham, Masíh, Arphiás aur Taiyáná ke Appoloniás kí múraten kharí kí gaín, aur bádsháh ke mahall kí díwár par Masíh ká sonahrá qáida, ki "Khudá ko apne sáre dil se piyár karo, aur apne parosí ko jaisá áp ko," kanda kiyá gayá.

Qárákalá Sháhansháh.

Máqrinus Sháhan sháh.

Elagábálus.

Sikandar Severus Masíhion se nek sulúq kartá.

Sikandar Severus kí bádsháhat ke chauthe sál men Ardasher Bábagán ne mulk i Fáras se Párthíon ko khárij karke apní saltanat kí qadr ko yahán tak barháyá, ki us ne Rúmíon

Ardasher *Bábagán.*

ko Eshiá se khárij karne kí taiyárí kí. Us ne qadím Awasthá ke mazhab ko, yane átish-parastí ko, phir bahál kiyá, aur Masíhíon ko, yá to Fáras se nikál diyá, yá un par sakht zulm kiyá.

Sikandar Severus ne Fársíon kí pahlí charháí kí mukhálifat men un ko shikast dí, aur fathmand húá. Phir jab wuh shimál kí taraf larne ko já rahá thá, wuh qatl kiyá gayá. Us kí bádsháhat terah baras tak rahí. Us ke bad lashkar ne Tarákiá (Thrace) ke ek sipahsálár Máksamin ko Sháhansháh muqarrar kiyá. Yih shakhs Masíhíon ká sakht dushman thá. Us ne gair-qaum ko targíb dí, kí Masíhíon ko ízá pahuncháen, aur us ne khud un ke khádim-ud-dínon par hamla kiyá. Tín sál bad (238) wuh sipáhíon ke háth se márá gayá. Is mauqe par sáhibán i Sinat ne shimálí lashkar ke us ikhtiyár ká, jis se wuh sháhansháh ko muqarrar kartá thá, inkár kiyá, aur Gordian náme ko, jo Afríka ká Pro-kánsal thá, muqarrar karne ká intizám kiyá. Jab Gordian aur us ke bete qatl kiye gae, to Sinat ne us ke pote ko, jo us waqt pandrah baras ká larká thá, pasand kiyá. Chha baras bad, Failbús Arabí kí targíb se, yih chhotá Gordian márá gayá, aur Failbús sháhansháh muqarrar húá. Gordian sháhansháhon kí amaldárí men kalísiyáon ne árám páyá. Failbús ne bhí Masíhíon ke sáth dostí kí. San 249 men Dísias ke sáth laráí men Failbús márá gayá, aur Dísias takht-nashín húá.

Severus kí maut.

Máksamin.

Gordian.

Failbús Arabí.

Jab Dísias takht-nashín húá, to us ne tamám súbaját ke hákimon ko parwána likh bhejá, ki har kahín log zabardastí ke sáth Rúmí mazhab men dákhil kiye jáwen. Chu-

nánchi kalísiyáon ke bahut sharík máre gae, balki is ke peshtar aisí ízárasání kalísiyá par kabhí na húí thí. Is waqt se kalísiyáon men un Masíhíon kí bábat, jo khauf yá dukh ke sabab se apne dín ke munkir húe the, bahut bahs o mubáhisa shurú húá.

Dísias sháhansháh kí ízárasání.

San 251 men qaum i Gáth (Goths) ke sáth laṛái karne men Dísias mára gayá, aur us kí jagah Gállus sháhansháh muqarrar húá. Thoṛe din bad Gállus ne ízárasání ko nae taur se barpá kiyá, lekin ḍeṛh sál ke andar wuh sipáhíon ke háth se mára gayá, aur Aemillianus gaddí-nashín húá. Tín mahíne ke bad yih bhí qatl húá, aur us kí jagah Válerian takht par baiṭháyá gayá. Us ne san 260 tak bádsháhat kí; lekin us sál men Fáras kí fauj ne us ko shikast dí, aur wuh giriftár hoke asír kiyá gayá. Válerian kí bádsháhat ke pahle chár barason men Masíhíon ko ízá kam dí gaí, lekin san 257 men wuh phir shurú húí, aur jári rahí, jab tak ki 261 men Gállienus apne báp kí jagah sháhansháh húá. Us ne qánún kí rú se Masíhí dín ko jáiz ṭahráyá, aur yún ízárasání mauqúf ho gaí. Pas is waqt se leke chálís baras tak yane sháhansháh Dioqleshian ke waqt tak, Masíhíon ne sárkár kí taraf se taklíf na páí.

Válerian kí saltanat.

Gállienus Masíhí dín ko jáiz ṭhahrátá.

Ab tak Masíhíon kí tadád banisbat gair-qaumon ke kam rahí, lekin baz súbon men un kí kasrat banisbat gair-qaumon ke ziyáda thí. Tísrí sadí ke bích tak gair-qaum aksar Masíhí aqídon se wáqif ho gae the. Ab koí Masíhíon par hiqárat ke sáth nazar na kar saká, aur na yih ilzám lagá saká, ki yih sarkár ke dushman hain. Yih bát achchhí tarah se záhir ho gaí thí, ki Masíhí Rúmí butparastí ke sakht mukhálif hain. Is sabab se gair-qaumon

Kalísiyá kí hálat Tísrí sadí men.

ke nazdík Masíhí bedín ṭhahre. Yih bát bhí sáf taur se qarár pá gaí, ki Masíhí dín kí taraqqí ke sabab se Rúmí deví deoton kí ibádat mauqúf ho jáegí, balki yih ḳhiyál ki aise deví deote hain, játá bhí rahegá.

Masíhí dín kí tásír ke sabab se awám-un-nás kí chál chalan men bahut farq húá. Wuh buráián, jo ámm taur se logon ke bích men yahán tak ráij thín, ki log aksar unhen karte karte un ká kuchh ḳhiyál na karte the, ab badnámí ká báis samjhí gain. Baz bure dastúr, jo pahle durust samjhe játe the, balki ibádat men bhí jáiz the, ab gair-qaumon ke nazdík bure malúm diye, balki wuh ḳhud koshish karte the, ki apní butparastí kí tazhík karen.

Masíhí dín kí tásír gair-qaumon par.

Aksar gair-aqwám iqrár karte the, ki Masíhí dín men bahut achchhí báten hain, tis par bhí we dawá karte the, ki hamárí butparastí men achchhí báten ziyáda hain. We yih bhí kahte the, ki deví deoton kí bandagí karní insán kí púrí díndárí ke liye zarúrí amr hai. Ab tak wuh ḳhiyál karte the, ki agarchi Masíhí log nek hain, tau bhí un ke dastúr, jin se un kí zindagí guzrání játí hai, náláiq aur bemaza hain, aur un kí ibádat ká taríqa wahshí hai: ḳhásskar we yih ilzám lagáte the, ki in kí bedíní ke sabab se saltanat par deví deoton kí lanat hotí hai.

Gair-qaum apne dín kí tazhík karne lage.

DU'SRA' BA'B

Kalísiyá ke andarúní hálát

I.—Bashárat i Injíl

Dúsrí sadí ke shurú men̲ Injíl kí manádí shahr i Adessa men̲ kí gayí. Yaqín hai ki mubashshar Antákiyá shahr se bheje gae. Sadí ke bích men̲ Adessa kí kalísiyá kí yahán̲ tak taraqqí húí, ki bádsháh A'bgár Bár Manu us ke shurakon̲ men̲ páyá gayá. In hí aiyám men̲ Injíl kí bashárat Fars, Mádiá, Párthiá aur Báqtariá men̲ kí gaí thí. Khabar hai, ki tísrí sadí men̲ kalísiyá kí kaí jamáaten̲ Arab men̲ qáim ho gaí thín̲. Buzurg Origen Sikandariyá se safar karke in jamáaton̲ men̲ waz kiyá karte the. Chauthí sadí men̲, Thíufilás náme ne Hind men̲ Masíhí jamáaten̲ páín̲.

Kalísiyá ne Mulk i Misr men̲ barí kámyábí hásil kí. Wahán̲ se Dín i Iswí Qurení men̲ phailá. Misr ke shimál kí taraf bhí Injíl ne jar pakrá. Shimálí Afríka ke subaját men̲ jamáaten̲ rasúlon̲ ke waqt se qáim kí gaín̲. Khususan shahr i Kártbágo men̲ barí kalísiyá thí. Subá i Gál* men̲ jamáaten̲ qáim kí gaín̲. Mubashshar Eshiá i Kochak kí taraf se bheje gae the. Un kí qaum aur zabán, jo Kaltik kahlátí hai, wuhí thí jo Gál men̲ ráij thí. Un ká mazhab Drúid kahlátá thá, aur wuhí thá jo Britain men̲ bhí ráij rahá. Shahr i Lyons aur Vienná men̲ barí barí jamáaten̲ thín̲. Buzurg Ireneus aur Tartullian kí tasnífát se záhir hai, ki Jarman (German) aur Britain ke iláqon̲ men̲ bashárat i Injíl ho chukí thí. Jahán̲ tak Rúmí Saltanat phail gaí thí, wahán̲ Injíl kí manádí ho gaí thí. Masíhí logon̲ ká shumár bahut húá, lekin gair-qaumwále kasrat men̲ ziyáda the.

---

* Gál wuh mulk thá, jo ab Fráns kahlátá hai. E. M. W.

II.--Kalísiyá ká intízám

Shurụ́ men̲ kalísiyá ke buzurg nigahbán yá usqúf kahláte the. Un ká ámm nám Presbuṭar thá. In ke mansab o iḳhtiyár masáwí the, lekin jab kám ke liye ikaṭṭhe hote the, to zarúr húá, ki in men̲ se koí mír i majlis bane. Mumkin thá, ki wuh bárí bárí mír i majlis muqarrar kiye játe the, lekin yih dastúr qáim nahín̲ húá. Baraks is ke yih qáịda qáim húá, ki har ek kalísiyá men̲, cháhe us men̲ kitne Presbuṭar maujúd hon̲, ek hí nigahbán yạne usqúf rahe. Kalísiyá ke intizám men̲ yih farq dúsrí sadí ke shurụ se hone lagá.

Ḍíkan.

Shurụ́ men̲ ḍíkan ḳhásskar garíbon̲ aur bímáron̲ kí ḳhabar lete rahe. Bạz jamáạton̲ men̲ ạuraten̲ bhí is ụhde par muqarrar hotí thín̲. Yih dastúr Rasúlí zamáne se chalá áyá, aur har zamáne men̲ ráij rahá.

Pásbán kí parwarish.

Pásbán kí parwarish ke liye jamáạten̲ kuchh kuchh chanda jamạ karke detí thín̲, lekin ụmúman pásbán apná koí pesha chalátá thá. Bạz káshtkárí karke guzára karte the. Bạze dúkándár the, yá hirfat o hunar ke kám men̲ mashgúl the, aur bạze sarkár kí naukarí karte the. Buzurg usqúf Kúprián is bát par muạtriz húá, ki bạze pásbán apne kám kí kárrawáí men̲ muddat tak gairházir rahte the, aur ḳhusúsan is bát kí shikáyat kartá thá, ki bạz pásbán aise Sarkárí ụhdon̲ ko qubúl karte the, jin se un ko fursat na thí ki apná rúhání kám karen̲, lekin muddat tak yih dastúr rahá, ki pásbán apní parwarish ke liye koí pesha iḳhtiyár kare.

Aqlí o rúhání liyáqaten̲, jo rasúlon̲ kí talím se záhir húín̲, ráij rahín̲. Jo Masíhí kisí qusúr ke sabab se sazáyáb húá ho, to pásbán na ban saktá thá.

Pásbán kí liyáqaten̲.

Wuh ádmí jis kí ek se ziyáda shádí húí ho, aksar badnám thá, aur is pák ụhde men̲ sharík na ho saktá thá, aur jis ne bewa ke sáth

yá kisí ạurat ke sáth jo áge badnám thí, yá gulám thí, shádí kí ho, wuh pasbání ke ụhde par muqarrar na kiyá játá thá.

III—KALÍSIYÁ KÍ TAʻLÍM

Un tasnífát ke wasíle se, jo Masíhí dín kí hifázat o himáyat ke liye likhí gaín̲, Masíhí ạqídon̲ ká bayán kiyá gayá. Chunán̲chi Jastin shahíd kí tasnífát men̲, jo dúsrí sadí ke shurụ́ men̲ likhí gaín̲, zail ke ạqáid mundarj hain̲ :—

Awwal. Masíhí Yisụ́ ko Ḳhudá ká Beṭá mánte the, aur us kí Ḳhudá kí sí ịbádat karte the.

Doyum. Wuh yaqín karte the, ki Rúh-ul-Quds Ḳhudá kí pák zát men̲ ek Aqnúm hai.

Seyum. Insán kí hálat kí nisbat we mánte the, ki wuh fiạl i muḳhtár paidá húá, aur Ádam ke gunáh ke sabab se bargashta ho gayá.

Chahárum. Gunahgár sirf Masíh par ímán láne se Ḳhudá ke huzúr rástbáz ṭhahar saktá hai.

Panjum. Wuh yaqín karte the, ki nekon̲ aur badon̲ kí qiyámat hogí, ki nek log abadí ḳhushí men̲ daḳhl páwen̲ge, aur ki bure log abadí ạzáb men̲ ḍále jáwen̲ge. Is sadí ke áḳhir men̲ inhín̲ ạqídon̲ ke mutábiq Ireneus ne apní kitáb men̲, jo Nástik firqe ke barḳhiláf likhí gaí thí, ek qism ke ạqáid-náma ko darj kiyá, jis ke ạqídon̲ ko Rúmí Klemans, Jasṭin shahíd, aur dígar musannif taslím karte the.

Qadím Masíhíon̲ kí ịbádat aur rít o rusúm kí bábat inhín̲ tasnífát se ziyáda ḳhabar miltí hai. Qadím muwarriḳh Hegissipas náme aur mashhúr muạllim Arabiánas kí tasnífát to thín̲, magar afsos kí bát hai, ki we gum ho gaín̲. Jasṭin shahíd ke bayán ke mutábiq, baptisma ḳhatna kí jagah muqarrar húá; chunán̲chi bachchon̲ ko baptisma dená munásib samjhá gayá. Tartulliánus kí

Kalísiyá ke rusúm o dastúrát.

tasnífát se khabar miltí hai, ki baptisma sirf pání hí se diyá játá hai, kabhí gote se, kabhí undelne se, aur kabhí chhiṛakne se. Baptisma Báp, Beṭe aur Rúh-ul-Quds ke nám se diyá játá thá. Sabt kí nisbat Jasṭin kahtá hai, ki We hafte ke us roz ko, jo ki Itwár kahlátá hai, pák rakhte the, kyúnki us roz Khudáwand Masíh murdon men se jí uṭhá. Shahr aur diháton men log usí din apní apní ibádatgáhon men ikaṭṭhe hokar ibádat karte the. Inhín majlison men rasúlon kí sarguzasht yá nabíon ke nawishte, jahán tak fursat hotí thí, paṛhe játe the. Is ke bad mír i majlis waz kartá thá, jis men wuh logon ko nasíhat detá, aur unhen jatátá thá, ki we in nek namúnon kí pairawí kiyá karen. Ákhirkár we sab khaṛe hokar us duá men sharík hote the, jo mír i majlis kartá thá. Jasṭin gít gáne ká zikr nahín kartá hai, magar Plíní ne khásskar ibádat ke is hisse ká zikr kiyá. Jab duá ho chuktí, log ek dúsre ko bosa deke salám karte the, aur yún ibádat khatm hotí thí. Isí ibádat ke bad mír i majlis ke sámhne roṭí dharí játí thí, aur mai ká ek piyála bhí jis men pání miláyá játá thá. In ko apne háthon men leke wuh duá o shukrguzárí Báp, Beṭe aur Rúh i Quds ke nám se adá kartá thá, aur log "Ámín" kahke apní razámandí záhir karte the. Jab duá ho chuktí, Díkan in alámaton ko bánṭte the, aur har ek ko roṭí o mai dete the. Phir un ke pás jo gair-házir hote the, ek hissa yá to le játe, yá bhejte the. Is zábite men sirf wuhí log sharík hote the, jo Masíh par apne ímán láne ká iqrár kar chuke the, aur jo us ke nám se baptisma páke Masíh ke hukm ke mutábiq nek chál se zindagí basar karte the. Ákhir men garíb aur bímár Masíhíon kí madad ke liye chanda jama karte the, jo mír i majlis ke sipurd kiyá játá thá.

Qadím Masíhíon kí ibádat.

Khudáwand ke din ke siwá bahut Masíhí Yahúdí sabt ko bhí mánte the. Dúsrí sadí ke ákhir tak aksar

kalísiyáon men Ḳhudáwand kí maut aur phir jí uṭhne kí yádgárí ke liye sáliyána jalsa hotá thá, lekin Sharqí aur Magribí kalísiyáen mutafarriq taur se is ko mántí thín. Is bát ke báre men dúsri sadí ke áḳhir men baṛá mubáhisa shurú húá.

Sabt aur Easter.

IV—Bidaṭí Taʻlím

Jab tak ki kalísiyá men rasúl the, koí mushkil na paṛí, lekin jab un ustádon se, jo ilhámí na the, kalísiyá kí hidáyat hone lagí, to mushkilát bakasrat pesh áne lagín. In men se ek us falsafa ke ḳhayálát the, jo Nástik kahlátá thá. Yih koí nayí bát na thí, lekin dúsrí sadí ke bích tak us kí súrat goyá púrí ho gaí. Us hí se wuh sab bidaṭen jári húín, jin ke barḳhiláf Ireneus ne apní námí kitáb tasníf kí. Nástik mazhabwále, nekí aur badí ke haqq men daryáft karná cháhte the, ki yih kahán se áín, aur ek dúsre se kyá nisbat rakhtí hain, aur Pák Taslís ke Aqnúm aur níz naját ká kám in se kyá nisbat rakhte hain. Chunánchi baẓ firqe, jo mulk i Misr men the, taʻlím dete the, ki Ḳhudá jo tamám zindagí aur nekí ká Báni hai, aur pákízagí aur qudrat ká Sotá hai, azal se nirgun rahá; aur ki mádda, jo azal se hai, buráí ká chashma hai, aur ki wuh mile jule hálát, jo filhál dunyá men nazar áte hain, un rúhon ke zariye se húe, jinhon ne Ḳhudá se nikalke dunyá ke paidá karne aur sambhálne ke wasíle se apne ko mádde se mutaʻalliq kiyá. Is ḳhiyál ke mutábiq Masíh aur Rúh i Pák aisí rúhen hain, jo Ḳhudá se nikalke insání rúhon kí aisí madad kartí hain, táki we us mádde se, jo paidáish ke waqt se un ke sáth paiwasta hai, rihái hásil karen. Nástik firqewále jo

Nástik falsafa.

Súriyání Nástik

Súriyá men the, us bát ko yaqín karte the, jo Fáras ke Átish-parast sikhláte the, yane ki neki aur badí aslí qúwaten hain, jo dunyá men asar kartí hain. Eshiá i Kochak men Márshian jo Nástik firqe ká ek álim thá, sikhátá thá, ki tín aslí qúwaten hain;—ek jo *pák* hai; dúsrí jo *rást* hai, aur tísrí, jo *sharír* hai; aur yih tín to *Khudá Taálá* aur *Demiurgas* (yane wuh wujúd jis ne Khudá se nikalke dunyá ko banáyá,) aur *Shaitán* hain.

Márshian ká firqa aur us kí talím.

Sab Nástik muallim rúh ko pák jánte the, lekin mádda ko buráí ká bání tasawwur karte the. We sikhláte the, ki insán filhál us wujúd ke ikhtiyár men hai, yane Demiurgas ke ikhtiyár men, jis ne dunyá ko banáyá, aur insáf ke siwá us se kuchh hásil nahín kar sakte. Is hálat ko dekhke Masíh ne insán ko is sakhti se aur níz mádda se riháí dene ke liye insán bankar insán kí súrat pakrí, aur Khudá ko un par záhir kiyá, aur wuh ráh batáí, jis se us kí barakat hásil ho sake.

Dúsrí sadí men Nástik falsafa kí qadr púrí húí, aur jo bidaten us se niklín, wuh aksar Nís (Nice) ke jalse ke peshtar, jo 325 men húá, radd kí gaín; lekin us se baz aisí báten niklín, jinhon ne muddat tak, balki ab tak kalísiyá ke aqáid o amal men asar kar rakhá hai: maslan wuh khiyálát ki jin se Khudá Báp insán se goyá dúr rakhá játá hai, yá yih ki gunáh mádda men rahtá hai, aur ki insán ko dukh dene se us kí rúh pák ho saktí hai; aur phir yih ki hamen is dunyá kí sárí chízon se nafrat karní cháhiye. Yih sab báten Nástik falsafa se niklí hain, aur Masíhí dín ke barkhiláf hain.

Nástik faríq kalísiyá se radd kiyá gayá.

Qaríb san 170 ke ek aur bidat mulk i Frúgiyá men barpá húí, jo Mántanus kí bidat kahlátí hai. Mántanus ne talím dí, ki mujh men Rúh i Pák rahtá hai, aur main Fárqalít (Παρακλητος) hún. Aur us ne yih

Mántanus apne taín Fárqalít batlátá.

talím bhí dí, ki Tauret aur Injíl ke siwá Fárqalít ke nawishte mere háth se diye játe hain, aur ki inhín se Khudá ká Kalám púrá hogá. Mántanus ke sáth do auraten, Máksámilá aur Prisqilá náme, us kí madadgár thín. Yih auraten dawá kartí thín, ki roza aur namáz ke wasíle se ham pák húe, aur ki ham ilhám páke nabiya hain. In kí peshíngoíán jo likhí gaín, un ke muataqidon ke nazdík khatm-un-nabúwat thín. Yih log Eshiá i Kochak se zabardastí ke sáth khárij kiye gae, lekin unhon ne Shimálí Afrika men jákar panáh páí. Wahán un ká sab se bará muallim Tartullián un men sharík húá.

Mántanus faríq kí talím.

Mántanus ke firqe kí mukhálifat men ek aur firqa barpá húá, jis ne un kí yahán tak zidd kí, ki unhon ne na sirf Pák Rúh kí muajizána niamaton hí ká inkár kiyá, balki Iláhí Lágás (Λογος) yane Masíh ká inkár kiyá. Unhon ne Yúhanná kí Injíl ko bhí radd kiyá, jis men yih talím pái játí hai, aur unhon ne Mukáshafát kí kitáb ká bhí inkár kiyá, kyúnki firqa Khiliástí isí kitáb ko apní bunyád thahrátá thá. Yih firqa "*Alogái*" (Αλογαί) kahlátá thá, kyúnki we *Lágás* ke munkir the. Un ke nazdík Masíh sirf ek ádmí thá, jis ne Khudá kí taraf se ilhám páyá.

Alogái kí talím.

Dúsrí sadí men bidaten kasrat ke sáth barpá húín. Masíhíon ke pás Ilm i Iláhí ke aise qáide na the, ki jin se we ikhtiyár ke sáth sachchái ko qáim karen, aur jhúth se bachen. Aláwa is ke Injílí aqáid ke bayán karne ke liye ab tak istiláhát muqarrar na húí thín. Is liye baz ashkhás wahm kí taraf daurte the. Haqíqat yih hai, ki qadím Masíhí, jo ilhámí na the, áj kal ke Masíhíon kí banisbat haqq par hone kí ziyáda nazdíki aur liyáqat na rakhte the, aur be-tajribakár hokar, we ham se ziyáda

Bidaton ká barpá honá.

jaldtar galatí kí taraf máil ho sakte the, táham kalísiyá ke aksar shuraká ek dil hokar Injíl ke zarúrí aqídon ko mánte the. Agarchi un ke pás muatabar riwáyaten thín, aur baz aisí kitáben un ke darmiyán ráij thín, jo in dinon men ham ko nahín miltín, tau bhí un ke ímán kí bunyád aur aqáid-náma Pák Kalám kí wuh kitáben thín, jo is waqt hamáre pás maujúd hain. Yih kitáben un kí ibádatgáhon men barábar parhí játí thín, aur Masíhí tasnífát men bár bár iqtibás kí játí thín. Nae Ahd-náma ke asl Yúnání nuskhe Sharqí aur Garbí kalísiyáon men istiamál kiye játe the, aur níz Ahd i Atíq ká Yúnání tarjuma jo Septúájant kahlátá hai, un ke kám men átá thá. Aláwa in ke dúsrí sadí men Sharqí kalísiyáon men Pák Kalám ká tarjuma Súriyání zabán men ráij thá, aur Magribí kalísiyáon men Látíní tarjuma kiyá gayá, aur kalísiyáon men mustamal húá.

Pák Nawishton ká tarjuma dúsrí sadí men.

(5) JALSON KÍ ZARÚRAT.

Kull kalísiyáon ke liye koí aisí záhirí hukúmat na thí, jo sabhon par ikhtiyár rakhe. Aláhida aláhida shahron kí kalísiyáen apná apná intizám kartí thín. Sab jamáaten ek dúsre ke sáth khatt o kitábat rakhtí thín, aur apne apne shuraká ko jamáaton men bazaría khatt ke shámil karátí thín.

Khatre ke dinon men zila yá mulk kí kalísiyáen jalsa karke fáida i ámm ke liye tajwízen kartí thín. In kalísiyáon men yih khiyál thá, ki hamáre sharík hamáre bháí hain, aur bháí-chára kí tarah aksar jamáaton men hukúmat aur ibádat ke liye ek hí qism ká intizám hotá thá. Jab kisí kalísiyá men phút, yá bidat, yá koí bát, jo Khudá ke Kalám ke barkhiláf ho, kisí jamáat men páí játí, to tamám jamáaton ká haqq thá, ki us kí shikáyat, yá malámat karen.

TI'SRA' BA'B

Qadím Masíhí Madrason ke bayán men

Us ízárasání ke waqt se, jo Sháhansháh Saptimius Severus ke waqt húí thí (202), us waqt tak ki sháh Gálienus ne Masíhí dín ko jáiz ṭhahráyá (261) ek aisá ạrsa thá, jo Masíhí ịlm aur Baibal kí tạlím ke sabab se mashhúr hai. Shurụ́ se kalísiyáon men dastúr thá, ki laṛkon aur nau-murídon ke liye tạlím kí tajwíz baní rahe. Muạllim aksar tạlím ko zabání dete the. Wuh Yúnání lafz jo is taríqa i tạlím ká bayán kartá hai, *káṭekáin* (κατηχιεν) hai, aur is lafz se wuh istiláhát banáí gaín, jo aksar istiạmál kí játí thín; maslan, yih kám *káṭekesis* (κατηχησις) kahlátá thá. Wuh wasíla, ki jis se yih kám kiyá játá thá, *káṭekismás* (κατηχισμος) kahlátá thá. Phir muạllim *káṭekist* (κατηχιστης) aur tálib-ul-ịlm *káṭekúmen* (κατεχουμενος) kahláte the. Jo log Injíl kí ḳhidmat ke liye tạlím páte the, ịlm ká ziyáda darja hásil karte the. Chunánchi dúsrí sadí men shahr i Iskandariyá ke madrase men Athenágorus is qism kí tạlím detá thá. Lekin jab Pántínas aur us ke shágird Klemens muạllim húe, Iskandriyá ke madrasa kí shuhrat aur sab madrason se ziyáda húí. Yih madrasa *Ḍidáskeláion* (Διδασκελειον) kahlátá thá, táki us men aur gair-qaum ke madrason men jo Tálemí (Ptolemy) bádsháh ne qáim kiyá thá, aur jo *Músáiyán* (Μουσειον) kahláte the, farq mạlúm ho. Iskandariyá men Ịlm i Iláhí aur tafsír i kalám baṛí hikmat ke sáth paṛháe játe the, aur Yahúdíon, bidạtí Masíhíon aur gair-qaumon kí tạlím ke barḳhiláf istiạmál kiye játe the.

Qadím Masíhíon ke Madrase.

Káṭekisṭ.

Athenágorus, Pántínas aur Klemens.

Iskandariyá ká madrasa.

Aur is kí baṛí zarúrat bhí húí, is liye ki yahán par Yahúdí madrasa thá, jis men se Nástik bidat baṛe ilm o hikmat se jári hotí rahí.

Wuh madrasa jis ko Pántínas aur Klemens ne qáim kiyá, Origen ke ilm aur koshish ke sabab se aalá darje par pahunchá. Us ke bad, san 248 tak, Haráqlás aur Daionisius námwar muallim talím dete the, aur yih neknámí kam o beshí ke sáth, Kálsidun (Chalcedon) ke jalse tak qáim rahí (451). Is madrase ke sab se námwar álim tísrí sadí men maujúd the: khusúsan Klemens aur Origen. In kí tasnífát men se baz ab tak maujúd hain; maslan, Klemens ke Dars Gair-qaum ke liye aur us ká Nasíhat-náma, jis ká mazmún *Masíh Ustád* hai, aur us kí kitáb jo *Stromátá* kahlátí hai, jis men qadím dastúron kí bábat mutafarriq khabren páí játí hain. Origen kí tasnífát men se us kí Tafsíren aur Ilm i Iláhí mashhúr hain. Origen kí Ilm i Iláhí sab Masíhí musannifon kí kitábon men se, jo is mazmún par likhí gaín, qadímtar hai, aur kaí pushton tak aksar khádim-ud-dín us kí talím ko taslím karte the. Bazí baṛí bidaten bhí us hí kí talím kí jaṛ se niklín.

Origen, Haráqlás, Daionisius aur Klemens kí tasnífát.

Itne men Súriyá ke Ilm i Iláhí ká Madrasa shahr i Antákiyá men taraqqí pizír húá, aur 100 baras bad is ke wuh niháyat mashhúr húá. Súriyá ke álimon men se, jo Origen ke dinon men the, ek Juliús Afriqánus shahr i Emmaús ká rahnewálá thá. In kí khāss tasníf ek táríkh kí kitáb hai, jis men dunyá ke shurú se us zamáne tak (221) ká ahwál darj kiyá gayá. Yih kitáb púre taur se maujúd nahín hai, lekin Yúsíbius kí tawáríkh men bahut sí báten us se iqtibás kí gaín. Us kí chhoṭí tasnífát, jaisá us ke wuh khutút jo Origen ke nám par

Madrasa Antákiyá ká.

Július Afriqánus.

Súzáná ke Qisse kí bábat likhe gae, dalálat karte hain̠, ki un aiyám men̠ wuh afzal darje ká ạlim thá.

Us waqt tạlím-yáfta log Masíhí dín aur apne qadím mazhab kí nisbat aise ḳhiyálát rakhte the, jaise áj kal Hindustán men̠ bahut tạlím-yáfta Hindú rakhte hain̠. Wuh log falsafa kí us tạlím kí pairawí karte the, jo Nayá Aflátúní kahlátá hai. Is falsafa ká báni Amunias Sákas (Ammonius Saccos) thá, jis ká intiqál, San 243 men̠, 80 baras se ziyáda ke sinn men̠ húá. Us kí tạlím kí bunyád Aflátún ká falsafa thá, lekin us men̠ Masíhí dín aur Sharqí *Thíásafí* kí taraf se kuchh kuchh miláyá gayá.

Apolloniás failsúf ká qissa aur us kí tạlím.

Qaríb us waqt jab Ḳhudáwand Yisụ mujassam húá, ek failsúf Apolloniás náme maqám i Taiáná men̠ barpá húá, jis ne Pithágoras failsúf kí sí tạlím dí. San 220 Ịswí men̠ Filástrátas (Philostratus) ne Septimius Severus kí jorú Júliá Ḍomíná kí targíb se ek kitáb tasníf kí, jis men̠ is shaḳhs kí sarguzasht likhí gaí. Is kitáb ke mutábiq Apollonius ek ạlim faqír thá jo un mulkon̠ men̠, jo Yúnán aur Hind ke darmiyán wáqị hain̠, phirtá rahá, aur tạlím deke muạjiza kartá thá, balki Iláhí iḳhtiyár ke sáth díní mazámín par bahs kartá rahá.

Masíh kí *ulúhiyat* ke haqq men̠ tísrí sadí ká bahs o mubáhisa.

In dinon̠ men̠ wuh bát jis par aksar bahs o mubáhisa kalísiyá men̠ hotá rahá, yih thí, ki Masíh kí ulúhiyat kis tarah hotí hai. Bạz kahte the, ki Yisụ sirf ek ádmí thá, lekin muạjizána taur se paidá húá, aur paidáish ke waqt se Iláhí hikmat aur qudrat is qadar us ko milí, ki nabíon̠ yá ádmíon̠ men̠ se kisí ne kabhí na pái. Wuh shaḳhs jis ne pahle yih tạlím dí, Theoḍoṭas thá, jo dúsrí sadí ke áḳhir men̠ shahr i Baizánshiam * se shahr i

---

* Yih wuh shahr hai jo ab Qunstuntúniá kahlátá hai.

Rúm men áyá thá. Qaríb isí waqt shahr i Rúm men ek aur muallim Arṭemon ne is ṭalím kí táíd kí. Agarchi aksar Masíhíon ne is ṭalím ko radd kiyá, tau bhí tísrí sadí ke shurú men ek firqa us par iatiqád rakhtá thá. Yih bidat aksar Manárkian kahlátí thí.

Manárkian bidat ká bayán.

Manárkian bidat kí ek dúsrí súrat yih bhí húí, ki bazon ne Masíh ke haqq men ṭalím dí, ki Yisú men Khudá Báp mujassam ho rahá hai. Yih ṭalím Rúm men pahle Práksíás ek muallim kí taraf se húí, jo Qámmodas sháhansháh kí bádsháhat ke ákhirí dinon men Eshiá i Kochak se áyá thá. Phir san 230 men shahr i Smyrná men ek muallim Noeṭas nám thá, jo yihí iatiqád rakhtá thá, aur is sabab se wuh kalísiyá se khárij kiyá gayá. Yih log aksar *Patrípázhián* * kahláte the, kyúnki Práksíás kí bábat Tartullián ne tanz kí ráh se yih farmáyá, ki "Yahán Rúm men wuh shaitán ke do bare kám kar chuká, ki nabúwat ko khárij karke bidat andar láyá, aur Rúh i Pák ko dúr karke Báp ko salíb par khínchá."

Noeṭas kí ṭalím.

Patrípázhián kaun the.

San 250 aur 260 ke darmiyán shahr i Ṭálmáis (Ptolimais) men Sábelius náme ek khádim-ud-dín thá, jis ne ṭalím dí, ki Báp, Beṭá aur Rúh i Pák shakhsiyat men farq nahín rakhte hain, lekin ek hí shakhs kí mutáfarriq súraten hain. Wuh bayán kartá thá, ki Khudá Kháliq aur sambhálnewálá Báp kahlátá hai, aur jab wuh apní qudrat se gunahgáron ko munawwar kartá hai, wuh Beṭá kahlátá hai, aur jab un ko az sar i nau paidá karke naí zindagí bakhshtá hai, to wuh Rúh i Pák kahlátá hai,

Sabelius kí bidat.

* Lafz *Patrípázhián* ke mane *Báp dukh-pánewálá*.

aur isí tarah yih tín qudraten hain, jo ek hí shakhs men rahtí hain.

In dinon men Iskandariyá ke madrase kí talím aur khásskar Origen kí talím kí bábat bahs shurú húí. Jab wuh Pák Kalám kí tafsír kartá thá, to wuh tín qism ke mane us se nikáltá thá ; yane *harfí* yá táríkhí, *akhláqí* aur *gyání* yá rúhání. Chunánchi aisá húá, ki jab Origen *gyání* yá rúhání mane batátá thá, to baz log us par yih ilzám lagáte the, ki wuh *harfí* yá táríkhí mane ká inkár karke Kalám ke sahíh mane ko bátil kartá hai. Kaí ek álim is taríqa kí táíd karte the, lekin bahutere us ke barkhiláf húe. Aláwa is ke Origen ne apne Ilm i Iláhí kí talím men aisí báten sikhláín, jin kí bábat bahut bahs o mubáhisa húá. Us ke yih khiyálát us kí tafsíron men aur níz aláhida risálon men páe játe hain, lekin khásskar us ke Ilm i Iláhí kí ek kitáb men jo *Periárkhon* (yane Usúlon) kí bábat kahlátí thí. Origen kí talím Nástik firqe ke barkhiláf pesh kí játí thí, jaisá ki zail ke aqídon se roshan hogá :

Iskandariyá shahr kí talím kí tásír tísrí sadí men.

Origen kí talímát.

1. Khudá ek khális rúh hai, jo mádda se aláhida hai, azal se muassir aur jo azal se abad tak khalq kartá rahtá hai.

2. Tamám makhlúqát jo rúh i nátiqa rakhtí hain, shurú men masáwí thín, aur badanon se mulabbas thín. Jo farq un men nazar átá hai, un ke aamál ke sabab se waqú men áyá.

3. Yih farq aisí ek dunyá men shurú húá, jo is dunyá se peshtar thí, aur jab Khudá ne is dunyá ko paidá kiyá, us ne apní aqlwálí makhlúqát ko aise badanon men dál diyá, jo un kí gunahgár hálat ke láiq the : lekin darhále

ki wuh fiạl i mukhtár hain, sabhon ko, hán shaitán ko aur shayátín ko bhí ikhtiyár hai, ki phir kámiliyat ko hásil karen.

4. Khudá ká Betá insán Yisú se yih farq rakhtá thá, ki wuh gair-makhlúq thá, aur dánái yá hikmat hoke wuh Khudá se nikálá, aur yún Iláhí jalál kí ek abadí kiran hoke azal se Khudá kí marzí ke mutábiq tawallud húá.

5. Rúh-ul-Quds Báp aur Bete ke sáth Khudá ke tín aqnúmon men se ek hai.

6. Iláhí Lágás ne Yisú men hokar apne sáth ek haqíqí badan aur insání rúh ko milá liyá, jo kháss taur se us ke liye taiyár kiyá gayá.

7. Rúh-ul-Quds Khudá kí sachchái ko baní Ádam par un kí naját ke liye muassir kartá hai.

8. Dunyá ká shurú húá, aur us ká ákhir bhí hogá. Us ke ákhir men Masíh ke kám kí fathyábí hogí. Phir jaise is dunyá ke peshtar dunyáen hotí rahín, waisá us ke bad aur dunyáen hongí.

9. Nekon aur badon kí qiyámat hogí, jis men Khudá adálat karke jazá aur sazá ká fatwá degá, lekin áqibat men nek logon ke badan rúhání honge

Aláwa is talím ke Origen sikhlátá thá, ki "Áyanda zamáne men aisá waqt hogá, jab ki ákhirí hálat shurú kí hálat ke mutábiq hogí. Us waqt makhlúqát i zí-aql aise kámil banenge, ki nek o bad ke darakht se kuchh kháne kí hájat na hogí, aur jab sharr ke khiyálát bilkull dúr kiye jáenge, aur har ek shakhs bilkull pák sáf kiyá jáegá, jab maut kahín na hogí, aur na us ká dank nazar áwegá, aur na kisí tarah burái rah jáegí, tab filhaqíqat Khudá sabhon men sab kuchh hogá." Is talím ke sáth Origen Ahd i Atíq o Ahd i Jadíd ko Khudá ká Kalám, jo ilhám se likhá gayá, jántá thá.

Qiyámat kí nisbat talím.

Un dinon̲ men̲ aksar log yaqín karte the, ki qiyámat ke bạd is hí dunyá men̲ Masíh kí bádsháhat qáim kí jáegí, aur us men̲ ímándár ek hazár baras tak baṛí ḳhushí o ḳhurramí hásil karenge. Yih ạrsa dunyá kí táríḳh men̲ baṛá Sabt samjhá játá thá; aur log ḳhiyál karte the, ki yih sabt paidáish ke bạd jab 6000 baras púre honge, shurụ́ hogá. Ḳhásskar Misrí usqúf Nepos aur Quráqsion Mukáshafát kí Kitáb ká wuh bayán jo Millenium kí bábat hai, lafzí taur par tafsír karke yihí tạlím dete the; lekin jab san 255 men̲ Iskandariyá ke usqúf Ḍaionishius ne maqám i Arsinoe men̲ ek jalsa ke sámhne is tạlím ke barḳhiláf taqrír kí, to Quráqsion ne apní tạlím ko galat iqrár karke use chhoṛ diyá.

Masíhíon̲ ke Ịbádat-ḳháne.

Is sadí kí tahrírát men̲ Masíhíon̲ kí ịbádatgáhon̲ ká zikr bár bár páyá játá hai, maslan Sikandar Severus ne shahr i Rúm men̲ ek qitạ zamín Masíhíon̲ ke ịbádat-ḳháne ke liye baḳhsh dí, aur jab Gallienus ne Masíhí dín ko jáiz ṭhahráne ke liye parwána járí kiyá, to us men̲ yih hukm diyá, ki Masíhíon̲ ke ịbádat-ḳháne un ko wápas diye jáwen̲. Yih ịbádat-ḳháne "duạ́ ke ghar" yá "Ḳhudáwand ke ghar" yá "jamáạt ke ghar" yá sirf "jamáạt" (Εκκλεσια, jis se lafz *kalísiyá* niklá hai) kahláte the.

Budh o Jumạ ká Roza.

Dúsri sadí ke bích se leke in aiyám tak muqaddas dinon̲ ke ạdad men̲ taraqqí huí. Chunánchi baẓ jagah kalísiyáen̲ har hafte Budh aur Jumạ ke roz roza rakhtín̲, aur ịbádat kartí thín̲, kyún̲ki inhín̲ dinon̲ men̲ Ḳhudáwand dushmanon̲ ke háth men̲ hawála kiyá gayá, aur salíb par khínchá gayá.

Easter kí Ịd ke dastúrát.

Easter kí Ịd bhí ziyáda dhúm dhám ke sáth máni játí thí. Yih Ịd ḳhásskar Masíh ke maslúb hone, jí uṭhne, aur Pantekust ke din men̲ Rúh-ul

Quds ke utarne kí yádgárí ke liye hotí thí. Pahle din we roza rakhte the; dúsre aur tísre din ziyáfat karte the, aur yih arsa Masíhí sabt samjhá játá thá.

Ízárasání dúsrí aur tísrí sadí men.

Baz auqát ízárasání is qadar sakhtí ke sáth húí, ki Masíhí apní ibádat ke waqt aur maqám khufiya rakhte the; aur is waqt se un kí ibádat ke baz hisson men poshídagí ek zarúrí amr tasawwur hone lagí, aur aisí ibádat bhed-wálí kahlátí thí. Jab Ashá i Rabbání hotí thí, jitne ádmí baptisma na pá chuke hon, majlis se báhar kiye játe the. Talím men bhí yih farq hone lagá, ki baz rít o rusúm záhirí taur se mání játí thín aur baz makhfí hotí thín: aur Kalám ke baz hisse záhir aur baz ahádís makhfí samjhe játe the. Rúm, Nápolí aur Siráqus ke aur kaí ek aur shahron men Masíhí patthar kí kánon men panáh lete aur wahán ibádat kiyá karte the, balki wahán we apne murdon ko gárá karte the. Aláwa is ke yih naubat pahunchí, ki bad us ke ki koí panáhgáh kí zarúrat rahí, har ek girjághar men ek kamra poshída ibádat ke kám ke liye hotá thá, jo Kript, (Crypt) kahlátá thá.

Shahíd hone kí izzat tísrí sadí men.

In aiyám men shahíd honá izzat ká bará darja tasawwur kiyá játá thá, aur log khiyál karne lage, ki khún ká baptisma lená, yane shahíd honá, shahíd ko tamám gunáhon se barí kartá hai. Aur baz tasawwur karte the, ki ásmán men shahídon kí sifárish fáidamand hotí hai. Chunánchi bahut ádmí ízárasání ko barpá karne ke liye koshish karte the, táki we shahíd banen. Bahut din bad us ke ki shahíd hone ká mauqa guzar gayá, is josh ne kalísiyá men burí tásír kí, lekin aksar logon ke nazdík yih khiyálát bure the, aur kalísiyá ke baz jalson ne un kí malámat kí.

Bad-rúh nikálne-wále.

Qadím zamáne meṉ baz ashkhás, jo díndárí aur pákízagí meṉ baṛe darje tak taraqqí kar chuke the, logoṉ se bad-rúhoṉ ko nikálte the. Tísrí sadí meṉ khádim-ud-dín ká yih ek farz ṭhahráyá gayá, ki wuh har ek shakhs se, jo baptisma páne átá thá, bad-rúh ke nikálne kí kárrawáí kare. Yih khiyál thá, ki we sab log jin ko baptisma na milá ho, bad-rúhoṉ ke ikhtiyár meṉ haiṉ. Chunáṉchi duá aur mantar paṛhke un ko muqarrarí rusúm ke mutábiq nikálne kí kárrawáí karte the

———

CHAUTHÁ BÁB

Rasúlí Ábá aur Hámiyán i Dín

1. Rasúlí Ábá.

San Íswí 100 ke qaríb Yúhanná Rasúl ne wafát páí. Sattar baras ke arse tak Masíh ke shágirdon ko ilhámí muallimon se hidáyat húí. Us waqt se zurúr húá, ki kalísiyá us intizám ke sáth kárrawáí kare jo rasúlon ne muqarrar kiyá thá. Phir muddat tak rusúlon kí talím kí tásír, un logon ke wasíle se jo un ke sáthí the, kalisíyá men qáim hotí rahí. Is tásír ke sabab se un sáthíon men se jo Rasúlí Ábá kahláte hain, bazon kí tasnífát ab tak kalísiyá men qáim rakhí gaín. Wuh tasnífát yih hain:—

1. Ek khatt jo Klemens ke nám par Rúm kí kalísiyá kí taraf se Qurintus kí kalísiyá ko qalamband kiyá gayá.
2. Ek khatt i ámm jo Barnabás ká khatt kahlátá hai.
3. Sát khutút jinhen Autákiyá ke buzurg Ignátius ne likhá.
4. Ek khatt jo Pálikárp ne Smyrná se Filippí kí kalísiyá ko likh bhejá.
5. Ek kitáb jo Garariyá kahlátí thí, jise Harmes ne likhá.
6. Gáliban wuh kitáb jo *Rasúlon kí Talím* kahlátí hai.

Aur kitáben to hain, jo is zamáne ke logon se mansúb kí játí hain, magar kull ulamá-i-Íswí un ko jalí thahrákar Apákrifal kahte hain.

2. Hámiyán i Dín.

Quádrátus, Aristádes, Jastin shahíd.

Jab Sháhansháh i Rúm Hadrian daura karke shahr i Atení ko gayá, (San 126 Íswí) ek álim usqúf Quádrátus náme ne Masíhíon kí himáyat ke liye ek kitáb tasníf karke un kí khidmat men pesh kí. Usí mauqa par

Arisṭádes failsúf ne bhí us hí mazmún par kitáb tasníf karke pesh kí. Yih donon tasnífát gum ho gaín. Is qism kí sab se qadím tasníf jo ab tak maujúd hai, wuhí hai, jo ki Jasṭin shahíd ne qaríb san 139 men Sháhansháh i Rúm Antoninus Pius kí khidmat men pesh kí. Kuchh arse bad is hí musannif ne apní pahlí kitáb ke tatimma ke taur par ek aur kitáb likh bhejí. Jasṭin ne ek aur kitáb ko bhí likhá, jis men ek Yahúdí Traifo (Trypho) náme ke sáth bahs húí, jis se wuh Yahúdíon ke iatirázon ko radd kartá thá. Jasṭin Sámariyá ká rahnewálá thá. Us ke wálidain gair-qaum ke the. Us kí zindagí ke ákhirí aiyám shahr i Rúm men kaṭe, aur yahán qaríb san 166 men Sháhansháh Marqus Aurelius ke dinon men wuh shahíd húá.

Athánagorás, aur Theofilás.

Athánagorás Ateni ne aur Theofilás Antákiyá ke usqúf ne aur kaí ek aur musannifon ne Masíhí dín kí himáyat ke wáste kitáben tasníf kín. In men se baz Sháhansháh i Rúm ke nám par likhí gaín, aur baz Rúmí Senaṭ (Senate) ke nám par, aur báqí kháss ashkhás kí, yá gair-qaumon kí khidmat men pesh kí gaín. Dúsrí sadí ke ákhirí hisse men yih tasnífát kasrat ke sáth húín, lekin aksar wuh gum ho gaín, aur ab nahín miltín.

Un kitábon ke siwá jo gair-qaum kí butparastí ke barkhiláf likhí gaín, zarúr húá, ki bidaṭíon ke barkhiláf kitáben tasníf kí jáen. Chunánchi san 180 aur 188 ke darmiyán men Ireneus ne un bidaṭíon ko radd karne ke

Ireneus kí tasnífát.

liye, jo Nástik kahláte the, ek kitáb tasníf kí. Wuh Yúnání zabán men likhí gaí. Is kitáb ká Láṭíní tarjuma, jis men asl Yúnání ke baz hisse iqtibás kiye gae hain, maujúd hai.

Un mukhálifon men, jo gair-qaumon kí taraf se Masíhí dín ke barkhiláf likhte the, do failsúf Qalsus aur Qaresanz aur ek fasíh álim M. C. Fronto the. Yih sab dúsrí sadí ke bích maujúd the. In men se Qalsus sab se ziyáda mukhálifat kartá thá. Us ne ek kitáb ba-nám *Haqíqí Bayán* tasníf kí, jis men us ne sáre iatirázon ko jama kiyá, jo Masíhí dín ke barkhiláf kisí tarah pesh kar saká. Yih kitáb maujúd nahín hai, lekin us kí khabar ek kitáb se miltí hai, jo Origen ne us ke radd karne ke liye likhí. Masíhí dín ke barkhiláf Qalsus ke iatirázát khásskar yih the : ki us ká báni ních zát ká thá, jis kí maut burí taur se húí ; ki yih dín nirálá hai, aur us ke wáqiát yaqín ke láiq nahín hain, ki us ke aqáid wáhiyát hain ; aur ki jo us ko qabúl kartá hai, wuh aql ke barkhiláf kartá hai. Masíhíon par yih ilzám lagáyá gayá, ki yih mulhid o mufsid hain, jo khufiya taur se haibatnák jurmon men mashgúl rahte hain.

Qalsus aur *Qaresanz* kí mukhálifat.

Masíhí musannif jab Yahúdíon se bahs karte the, we Ahd i Atíq ká hawála deke sábit karte the, ki wuh peshíngoíán aur ímáen jo Masíh ke haqq men pái játí hain, so Yisú Násarí men púrí húín. Gair-qaumon ke sáth bahs kuchh kuchh díní o akhláqí taur par, aur kuchh kuchh khánagí o mulkí usúl ke mutábiq hotí thí. Bahs kí bunyád, un akhláqí usúl aur haqíqaton par thí, jo awám-un-nás ke darmiyán mashhúr thín, yá un huqúq par jin ká dawá Rúmí awám kiyá karte the. In qadím gawáhon ke darmiyán wuh bát jis se un kí ziyáda himáyat hotí thí, un ká nek akhláq thá, aur khásskar wuh tabdílí i chál jo bare sharír ádmíon men á játí thí, jab ki wuh Masíhí hote the.

Bahs o mubáhise kí súraten.

PA'NCHWA'N BA'B

Láṭíní zabán kí tasnífát ke bayán men

Dúsrí sadí ke ákhir men wuh pahlí Masíhí tasnífát likhí gaín, jo Láṭíní zabán men taiyár kí gaín. In ká musannif Tartullian thá, jo Shimálí Afrika men rahtá thá. Us buzurg ke waqt se Shimálí Afrika kí kalísiyá kí tawáríkh shurú hotí hai.

Láṭíní tasnífát.

San 100 ke qaríb Tartullian ne Masíhí dín kí himáyat ke liye apní pahlí kitáb likhí. Wuh Kárthágo ká rahnewálá thá, aur apne shahr kí kalísiyá ká presbúṭar húá. Sháhanshah Severus aur Kárákalá ke aiyám men us ne bahut sí kitáben tasníf kín. Umr-rasída hokar us ne Mántanus ke aqídon ko taslím kiyá, aur is talím ká sab se mashhúr muallim húá.

Mántanus.

Qaríb is hí waqt Manúshias Fílikas náme ek Rúmí qánúngo ne ek kitáb, suwál o jawáb ke taur par tasníf kí. Yih kitáb Masíhí dín kí himáyat ke liye likhí gaí, aur Aktávius (Octavius) kahlátí hai.

Manúshias Fílikas.

Rúm ke ek buzurg Qaius náme ne aqáid i Mántanus ke barkhiláf ek kitáb tasníf kí; aur usí kalísiyá ke ek aur buzurg Noveshian ne in aqídon kí himáyat kí aur un ko Magribí Yúrap men phailáyá.

Qaius Noveshian.

Tísrí sadí ke bích men Ilm i Iláhí ká sab se mashhúr muallim Kuprian thá. Yih shakhs Afrika ká báshinda thá, aur apní zindagí ke shurú men butparast thá. Wuh ilm men máhir aur fasáhat ká mashhúr ustád thá.

Kuprian.

Jab san 246 men wuh Masíhí húá, us ne apná sab mál o asbáb bechkar garíbon ko bánṭ diyá. Ek sál baḍ wuh Kárthágo kí kalísiyá ká presbuṭar húá, aur san 248 men wuh usqúf muqarrar húá. Jab sháhansháh Ḍísius ne Masíhíon ko ízá dí, us ne koshish kí, ki Kuprián ko qatl kare, lekin wuh us ke háthon se bach gayá. Chha sál baḍ, jab Válerian sháhansháh húá, dushmanon ne phir us ko giriftár karne kí koshish kí, aur agarchi wuh dushman ke háth se bach saktá, tau bhí us kí dánist men is waqt bhág jáná, aur apne logon ko chhoṛ dená farz se baíd thá. Chunánchi wuh giriftár húá, aur san 258 men apne ímán kí ḳhátir shahíd húá. Kuprián kí tasnífát aksar kalísiyá ke intizám o hukúmat ke sáth taalluq rakhtí hain.

Kuprián shahíd hotá.

Us ḳhaufnák ízárasání men, jo sháhansháh Ḍísius ke waqt húí thí, bahutere Masíhí apní jánon ko bacháne ke liye dín i Ỉswí ke munkir húe. Baz aise the, jinhon ne pahle dilerí ke sáth sarkár ke afsaron ko jatáyá, ki we bhí Masíhí ho jáen, lekin taklíf pákar unhon ne apne ímán ko chhoṛ diyá. Ízá se bachná koí mushkil amr na thá, kyúnki hákim kí ḳhwáhish yih na thí, ki logon ko befáida ján se máre, lekin yih ki Masíhí dín mauqúf kiyá jáe. Lihází sarkárí mazhab men phir dákhil hone ke liye sirf itná zarúr húá, ki buton kí qurbání men sharík ho jáwen, yá ki bakhúr ká ek hí dáná mazbah par ḍál den. Baz auqát sirf itná darkár hotá thá, ki Masíhí dastáwez afsar ke sámhne pesh kare, jis men yih likhá ho, ki Main Masíhí nahín hún. Agarchi in qusúrwáron men kisí ká qusúr kam aur kisí ká ziyáda hotá thá, we sab dín ke munkiron ke sáth jamáat se ḳhárij kiye játe the. Jab ízárasání ká yih túfán tham gayá, wuh log jo "gire húe Masíhí" kahláte the, phir

Ḍísius kí ízárasání.

Ízá se bachne kí ásán sharten.

kalísiyá men dákhil hone cháhte the. Wuh sharten mushkil ke sáth muqarrar húín, jin ke mutábiq wuh log kalísiyáon men phir dakhl pá saken, yá bilkull radd kiye jáwen. Shahr i Kárthágo men Filisisimas ke faríq aur shahr i Rúm men bhí Noveshiánas ke firqe, jo pahle un shahron ke usqúfon ke sáth mukhálifat karne se barpá húe the, in "gire húe" Masíhíon ke muámale ke sabab se ziyáda pechída hálat men phans gae. Pahlá firqa cháhtá thá, ki aise Masíhíon par rahm kiyá jáwe, lekin dúsrá firqa bilkull un ko radd kartá thá. Chunánchi in donon shahron men jalse kiye gae, aur rahmat aur sakhtí miláke unhon ne is muámale ko maqúl taur se faisal kiyá.

Gire húe Masíhí kaun the.

Khádim-ud-dínon ke masáwí hone kí bábat ab tak bahs hotí rahí, lekin is waqt us dawe par bahs na húí jo Ignátius ne kiyá thá, ki áyá Presbutar aur Usqúf ke uhde masáwí hain yá nahín, magar is bát par ki áyá Usqúf ikhtiyár men masáwí hain, yá nahín. San 196 men Rúm ke Usqúf Victar ne apne liye bare darje ká dawá kiyá thá, jab us ne cháhá ki zabardastí se Sharqí kalísiyáon men Easter kí ibádat ke wuh dastúr járí kare jo Magribí kalísiyáon men ráij the. Us waqt kí kalísiyáon ne is dawe ko bejá thahráyá, lekin tísrí sadí men usqúfon ne is dawe ko qáim karne ke liye koshish phir kí. Hál yih thá, ki mulk i Spen ke do usqúf, jinhon ne ízárasání ke waqt dastáwez likhákar gire húe Masíhíon kí tarah apne dín ko tark kiyá thá, Sinad ke hukm se usqúfí uhde se khárij kiye gae the. Is par unhon ne Rúm ke usqúf Istifán kí duháí dí. Istifán ne un ko phir bahál kiyá. Is arse men in usqúfon ke badle do aur usqúf un kí jagah muqarrar kiye gae the, jinhon ne Afrika ke usqúfon ke pás khatt likhkar Istifán kí kárrawáí kí khabar dí. Khatt pákar

Usqúfí ikhtiyár kí nisbat mubáhisa.

Afrika ke usqúfon ne Kuprián ke háth se is khatt ká jawáb likhákar hukm diyá, kí Istifán kí yih kárrawáí radd kí jáe, is liye ki Istifán galatí karke in khárij-shuda usqúfon ke muámila men bejá taur se dákhil húá thá.

In aiyám men Baptisma ke báre men bahs o mubáhisa húá. Afrika, Misr, Súriya aur Eshiá i Kochak kí kalísiyáen talím detí thín, ki wuh baptisma jo bidatíon ke háth se diyá jáwe, qabúl karne ke láiq nahín hai. Kuprián ne is khiyál kí himáyat kí, aur yih talím dí, ki darháḷe ki sirf sachchí kalísiyá naját diláne ká ikhtiyár rakhtí hai, pas usí ke díndár khádim-ud-dín, jo qáide kí ráh se muqarrar kiye gae hon, baptisma dene ká ikhtiyár rakhte hain. Chunánchi jab kisí bidatí kalísiyá men se koí sharík in kalísiyáon men sharík honá cháhtá thá, to us ko baptisma diyá játá thá, jaisá un ko jo gair-qaum men se kalísiyá men dákhil kiye játe. Lekin Rúm kí kalísiyáon men aise log bagair dúsrá baptisma páe dákhil kiye játe the, kyúnki in kalísiyáon men yih khiyál thá, ki baptisma ká fáida is bát par munhasar hai, ki Masíh ne is rít ko muqarrar kiyá, na is par ki baptisma denewále kisí tarah kí kháss liyáqat rakhte hon, yá ki kalísiyá kí kisí tarah kí sadáqat qarár dí jáe. Liházá jab san 255 aur 256 men shahr i Kárthágo men do jalse munaqid húe, jinhon ne baptisma ke báre men apne dastúron kí tasdíq kí, Rúmí Usqúf Istifán ne un ke iatiqád par ilzám lagáke un ko kalísiyá se khárij hone ká fatwá sunáyá. Un kalísiyáon ne Istifán kí is kárrawáí ko manzúr na kiyá, aur Kappadúkiyá ke shahr i Qaisariyá ká usqúf Farmillián náme, aur Iskandariyá shahr ke usqúf Diouíshias in kalísiyáon ke hámí húe. Pas barí bahs o mubáhisa shurú húá, aur sirf us waqt khatm húá, jab in donon faríq ke hádí Istifán aur

Baptisma kí bábat bahs.

Kuprián kí talím baptisma kí bábat.

Kuprián shahíd húe. Ákhirkár chauthí sadí ke shurú men maqám i Árles men ek jalse ne yih ṭhahráyá, ki agar koí shakhs bidatí hokar sachchí kalísiyá men dákhil honá cháhe, aur agar us ne kisí waqt Báp, Beṭe aur Rúh-ul-Quds ke nám se baptisma páyá ho, to sirf itná zarúr hai, ki usqúf apná háth us ke sar par rakhe, táki wuh Rúh-ul-Quds páwe, lekin agar Taslís ke nám par baptisma na páyá ho, to us ko phir baptisma dená cháhiye. Bad is ke yih dastúr kalísiyáon men ráij rahá.

Árles ke jalse ká faisala, baptisma kí bábat.

Wázih rahe, ki is bahs o mubáhisa men Kuprián ne Rúmí usqúfon ke is dawe ká, ki Rúmí usqúf qadr o ikhtiyár men sab usqúfon se fauqiyat rakhtá hai, inkár kiyá. Us ne is bát kí pushtí kí, ki sab usqúf ikhtiyár men masáwí hain, aur apní apní kalísiyáon men púrá ikhtiyár rakhte hain. San 256 men Shahr i Kárthágo men ek jalsa munaqid húá, jis men Kuprián ne is aqíde ke báre men púre taur se apne khiyálon ko záhir kiyá. Un dinon men Kuprián ke khiyálát aksar kalísiyáon men maqbúl húe, lekin Kuprián ne usí waqt kalísiyá kí yagánagat ke haqq men wuh talím dí, jo ákhir men us burái kí bunyád ṭhahrái gaí, jis ke barkhiláf wuh likhtá thá. Un hí dinon men wuh usqúf, jo shahr i Rúm o Antákiyá o Iskandariyá men muqarrar the, go un ká darja auron se ziyáda na thá, tau bhí un shahron kí qadr o manzilat ke sabab se aur usqúfon kí nisbat ziyáda zor o izzat rakhte the; lekin aksar wuh usqúf jin kí manzilat ko Kuprián dígar usqúfon kí manzilat ke barábar mántá thá, aláhida aláhida jamáaton ke pásbán the. Kuprián kí dánist men kalísiyá kí wahdániyat ke liye zarúr thá, ki us ká ek kháss intizám ho, aur ki us men aise usqúf howen, jinhon

Kuprián kí talím usqúfon ke ikhtiyár ke haqq men.

Usqúfon ke ikhtiyár kyúnkar baṛh gae.

ne silsilawár hokar rasúlon kí taraf se taqarrurí hásil kí ho. Pas is qáide se, ki har ek shahr ke Masíhíon se ek hí kalísiyá bane, aur ki us kalísiyá men ek hí usqúf ho, yih natíja niklá, ki wuh usqúf un khádim-ud-dínon se, jo aláhida aláhida jamáaton men pásbání karte the, darje men fauqiyat rakhe ; maslan, jab kisí shahr men kalísiyá ke shuraká yahán tak barhen, ki aláhida aláhida jamáaten ho jáwen, to zarúr húá ki us shahr ká usqúf aláhida aláhida ibádatkhánon ke wáste apní madad ke liye pásbán muqarrar kare. Yih pásbán yá presbutar náib pásbán ke taur par un jamáaton men, jin par we muqarrar the, us ke mátaht hoke khidmat karte the. Chunánchi aise shahron men ek usqúf kaí ek pásbánon ke úpar ikhtiyár rakhtá thá. Bare bare shahron men pásbán usqúfon kí nisbat sirf presbutar kí qadr rakhte the ; magar chhote shahron aur gáon men jahán Masíhíon kí tadád kam rahí, usqúf apní apní jamáaton ke pásbán the. Pas is hálat men taajjub kí bát na thí, ki wuh usqúf, jis ke mátaht kaí ek pásbán aur jamáaten thín, us usqúf kí nisbat jo sirf ek jamáat men ikhtiyár rakhtá thá, qadr men fauqiyat ká dawá kare. Yih wuhí hálat hai, jo tísrí sadí ke bích men húí, jab ki Rúmí usqúf, jo aur usqúfon kí nisbat záhirí fauqiyat rakhtá thá, lekin wuh aur usqúfon par ikhtiyár na to rakhtá thá, aur na us ká darja aalá qadr qarár diyá játá thá. Sáf záhir hai, ki yih muámila isí hálat men qáim na rah saká, kyúnki aisí hálat men usqúfon ke masáwí hone ke liye dalílen, cháhe we kaisí mazbút kyún na hon, is khiyál ko qáim na kar sakín, ki usqúfon ke aalá darje na banáná cháhiye.

Jalson ká fáida.

Is arse kí ek yih khusúsiyat bhí thí, ki aláhida aláhida súbon men kasrat ke sáth jalse bár bár aur waqt ba waqt munaqid hone lage. Shurú men yih jalse bare bare shah-

roṉ ke usqúfoṉ ke baṛe dạwoṉ ko roká karte the, lekin jaldí malúm húá, ki inhíṉ jalsoṉ ke sabab se wuh hí dạwe qáim kiye játe the ; kyúṉki hukúmat ke báre meṉ mutaqaddamín ke ḳhiyálát meṉ yih bát shámil thí, ki har jalsa ká mír i majlis kisí baṛe shahr kí taraf se muqarrar kiyá jáwe. Chunáṉchi in jalsoṉ ke mír i majlis zilạ ke baṛe shahr ke usqúf húá karte the.

Baptisma ke rusúm.

In dinoṉ meṉ baptisma ke sáth bahut se rusúm istiạmál kiye játe the, jin meṉ yih ḳhiyal thá, ki baptisma ke wasíle se nae muríd baṛe bhed meṉ sharík kiye játe haiṉ. Liházá, shurụ meṉ bad-rúh ke nikálne ke wáste kárrawáí karte the, aur bạd is ke baptisma diyá játá thá. Jab baptisma de chukte, to nae muríd ko sulh ká bosa dete, aur dúdh aur shahd miláke us ko piláte the ; aur tab us ke sir par tel malte aur máthe par salíb ká nishán khíṉchte the. Áḳhirkár ḳhádim-ud-dín barakat ká háth lagáke rít ko ḳhatm kartá thá.

Bachchoṉ ká baptisma.

Ụmúman Masíhí ḳhándánoṉ meṉ bachchoṉ ko baptisma diyá játá thá, lekin kull Masíhí ḳhándánoṉ meṉ yih dastúr na thá. Bạz ḳhiyál karte the, ki wuh gunáh, jo baptisma ke bạd kiyá jáwe, muạ́f na ho sakegá ; aur is liye we bachchoṉ ko baptisma dene ke barḳhiláf húe aur báligoṉ kí nisbat tạlím dete the, ki agar ádmí ụmr-rasída hokar, yá jab maut nazdík ho, baptisma páwe, to bihtar hogá. Tartullian ke dinoṉ meṉ, bạz kalísiyáoṉ meṉ dharmí má báp hone lage. Tartullian ne is dastúr kí muḳhálifat kí, kyúṉki us kí dánist meṉ yih dastúr nábáligoṉ ko baptisma dene ká ek aur burá natíja hai.

Ạshá i Rabbání kí nisbat Jasṭin shahíd kí tasnífát se ḳhabar miltí hai, ki wain pání se milá húá istiạmál kiyá

játá thá, kyúṉki jab log kháte waqt wain ko istiamál karte the, to hamesha pání us ke sáth miláke píte the. Tísrí sadí meṉ is miláwaṭ meṉ ek bhed ká zikr karte the, yane ki pání se *log* murád haiṉ, aur wain se Masíh ká *lahú*, aur in donoṉ kí miláwaṭ se wuh yagánagat jo Masíh aur ímándároṉ ke darmiyán hotí hai. Tartullian ke waqt yih khiyál zuhúr meṉ áne lagá, ki roṭí aur wain meṉ qurbání kí sí tásír hotí hai. Baz maqámoṉ meṉ Ashá i Rabbání roz hotí thí. Jo aisá karte the, yih khiyál karte the, ki Ashá i Rabbání rúh kí khurák hai, aur ki Khudáwand kí duá meṉ, jab "rozíne kí roṭí" ká zikr hai, to us roṭí se Ashá i Rabbání kí rúhání khurák murád hai, aur ki is khurák se ímándár ke jism kí hálat gair-fání ho játí hai.

Ashá i Rabbání ke dastúr.

Shurú meṉ jab káṭekúmenoṉ ko talím dí játí thí, to murád yih thí, ki peshtar is se ki un ko baptisma diyá jáe, un meṉ sachchí díndárí ká subút páyá jáwe, lekin rafta rafta aisí kárrawáí bích meṉ láne lagí, ki jis se nae muríd pák kiye jáweṉ: aur jab log baṛe gunáhoṉ ke sabab se kalísiyá se khárij kiye gae the, aur tauba karke phir dákhil honá cháhte the, to un ke liye wuh kárrawáí ziyáda sakhtí ke sáth hotí thí. Tísrí sadí ke bích, jab bahut gire húe Masíhí phir kalísiyá meṉ dákhil hone cháhte the, to kalísiyá kí safái kí khátir yih kárrawáí bahut zarúrí malúm húí. Is hí tarah Kuprián kí maut ke peshtar ḍanḍ yá sadqa ká dastúr qáim kiyá gayá We firqe jo us ke barkhiláf the, us ko qáim karne meṉ madadgár húe; maslan, firqa Noveshián kisí ko kalísiyá meṉ dákhil na kartá thá, jis ne baptisma ke bad baṛá gunáh kiyá ho. Pas zarúr húá, ki yih faríq gunáh i kabíra aur gunáh i sagíra meṉ farq kare. Baṛí baṛí jamáatoṉ

Káṭekúmen.

Ḍanḍ ká dastúr.

men munásib malúm húá, ki ek buzurg muqarrar kiyá jáwe, jo tauba karnewálon ká imtihán kare, aur un se, jo kuchh wuh iqrár karne cháhte the sune, aur har ek ko sadqa yá dand batáwe, jo qánúní intizám ke mutábiq us se talab kiyá jáwe. In logon ne is bát ká bahut thorá khiyál kiyá hogá, ki yih dastúr us buráí ká bíj thahregá, jo Roman Káthulik kalísiyá men áj kal páyá játá hai, yane yih dastúr, ki gunahgár Pádrí ke sámhne apne gunáhon ká iqrár kare is ummed se ki wuh un ko bakhshwáe.

CHHAṬWÁṈ BÁB

Háirárkí (Heirarchy)* kí Taraqqí ke Bayán meṉ

(San 261—325.)

Rúmí Háirárkí.

San 261 se, jab Masíhí dín Rúmí saltanat meṉ jáiz ṭhahráyá gayá thá, kalísiyá kí tawáríkh kí ek naí manzil shurú hotí hai. Yih manzil us waqt tak pahuṉchtí hai, jab san 324 meṉ Qánstantín Masíhíoṉ kí madad se apne dushmanoṉ par fathyáb hoke Sháhansháh i Rúm húá. Us ne saltanat ká intizám is bunyád par ṭhahrá liyá, ki bajáe is ke ki saltanat meṉ aláhida aláhida súbaját hoṉ, jin par Sháhansháh hákim i aalá hokar hukmrání kare, sab kuchh ek hí saltanat meṉ shámil kiyá jáwe, jis meṉ dín i Íswí kháss sarkárí dín qarár diyá jáwe. Chunáṉchi san 325 meṉ us ne pahlá jalsa i ámm munaqid kiyá.

Usqúfí intizám kí taraqqí.

In chauṉsaṭ barasoṉ ke arse meṉ kalísiyá ne chális baras se ziyáda árám páyá, jin ke andar usqúfí intizám taraqqí-pizír húá. Baz usqúf jo ápas meṉ ikhtiyár i masáwí ká dawá rakhte the, kalísiyá ke aur presbuṭaroṉ par fauqiyat rakhte the; aur we usqúf jo baṛe baṛe shahroṉ meṉ muqím the, rafta rafta báqí usqúfoṉ par aalá darje ká ikhtiyár qáim karne lage, aur yúṉ intizám i maṭrapálaṭan (metrapolitan) kí bunyád ḍálí gai.

Rúm ke Sháhansháh lashkar kí taraf se muqarrar kiye játe the, jab tak ki san 284 meṉ Ḍioqlíshian takht-nashín

---

*Wázih rahe, ki *Háirárkí* se kalísiyá kí wuh hukúmat murád hai, jis ká yih dawá hotá hai, ki dunyá meṉ aalá hukúmat kalísiyá kí hai.

húá. San 261 se leke 284 tak saltanat men aksar fasád hotá rahá. Kalísiyá men intizám thá, lekin saltanat men phúṭ. Chunánchi jab Ḍioqlíshian takht-nashín húá, to díní aur dunyáwí tawáríkh ká ek nayá zamána shurú húá, aur kalísiyá men muddat tak yih "san i Ḍioqlíshian" kahlátá thá. Is buzurg bádsháh ne sultánon ke silsila ko qáim karne ke liye aur saltanat ko mazbút karne kí khátir ek nayá intizám nikálá. Wuh intizám yih thá:—

(1.) San 286 men Ḍioqlíshian ne apne sipahsáláron men se Máksímian náme ko apná sáthí banáyá, aur Magribí Rúm kí hukúmat us ko supurd kar dí. Us ká dár-us-saltanat shahr i Rúm thá. Tajwíz yih thí, ki yih donon sultán ikhtiyár men masáwí howen, aur har do *Agastus* ká khitáb rakhen, aur ki kull saltanat ke aalá muámalon men yih ek dúsre ke madadgár howen.

Ḍioqlíshian ká mulkí intizám.

(2.) Thoṛe dinon bad inhon ne apne apne liye madadgár chun liye, jo dúsre darje ke sultán samjhe játe, aur *Qaisar* ká khitáb rakhte the. Ḍioqlíshian ne Máksímin Galerius ko apná náib muqarrar kiyá, aur mulk i Trákiá aur Illiriqum ko us ke háth men supurd kar diyá. Sharqí Rúm ke báqí hisson ko us ne apne ikhtiyár men rakhá. Isí tarah Máksímian ne Qánstánshias Qaloras (Constantius Chlorus) ko apná náib pasand kiyá, aur Spen, Gál aur Briṭain us ko supurd kar diyá. Us ne Magribí báqí hisson ko apne ikhtiyár men rakhá.

Qánstánshias Qaloras Spen, aur Briṭain ká hákim.

(3.) Qaisar Agastus ke náib hote the, aur jab koí Agastus mar játá thá, yá hukúmat se dastbardár hotá thá, to us ká Qaisar us ke badle takht-nishín hotá thá, aur apne liye ek dúsrá náib, yá Qaisar, muqarrar kartá thá. Is intizám se yih ummed thí, ki saltanat ke cháron hisson men hákim barábar maujúd rahen, aur ki do baṛe baṛe

maqámon men aise tajribakár aur láiq ádmí howen, jin kí nek saláh o intizám se hákimon ká silsila mutawátir taur se chalá áwe aur fasád na hone páwe.

(4.) Malúm hotá hai, ki is intizám men yih khiyál bhí shámil thá, ki jab koi Agastus umr i muaiyan tak pahunch jáe, to wuh hukúmat se dastbardár hoke apná ikhtiyár apne Qaisar ke háth men chhor de. Chunánchi jab Dioqlíshian ikkís baras tak saltanat kar chuká, to san 305 men us ne saltanat ke ikhtiyár ko chhor diyá. Isí tarah us ke sáthí Máksímian ne bhí kiyá. Is par un ke Qaisar Agastus ke uhde par mumtáz ho gae, aur unhon ne naye Qaisar muqarrar kiye. Liházá Galerius Sharqí Rúm ká Agastus húá, aur us ne Máksimin Dázá ko apná náib yá Qaisar muqarrar kiyá. Magribí Rúm men Qánstánshias Agastus húá, aur us ká náib, yane Qaisar, Severus húá.

Ab aisá húá, ki san 306 men súba i Britain ke shahr i Yárk (York) men Qánstánshias ká intiqál ho gayá. Is par Britain ke lashkar ne phir apne dawá ko pesh kiyá, ki Sháhansháh ko muqarrar karná hamárá ikhtiyár hai. Chunánchi unhon ne Qánstantín ko, jo Qánstánshias ká betá thá, Agastus muqarrar kiyá, aur Qánstantín ne Dioqlíshian ke intizám ke barkhiláf is uhde ko qabul kar liyá. Is par aur maqámon men sháhansháh hone ke aur dawedár uthe. Mashriq men Galerius ne intizám i Dioqlíshian ko qáim rakhá, aur Máksímian ne Magribí Rúm men ákar us intizám kí pushtí kí, lekin yih muámala shamsher se fáisala kiyá gayá. Severus shikast khákar márá gayá, aur Qánstantín fathyáb hokar Britain se Rúm kí taraf rawána húá. San 312 men maqám i Saksá Rúbrá, jo Rúm ke muttasil wáqa hai, us ne barí fath pái. Manqúl hai, ki is laráí ke peshtar Qánstantín ne ásmán

Qánstantín Britain par fathyáb húá.

men ek núrání salíb kí shakl dekhí, jis par yih fiqra Láṭíní zabán men likhá thá, "*In Hoc Signo Vinces*," jis ká tarjuma yih hai, "Is nishán se tú fathyáb hogá." Liházá is waqt se yih alfáz Rúmí jhanḍe par likhe játe the.

Saksá Rúbrá kí laṛáí.

San 311 men Galerius ká intiqál ho gayá, aur Sharqí Rúm men Máksimin Dázá Agastus muqarrar húá, aur us ke taht men Laisinius (Licinius) Qaisar muqarrar húá, magar us ko ịzzat ke taur par Agastus ká ḳhitáb milá. San 312 men Qánstantín Magribí Rúm ká akelá hákim húá.

Gallienus ke waqt se leke Ḍioqlíshian kí saltanat ke unníswen sál tak sarkár kí taraf se Masíhíon ko ízárasání na húí thí, lekin Galerius kí targíb se Ḍioqlíshian ne parwána jári kiyá, ki Masíhí dín saltanat se mauqúf kiyá jáwe. Thoṛe dinon ke bạd Ḍioqlíshian saltanat se dastbardár húá: lekin Galerius kalísiyá ko dukh detá rahá, jab tak ki san 311 men, jis waqt wuh qaríb-ul-marg húá, us ne us parwána ko mansúḳh kar diyá. Us kí maut ke bạd Máksimin Dázá ne, jo Agastus hokar taḳht-nashín húá, us parwána ko phir jári kiyá, lekin Qánstantín kí fathyábí ke sabab se is hukm ke mutábiq Magribí Rúm men ạmal-darámad na ho saká. Haqíqat yih hai, ki Magribí Rúm men Máksímian kí saltanat ke shurụ se ízárasání Masíhíon ko bahut ḳhafíf taur se húí, aur wuh sirf do baras tak rahí. Qánstánshias us parwáne kí garaz se bilkull muḳhálif thá, aur jab Qánstantín ne Magribí Rúm men iḳhtiyár páyá, us ne Laisinias (Licinius) ke sáth milkar, jis ká iḳhtiyár Mashriqí Yúrap (Europe) men thá, ek parwána jári kiyá, jis ke mutábiq sab mazhab ázád rakhe gae, aur logon ko ijázat dí gaí, ki jis tarah cháhen, Ḳhudá kí bandagí karen. San 313 men shahr i Milán se ek parwána jári kiyá gayá, jo kháskar Masíhíon ke liye tasallí aur taqwiyat ká báịs húá.

Galerius kí ízárasání.

Jab Laisinias mulk i Iṭalí men̲ Qánstantín kí muláqát ke wáste tashríf le gayá thá, Máksimin Dázá ne us ke iláqon̲ par hamla kiyá. Is kám kí k̲habar páke Laisinias jaldí se lauṭ gayá, aur Máksimin Dázá se muqábila karke bure taur se us ko shikast dí. Máksimin shahr i Társus men̲ bhág gayá, aur wahán̲ san 314 men̲ us ká intiqál ho gayá. Is mauqa par Laisinias tamám Sharqí Rúm ká málik ho gayá, aur Qánstantín ká muk̲hálif bankar tamám saltanat i Rúm ke ik̲htiyár ke liye laṛná shurú kiyá, lekin san 315 men̲ us ne shikast kháí, aur majbúr hoke siwá súba i Trákiá (Thrace) ke tamám Sharqí Yúrap ko Qánstantín ke háth men̲ supurd kiyá.

Laisinias aur Qánstantín kí laṛáí.

Jab áṭh aur sál guzre, Laisinias qadím butparast mazhab ká hámí bankar tamám saltanat ká sháhansháh hone ke liye phir laṛne par ámáda húá. Chunán̲chi us laṛáí men̲ jo ab shurú húí is bát ká faisala karná thá, ki shamsher ke sáth qadím butparastí, yá Masíhí dín gálib áwe. San 323 men̲ shahr i Ádrianopal (Adrianople) ke nazdík donon̲ lashkar ámhne sámhne húe. Qánstantín ne salíb ká jhanḍá khaṛá kar dikhláyá. Laisinias ne qadím butparaston̲ ká jhanḍá uṭháyá. Laṛáí shurú húí,—aisí laṛáí, jis ká natíja dunyá kí bihtarí o bihbúdí kí nisbat niháyat bhárí húá. Sak̲htí ke sáth donon̲ faríq laṛte the, lekin ák̲hir men̲ Laisinias aur us kí butparast fauj bilkull shikast khá gaí. Agarchi thoṛí der tak butparast faríq muk̲hálifat kartá rahá, lekin phir us ko ik̲htiyár na milá, kí saltanat men̲ apná sir uṭháwe. Lihází san 324 men̲ tamám Rúmí saltanat par Masíhí sháhansháh qáim kiyá gayá, jis ne fauran har mumálik men̲ parwána járí karke logon̲ ko uskáyá, ki we Injíl ko qabúl karen̲. Is ke sáth us ne aisá díní intizám kiyá, ki jis se

Masíhí Dín Rúm ká dín húá.

Masíhí kalísiyáen saltanat ke sáth taalluq rakhen, aur yún dín i Íswí Rúm ká sarkárí mazhab húá.

Kalísiyá kí táríkhon men aksar likhá hai, ki gair-qaum kí taraf se das dafa Masíhíon par ízárasání húí, yane sháhansháh i Níro se shurú karke un hákimon ká jinhon ne kalísiyá ko taklíf dí, silsila i zail banáte hain :—Níro, Domishian, Trejan, Marqus Aurelius, Septimius Severus, Máksimin, Disias, Valerian, Aurelian, Dioqlíshian,—lekin yih adad qáide ke khiláf hai. Mukhtalif musannif is fihrist ko mukhtalif taur se banáte hain. Haqíqat yih hai, ki aksar jab Masíhíon par ízárasání hotí thí, wuh kisí kháss sháhansháh kí taraf se na hotí thí, magar aláhida aláhida súbon men logon kí yá adná hákimon kí taraf se kí játí thí. Liházá agar ham ízárasání i ámm ko ginen, to wuh adad men thorí hogí ; aur agar ízárasání i kháss ko ginen, jo mutafarriq súbon men hotí thí, to un ke adad das se ziyáda honge.

Ízárasánion ká shumár.

Jaisá ham upar zikr kar chuke, Rasúlí kalísiyá ek majlis thí, jis ke har ek sharík kí yih intizárí thí, ki wuh apní rúhání niamaton ko kull Kalísiyá ke fáide ke wáste istiamál kare, aur ki is majlis kí hukúmat aur us kí rít o rusúm, buzurgon (pesbutaron) aur díkanon ke háth men supurd kiye gae. Yih bát bhí záhir húí, ki jis tarah is majlis ke shuraká tadád men barhte gae, aur aláhida aláhida kalísiyáon kí kasrat húí, usí tarah zarúr húá, ki intizám men bhí barhtí aur taraqqí ho. Chunánchi chár mutafarriq tajwízen mumkinát men shámil thín, aur wuh yih hain :—

Kálísiyá ke intizám kí chár súraten.

Awwal. Yih tajwíz, ki aláhida aláhida jamáaten apní apní hukúmat ká intizám karen, aur har ek jamáat yá

kalísiyá dígar jamáaton yá kalísiyáon ke sáth sirf birádarána nisbaten qáim rakhen.

Doyum. Dúsrí tajwíz yih ho sakí, ki aláhida aláhida kalísiyáen ápas men aisí bandishen qáim rakhen, jin ke mutábiq we ek dúsre ke sáth birádaráua taur se saláh karke ek dúsre kí madad kar saken.

Seyum. Ek tajwíz yih bhí ho sakí, ki yih kull jamáaten milkar aisá intizám karen, ki jis se buzurgon, díkanon, aur jamáaton kí taraf se ek aalá jamáat muqarrar kí jáwe, jo kull ke úpar hukmrán ho. Yih tajwíz Injíl kí talím ke mutábiq hotí.

Chahárum. Ek aur tajwíz ke liye ráh khulí thí, yane yih, ki un buzurgon ko jo jamáat ke mír i majlis húe the, kalísiyáon par kull ikhtiyár diyá jáwe, aur phir jab kisí súba men aur jamáaten qáim kí jáwen, to yih sab us buzurg ke taht men kí jáwen, jo us súba kí kalísiyáon ká mír i majlis ho. Is tajwíz ke mutábiq kisí jamáat ke ámm sharíkon men se koí kalísiyá ke intizám men dakhl na pá saktá. Yih wuhí tajwíz hai, jo kalísiyá men qáim rakhí gaí.

Usqúfí intizám ke barkhiláf kaí báten.

Kuprián ká dawá, ki usqúf ikhtiyár men masáwí hain, us hí ke dinon men qáim nahín rakhá gayá, aur us waqt ke bad usqúfon ká ek nayá fariq barpá húá, jo aur usqúfon kí nisbat apne liye aalá darje ká dawá karte the. Aksar log un ke is dawá ko qabúl karte the. Us intizám ke mutábiq jis se kalísiyá kí taraqqí hotí thí, bare bare shahron ke usqúf ásání ke sáth aalá ikhtiyár páte the, kyúnki har ek shahr men sirf ek kalísiyá yá jamáat hotí thí, aur us par ek hí usqúf muqarrar hotá thá. Chunánchi usqúfí ikhtiyár kí barábarí ke barkhiláf kaí ek báten waqú men áín.

Awwal. Yih bát thí ki agarchi har ek shahr men ek hí usqúf kull shahr kí Masíhí jamáaton par ikhtiyár rakhtá thá, aur wuh kull ká pásbán thá, tau bhí us hí shahr men kaí ek majlisen hotí thín, jo apne apne buzurg aur pásbán rakhtí thín. Is hálat men kull jamáat kí pásbání aur aláhida aláhida majlison ke pásbánon ke uhde o ikhtiyár men farq húá, aur chhoṭí majlison ke buzurg yá pásbán kull shahr ke usqúf ke náib ṭhahre.

Doyum. Jab kisí baṛe shahr kí taraf se ás pás ke gánwon aur bastíon men Injíl kí manádí kí játí thí, to shurú men wuh gánw yá bastí ká goyá ek *Mishan Sṭeshan* (Mission Station) ṭhahrá. Rafta rafta jab us men ek jamáat qáim húí, aur us par ek pásbán muqarrar húá, to baṛe shahr kí kalísiyá ká pásbán us gánw yá bastí ká usqúf ṭhahrá, aur isí tarah jab is bastí men koí naí jamáat qáim húí, jis par pásbán muqarrar kiyá jáwe, aur us bastí ke muttasil kisí gánw men ek jamáat aur pásbán muqarrar húe, to is bastí ká buzurg bhí ek usqúf húá, lekin is usqúf ká darja us baṛe shahr ke usqúf ke darje se kuchh farq rakhtá thá.

Seyum. Gánwon aur chhoṭí bastíon kí kalísiyáon kí kamzorí aur garíbí ke sabab se wahán kí jamáaten baṛe shahron kí jamáaton se madad pátí thín, aur rafta rafta aisá húá, ki baz jamáaten, jo shurú men ázád thín, zila ke baṛe shahr kí kalísiyá se aisá taalluq rakhtí thín, ki jis se baṛí jamáatwále un par ikhtiyár rakhne lage. Isí tarah baṛe shahr ke usqúf ká ikhtiyár baṛhtá gayá; maslan, Rúm kí kalísiyá na sirf apne mishanon par ikhtiyár rakhtí, balki Iṭalí kí darmiyání aur Junúbí kalísiyáon par bhí ikhtiyár rakhtí thí. Gumán gálib hai, ki yih ikhtiyár jazáir i Sisilí (Sicily) Sárdíniá aur Kársíká (Corsica) kí kalísiyáon par bhí hotá thá. Isí tarah Kártháago kí kalísiyá kí qadr Shimálí Afríka men bahut baṛh gaí, aur mulk i

Misr men Iskandariyá kí kalísiyá, aur Súriyá men Antákiyá kí kalísiyá námwar húín. Aur bahutere shahr the, jo in kí nisbat kam-qadr the, tau bhí un kí kalísiyáen kalísiyá kí tárikh par asar kartí thín. Garaz, in barí kalísiyáon ke usqúf díní khádimon men se ek nayá faríq ho rahe the, aur go ab tak qánúní taur se we kuchh dawá nahín rakhte the, lekin un ke kám men yih bát sáf taur se záhir húí. Un ká khitáb "Pahlí kursí ke usqúf" yá sirf "Pahle usqúf" mil chuká thá, aur in usqúfon ká yih haqq diyá gayá thá, ki apne apne súbon men jalson ko munaqid kiyá karen, aur un jalson men mír i majlis hon, aur jab jalsa barkhást howe, aur us súbe ke kisí aur usqúf ká muámala howe to wuh us ká faisala karen.

In dinon men Masíhí dín ke mukhálifon men se, Nae Aflátúní failsúf ziyáda qadr rakhte the; khásskar *Plotinas* jis ne is falsafa ko us kí kamáliyat tak pahuncháyá. Jab yih failsúf mar gayá, to us kí talím kí tásír ziyáda húí, aur yih tásír us ke tálib i ilmon kí mukhálifat se húí. In men se ek *Párfarí* (Porphyry) náme shahr i Súr ká rahnewálá thá, jo san 260 se leke 305 tak mashhúr rahá. Us ne Masíhí dín ke barkhiláf ek barí kitáb tasníf kí, jis men pandrah hisse yá jilden thín. Yih kitáb púre taur se ab maujúd nahín hai; lekin Masíhion kí tasnífát men us ke kaí hisse iqtibás kiye gae, jo ab tak maujúd hain.

Nayá Aflátúní falsafa aur us ke bání.

Ek aur failsúf Heiroklís (Hierocles) ne Masíhion ke barkhiláf ek kitáb likhí, jis ká zikr *Laktánshias* (Lactantius) kartá hai, aur jis ká jawáb *Yúsíbius* (Eusebius) ne likhá. Yih kitáb ákhirí izárasání ke waqt likhí gai, aur us ká nám *Sachchái ke Dost kí Báten wáste Masíhion ke* rakhá gayá. Gumán gálib hai, ki is musannif ne us ízárasání ko barpá kiyá, jis kí badnámí *Dioqlíshian* ko milí.

Us shahansháh ke aiyám meṉ wuh súba i Bitúniá ká hákim thá.

Shimálí Súriyá meṉ *Jamblaikas* náme ek musannif shahr i Kálkis (Colchis) ká rahnewálá thá, jis ne Paithágorás (Pythagoras) failsúf kí sarguzasht kí bábat ek kitáb likhí, jis meṉ us ne Masíhí dín ke barḳhiláf dalíleṉ pesh kíṉ. Yih shaḳhs chauthí sadí ke shurụ meṉ dunyá ká sab se námwar failsúf tasawwar kiyá játá thá.

Kalísiyá ká bahs o mubáhisa.

Is ạrse ke Ịlm i Iláhí meṉ Masíh kí shaḳhsiyat wuh ḳháss mazmún thí, jis kí bábat guftogú ab tak hotí rahí. Baṛá suwál yih thá, ki yih shaḳhsiyat Ḳhudá ke wujúd ke sáth kaisá taạlluq rakhtí hai. Chunáṉchi ạqída i Taslís fit-tauhíd aur Tauhíd fit-taslís kí bábat bahs lázim áí. Masíhí musannifoṉ meṉ jo Láṭíní zubán meṉ tasníf karte the, tín ashḳhás the: Qámodiánus (Commodianus) aur Arnobius, jo Shimálí Afríka meṉ rahte the, aur Lakṭánshiás (Lactantius). Qámodiánus pahlá Masíhí sháịr thá, jis ne Láṭíní zabán meṉ tasníf kí. Qaríb san 270 meṉ us ne Masíhí dín ke subút meṉ ek nazm kí kitáb tasníf kí. San 305 ke qaríb Arnobius ne Masíhí dín kí táíd meṉ ek kitáb musammá bá *Gair-qaumoṉ kí Tạlím kí Tardíd* tasníf kí. Lakṭánshiás kí tasnífát gair-qaum kí butparasti aur falsafa ke barḳhiláf hokar Masíhí dín kí táíd kartí haiṉ. Is musannif kí tasnífát aur Masíhí musannifoṉ kí tasnífát kí banisbat achchhí zabán meṉ likhí gaiṉ. San 325 aur 330 ke darmiyán us ká intiqál ho gayá.

Tasnífát Láṭíní zubán kí.

Qámodiánus aur *Arnobius aur Lakṭánshiás kí tasnífát.*

Bidạtioṉ meṉ Púlus Sámosáṭo (Paul of Samosato) Antákiyá ká usqúf mashhúr húá. Us par ilzám lagáyá gayá

thá, ki wuh Sábelius kí bidat kí talím detá hai, aur aisí chál chaltá hai, jo Injíl ke khádim ke láiq nahín hai. San 268 men shahr i Antákiyá men ek jalsa munaqid húá, jis ne tahqíqát karke us ko usqúf ke uhde se khárij kar diyá; lekin jab shahr i Palmairá (Palmyra) kí malika Zainab us kí muáwin baní, wuh apne uhde par qáim rahá, jab tak ki Sháhansháh Aurelian ne Zainab ko shikast dí, (272) aur jalsa i mazkúr ne us se madad cháhí. Chunánchi Rúm ke usqúf ke sáth mashwarat karke sháhansháh ne Púlus ko uhde se mauqúf karke us usqúf ko, jise jalse ne pasand kiyá thá, us uhde par qáim kiyá.

Púlus Sámosáto Antákiyá ká usqúf.

Sábelius kí bidat.

Dioqlíshian kí ízárasání ke waqt Misr kí kalísiyáon men phút ho gaí. Kisí sabab se Meletus, jo shahr i Laikopolis (Lycopolis) ká usqúf thá, shahr i Iskandariyá ke usqúf se, jis ke taht men wuh khidmat kartá thá, alag ho gayá. Misr ke kaí ek aur usqúfon ne us se milkar Iskandariyá ke usqúf ke ikhtiyár ká inkár kiyá. Sháyad is muámale men aisí báten thín, jin kí khabar ham ko nahín pahunchí, lekin ek bát záhir hai, ki yahán náib-usqúfon kí taraf se us mukhálifat ká ek namúna hai, jo un men aur "Pahlí kursí" ke usqúfon, yane Matripolitánon ke darmiyán hone lagí. Dioqlíshian kí ízárasání men Masíhíon se yih bát talab kí játí thí, ki we apne pák nawishton ko barbád karen. Jo log is hukm ko mánte the, "gire húe Masíhíon" men gine játe the.

Tísrí sadí ke ákhir men mulk i Fáras kí taraf se ek naí aur ajíb tarah kí bidat uth kharí húí. Is bidat men kaí hisse Masíhí dín ke, aur kuchh Fáras ke qadím dín i Avestá ke, aur kuchh Buddh mazhab ke shámil the. Is bidat ká báni Mani thá, jo kabhí Manikías bhí kahlátá

hai. Wuh Fáras ká rahnewálá thá, aur qaríb san 270 men Mashriqí kalísiyá men talím dene lagá. Maní ke shágird yaqín karte the, ki us men Rúh-ul-Quds mujassam ho rahá hai, aur ki yih Fárqalít hai, aur dawá karte the, ki us ke nawishte min-jánib-ulláh hain. Ahd i Jadíd ke un hisson ko qabúl karte the, jo un ke matlab ke muwáfiq the, aur báqí ko radd karte the. Maní ke muataqid do tarah ke the: awwal we jo *záhirí* taur se us kí talím ko jánte the. Doyum *Chune húe*, jo *bátiní* taur se us kí talím ke bhed se wáqif the. Is faríq men se khádim-ud-dín hote the, aur púre dajre kí pákízagí ká dawá karte the. Un ke *sunnewále* ámm sharík the, aur un ko yih talím dí játí thí, ki un kí rástbází kí kamí barguzídon kí rástbází kí ziyádatí ke hásil karne se púrí ho saktí hai. Manikían firqe men zail ke afsar hote the, jo barguzídon men se muqarrar hote the.

Maní aur us kí bidat.

1 Maní, jo Fárqalít i mujassam tasawwar kiyá játá thá. Us kí maut ke bad us kí jagah ek sardár káhin húá kartá thá.

2. *Bárah Majistrait*, (yane khudáwand yá málik).

3. Bahattar usqúf, jin ke mátaht presbutar, díkan aur mubashshir the, jo gasht karte húe talím dete the. San 277 men Sháh i Bahrám i Awwal ne Maní ko qatl kiyá.

Maní kí maut ke bad, agarchi Fáras aur Rúm kí saltanaton kí taraf se un ko barí ízárasání húí, tau bhí bahut log Sharqí Rúm aur Shimálí Afríka men is faríq men shámil ho gae.

Maní kí maut.

Chauthí sadí ke shurú tak Masíhion kí daulat bahut ho gaí thí, aur baz maqámon men un ke ibádatkháne barí árástagí aur khúbsúratí ke sáth banáe gae the. In men se ek maqám *Nikomidiá* men mashhúr thá, jo

Ibádatkháne chauthí sadí ke.

Ḍioqlíshian kí ízárasání ke waqt barbád kiyá gayá. In ịbádatkhánon̲ men̲ kisí tarah kí taswír yá múraten̲ nahín̲ rakhí játí thín̲; aur agarchi maqbaron̲ par aur ghar ke bartanon̲ par bạzí súraten̲ khínchí játí thín̲, jo díní matlab rakhtí thín̲, tau bhí ịbádat-khḳáne ke liye yih nájáiz ṭhahráí játí thín̲. Rúm ke *Keṭekúm* (Catacomb) men̲ Masíh ká nám khaṭt i tugráí men̲ likhá húá páyá játá hai, aur wahán̲ bạz qabron̲ par *fákhta*, *machhlí*, *salíb* wagaira kí súraten̲ páí játí hain̲. Us zamáne men̲ Masíhí ịbádat men̲ aur un kí rít o rusúm men̲ bạz hindse ímá ke taur par istiạmál kiye játe the.

Keṭekúm jo shahr i Rúm men̲ páe játe hain̲.

Sanoṇ kí Fihrist 325 se leke 395 tak.

Sháhansháh. Mashriq meṇ. Magrib meṇ	Julús ke waqt.	Bádsháhat ká áḳhir.	Rúmí Usqúf.	Intiqál ke waqt.	Qunstuntúniyá ke Usqúf.	Intiqál ke waqt.	Antákiyá ke Usqúf.	Intiqál ke waqt.	Iskandariyá ke Usqúf.	Intiqál ke waqt.
Akelá.					[wal Usqúf					
Qánstantín I	....	337	Selvester.	335	Sikandar, Aw-	336	Paulinus,	331	Athánásius az 326;	
(Gaul)					[húá.		Eulalius, ...	332	jiláwatan húá 335	
Qánstantín II	337	340	Marques,	340	Paulús ḳhárij		Euphronius,..	333	dúsrí bár 338; tísrí	
(Iṭálí, Afríka)					Eusebius,....	341	Plaqillus, ...	345	bár 341; chauthí	
Qanstáns	337	350							bár 355; bahál kiyá	
(Sharq)							Istífán, ...	348	gayá 362; phir ḳhá-	
Qánstánshias II	337	350	Julius, ..	352			Leonshius, ...	358	rij kiyá gayá, aur	
Akelá Sháhansháh					Paulús aur		Eudoksus, ...	359	phir bahál kiyá ga-	
Qanstánshias II..	350	361			Maqadunius	360			yá 364; intiqál húá.	373
Júlian	361	363	Liberius,	363			Annianus, ...	361		
Jovian	363	364	Falikas II	365					Patras II.	380
Válenṭínian	364	375			Eudoksus. ..	370	Mílíshius, ...	381		
Valens	364	378			Damfilus, ...	380			Timtáús, ...	385
Grashian	375	383	Damasus,	384	Gregori Nazi-		Paulinus aur			
Theodoshias....	379				anzen, ...	381	Flavianus,	388	Theofilus, ...	412
Válenṭínian II	384	392					lavianus aur			
Theodoshias........	392	395					Evagri us,	392		
Akelá Sháhansháh..										
Saltanat kí áḳhirí taqsím.	395		Siriqius,	398	Neqtárius, ..	398	Flavianus, akelá.	4[illegible]4		

TÍSRA HISSA.

Kalísiyá kí Tawáríkh kí Dúsrí Manzil

(San 325—1517.)

Saltanat i Rúm ke sáth Kalísiyá ke mil jáne ke Bayán men.

Kalísiyá kí hukúmat jab saltanat i Rúm ke sáth mil gaí.

Jab Qánstantín sháh i Rúm húá, Dín i Íswí kí ek naí hálat ho gaí, kyúnki us waqt se yih saltanat ká kháss dín thahráyá gayá, aur dar hále kí kalísiyá ne is hálat men saltanat ke intizám ke mutábiq apne intizám ko badal dálá, Injílí talím kí ázádagí ke badle us ne rafta rafta insán ke hukmon kí zanjíron se jakarband hoke gulámí kí hálat ikhtiyár kí. Liházá Kalísiyá men ek sau baras tak wuh ázádagí jo Injíl se hásil húí thí, rafta rafta ghattí gaí, aur wuh amírána hálat ke níche, jo saltanat ke sáth mil jáne se us ko hásil húí, bilkull dab gaí. Chunánchi kalísiyá ká intizám dunyáwí saltanat ke usúlon ke mutábiq kiyá gayá, aur isí taríqe se us kí rúhání qadr játí rahí. Yih hálat kam se kam bárah sau baras tak rahí. Is arse men bahut sí tabdílián taraqqí aur tanazzulí ke darmiyán waqú men áín, jin kí taraf ab tawajjuh kí játí hai.

PAHLÁ BÁB

Nayí Saltanat ke Intizám ke Bayán men

(San 325—395.)

Jab Qánstantín ne Adrianople par fath pái, Dioqlíshian ká mulkí intizám játá rahá, aur us ke badle men ek nayá intizám jári kiyá gayá. Is intizám ke mutábiq tamám saltanat par ek hí hákim qáim kiyá gayá. Us ke mátaht chár náib the, jo "Prífakt (Prefect) kahláte the, aur yih saltanat ke chár bare hisson, yane Gál, Itálí, Iliriqum aur Sharq par, muqím the. Yih bare hisse, yá súbe, zilon men taqsím kiye gae, jin par "*Vikar*" yane náib ke náib muqarrar húe. Phir we zilon ko chhote iláqon men taqsím karke in par taalluqdár, jo " Rektar (Rector) kahláte the, muqarrar karte the. Ákhirkár har ek iláqe ko chhote hisson men taqsím karke unhen adná darjon ke hákimon ko supurd karte the. Aláwa is ke Shahr i Rúm dár-ul-khiláfat na rahá, magar daryá i Básfaras (Bosphorus) ke kináre par Shahr i Baizánshium (Byzantium) ko Masíhí dár-ul-khiláfat muqarrar karke us ko naí taur se tamír kiyá. Yih shahr nayá Rúm kahlátá hai.

Qánstantín ká mulkí intizám.

Baizánshium Rúm ká dár-ul-khiláfa.

Lashkar ká intizám saltanat ke intizám ke mutábiq kiyá gayá, aur sháhansháh se leke afsar darja badarja muqarrar húe. Saltanat ká tamám ikhtiyár Sháhansháh ke háthon men á gayá, aur iráda thá ki áyanda ko yih ikhtiyár usí ke khándán ke háthon men rahe.

Saltanat ke is intizám men Masíhí dín ne apne liye jagah pái. Peshtar is se kalísiyá ke intizám ne aisí súrat pakrí thí, ki Jab saltanat ká yih nayá intizám qáim kiyá gayá, to us tabdílí ke liye jo zarúr thí, táki

Saltanat ke intizám.

wuh saltanat ke intizám ke sáth mutábiqat rakhe, koí mushkil pesh nahíṉ áí. Munásib na thá ki koí tabdílí jabran kí jáwe. Liházá kisí qadar fursat zarúr húí, táki kalísiyá ke mutafarriq uhdedár saltanat ke intizám ke mutábiq muqarrar kiye jáweṉ. Aalá darje ke uhdedár saltanat meṉ púre taur se muqarrar nahíṉ kiye gae. San 381 tak, jab Qunstuntúniyá meṉ ek jalsa i ámm húá, wuh qánún jári na kiyá gayá, jis ke mutábiq súbe ke usqúf zila ke usqúfoṉ par aur súbe kí Sinad zila kí Sinad par ikhtiyár rakhne lagí. Us waqt tak yih donoṉ majliseṉ apní apní mír i majlisoṉ kí buláhaṭ par jalsa karke apní kárrawáí kartí thíṉ.

Jaisá mulkí aur faují muámaloṉ meṉ, waisá ab kalísiyá ke muámaloṉ meṉ bhí Sháhansháh aalá darje ká ikhtiyár rakhtá thá. Usí ke hukm se majlis i ámm húá kartí thí, aur yá to wuh áp, yá us ká koí qáim-maqám us majlis meṉ mír i majlis ho saktá thá, aur sirf wuhí us majlis kí kárrawáí ko kám meṉ láne ká ikhtiyár rakhtá thá.

Jalse—Arles aur Nís.

Pahlá jalsa (council) jo Sháhansháh ke hukm se munaqid húá, so maqám i Árles par san 314 meṉ húá thá, aur pahlá jalsa i ámm maqám i Nís (Nice) wáqa Baitúniyá, san 325 meṉ Qánstantín ke hukm se munaqid húá, aur Sháhansháh khud us majlís meṉ mír i majlis húá.

Dúsre jalsa i ámm ke bad khádim-ud-dín ke mutafarriq uhde yih the :—

Kalísiya ke afsar.

Awwal. Eksárk (Exarch), jo Archbishop bhí kahláte the, jin meṉ se har ek un kalísiyáoṉ par ikhtiyár rakhtá thá, jo saltanat ke kisí ek súbe meṉ wáqa thíṉ.

Doyum. Maṭrápoliṭan (Metropolitan), jo kabhí kabhí Archbishop bhí kahláte the. In meṉ se ek ek un kalísiyáoṉ par ikhtiyár rakhtá thá, jo kisí zila meṉ wáqa thíṉ.

Seyum. Usqúf, jo ek kalísiyá yá kaí ek kalísiyáon par ikhtiyár rakhte the, jin kí khidmat yá to wuh áp, yá to us ke presbuṭar karte the.

Chahárum. Wuh presbuṭar-pásbán, jo baṛe shahron men bajáe pásbán muqím the, aur jin ko usqúf kalísiyáon par muqarrar kartá thá. Wuh pásbán, jo chhoṭe shahr yá gáon kí kalísiyáon men khádim the, usqúf the.

Panjum. Ḍíkan aur dígar adná darje ke afsar, jo shahr kí mádarí kalísiyá men shámil hoke khidmat karte the. Yih uhdedár mádarí kalísiyá kí áur jamáaton se taalluq nahín rakhte the.

Usqúf, un kí qadr kis tarah baṛh gayí.

Is intizám ke mutábiq presbuṭar, ḍíkan, wagaira, usqúfon kí taraf se muqarrar kiye játe the; lekin jáe gaur hai, ki is qáide ne sirf rafta rafta us qadím dastúr ko mauqúf kiyá, jis ke mutábiq log apne pásbánon ko chun liyá karte the. Phir usqúf dígar usqúfon aur buzurgon kí taraf se muqarrar kiye játe the, tau bhí logon kí razámandí ká liház kiyá játá thá, aur khásskar yih hálat Magrib men hotí thí.

Qánstantín kí wafát.

San 337 men Qánstantín intiqál kar gayá. Us ne apne maut ke kuchh din peshtar baptisma páyá. Saltanat us ke tín beṭon, Qánstantín, Qánstánshias, aur Qánstáns ke darmiyán bánṭí gaí; lekin is ke báre men jang hone ke bad san 350 men tamám saltanat Qánstánshias ke háth ái. San 361 men Qánstantín Awwal ká bhatíja Julián náme takht-nashín húá. Yih shakhs Yúnání falsafa ká baṛá pairau thá, aur Masíhí dín ká mukhálif hokar us ne butparastí ko qáim karne ke liye koshish kí, magar us men kámyáb na húá. San 363 men jab ahl i Fáras se laṛ rahá thá, wuh qatl kiyá gayá, aur

Saltanat kí hálat Qánstantín kí maut ke bad.

us kí jagah Jovián takht-nashín húá. Agarchi is bádsháh ne sirf sát mahíne tak bádsháhat kí, tau bhí us ne un sab hukmon ko jo Julián ne Masíhí dín ke barkhiláf jári kiye the mansúkh kar diyá. Jab us ká intiqál húá, saltanat do hisson men, yane Mashriqí aur Magribí hisson men taqsím kí gaí, aur san 392 tak isí hál men rahí. Tab Theodoshias ke mátaht wuh phir ek hí bádsháhat ho gaí.

Julián ne butparastí phir qáim karne kí koshish kí.

San 395 men Theodoshias mar gayá, aur saltanat phir taqsím kí gaí. Magribí hissa Theodoshias ke bete Honorias ko diyá gayá, aur Mashriqí hissa us ke dúsre bete Arkádias ko diyá gayá. Is waqt ke bad Rúmí saltanat ke yih donon hisse phir kabhí na miláe gae.

Theodoshias kí saltanat.

Baz Masíhí sháhansháhon ne butparastí ko mana kiyá, aur is jurm ke liye sakht sazá ká hukm diyá. Qánstantín Sání ne buton ke sámhne ámm qurbání ko mana kiyá, lekin bare bare shahron men, misl Rúm aur Iskandariyá ke us ká amal darámad na ho saká. Jab Theodoshias sháhansháh húá, to us ne aisí qurbánion ke liye sarkárí khazáne se rúpiya na diyá, balki us ko dená mana kiyá; chunánchi us waqt se wuh qurbání mauqúf húí.

Qánstantín II butparastí ko mana kartá.

Faqírána dastúr ká barpá honá.

Is zamáne men Masíhí jamáaton men gair-qaum ke khiyálát aur dastúrát dakhl páne lage. Chauthí sadí ke shurú men kalísiyá men fuqrána riwáj shurú húá, aur bahut se Masíhí us ko pákízagí ká ek kháss taríqa tasauwar karne lage, lekin un ke pás Masíh kí taraf se aise khiyálon ke liye kisí tarah kí sanad na thí.

Yih faqír Masíh ke namúne par chalke aur dunyáwí kámon se aláhida hokar duá karne aur Khudá ke Kalám par gaur karne se apne faráizon ko púrá karne ke liye

táqat aur barakat páne ke mauqe na ḍhúṉḍhte the, magar cháhte the ki sáre károbár ko chhoṛ-ke we un se farágat i mutlaq páweṉ.

Faqíroṉ ká ágáz.

Wuh farágat jo Injíl kí tạlím ke mutábiq bạz auqát wájib hai, so wuhí thí, jis par we barábar kám meṉ láne cháhte the. Chunáṉchi jab Ḍísias kí ízárasání húí, Misr ke bạz Masíhí registán meṉ jákar, faqírána súrat ikhtiyár karne lage, aur apná waqt duạ́ aur tapashiya meṉ sarf karte the. Aisá húá, ki san 311 meṉ ek faqír Antonius náme ạjíb súrat banákar Iskandariyá shahr meṉ áyá, aur Masíhíoṉ kí jamáạt meṉ hokar bázár meṉ phirne lagá. Chha baras peshtar us ne jangal meṉ darweshoṉ ke dastúr ke mutábiq apná waqt sarf kiyá, aur yaháṉ tak kámyáb húá, ki bahut log faqír hone lage. Jab faqíroṉ kí ek guroh ho gaí, tab Pakúmias náme ne daryá i Níl ke ek jazíre par un ke liye ek ḍerá banáyá, jaháṉ wuh rahne lage. Thoṛí der bạd, Misr ke registánoṉ meṉ aur níz Filistíná aur Súriyá meṉ bahut se is qism ke guroh hone lage, aur yaháṉ se phailte phailte Eshiá i Kochak aur Arminiya meṉ aur khásskar jangalí jagahoṉ meṉ is faríq ne kasrat pakṛí. Chauthí sadí ke ákhir tak na sirf jangaloṉ meṉ balki shahr ke nazdík bhí aisí gurohen ho gaíṉ. Bạz faqír akele rahte the, aur bạz ikaṭṭhá rahte the. Shurụ́ meṉ faqír ạwámm meṉ se the, lekin rafta rafta un kí aisí shuhrat húí, ki kalísiyá ke sab se baṛe afsar un meṉ shámil hone lage.

Faqíroṉ ke khiláf mukhálifat ká barpá honá.

Kaí ek ashkhás ne is taríqe ke barkhiláf shikáyat kí. Wuh usqúfoṉ ke amíráná dạwoṉ kí mukhálifat húí, maslan Aerius, Jovinian aur Vigilántius, jo san 360—404 ke darmiyán húe the, aur Jerome bhí jo khud ek faqír thá, aur usqúfí hukúmat ká tábịdár thá, tau bhí us ne usqúfoṉ ke baṛe dạwoṉ ke barkhiláf likhá. Aksar shuraká i kalísiyá is nae intizám se khush rahe, yih khiyál karke ki

kalísiyá ke intizám aur mulkí intizám ke bích men kuchh mutábiqat honí munásib hai.

San 311 men Qíqiliánus Kárthágo ká usqúf muqarrar húá. Is buzurg ne un logon kí mukhálifat kí, jo shahíd hone kí khwáhish se apne úpar ízá-rasání láte the. Is sabab se ek bare faríq ne us kí mukhálifat kí. Pahle unhon ne Majorinus ko aur phir us ke bad Donátús ko apná usqúf muqarrar kiyá, aur isí tarah ek jhagrá shurú húá, jo muddat tak rahá. San 313 men Qánstantín ke sámhne yih muámala pesh áyá. Us ne is bát kí tahqíqát karne ke liye ek pancháyat ko muqarrar kiyá, aur us pancháyat men Rúm ká ek usqúf sharík thá. Pancháyat ne firqa i Donátús ke barkhiláf ráe dí. Is par Sháhansháh ne maqám i Árles men jalsa munaqid kiyá. Is jalse ne bhí firqa i Donátús ke barkhiláf ráe dí; aur jab Sháhansháh ke pás apíl pesh kí gayí, us ne bhí jalse kí ráe ko qáim rakhá; tau bhí yih faríq mulk i Afríka men us waqt tak rahá, jab ki qaum i Vándal ne us ko fath kar liyá.

Qíqiliánus az khud shahíd hone kí mukhálifat kartá.

Donátús aur us ká firqa.

Jalsa i Árles.

Aríán Bidat kí Kaifiyat.

Díní usúl kí bábat sab se barí bahs jo us waqt húí thí, so Arían bidat kí bábat húí. Shahr i Iskandariyá men Origen ne talím dí thí, ki Logos Khudá Báp kí marzí ke mutábiq azal se abad tak mutawátir nikaltá chalá játá hai, aur ki wuh Khudá kí hikmat hai, jo mujassam ho rahí hai—Khudá to hai, lekin Báp se nichá darja rakhtí hai; aur aláwa is ke Báp kí máhiyat men sharík nahín hai. Origen ke bad Dionishías ne is muámale kí bábat yihí talím dí, aur us par yih ilzám lagáyá gayá, ki wuh Báp aur Bete men aisá farq kartá hai, jaisá Kháliq aur makhlúq men húá kartá

Arius kí bidat.

hai, lekin us ne aisí talím dene ká inkár kiyá. Antákiyá ke madrase ke ek tálib i ilm Arius ne, jo Iskandariyá kí kalísiyá ká Presbutar thá, sáf taur se talím dí, ki Logos makhlúq hai, jis ko Khudá ne khalq kiyá, lekin is ke siwá us ne kuchh aur khalq nahín kiyá. Logos ne aur sab chízon ko paidá kiyá, aur go wuh makhlúq to hai, tau bhí kámil aur jahán tak ho sake Kháliq kí mánind hai, lekin máhiyat men farq rakhtá hai.

Iskandariyá ká usqúf. Sikandar ká fatwá.

San 318 men Iskandariyá ke usqúf Sikandar ne Arius kí talím ko bidat thahráke radd kiyá, lekinSúriyá aur Eshiá i Kochak ke bahut se buzurgon ne Arius kí talím ko manzúr kiyá, aur jald tamám Mashriqí mumálik men barí bahs o mubáhisa shurú húá. Sháhansháh i Qánstantín ne baz baz álimon se khatt o kitábat karke koshish kí, ki dostána taur se is ká faisala kare, magar wuh kámyáb na húá. Chunánchi San 325 men us ne maqám i Nís (Nice) jo Baitúniyá men wáqa hai, tamám kalísiyá ká ek jalsa munaqid kiyá, táki is muámala ká faisala kare.

Nís ká jalsa 325 men.

Athanásius Iskandariyá ká Díkan.

Is jalse ke sámhne Iskandariyá ke usqúf kí taraf se us hí kalísiyá ká ek Díkan Athanásius bahs karne ke liye muqarrar húá. Arius kí taraf ek bará faríq bahs kar rahá thá, lekin bad tahqíqát i kámil jalse ne Arius ko bidatí thahráke kalísiyá se khárij kiyá, aur kalísiyá ke iatiqád ko, ki Logos makhlúq nahín hai, qarár diyá. Is mauqa par jalsa i mazkúr ne sahíh talím ká ek mukhtasar aqáidnáma jári kiyá, jo Athanásius ká Aqáidnáma kahlátá thá.

Easter—Jalsa i Nís ká fatwá.

Isí jalse men Mashriqí aur Magribí kalísiyáon ke dastúr par Easter kí ibádat kí nisbat fatwá diyá gayá. Is fatwe ne Magribí kalísiyáon ke dastúr ko qáim rakhá. Kahte hain, ki is jalse men 318 usqúf maujúd the, aur alá-

wa un ke, pásbán, qasís, díkan wg., kasrat ke sáth házir húe the. Jalse ke fatwe ko sunke aksar shuraká i jalsa, jo Arius kí taraf the, tábidár húe; magar baz báton kí bábat kisí qadar shakk rakhte the, khusúsan is bát kí bábat ki Báp aur Betá ulúhiyat men yagánagat rakhte hain, yá nahín. Baz yih kahná cháhte the, ki Bete kí máhiyat Báp kí máhiyat ke muwáfiq hai, aur is bunyád par qáim hokar Mashriqí mumálik ne logon ko apní taraf bahut miláyá. Das baras ke andar yih faríq is qadar mazbút húá, ki unhon ne Athanásius ko Iskandariyá ke usqúfí uhde se, jis men jalsa i Nís ke bad wuh muqarrar ho gayá thá, khárij karwá diyá. Athanásius Magribí kalísiyá men jáke panáhgír húá. Jab bahs o mubáhisa der tak rahá, aur kalísiyá tarah tarah ke firqon men taqsím ho gaí thí, Sháhanshah i Theodoshias ne San 381 men shahr i Qunstuntúniya men ek aur jalsa munaqid kiyá.

Athanásius usqúfí uhde se khárij kiyá gayá.

Is jalse men 150 usqúf sharík húe. Jalse ne Nís ke Aqáidnáma kí nazar-i-sání kí, aur aqída-i-Taslís jo us men thá, tasdíq kiyá gayá, aur kaí ek nae dafa un bidaton kí nisbat, jo us jalsa ke bad wuqú men áí thín, lagáe gae. Us waqt se leke yih aqáidnáma un sab kalísiyáon men jo sahíh talím-yáfta samjhí játí thin, barábar manzúr hotá rahá. Arius ke aqíde Rúmí saltanat ke hudúd ke andar tanazzul-pizír húe; lekin qaum i Jarmaní ke darmiyán muddat tak qáim rahe. "Ním Arian"* ke aqíde Mashriqí kalísiyáon men gálib rahe, lekin Magribí kalísiyáon men Nís ká Aqáidnáma qabúl kiyá gayá.

Jalsa Qunstuntúniyá ká, 381 men.

"Ním-Arius" ká firqa.

---

* Ním Arian wuh the, jo ki púre taur se na to Athanásius ke aur na to Arius ke khiyálát ko qabúl karte the.

E. M. W.

Mashriqí Rúm kí abtar hálat.

Rúmí saltanat ke donon hisson par Theodoshias Sháhanshắh hukmrán rahá, lekin us ke bad un donon hisson par ek hí sháhansháh kabhí na húá.

Theodoshias ká intiqál.

San 395 men, jab Theodoshias ká intiqál ho gayá, Shimál kí taraf se wahshí qaum i Hun Pánonia aur Musía ke subon par hamla-áwar húí ; aur qaum i Gáth ne Trákiá, Maqadúniyá aur Yúnán ke barkhiláf barpá hoke un par charhái kí. Is waqt tak kalísiyá ká intizám Qánstantín ke intizám ke mutábiq qáim rah gayá thá, aur us men aisí ján o qúwat samá gaí thí, ki jis se wuh áp se qáim rahne ká iqtidár rakhtá thá. Mulkí intizám men aisí zindagí aur qudrat na rahí.

Sanoṉ kí Fihrist 395 se lekе 451 tak.

Sháhansháh.		Pop.	Qunstuntuniyá ke Peṭriárk.	Antákiyá ke Peṭriárk.	Sikandariyá ke Peṭriárk.	Yarúsalam ke Peṭriárk.
Magribí.	Mashriqí.					
395 Honorius, 423	395 Arqadius, 408	399 Anastasius I. 402	397 Krisustam, 404	381 Flavianus, 404	395 Theofilus, 412	386 Yúhanná, 416
		402 Innosant, 417	404 Arsásius, 405	404 Parfirius, 414	412 Kurilus (Cyril) 444	
		417 Zuzimus, 418	406 Attiqus, 425	414 Sikandar 421		416 Praylus, 428
	408 Theodoshius II.,	418 Bonifais I. 423				
		423 Sílastín I. 432	426 Sisinnius, 427	421 Theodotus 429		
		432 Sikastas III., 440	428 Nestorius, ḳhárij húá, 431	429 Yúhanná I. 442		428 Juvinális.
			431 Máksimianas 434			
424 Valentinian III.		440 Leo I.,	434 Proklus, 447			
	450		447 Flavianus, 449	442 Dominus II. ḳhárij húá 449	444 Diosquras ḳhárij húá 451	
	450 Mársían, 457.		449 Anatolius, 458	449 Maksimus I.,	451 Proterius.	
455		461		455	460	458

DU'SRA' BA'B

Aqáidnáma ke Banáne ke Bayán men

San 395—451.

Kalísiyá kí táríkh ká ek zamána, jis kí taraf tawajjuh karná cháhiye wuh hai, jo Sháhansháh i Rúm Theodoshias kí maut ke waqt se leke Kálsídún (Chalcedon) ke jalse i ámm tak hotá hai. Is zamáne men kalísiyá ke wuh aqíde, jinhen kalísiyá ke ábá ne sáf taur se bayán kiyá thá, falsafána taur se aqáidnáme men darj kiye gae. Is zamáne men bhí Arian Gáth, Suevái aur Vándal aqwám Spen ká jazíranumá aur Gál ke junúbí hisse par qábiz húín. Is arse men qaum i Fránk ne Gál ke shimálí hisse ko fath kar liyá, aur qaum i Sáksan ne Britain ke junúbí hisse par hamla karná shurú kiyá. San 427 men qaum i Vándal Spen se nikalke aur samundar ke pár jáke Afríka men basne lagí, aur san 439 tak wuh us tamám súbe ko fath kar chukí. Us ne jazáir Sislí, Sárdíniá, Kársiká aur Belárik par bhí qabza kar liyá. Alemání aur Bargandí qaumen mulk i Halvíshiá aur Sharqí Gál par gálib á chukí thín. Chunánchi pánchwín sadí ke bích men Rúm kí Magribí saltanat mulk i Itálí ke hudúd ke báhar bahut thorá ikhtiyár rakhtí thí. Is arse men, jab Rúmí saltanat titar bitar ho rahí, kalísiyá qáim rahí, aur us men bahut log shámil kiye gae. Sach to hai, ki yih log aksar jáhil aur ímán men kachche the, lekin sab qaumen, jo Sharqí Rúm men shámil thín, Fránk aur Sáksan ke siwá, Dín i Iswí ko qabúl kartí thín. Wuh qaumen jo maglúb húín, na to mulk se khárij kí gaín, aur na halák húín; sirf itná farq húá, ki bajáe Rúmíon ke we Jarman ke

Rúmí Saltanat wahshí qaumon se maftúh húí.

Jarman kí qaumen Masíhí dín ko ikhtiyár kartín.

mahkúm húín. Yih qaumen aur khásskar un ke khádim-ud-dín Injíl kí sachchí talím ko mántí thín, magar qaum i Gáth ke darmiyán chauthí sadí men Ulfilus kí koshish se Arian bidat járí húí. San 413 men, qaum i Bargandí Injíl kí sachchí talím páke kalísiyá men shámil húí, lekin san 450 men us ne Arius kí bidatí talím ko ikhtiyár kiyá.

Arius kí bidat Jarman kí qaumon men ráij húí.

Aksar wuh hákim, jo Arian firqe ke the, apní raaiyaton par, jo Injíl kí sahíh talím ko mánte the, jabr na karte the, magar Fráns ke Junúb men qaum i Visígáth aur Afríka men qaum i Vándal is qáide ke mutábiq amal na kartí thín. Chunánchi in jáhil aur ním-butparast qaumon kí taraf se Masíhí kalísiyá men bahut sí buráíán dákhil húín.

Britain kí Kalísiyá Rúm se aláhida ho gayí.

Jazáir Britain men pánchwín sadí ke shurú se sátwín sadí tak kalísiyáen Rúm se aláhida kí gaín. Sabab is ká yih thá, ki Rúmí fauj tín Jazáiron se nikálí gaí, aur Gál ke Shimál men qaum i Fránk qábiz húí, aur qaum i Sáksan un ke Sharqí aur Junúbí kináron par gálib áne lagí. San 423 men Theodoshias Sání, Sharqí Rúm ke Sháhansháh ne ek parwána járí kiyá, jis men us ne apne is yaqín ko záhir kiyá, ki merí saltanat men gair mazhab-wálon men se ek bhí nahín rahá.

Aqáidnáma. Us ke banáne kí waza.

Dín i Iswí ke aise aqáidnáma ko banáne men jo kull Kalísiyá ko pasand áwe, bahs o mubáhisa ká na honá mumkinát se báhar thá, balki bahs o mubáhisa hí se yih kám púrá húá. Beshakk is bát ko taslím karná partá, ki jahálat ke aiyám men bahs o mubáhisa aksar kína o dushmaní ke sáth hotá thá, yahán tak ki díní muámalon men mutafarriq khiyál rakhná aisá jurm samjhá játá thá, ki qusúrwár ján se márá jáwe. Lekin us qadím zamáne

meṉ wuh bahs o mubáhisa, jis ke wasíle se Ilm i Iláhí ke usúl tahqíq kiye gae, aksar aise taur se hotá thá, ki ham us kí taríf kar sakte haiṉ. Arian aur ním-Arian bidatoṉ ke sabab se zarúr húá, ki Pák Taslís ke aqída ká niháyat sáf bayán kiyá jáwe. Us aqáidnáma meṉ, jo Naisín (Nicene) kahlátá hai, jis kí nazar i sání maqám i Qunstuntúniyá meṉ húí, sábiq ke kull bahs o mubáhisa ká khulása páyá játá hai. Yih kám aksar Yúnání álimoṉ se kiyá gayá. Rúm ke musannifoṉ ne bahut thoṛí madad dí. Un logoṉ ko, jo Látíní zabán bolte the, Ilm i Iláhí ke bajáe mulkí aur akhláqí qánún ke haqq meṉ tasníf karná átá thá, aur is kám meṉ koí fariq un ke barábar na húá. Ab in logoṉ ke liye kalísiyá ke wáste ek kám rahá, jis ke liye we auroṉ se ziyáda liyáqat rakhte the. Is kám ke do hisse the, awwal yih, ki Injíl ke mutábiq insán ke us iláqe ká jo wuh Khudá se rakhtá hai, sáf taur se bayán kiyá jáe; doyum, ki Injíl ke tamám aqídoṉ ká jo us waqt tak thahráe aur qabúl kiye gae the, batartíb púrá bayán kiyá jáwe.

Aqáidnáma i Naisín.

San 410 Íswí meṉ jab qaum i Gáth ne mulk i Itálí par chaṛháí kí, Briṭain ká ek báshinda Pelájias náme, jo shahr i Rúm meṉ rahá kartá thá, jazíra i Sisilí meṉ jáke panáhgír húá. Bad is ke wuh apne dost Silisṭias (Selestius) aur dígar Masíhíoṉ ke hamráh hokar Afríka meṉ já pahuṉchá. Thoṛe dinoṉ ke bad Silisṭias shahr i Kárthágo ko chhoṛke Filistíná ko gayá. Silisṭias ne Presbuṭar banne ke liye kalísiyá se darkhwást kí, lekin dar-hále ki us par kaí ek bidatoṉ ká ilzám lag chuká thá, jin ke mutábiq insán kí fialmukhtárí Injíl kí talím ke barkhiláf qáim kí játí thí, bad tahqíqát ke wuh Kárthágo kí kalísiyá se khárij kiyá gayá. Is par wuh shahr i Afasus ko

Pelájias aur Silisṭias ká ahwál.

Siliṭias par bidat ká ilzám lagáyá gayá.

chalá gayá, aur jab logon ne yih khiyál kiyá, ki Pelájias bhí yihí aqída rakhtá hai, to unhon ne Yarúshalem ke usqúf ke sámhne us par ilzám lagáyá. San 415 men maqám i Diospolis men jis nám se Filistíná ká shahr i Liddá us waqt námzad thá, ek Sinad munaqid húí, jis ke sámhne us ká muqaddama dáir húá. Is Sinad ke faisale se wuh ilzám se barí rakhá gayá, lekin aur bahut sí majlison ke sámhne us ke aqáid bidatí thahráe gae, aur radd kiye gae. Rúm ke usqúf Zuzimus ne pahle un ko pasand kiyá, lekin thore din bad phir un ko radd kiyá. Sharqí Rúm kí kalísiyáon men aksar yih aqíde maqbúl húe, aur we qáim rakhe gae, lekin Magribí Rúm men we radd kiye gae. Italí ke shahr i Eklánum ká ek usqúf Yúhanná náme ne unhen qabúl karke un kí pushtí kí.

Zuzimus Pelájias kí bidat ko pasand kartá, lekin phir radd kartá.

Wuh álim jo Pelájias ke mutí húe dawá karte the, ki Ádam kí bargashtagí ke waqt insán kí akhláqí hálat men kisí tarah ká khalal na áyá; ki jab koí shakhs paidá hotá, wuh misl Ádam ke, Khudá kí marzí par chalne ká ikhtiyár rakhtá hai; ki gunáh tab hotá hai, jab koí jánke buráí kare; aur insán ko gunáh se rástbází kí taraf máil karne ke liye sirf itná darkár hai, ki gunahgár apní níyat ko badal dále. Is talím ke mutábiq Masíhí talímon aur ríton se khásskar yih fáida hai, ki in ke wasíle se Khudá kí barakat ásání se hásil howe; ki jaisá qadím zamáne men sharíat is liye dí gaí, ki insán nekí ko hásil karne men madad páwe, waisá hí Injíl aur Masíh ká namúna aur fazl kí niamaten insán kí madad ke liye dí játí hain. Is talím men yih bát bhí shámil hai, ki insán kí naját kí nisbat Khudá ká iráda us ke ilm par, jo wuh insán ke aamál kí bábat pahle se rakhtá thá, munhasir hai, aur is liye Khudá insán se kisí aise kám ko talab nahín kartá, jis ke karne ke liye insán púrá ikhtiyár nahín rakhtá.

Pelájias kí talím.

Pelájias ke mukhálifon ke darmiyán Jerome aur Agastín the, aur khásskar Agastín kí mihnat se fazl ke wuh usúl, jo Baibal kí sahíh talím kí bunyád hain, sáf taur se áshkára kiye gae. Magribí Rúm kí kalísiyá aur khásskar wuh Sinad, jo Afríka men thí, Agastín ke khiyálát ko tasdíq karke qabúl kartí thí. Pelájias kí talím Silistias ke nám par us jalsa i ámm men, jo san 431 men maqám i Afasus men húá, radd kí gaí, lekin wuh aqíde, jo fazl aur taqdír ke masalon kí bábat Agastín kí talím men sikhláe játe the, Sharqí Masíhíon ko manzúr na húe.

Agastín kí tasnífát Pelájias ke barkhiláf.

Afasus ke jalsa i ámm ke bad Pelájias kí talím aksar sikhláí na játí thí, lekin bahut sí kalísiyáon ne ek darmiyání talím ko ikhtiyár kiyá, jo ním-Pelájian kahlátí hai. Yih talím Magribí kalísiyáon ke baz álimon ko pasand áí, khásskar John Qássian ko, jo Krísustum (Chrysostom) buzurg ká ek shágird thá.

Jalse Afasus ká faisala. Ním-Pelájian.

Agastín, jo qadím Masíhí muallimon men se aalá darja rakhtá hai, Afríka ká báshinda thá. San 354 men wuh Númidia ke shahr i Tagáste men paidá húá. Talím páke wuh fasáhat o balágat ká ustád ho gayá. Jab wuh tentís baras ká húá, wuh Masíhí ho gayá, aur san 395 men Afríka ke shahr i Hippo ká usqúf húá. Is shahr men wuh maut tak, jo August 28wín, san 430 men húí, mihnat kartá rahá. Us ne bakasrat kitáben tasníf kín, jin men sab se ziyádatar mashhúr wuh kitáb hai, jo *De Civitate Deí* kahlátí hai, jo Khudá kí bádsháhat kí jo is dunyá par hotí hai, ek táríkh hai. Is ko chhorke wuh tasnífát jo aqáid i Pelájias aur Maní ke khiláf likhí gaín, ziyáda mashhúr húín

Agastín ká ahwál.

Us kí tasnífát.

Ágastín kí tasnífát ne Magribí kalísiyá ke wáste insán kí bargashtagí aur naját kí bábat aqáid ko qáim kiyá, lekin Sharqí muallim kaí ek aur sadíon tak masla i Taslís kí bábat bahs karte rahe. Jab Masíh kí ulúhiyat kí bábat bahs ho chukí, ek aur jhagrá us rishte kí bábat, jo Yisú kí insániyat aur Iláhí Logos ke bích men hotá hai, barpá húá.

Sábelius aur dígar muallim is waqt ke peshtar talím de chuke the, ki Khudá ke bete ne sirf ek insání jism ko ikhtiyár karke apne ko záhir kiyá thá. Yihí talím Arius ne bhí dí thí. Apollináris jo san 362—375 tak Laudíqiá ká usqúf thá, yih aqída rakhtá thá, ki insán men ek jism aur rúh i haiwání, aur rúh i nátiqa hain, aur qarár detá thá, ki Masíh rúh i nátiqa ke bajáe Iláhí Logos rakhtá thá. Baz muallim is talím ko is liye qabúl karne ko taiyár húe, ki un ke nazdík wuh rúh jo awámun-nás men hotí hai, Khudá ká ek hissa hai; lekin us jalsa i ámm men jo san 381 Qunstuntúniya men munaqid húá, Appollináris kí talím radd kí gaí. San 390 men Apollináris mar gayá, aur sarkár kí taraf se us ke pairauon kí ibádat kí mumániat húí.

Sábelius kí talím.

Appollináris.

Qunstuntúniya ká jalsa.

In khiyálát ke barkhiláf aksar Masíhí muallim Yisú ke wujúd ko yún samajhte the, ki wuh púrá insán thá, jis ke sáth Iláhí Logos aise taur se pai vasta húá, ki in donon se sirf ek hí Masíh húá. Lekin is aqíde ke bayán karne men khiyálát kí mutafarriq súraten wuqú men áin. Sharqí kalísiyá men Nastorius náme ek buzurg thá, jo san 423 men Qunstuntúniya ká usqúf muqarrar húá. Us ne is muámale men dilerí ke sáth talím dí, ki Masíh men do záten hain,

Nastorius aur us kí talím.

jo milkar ek hí shaḳhs ban gaín̲ ; lekin bahs karte waqt in donon̲ záton̲ kí pushtí karne ke liye us ne aisí ịbárat ko istiạmál kiyá, ki jis se logon̲ ko mạlúm diyá, ki wuh shaḳhsiyat kí wahdániyat men̲ ḳhalal ḍáltá hai. Chunán̲chi us ke muḳhálifon̲ ne us par ilzám lagáyá, ki wuh Masíh men̲ do záton̲ ke bajáe do shaḳhson̲ kí tạlím detá hai ; aur agarchi Nastorius ne us ká mutlaq inkár kiyá, aur kahá, ki Main̲ aisí tạlím nahín̲ detá hún̲, tau bhí muḳhálifon̲ ne us ko bidạtí ṭhahráyá.

Nastorius aur us kí tạlím.

Wázih rahe, ki in ḳhiyálát kí bábat ziyáda jhagṛá na hotá, agar yih ḳhiyálát akele kalísiyá ke sámhne pesh kiye játe, magar us men̲ ek aur bát shámil thí. Haqíqat yih hai, ki Nastorius ká ḳhiyál un muạllimon̲ kí tạlím kí bunyád ke bilkull barḳhiláf thá, jo ạwámm kí ḳhwáhish ke mutábiq kun̲wári Mariyam ko "Ḳhudá kí má" kahte the, jis tạlím par Mariyam kí pújá shurụ́ húí. Nastorius ne tạlím dí ki Mariyam ko "Ḳhudá kí má" kahná kufr hai, lekin iqrár kiyá, ki us ko Masíh kí má kahná durust hai. Is sabab se kalísiyá men̲ un logon̲ ne jo dil men̲ Mariyam-parast the, gusse ke sáth us kí muḳhálifat kí. Ạwámm ke darmiyán is bahs kí bábat yahán̲ tak sargarmí aur tundḳhoí zuhúr men̲ áí, ki bạz auqát ịbádatḳhánon̲ men̲ sunnewále wáịz kí taqrír par apní ḳhushnúdí yá nárázagí záhir karte the, gul shor hotá thá.

Mariyam Ḳhudá kí má kahlátí thí.

San 431 men̲ us jalsa i ámm ne, jo shahr i Afasus men̲ munạqid húá, ạwámm kí ḳho aur mizáj se kárrawái kí. Nastorius ke barḳhiláf Iskandariyá ke usqúf Kurilus (Cyril) ne, jo niháyat tund-mizáj aur magrúr shaḳhs thá, kalísiyá ká hádí hone ká dạwá kiyá. Us kí kárrawái ke mutábiq peshtar us se ki Sharqí usqúf házir ho

Us par bidạt ká fatwá páyá gayá.

saken, bagair tahqíqát ke Nastorius mulzim ṭhahráyá gayá aur usqúf ke uhde se khárij kiyá gayá. Jab Sharqí usqúf á pahunche, aur is kárrawáí se wáqif húe, unhon ne is jalse ke barkhiláf kárrawáí kí, aur Sharqí Rúm ke sháhansháh kí duháí dí, lekin Sháhansháh awámm ká shor o gul dekhke khauf men áyá, aur is bát kí tahqíqát karne ke liye kuchh na kiyá. Lihází jalsa i ámm kí kárrawáí amal men áí. Do sál ke bad Antákiyá ke usqúf Yúhanná ke zaría se Misrí aur Suriyání usqúfon ke darmiyán sulh ho gaí; lekin Nastorius jo Antákiyá kí khánqáh men panáhgír húá thá, us se khárij kiyá gayá, aur ek mulk se dúsre tak bhagáyá gayá, jab tak ki us ne san 439 men Habshistán men jáke wafát na páí. Phir Sharqí kalísiyá ká wuh hissa, jo daryá i Furát ke púrab wáqi thá, aur jo kalísiyáen mulk i Fáras men thín, Nastorius ke aqídon ko qabúl kartí thín; aur jab Magribí kalísiyáon ne un ko bidatí ṭhahráyá, wuh san 498 men un se alag ho gaín, aur Sháhansháh i Rúm kí tábidárí chhoṛke Fáras kí bádsháhat se panáh hásil kí. Ámm kalísiyá men is bahs ká yih natíja húá, ki na sirf us bidat kí nisbat, jis ká ilzám Nastorius par lagáyá gayá thá, sakht mukhálifat záhir húí, magar sáth is ke kalísiyá ne kunwárí Mariyam kí parastish sahíh ṭhahráí.

Nastorius kí maut.

Mariyam kí parastish.

Kalísiyá e ámm men yih muámila púre taur se faisal na húá. San 448 men shahr i Qunstuntúniyá men ek buzurg Yúṭikiz (Eutyches) náme par, ek jalse ne, jo usí shahr men munaqid húá, ilzám lagáyá, aur us ke barkhiláf fatwá nikálá, ki is kí talím bidatí hai. Us kí yih talím thí, ki Masíh kí insániyat Masíh kí ulúhiyat men yahán tak garq ho gaí hai, ki ek hí zát, yane ek iláhí insání

Yúṭikiz kí bidat.

zát ṭhahrí aur yih donon ek dúsre ke sáth yahán tak mil gaín, ki wuh sárí báten jo insániyat par mansúb ho saktín, ulúhiyat par bhí mansúb hotín; yane ki Khudá tawallud húá, dukhí húá, salíb par khínchá gayá, aur mar gayá. Rúm ke usqúf Leo I., ne Qunstuntúniyá ke usqúf Flavián náme ko khatt likh bhejá, jis men us ne jalsa i mazkúra kí táíd kí, aur is masale kí sachcháí ko is tarah bayán kiyá, ki "Masíh kí do záten hain, magar ek hí shakhs hai."

Leo I., aur us ká khatt Flavián ko.

San 444 men Iskandariyá ká usqúf Kurilus mar gayá. Us ká qáim maqám Dioskáras náme Kurilus kí mánind magrúr aur tundkho thá. Us ne is aqíde kí pushtí kí, ki Masíh men ek hí zát hai. San 449 men ek jalsa i ámm ba-maqám i Afasus munaqid húá. Is jalse men Dioskáras mír i majlis thá. Us ne bahut se darweshon ko aur sipáhíon ko apní hifázat aur madad ke wáste pás rakhá. Is madad se us ne Yúṭikiz kí táíd ke liye fatwá nikálá, aur Flavián aur Leo aur un sab buzurgon ko, jo Yúṭikiz ke mukhálif the, uhde se khárij karwá diyá. Darweshon ne Flavián par hamla karke us ko aisá márá, ki thoṛe din ke bad wuh mar gayá. Is zulm ke sabab se yih jalsa "*Dákúon ká Jalsa*" kahlátá hai; lekin jo kárrawáí us se kí gaí, Sháhansháh Theodoshias II., ne us kí táíd kí. Dúsre sál Theodoshias ká intiqál ho gayá, aur nayá Sháhansháh Marshian (Marcian) dúsre faríq kí taraf ho gayá; chunánchi san 451 men maqám i Kálsidún (Chalcedon) men ek nayá jalsa i ámm munaqid húá. Yih jalsa kalísiyá men chauthá jalsa i ámm kahláyá játá hai, kyúnki Afasus ká dúsrá jalsa kalísiyá i ámm ke donon hisson ke sámhne nájáiz ṭhahráyá gayá.

Dioskáras aur us kí talím.

Jalsa ḍákúon ká.

Kálsidún ká jalsa.

Jalsa i Kálsidún men Yútikiz ke khiyálát par fatwá lagáyá gayá, ki wuh bidatí hain, aur us ke sáth Dioskáras bhí kalísiyá se khárij kiyá gayá. Is jalse ne Nastorius ke khiyálát ko bhí bidatí thahráyá, aur Leo ká wuh khatt, jo Flavián ke pás bhejá gayá thá, maqbúl húá, aur is masale kí sáf taríf o tashríh yún húí, ki "Ek hí Masíh hai, sachchá Khudá, aur sachchá Insán, us men do záten hain, magar yih do aise taur se paiwasta húín, ki bagair khalt malt ke donon mil gaín, táki insániyat qáim rahe, aur púrí ulúhiyat bhí qáim rahe, magar tau bhí donon ek hí wájib-ul-wujúd thahrín."

Dioskáras kalísiyá se khárij kiyá gayá.

Is majlis ne usqúfon ká wuh intizám, jo járí thá, tasdíq kiyá, balki un usqúfon ko, jo aláhida aláhida súbon par muqarrar the, ziyáda ikhtiyár diyá. Is waqt pánch súbon par pánch usqúf muqarrar the, jo Petriárk (Patriarch) kahláte the, aur wuh Rúm, Qunstuntúniyá, Iskandariyá, Antákiyá, aur Yarúshalem men muqím the. Is jalse ke ek qánún ke mutábiq wuh do Petriárk, jo donon bádsháhí shahron, yane Rúm aur Qunstuntúniyá men the, ziyáda izzat ke láiq thahráe gae.

Pánch Petriárk kaun the.

Aqáidnáma kí donon súraten, jo Naisíní, aur Qunstuntúní kahlátí hain, tasdíq kí gaín, aur pánch Adná (Provincial) jalson ke qánún jalsa i ámm ko pasand áe. Wuh pánch jalse yih hain; Ankúrá ká (313), Pantús ke Qaisariyá ká (315 yá 316), Gángre ká (325 aur 341 ke darmiyán), Súriyá ke Antákiyá ká (341), aur Laudúqiyá ká (365).

Dín i Íswí ká bunyádí masala wuhí hai, jo Masíh ke wujúd ká masala hai. Is waqt tak wuh khášs bahs o mubáhise jo is kí bábat wuqú men áe, so yih the :—

(1.) Yahúdíon ke sáth, is bát ko sábit karne ke liye bahs húí, ki Yisú filhaqíqat Masíh i mauúd Khudá ká Betá aur

kámil naját-denewálá hai. Ahl i Dositi ke sáth is bát ko qáim karne ke liye bahs húí, ki Masíh kí púrí aur haqíqí insániyat thí, aur ki wuh sirf shabíh ke taur par ek insání súrat na thí.

Bahs o mubáhisa kin kin baṛí báton par húá.

(2.) Masíh kí ulúhiyat kí bábat bahs hotí rahí, is bát par ki Masíh Khudá Báp aur Rúh i Pák ke sáth kyá nisbat rakhtá hai. Yih bahs awwal faríq i Nástik ke sáth húí, doyum Mántánus aur us ke muạtaqidon ke sáth, aur seyum Mání aur us ke pairauon ke sáth.

In ke sáth wuh faríq shámil kiye gae, jo Ebíuní, aur Sibelian, Arian aur Ním-Arian kahláte hain.

(3.) Masíh kí ulúhiyat aur insániyat kí bábat bahs húí. Ek taraf Apállinaris kí talím ke barkhiláf aur dúsrí taraf Nastorius ke barkhiláf, aur níz Yútikiz aur Dioskáras kí talím ke barkhiláf, jis par firqa i Manáfizait kí bunyád dálí gaí, bahs hotí thí.

(4.) Insán kí hálat kí bábat Pelájias ke waqt tak bahs kam páí játí hai, magar Pelájias kí talím se, jise kalísiyá ne radd kiyá, Ním-Pelájian bidat niklí. Agastín kí talím, ki naját Khudá hí ke fazl par mabní hai, magribí kalísiyáon men qáim rahí.

Is zamáne men Masíhí un rít o rasúm ko jo shurú men sáda taur se istiạmál men láte the, baṛí dhúm dhám ke sáth mánne lage. Ibádatkhánon men taswíren rakhí játí thín, magar we ab tak púji na játí thín, lekin díndárí ke liye madadgár tasawwar kí játí thín. Aláwa is ke qadím Rúmí mazhab kí baz chízen, jo Masíhí dín ke matlab kí ho saktí thín, is khiyál se istiạmál kí játí thín, ki isí tarah log jaldí Masíhí ban jáen. Wuh waz, jo girje men kiyá játá thá, dunyáwí darson kí súrat pakaṛne lagá, aur jab shahron men log waz se khush yá náráz hote the, to gul o shor se

Múrat-pújá kalísiyá men kyúnkar shurú húí.

apne khiyálát ko záhir karte the. Shahídon kí neknámí kí yahán tak tazím o taríf húí, ki baz auqát wáiz taqrír karte waqt un se mukhátib hote aur un ko pukárte the, ki áp Khudá se hamáre liye sifárish karen. Un ke tabarruk jama kiye játe, aur kalísiyáon men hifázat se rakhe játe the: khásskar kunwárí Mariyam kí barí tazím kí játí thí. Salíb, jo shurú se Masíh ke dukh ká nishán qábil i tazím thahráí gaí thí, ab bajáe mabúd mutasauwar kí gaí. Yih khásskar is sabab se húá, ki Qánstantín Sháhansháh i Rúm kí má Helená ne Yarúshalem men jáke ek salíb ko páyá, jo un kí dánist men wuhí salíb thí, jis par Masíh maslúb húá thá.

Kalísiyá ke dastúrát pánchwín sadí tak.

Is zamáne men kalísiyá ke buzurgon ne yih munásib jáná, ki darhále ki ham saltanat ke dín ke khádim hain, to cháhiye ki ham ek kháss qism kí poshák istiamál karen. Liházá is waqt se usqúfon aur dígar khádim-ud-dínon ke ek kháss wardí pahinne ká dastúr járí húá. Butparaston ke dastúr ke mutábiq din ke waqt girjon men battián jaláí játí thín. Kháss din, íd ke taur par, kasrat ke sáth muqarrar hone lage, aur baze din, jo peshtar sirf ek hí jamáat men máne játe the, ab ámm kalísiyá men mele ke din thahráe gae, aur qaríb san 360 ke, Július I kí bádsháhat ke waqt, Rúmí kalísiyá máh i Disambar 25wín ko Khudáwand kí paidáish ká din thahrákar mánne lagí. Us waqt se yih dastúr phail gayá, aur san 376 men Antákiyá men járí húá. San 431 men Iskandariyá kí kalísiyá ne is dastúr ko ikhtiyár kiyá.

*Posh*á*k* kháss qism kí kalísiyá ke buzurgon ke wáste.

Disambar 25 Masíh kí paidáish ká din.

Pánchwín sadí ke bích men ilm kí qadr ghatne lagí, aur is liye kalísiyá ke madrase bhí tanazzul-pizír hone lage. Faqír kasrat ke sáth the, aur awámm aksar un kí jahálat

aur wahshí-pan díndárí kí ek kháss súrat mánne lage.

Madrase kab tanazzul-pizír hone lage.

Baz faqír álim the, lekin aksar we jáhil hokar ilm kí tahqír karte, aur us kí mukhálifat karte the. Jab ilm roká játá hai, us ká natíja fauran dikhái nahín detá, magar ek pusht ke andar nazar átá hai.

Kalísiyá men wuh buráíyán jo ki gair-qaumon kí taraf se áín.

Kalísiyá men in buráíon ke dakhl páne kí kháss wajh yih thí, ki bagair taammul ke gair-qaum kasrat ke sáth kalísiyá men sharík kí gaín; kyúnki jab bádsháh Masíhí hote the, raaiyat bhí apne mazhab ko tabdíl karná cháhtí thí. Aláwa is ke jab Masíhí dín Rúmí saltanat ká kháss dín thahráyá gayá, butparastí kí mumániat húí, aur kalísiyá ne tamám saltanat ke logon ko apne men sharík kar liyá. Isí tarah wuh sakht qáide jin ke mutábiq qadím Masíhí apní jamáaton men logon ko sharík karte the, mansúkh kiye gae. Filhaqíqat kalísiyá ká kám, ki is dunyá ko, jo gunáh men mubtilá ho rahí hai, sar i nau durust kare, bará hí mushkil kám thá, aur kuchh taajjub kí bát nahín ki insání wasáil kabhí nisyán men par játe the, aur dunyá kí burái kí maujon men se kuchh kalísiyá ke hudúd ke andar áín. Taajjub kí yih hí bát hai, ki Masíhí dín kí khúbí sharárat kí maujon men bilkull garq na húí.

———— ————

Sanoṉ kí Fihrist 451—476, jab tak Magribí Saltanat i Rúm ḳhatm húí.

Sháhansháh.		Pop.	Qunstuntúniyá ke Peṭriárk.	Antákiyá ke Peṭriárk.	Sikandariyá ke Peṭriárk.	Yarúshalem ke Peṭriárk.
Magribí.	Sharqí.					
455 Avitus, 457	457 Leo I., 474	468 Simplisías 483	458 Gannádius, 471	456 Basilius, 458	460 Solofakiolus, 482	458 Anastásius, 478
457 Májorian, 461				458 Aqásius, 459	Timothius	
461 Severus, 464				460 Márturius, (Istiafá diyá,) 471	Ailurus (rival B) 477	
Taḳht ḳhálí.						
467 Anthemius 471				471 Patrus, (ḳhárij húá,) 471		
472 Olibríus, 472			471 Aqasius, 489			
Gáluqírius 473				471 Júlian, 475		
Nipos, 474	474 Leo II., 491			475 Patras, (ḳhárij húá.) 478		
Rámulus, Augustulus, 476		483 Filikas III. 492		478 Istifán II. 481	482 Yúhanná Találas, ḳhárij húá 482	478 Martúrius, 485
Magribí Saltanat ḳhatm húí.					482 Patrus Mángus, 490	
Iṭalí kí bádsháhat.						

TI'SRA' BA'B

Kalísiyá ke Buzurgon ke ápas ke Hasad ke Bayán men

San 451—607.

Kálsidún ke jalse ke waqt se leke Rúm ke usqúf Bonifais III. kí maut tak ek arsa guzrá, jis men shahr i Rúm ke usqúf, aur shahr Qunstuntúniyá ke usqúf, ek dúsre se hasad karke, kalísiyá ke kull ikhtiyár ko hásil karne ke wáste koshish karte the. Jalsa i mazkúr ne qarár diyá, ki yih do usqúf banisbat auron ke ziyáda izzat ke láiq hain. Pas usí waqt se in donon ke dilon men fauqiyat hásil karne ká shauq paidá húá. Rúmí saltanat ke intizám ke mutábiq zarúr húá, ki kalísiyá men chár usqúf i aazam yane Petriárk ke siwá ek aur usqúf muqarrar kiyá jáwe, jo Sháhansháh kí tarah tamám par hukmrán ho. Baharhál Mashriq ke tín Petriárk Qunstuntúniyá ke usqúf ke tábidár the, aur jis hál ki Qunstuntúniyá Masíhí dar-us-saltanat qarár diyá játá thá, Sháhansháh apne Petriárk ko usqúf-i-aazam ká khitáb bár bár de chuká thá.

Petriárkon men hasad.

Baraks is ke Rúm ká usqúf Magrib men kisí ko apná masáwí na jántá thá, lekin us ká shahr sirf ek chhote se súbe ká dár-ul-khiláfat rah gayá thá. Pas jab san 587 men Qunstuntúniyá ke usqúf Yúhanná Rozadár ne apne liye is aalá ikhtiyár ká dawá kiyá, ki main tamám dunyá kí kalísiyá ká sar o sardár hún, to malúm húá, ki yih muámala faisala ho gayá thá. Rúm ke usqúf Pelájius II., ne, aur bad us ke Gregori I., ne us usqúfí hirs kí sharárat par sakht malámat kí. Gregori ne apne

Yúhanná Rozadár kalísiyá ke sar hone ká dawá kartá.

"Khudá ke bandon ká banda."

liye yih khitáb nikálá "Khudá ke bandon ká banda." Lekin san 607 men us ke khalífa Bonifais III. ne sháhansháh i Rúm Pokás se kull kalísiyá ká sar hone ká khitáb hásil kiyá; táham us ke sáth wuh Gregorí ká khitáb apne kháss fakhr ká báis jántá thá. Pas yih donon usqúf, yane Rúm aur Qustuntúniyá ke, kull kalísiyá ká sar ṭhaharke, sábiq taur se ápas men hasad rakhte the; balki ab un men judái ziyáda húí.

Bonifais III., kull kalísiyá ká sar hone ká khitáb pátá.

Is arse men dunyáwí hálat men ajíb tarah ká tagaiyur o tabaddul húá. San 451 men jab maqám i Chálons men Hann log shikast kiye gae, wuh haṭkar Iṭalí men muqím húe, lekin un ke sardár Áṭilá kí maut ke sabab se, Magribí Rúm kí saltanat ká ákhirí hissa chand sál tak halákat se bachá rahá. Magar san 455 men qaum i Vánḍal Afríka se ákar mulk i Iṭalí par hamla-áwar húí, aur us ne shahr i Rúm ko tah i teg karke lúṭ liyá. Is waqt se san 472 tak magribí Rúm ke hákim Jarman sardáron kí taraf se muqarrar kiye játe the. Ákhirkár san 476 men Herúlí qaum ke bádsháh Oḍoásar ne, jo Jarman fauj ká sipahsálár thá, hukúmat ká ikhtiyár chhín liyá, aur áp ko Iṭalí ká bádsháh qarár diyá. San 492 men Oḍoásar takht par se utárá gayá, aur Theoḍorik náme ne Iṭalí men Gáthí bádsháhat ko qáim kiyá. Phir san 539 Íswí men Sharqí Rúm kí fauj ne, sipahsálárán Bilásárius aur Nársis ke mátaht, us bádsháhat ko miṭá ḍálá Chunánchi mulk i Iṭalí Sharqí Rúm ká ek súba ho gayá, aur yih hál rahá, jab tak ki san 568 men qaum i Lámbárḍ ne us par chaṛhái kí. Us waqt wuh taqsím kiyá gayá. Qaum i Lámbárḍ ká sadr shahr Páviyá húá, aur us hisse ká sadr shahr, jo Sharqí Rúm ke ikhtiyár men rahá, Rávanná

Mulkí aur qaumí hálat men tabdílí.

Magribí Rúm kí abtar hálat.

thá. Chunánchi dunyáwí muámalát men shahr i Rúm kí qadr kuchh na rahí.

Mulk i Gál men qaum i Fránk kulliyatan mukhtár húí. Qaum i Vizegáth ne, jis ko Fránk ne san 507 men Junúbí Gál se nikálá thá, haṭkar Spen men Gáthí bádsháhat ko Swevai kí bádsháhat ke badle, jise unhon ne zer hukúmat kiyá thá, qáim kiyá. Briṭain men qaum i Sáksan ne us ke Masíhí báshindon ko pachchhim kí taraf haṭáke kull Inglistán ke achchhe hisson par apná ikhtiyár qáim kar liyá thá. Afríka men Bilisárius ne qaum i Vánḍal ko shikast deke Afríka aur Sisilí ko fath kiyá. Chunánchi yih mulk Sharqí Rúm men shámil kiye gae.

Sáksan Inglistán par gálib húe.

Sharqí Rúm ká ikhtiyár Shimálí Afríka men qáim kiyá gayá.

Shahr i Qunstuntúniyá men san 454 ke bad kaí ek Sháhansháh zaíf aur náláiq takht-nishín húe, jab tak ki san 527 men Jasṭínian Sháhansháh húá. Is ne 527 se 565 tak bádsháhat kí. Qánúní intizám kí dánáí, aur lashkar kí kámyábí ke wasíle se us ne apní saltanat kí qadím qadr ko qaríban qáim kiyá, aur jaisá us ne mulk ke liye qawánín ko qáim kiyá, waisá hí kalísiyá ke liye bhí qawánín járí kiye.

Jasṭínian kí bádsháhat.

Pánchwín sadí kí táríkh men Rasúlí Shara o Qánún kí Kitáb ká zikr páyá játá hai, aur chhaṭwín sadí men Ḍaionísius Eksíjius Magribí Rúm men, aur Johániz Skolásṭikas Sharqí Rúm men, namúd húe, jinhon ne qánúní kitáben tasníf kín. Sátwín sadí men Isáḍor Savilli ne ek naí qánúní kitáb ko tasníf kiyá. Yih kitáb kalísiyá ke un qawánín kí bunyád hai, jo is waqt ke bad riwáj pá gaí.

Rasúlí Shara o Qánún kí Kitáb.

Is arse men firqa i Manáfizait ke sáth der tak bahs o mubáhisa hotá rahá. Kálsidún ke jalse ne Iskandariyá ke Peṭriárk Dioskoras ko ḳhárij kiyá, aur us ke badle Proṭerius ko Peṭriárk muqarrar kiyá; lekin Misr men ek baṛá firqa barpá húá, jis ne is nae usqúf ko qabúl na kiyá, aur na jalsa i mazkúr kí ṭalím ko taslím kiyá. Is faríq ke kaí ek nám the, lekin un men se ziyáda mashhúr Manáfizaiṭ hai, jis ke maní *ek hí zát ke mánne-wále* hain.* Yih bahs o mubáhisa ḳhásskar Antákiyá o Iskandariyá men hotá rahá, jin shahron men Mashriq ke do baṛe madrasa i Ilm i Iláhí the. Yih donon faríq aise zor o shor se jhagaṛte rahe, ki Masíhí dín kí baṛí badnámí húí. Sháhansháh is jhagṛe ko mauqúf karne ke liye koshish karte the, par kámyáb na húe. Jasṭínian ne jalsa i Kálsidún kí himáyat kí, aur donon faríq ke darmiyán sulh o muwáfiqat paidá karne kí koshish kí. Baraks is ke, go Theoḍorá malika ne Manáfizaiṭ firqe kí himáyat kí, tau bhí wuh donon firqon ko miláne cháhtí thí; magar in men se kisí ne kámyábí hásil na kí. Áḳhirkár san 553 men Sháhansháh ne maqám i Qunstuntúniyá men ek jalsa jama kiyá. Is jalse ne aqída i Manáfizaiṭ ko bidatí ṭhahráyá, jis ká natíja yih húá, ki Manáfizaiṭí kalísiyáen jo Armíniá, Mesopoṭámiá, Súriyá, Filistíná, Misr, aur Habshistán men wáqa thín, Kalísiyá i Ámm se aláhida ho gaín. Is waqt se Iskandariyá aur Antákiyá ke Ilm i Iláhí ke madrase qadr men ghaṭ gae, aur un ko wuh qadr phir kabhí hásil na húí.

Munáfizaiṭ bidatí ṭhahráye játe.

Wuh Kalísiyá i Ámm se aláhida húe.

Wuh jhagṛe, jo in aiyám men Masíhí dín kí badnámí ke báis húe, ḳhásskar un faqíron ke sabab se húe, jo Sharqí

* Firqa i Manáfizaiṭ Masíh ke wujúd men sirf ek hí zát ko qarár detá hai. E. M. W.

kalísiyáoṉ meṉ kasrat ke sáth páe játe the. Un ke sabab se mulkí kár o bár meṉ bhí baṛá khalal á gayá thá. Agar záhirí josh sachchí díndárí ke barábar tasawwar kiyá jáe, to in faqíroṉ kí baṛí izzat karní cháhiye, lekin aisá khiyál Masíhí dín ke khiláf hai. In meṉ se baz faqíroṉ ne aisá kám kiyá, ki agar dekhnewále gawáh na hote, to ham un ke bayán ko qábil i yaqín na samajhte : maslan, Sṭailaiṭ ke firqe meṉ se ek shakhs Shamaún náme ne ek láṭ kí choṭí par 37 baras tak zindagí guzránke san 459 meṉ mar gayá. Magribí mumálik meṉ is qism kí faqírí kisí zamáne meṉ logoṉ ko pasand na áí : chunánchi qáide ke mutábiq us kí kárrawáí kí hadden lagáí gaíṉ. San 529 meṉ Beneḍikṭ ne mulk i Iṭalí ke maqám i Nursiá meṉ Koh i Kaisáinus par ek khánqáh banáyá. Us ne faqíroṉ ke wáste aisá qáida jári kiyá, jis ke mutábiq waqt munásib taur se ibádat aur mihnat ke liye taqsím kiyá gayá. Liházá kaí pushtoṉ tak faqíroṉ ká intizám lashkarí qawáid kí sakhtí ke sáth kiyá gayá. Magribí faqírí kí bunyád Beneḍikṭ ke intizám par ḍálí gaí, lekin usí sadí meṉ Qásidoras náme ne tajwíz kí, ki mihnat ke siwá faqír talím bhí diyá kareṉ, aur kitáb ke likhne ke kám meṉ bhí mashgul raheṉ.

Faqíroṉ ne kalísiyá ko badnám kiyá.

Beneḍikṭ faqíroṉ ke liye intizám kartá.

San 496 meṉ Fránk qaum ke bádsháh Qalovis ne apní malika kí targíb se, jo Bárgandí Masíhí sháhzádí thí, Masíhí dín ko qabúl kiyá. Jis din us ne baptisma páyá, us kí bahin aur 3000 sipáhí us ke sáth Masíhí húe. We sab Injíl ke sachche ímán ká iqrár karke kalísiyá meṉ shámil húe. Thoṛe din bad tamám qaum ke log bádsháh ke namúne par Masíhí ho gae.

Fránk qaum, Masíhí hotí.

Jab Rúm ke usqúf ne kull kalísiyá ke sar hone ká khitáb páyá, us ne Sháhansháh kí taraf se sab se baṛí izzat

hásil kí, jo kisí díní khádim ko mil saktí thí; táham yih izzat us ke liye bátil thahrí, kyúnki Qunstuntúniyá ke usqúf ne apne dawá ko kabhí nahín chhorá, aur Sharqí kalísiyá ne Rúmí usqúf ke dawá ko kabhí nahín qabúl kiyá. Tau bhí is biná par Rúmí usqúfon ko wajh milí, ki wuh ek díní saltanat kí bunyád dálen.

Pánchwín sadí se ek arsa shurú hotá hai, jis ko Zamána i Wast (Middle Ages) kahte hain. Yih zamána kabhí kabhí "Jahálat ká din" bhí kahlátá hai. Us kí hadd san 476 se shurú hotí, jab Magribí saltanat i Rúm khatm húí, aur san 1453 par khatm hotí, jab Turkon ne shahr i Qunstuntúniyá ko fath kar liyá. Is tamám zamáne men Sharqí Rúm kí saltanat qáim rahí, lekin Magribí saltanat tukrá tukrá kı gaí, aur kaí ek gair mumálik men taqsím ho gaí. Zamána i Wast kí hálat par gaur karne se hamen khásskar tín báten malúm hotí hain: (1.) Tahzíb kí súrat men tagaiyur o tabaddul húá, yane tahzíb to kisí qadar rahí, magar us kí pahlí súrat na rahí. (2.) Naí qaumen barpá húín, aur un kí hukúmat men naí tajwízen íjád kí gain. (3.) Nae taur se ilm kí taraqqí húí. Yih jahálat ká zamána táríkí men yaksán na rahá. Sab se ziyáda tárík din we the, jo pánchwín sadí ke ákhir se leke áthwín sadí tak, aur daswín sadí se leke gyárahwín sadí tak húe.

"Jahálat ká din."

Sátwín sadí ke shurú men Masíhí honá barí hí izzat ká báis samjhá gayá. Bahut din guzre, Rúmí saltanat ke hudúd ke andar se butparastí kí qadr játí rahí, aur Masíhí dín kí taraqqí ke sabab se wuh nest o nábúd ho gaí. In aiyám men kalísiyá ke khásskar tín bare hisse the: (1.) Látíní kalísiyá, jis men Junúb i Magribí Yúrap kí kalísiyáen, aur Shimálí Afríka kí sab Masíhí jamáaten shamil thín: (2.) Yúnání kalísiyá; (3.) Sharqí bidatí

Kalísiyá kí hálat sátwín sadí ke shurú men.

kalísiyáen, jin ke do hisse the, Manáfizait aur Nastorí. In men wuh sab kalísiyáen jo Afríka ke Shimál o Mashriq ke mumálik men, aur Magribí Eshiá ke un mumálik men jo Armíníá se leke Hind o Chín tak pái játí thín, shámil thín. Kabhí is se peshtar Masíhíon ke dilon men hukúmat ká aisá fakhr na húá thá. Dunyáwí saltanaton men khalal to húá, lekin us khalal hí se naí naí qaumen kalísiyá men shámil ho gaí thín. Sach to hai, ki yih kámyábí bagair barí koshish aur sachche ímán ke muyassar na húí, lekin afsos kí bát hai, ki is kámyábí ke sáth un qaumon ke qadím dastúron se jinhon ne jaldí se dín i Íswí ko qabúl kiyá, bahut sí buráián kalísiyá men dákhil húín.

CHAUTHÁ BÁB

Is bát ke bayán men ki Sharqí Kalísiyáen kyúnkar past ho gaín, aur ki magribí Petriárk qadr men kyúnkar barhe

(San 607—752).

Dín i Íswí qadím Rúmí Saltanat kí sab qaumon men phail chuká thá, aur níz un Jarman aqwám ke darmiyán, jo Italí, Gál (France) aur Spain men búd o básh kartí thín. Yih qaumen shimál kí taraf se ákar aur magribí Rúm par fathyáb hoke, na sirf iláqaját mazkúra i bálá men sukúnat kartí thín, balki shimálí Afríka men dúr tak phail gaí thín Pachchhim kí taraf Sáksan aqwám ne Britain par gálib ákar Masíhí báshindon ko pachchhim kí taraf bhagá diyá, aur púrab ke hisson men bádsháhat karne lagín. Yih log butparast the, aur Masíhíon ke mukhálif. Ab in hí mardáne aur tundkho qaumon men Injíl kí khushkhabarí phailáne ká waqt áyá. Kalísiyá kí taraf se mubashshar bheje gae, jinhon ne Yúrap kí shimálí Jarman qaumon aur Inglistán ke Sáksan logon ko Injíl kí khabar sunáí.

Dín i Íswí kahán tak phail chuká thá.

Wuh mubashshar jo shahr i Rúm kí taraf se bheje gae the, apne shágirdon ko Latíní zabán sikháte the, aur un ke girje gharon men duá o bandagí isí zabán men hotí thí. Is sabab se gair qaumen Masíhí dín aur Masíhíon se adáwat kartí thín. Wuh kahtí thín, ki yih dín Rúmí saltanat ká dín aur gulámí ká nishán hai, balki pádrí is ke wasíle se ham ko Rúm ke ikhtiyár men láne cháhte hain. Baraks is hálat ke, wuh qaumen apní dewí deotáon kí nisbat shakk láne lagín, aur bahut un par iatibár na karte the. Rafta rafta Dín i Íswí ziyáda pasand áne lagá, aur

Jarman aqwám ká Masíhí honá.

jab Rúmí saltanat un hí ke sámhne maglúb húí, to unhon ne Dín I'swí ko qubúl kiyá.

Skásan qaumen Masíh ko qubúl kartín.

Inglistán men Masíhí log qaum i Briṭain men se the, aur us iláqe men jo ab Wales kahlátá hai, aur shimálí atráf men muqím the. Jazíra i Ireland men qaríb san 430 men ek shakhs Briṭain kí taraf se áyá thá, aur us ne Injíl kí manádí kí thí. Yih shakhs Pátrishias thá, jis ká nám áj tak Ireland ke sab logon ke darmiyán azíz hai. Us kí koshish se kalísiyá ki qadr baṛhí, yahán tak ki shahr i Bángor men ek madrasa qáim kiyá gayá, jis kí taʼlím aʼlá darje kí húí. Yahán se, san 563 men, ek díndár pádrí Kálambá náme ne apne watan ko chhoṛke aur Skáṭland ke Shimál i Magrib ke atráf men jáke múrat-parast logon ko Masíhí banáyá. Us ke bárah sáthí the. Hibradíz jazíron ke bádsháh ne un ko jazíra i Háí bakhsh diyá, jis men ek khánqáh, jo Aioná kahlátí, banáí gayí. Is jagah se Injíl kí bashárat ke wasíle se ás pás ke jazíron aur mulkon men Masíhí dín phailtá gayá. Is tarah se Inglistán ke shimál men, Sáksan qaum men se bahut log Masíhí húe.

Inglistán ke Sáksan logon ká Masíhí honá.

Nárthambarland ke bádsháh dín i I'swí ko phailáte.

Chunánchi San 635 men ek Sáksan bádsháh A'swald (Oswald) ne khánqáh i Aioná kí taraf se ek mubashshar talab kiyá, jis ne zila i Nárthambriá men Injíl kí taʼlím dí, aur kalísiyá ko qáim kiyá. Bádsháh ne us ko ek jazíra Lindisfárn náme bakhsh diyá, táki us men Aioná ke namúna par ek khánqáh banáí jáwe.

Sáksan qaumon ke wáste Rúmí mishan ká qáim karná.

Chhaṭwín sadí ke ákhir men, Rúmí Usqúf Gregorí I., ne tajwíz kí, ki Inglistán ke Sáksan logon ke darmiyán mishan ká kám jári kiyá jáwe. Chunánchi us ne A'gasṭín aur Lárenshias aur kaí ek Benediktí faqíron ko

wahán bhej diyá. Yih mishanarí san 597 men zila Kent ke kináre já utre. Un kí kámyábí un kí ummed se ziyáda húí. Kent ke bádsháh ne Masíh ko qubúl kiyá, aur us ke sáth us kí tamám raaiyat Masíhí ho gaí, yahán tak ki ek din men 10,000 ádmíon ne baptisma páyá. San 604 men Agastín shahr i Kánterbury men Arch-bishop muqarrar húá. Pánch sál ke bad Lárenshias, jo Agastín ká sáthí thá, isí uhde par muqarrar húá, aur us ke kám ne barí taraqqí hásil kí.

Kent ke Sáksan Masíhí dín ko qabúl karte.

Ab Inglistán men do mutafarriq kalísiyáen thín; shimál men Nárthambríá kí kalísiyá, jo Aioná kí taraf se qáim húí. Yih kalísiyáen Britain yá Skátland kí talím aur dastúr kí pairawí kartí thín, aur Rúmí khiyálát aur ikhtiyár se ázád thín. Jab Rúmí Arch-bishapon ne cháhá ki yih sab kalísiyáen Rúmí dastúr aur ikhtiyár ko qabúl karen, to unhon ne inkár kiyá. Rúmí Bishop ne bádsháh kí duhái dí, jis ne san 664 men, maqám i Whitby par ek jalsa munaqid kiyá. Is jalse men tarfain men bahs húí. Bádsháh ne faisala kiyá, ki Rúmí talím aur dastúr sab kalísiyáon men jári kiye jáwen. Chunánchi is waqt se Nárthambríá kí kalísiyáen Rúmí kalísiyá men shámil ho gaín, aur khánqáh i Lindisfárn ek Rúmí khánqáh men tabdíl kí gaí, jo Darham (Durham) ke usqúf ke háth men sipurd kí gaí. Shahr i Yárk men ek Arch-bishop rahtá thá, lekin Kánterbury ká usqúf tamám Inglistán kí kalísiyáon par aalá ikhtiyár rakhtá thá.

Rúm aur Britain kí kalísiyáon kí ná-ittifáqí.

Aswald ká faisala aur Rúmí fathyábí.

Sátwín sadí ke shurú men do buzurg mishanarí, Kálambánus aur Gállus, kaí ek mannádon ko sáth lekar Ireland se rawána húe, aur mulk i Bargandí, Fráns, aur Switzarland men bashárat dí.

Ireland ke mishanarí Yúrap men kám karte.

Kálambánus ne bahut ḳhánqáhon̲ ko qáim kiyá. Us kí tạlím Injílí thí, aur us ke qawánín i aḳhláq kí pábandí aisí saḳht thí, ki dilerí se un Fránsísí pádrion̲ aur afsaron̲ ki malámat karte the, jo Masíhí ke láiq chál na chalte the. Is liye Rúmí pádrion̲ ne us par bidạtí ilzám lagáke mulk se nikál diyá. Is wajh se wuh mulk i Swiṭzarlanḍ ko chalá gayá, aur wahán̲ san 615 men̲ us ne intiqál kiyá.

Bonifais ká ahwál.

Inglistán se ek faqír, Winifreḍ ne jo Bonifais náme se mashhúr húá mulk i Jarmaní men̲ jáke ạjíb tarah kí ḳhidmat kí. Rúmí Popon̲ ke ḳhiyálát par chalke wuh kalísiyá kí qadr par bahut zor detá thá. Us ne dilerí se buton̲ kí muḳhálifat kí. Ek sháh-balút ká daraḳht jo Thor deotá ke wáste muqarrar aur maḳhsús kiyá gayá thá, bahut logon̲ ke wáste ṭhokar ká báịs thá. Liházá Bonifais aur us ke chelon̲ ne us ko sab logon̲ ke sámhne káṭ ḍálá, aur us kí lakṛí láke ek girjá-ghar banáyá. Butparast hairán húe, lekin kuchh na kiyá.

Us ne Jarman kalísiyá ká púrá intizám kiyá, aur Poạ ne us ko Arch-bishop muqarrar kiyá. Us ne bahut ḳhánqáh-on̲ aur madrason̲ ko qáim kiyá. Ụmr-rasída hokar us ne apne ụhde ko chhoṛke, gair-qaumon̲ ke darmiyán phir bashárat dí. Áḳhirkár but-paraston̲ ne us ko qatl karke shahádat kí ịzzat ke láiq banáyá.

Kalísiyá kí rúhání hálat men̲ tanazzulí.

Sátwín̲ sadí ke ágáz ke qabl Masíhí kalísiyá kí rúhání hálat men̲ baṛí tanazzulí húí thí. Wuh taạlluq, jo dunyáwí bádsháhat ke sáth Qánstantín ke dinon̲ men̲ shurụ́ húá, báịs i nuqsán sábit húá. Ġair-aqwám kasrat ke sáth kalísiyá men̲ dáḳhil hone lagín̲. Pádrí rúhání hathyár chhoṛke jismání wasáil ko istiạmál men̲ láe. Baṛe baṛe usqúf, jo jalson̲ kí mạrifat aur Kalám kí rú se bidạtí-on̲ ko qáil karte the, ab mulkí qawánín kí ráh se un ko qaid

yá jiláwatan karte the. Is ká natíja yih húá, ki kalísiyá pára pára kí gaí. Badatí log yá wuh jo bidatí ṭhahráe játe the, kabhí kabhí butparast qaumon men jáke panáhgír húe. Másiwá is ke, daulat aur dunyáwí ikhtiyár hásil karke, awám-un-nás kí díndárí men bahut farq húá. Bajáe halímí aur farotaní ke, takabburí; aur bajáe pákízagí aur sachchái ke, bad chalaní aur nárástí wuqú men áín. Namak ká maza játá rahá, aur waqt nazdík áyá, ki wuh báhar phenká jáe. Kalísiyá kí taraqqí ke wáste bahut koshish hotí thí, aur baz maqámon men wuh koshish munásib taur se kí gaí, lekin aksar wuh is níyat se húí, ki bádsháhat kí qadr baṛhái jáwe.

Ab Khudá ne apne pák intizám ke mutábiq ek aisá ála taiyár kiyá, jis se us ne apní kalísiyá ko tambíh kiyá, balki bazon ko zamín kí sath se uṛá ḍálá.

Muhammad sáhib ká ahwál.

San 570 men shahr i Makkah, wáqi Arab men, Muhammad paidá húá. Wuh qaum i Quraish aur Baní Háshim ke khándán ká thá, jo Ismáíl kí nasl se thá. Jab Muhammad chálís baras ká húá, us ne Khudá ke nabí hone ká dawá kiyá, aur Makkah men talím dená shurú kiyá. Is talím ká maqsad yih thá, ki log apní butparastí ko tark kar den, aur apne qaumí báp Ibráhím ke wáhid Khudá kí bandagí karen. Waqt ba waqt wuh logon ko paigám detá thá, jis ke haqq men wuh dawá kartá thá, ki yih Khudá ká Kalám hai, jo Jibráíl kí marifat mujhe pahuncháyá gayá. Log us se koí muajiza talab karte the, jo nishán kí ráh se us kí talím ko tasdíq kare. Lekin is ke báre men wuh kahtá thá, ki merá koí muajiza nahín hai, lekin yih áyaten jo main sunátá hún, khud nishán hain.

Apne dín kí nisbat us ká yih dawá thá, ki yih wuh sachchá dín hai, jo Dunyá ke shurú se chalá áyá hai, aur jis ko sambhálne ke wáste Khudá waqtan-fa-waqtan apne

nabíon ko bhejtá thá. Liházá Ádam, Núh, Ibráhím, Dáúd, Sulaimán aur Yúhanná Baptisma denewálá aur Yisú, wagaira, nabíon ká kuchh kuchh ahwál pesh kartá rahá. Masíh kí nisbat wuh talím detá thá, ki wuh muajizána taur par kunwárí Maryam se paidá húá, ki wuh gunáh se pák thá, aur bahut muajizon ko kartá thá, aur ki jab log us ko qatl karná cháhte the, Khudá ne us ko ásmán par zinda utháyá. Wuh Masíhí muallimon ke barkhiláf kahtá thá, ki Ísá ek rasúl thá, lekin yih kahná ki wuh Khudá ká Betá aur Naját-dihinda hai, kufr hai.

Masíh ke báre men Muhammad kí talím.

Is dawá ke sabab Quraish ne us kí mukhálifat kí, aur us ke shágirdon ko satáyá, yahán tak ki wuh mulk ko chhorke Habshistán men jáke panáhgír húe. Jab ízárasání is naubat tak pahunchí, ki us kí ján ká khatra húá, Muhammad ne aur kisí shahr men jáne ká iráda bándhá.

Qaum i Quraish kí mukhálifat.

Is hí waqt, shahr i Madína se baz ádmí Makkah men hajj karne áe, jinhon ne Muhammad kí talím ko manzúr kiyá. Unhon ne wada kiyá, ki ham is talím ko apne shahr i Madína men phailáenge. Liházá jab ek sál bad phir Makkah men áe, qaríb sattar ádmí Musalmán hoke áe. Us waqt Muhammad ne un ke sáth ahd bándhá, aur un ko rukhsat karke tajwíz kí, ki main aur mere hamráhí Madína men já basen.

Pahle muríd.

Jab Quraish ne is ahd kí bábat khabar pái, to unhon ne musammam iráda kiyá, ki Muhammad qatl kiyá jáwe. Liházá Makkah ke Musalmán khufiya Madíná kí taraf rawána húe. Tab Muhammad apne wafadár shágird Abú-Bakr ke sáth nikal bhágá, aur ek gár men chand din tak chhip rahá, jab tak ki Quraishí, jo Madína kí atráf men

Muhammad kí ján khatre men. Us ká bach nikalná.

us ko dhúndh rahe the, máyús hoke wápis gaye. Yih dekhkar Muhammad aur us ke sáthí ne gár se nikalkar, aur Madína kí ráh leke, apne safar ko salámatí se tai kar liyá. Yih wáqia July 15wín ko San 622 Íswí men wuqú men áyá, aur isí se San i Hijrat ká ágáz hotá hai. Ab Muhammad ne apne taríqon ko badal dálá. Yahán par us ne apne pairauon ko hukm diyá, ki hathyár leke Quraish ke kárwánon ko lút len. Lút men se pánchwán hissa ba ráh i Khudá Muhammad ko diyá játá thá, báqí hisse mominín ápas men taqsím kar lete the. Ab to Muhammad kí barí shuhrat húí, aur bahut log Musalmán hone lage. Quraish ne gazab men ánkar ek lashkar bhejá, táki Muhammad ko sazá dí jáwe, lekin wuh lashkar shikast khá gayá.

Muhammad shuhrat-pizír hotá.

Is hí waqt se Muhammad sikháne lagá, ki Islám álamgír Dín hai, aur Musalmánon ká farz hai, ki talwár ke zor se qaumon ko butparastí se bacháne aur sachche dín men láne kí koshish karen. Larái karte waqt jo Islám ko qabúl karen, un ko zinda chhorná cháhiye, lekin munkiron ko qatl karná cháhiye. Yún Muhammad sáhib hí kí zindagí men, Makkah aur tamám Arab Musalmánon ke háth men áe. Arab ká Nabí, Arab ká Bádsháh húá. But-kháne giráe gae, múraten torí gaín, aur Makkah ká Kaba Islám kí sadr masjid aur qiblá muqarrar kiyá gayá. June 8wín San 632 men Muhammad intiqál kar gayá.

Muhammad ek álamgír dín kí talím detá.

Muhammad ke khalífon men Abú-Bakr pahlá thá. Apní khiláfat ke andar us ne un tamám mulkon ko, jo Daryá i Furát aur Bahr i Rúm ke darmiyán wáqa hain, fath kar liyá. San 636 men Rúmí fauj Súriyá se nikálí gai, aur dúsre sál shahr i Yarúshalem fath kiyá gayá. San 640

Muhammad ke khalífe aur un kí fathyábí.

meṉ mulk i Misr maftúh húá, aur san 647 meṉ Shimálí Afríka ke aksar mumálik Musalmánoṉ ke háth meṉ áe. Phir san 651 meṉ Fáras bhí fath kiyá gayá. Chunáṉchi is waqt tak mulk i Armíniá kí Shimálí hadd se leke Habshistán ke Junúbí hadd tak tamám mulk Musalmánoṉ ke zer i hukúmat ho gayá thá. Is meṉ Jazáir Kuprus aur Rhoḍas bhí shámil the. Musalmánoṉ ne shahr i Qunstuntúniyá par bhí hamla kiyá, lekin Yúnání átish* ne us kí muháfizat kí. Islám kí fauj Shimálí Afríka ke súba Máráṭániá ko fath karke aur samundar ke pár jáke, san 711 meṉ mulk i Spen par hamla-áwár húí. Spen ko fath karke wuh Pairaníz (Pyrenees) pahár ke pár jáke Fráns ke bích o bích tak pahuṉchí. Yaháṉ san 732 meṉ daryá i Lawár (Loire) kí wádí meṉ Fránk ke lashkar ne, Charles Márṭel ke mátaht hokar, pahlí bár un ko shikast dí.

Charles Márṭel Musalmánoṉ ko zak detá.

Isí tarah ek sadí ko andar Masíhí kalísiyá jo Ạrab, Fáras, Súriyá, Misr, Shimálí Afríka aur jazíra-numá i Spen ke baṛe hisse meṉ wáqa thí, pámál ho gaí. Qunstuntúniyá ke Peṭriárk ke ịláqoṉ se ek baṛá hissa kaṭ gayá, aur Rúmí Peṭriárk ke ịláqe ká (agar Shimálí Afríka us ke sáth giná jáwe,) qaríb ádhá hissa us se alag kiyá gayá; aur Antákiyá, Yarúshalem aur Iskandariyá ke Peṭríárk bilkull Islám ke taht meṉ á gae † Sharq meṉ Nasṭorí

---

* Yúnání átish ek chíz thí, jo pání meṉ jalkar bujhtí na thí, aur us se Yúnáníoṉ ne Musalmánoṉ ke jaház wg. ko jaláyá. E. M. W.

† In Masíhíoṉ kí díní hálat is darja tak abtar húí, ki agarchi un kí ján o mál kí hifázat thí, lekin is shart par (1) ki we sálána ṭeks, Rs. 2/8 fí kas jo bárah baras kí ụmr yá ziyáda ká ho diye kareṉ. (2) ki we apne dín ko na phailáweṉ; (3) ki we hargiz Musalmán ke sáth muqábila na kareṉ; (4) ki we apní ịbádatgáhoṉ ko ạmm bázároṉ meṉ na banáweṉ, aur na ghanṭe bajáweṉ, wag. Aisí hálat meṉ har roz mauqa dastyáb hotá thá, ki zálim Musalmán un ke gharoṉ ko lúṭeṉ aur un kí laṛkíoṉ aur laṛkoṉ ko zabardastí se le jáweṉ, aur apne gharoṉ meṉ gulám banáweṉ. Agar koí zará bhí chúṉ o chará kartá, wuh bagáwat barpá karne ke ilzám par ṭáng diyá játá thá, ạur is baháne se saikṛoṉ Masíhí qatl kiye aur lúṭe játe the. E. M. W.

kalísiyáon ká burá hál ho gayá; aur báqí jo rah gaín, kaí sadí tak kalísiyá kí tawáríkh se gáib rahín.

Mulk i Italí men Sharqí Rúm ká mulkí ikhtiyár tanazzul-pizír húá, yahán tak ki san 752 men qaum i Lámbárd ne us ko bilkull apne qabze men kar liyá. Is waqt tak shahr i Rawina Sharqí Rúm ke un iláqon ká, jo mulk i Italí men wáqa thá, dár-us-saltanat thá. Is arsa men shahr i Rúm Yúnání saltanat ke adná se zila ká ek bará shahr rahá, jis men us ká usqúf, aalá ikhtiyár rakhtá thá. Mulk i Spen men Masíhí kalísiyá qáim rahí, lekin Gáthí logon ke siwá, jo Astúriás ke paháron men rahte the, báqí sab Masíhí báshinde Musalmánon ke zer hukúmat ho gae the. Shimálí Afríka kí kalísiyá bhí Islám ke taht men rahí, aur is qadar pámál ho gaí, ki us ke bahál hone kí ummed na rahí.

Sharqí Masíhíon kí burí hálat. Kalísiyá kí abtarí.

Magrib kí kalísiyáen is khatre aur nuqsán ká liház karke apne us díní peshwá kí taraf, jo qadím dár-us-saltanat men rahtá thá, nigáh karke madad kí muntazir húín. Agarchi shahr i Rúm kamzor ho gayá thá, taubhí us kí wuhí qadr baní rahí, jo ek hazár baras se chalí áí thí. Wuh Magribí saltanat kí bunyád aur dár-ul-khiláfat thá, aur us kí kalísiyá men bhí aise dastúr the, jo qadím butparast saltanat kí taraf se chale áe the. Liházá Aalá Hákim ke khitáb aur qadr, jo gair-aqwám ke sháhansháh qadím zamáne men is saltanat ke butparast dín kí nisbat rakhte the, aur jo Masíhí sháhansháh bhí us waqt tak rakhte the, jab Grashian Sháhansháh ne un ká inkár kiyá, (san 375—383) ab Rúm ke usqúf Theodore I. ne (642—649) qabúl kiyá. In dinon men wuh kalísiyáen jo Spen, Gál aur Britain men thín, shahr i Rúm ke sáth bahut thorá iláqa rakhtí thín. Chunánchi yih kalísiyáen

Rúm ke usqúf kí qadr kyúnkar barhne lagí.

Theodor I. Rúm ke usqúf Pop ke ikhtiyár ko qabúl karte.

apne apne mulkí hákimon̲ ke mátaht hokar apní hukúmat ká intizám kartí thín̲. Rúmí Pop ab tak Sharqí Rúm ke sháhansháh ká báj-guzár thá, aur zarúr thá, ki wuh is uhde par muqarrar hone kí manzúrí Sháhansháh kí taraf se hásil kare. Aláwa is ke wuh Sháhansháh ko khiráj diyá kartá thá; aur kabhí kabhí aisá húá, ki jab Pop náfarmání kartá thá, to Sháhansháh kí taraf se sakht sazá dí játí thí. Pop aisí báton̲ ko farámosh na karte the, balki un se badlá lene ke liye apne khalífon̲ ko yád diláte the, aur is wajh se jab wuh kisí tarah kí taraqqí hásil karte the, we us taraqqí ko apná haqq tasawwar karke ziyáda qadr ke dawádár ban játe the.

Jab sarkár kí taraf se shahr i Rúm kí hifázat na ho sakí, to Popon̲ ne majbúran mulkí kárrawái karní shurú kí, lekin is kám ko sambhálne ke liye wuh sámán na rakhte the. Aisá húá, ki in hí dinon̲ men̲ (751) Charles Márṭel ke beṭe Pipin ne Fráns ke takht ko zabt kar liyá, aur us mulk ká bádsháh hone ke liye Pop kí manzúrí cháhí. Pop ne use manzúr kar liyá. Chunánchi Pipin bádsháh muqarrar húá, aur us ká báp Charles Márṭel faqír bankar ek khánqáh men̲ dákhil húá. Dúsre sál ke shurú men̲ Pop Zakariyá ká intiqál ho gayá, aur Istifán II. us kí jagah muqarrar húá. Qaum i Lámbárd ne Rawína ke iláqon̲ par hamla karke usí sál ke ákhir men̲ un par apná qabza kar liyá. Yih karke unhon̲ ne shahr i Rúm par bhí hamla kiyá. Is hálat men̲ Pop Istifán ne Fráns ke nae bádsháh se madad mángí. Chunánchi Pipin ne Rúm ká hámí bankar apne lashkar ko mulk i Iṭalí men̲ pahuncháyá, aur qaum i Lámbárd ko shikast deke mulk se nikál diyá. Yih karke us ne us tamám mulk ko, jise qaum i Lámbárd ne Sharqí Rúm se chhín liyá thá, Pop ko bakhsh diyá. Wuh iláqe, jo is bakhshish men̲ shámil the, us bádsháhat kí bunyád ṭhahre,

Pípin Rúm ká bádsháh ho gayá.

jo áyanda "Kalísiyá ke Súbaját" kahláte the. Isí tarah Pop dunyáwí hákimon men shámil húe.

Pop ne us naí aur qawí bádsháhat ke sáth, jo Magrib men barpá húí, ahd o paimán kiyá. Is ahd ke wasíle se Gál kí (yane Fráns kí) kalísiyá Rúm kí kalísiyá ke sáth ziyáda nazdík rishta rakhne lagí. Darhále ki is naí bádsháhat ke pahle bádsháh ne Pop kí manzúrí cháhí, ki apne báp kí iwaz bádsháhat kare, aur wuh Pop ke elchí ke háth se mamsúh hokar takht par baithá, to ab Pop ká ek nayá ikhtiyár qarár diyá gayá, yane ki bádsháh bagair Pop kí manzúrí apne takht par na baith saktá thá. Chunánchi is ke wasíle se Popon ko bahut sí daulat hásil húí, aur agarchi ab tak Pop Qunstuntúniyá ke sháhansháh ke aalá ikhtiyár ko qarár detá thá, lekin haqíqat men sháhansháh siwá nám ke us par kuchh ikhtiyár na rakhtá thá.

Pop (Istisán II) dunyáwí hákim bantá.

Bádsháh Rúmí Pop ke háth se mamsúh hone lage.

Is arse men wuh bát jis kí bábat kalísiyá ke muallim ziyáda bahs karte the, yih thí, ki áyá Masíh men iráda ek hí hai, yá do. San 622 men, jab Sháhansháh Hiráklius Súriyá men thá, us ne firqa i Munáfizait kí hálat kí bábat ziyáda waqfiyat hásil kí. Us ko yih khiyál guzrá, ki agar Masíh ke wujúd kí bábat yih qarár diyá jáwe, ki us kí do záten hain, par us ká iráda ek, to yih firqa kalísiyá i ámm men shámil hon ke ebáre men mazúr na rahegá. Chunánchi jab sháhansháh ne Qunstuntúniyá ke Petriárk Sarjius se saláh lí, to Petriárk ne farmáyá, ki Aisí talím kalísiyá ke aqídon ke barkhiláf na hogí. Mashriq ke kaí ek aur muallim is khiyál men us ke sáth muttafiq húe. Iskandariyá ke Petriárk Khoras ne bhí is talím ko manzúr kiyá, aur apne iláqe men donon fariqon ke

Manáthelíit ká firqa kyúnkar barpá húá.

miláne men kisí qadar taraqqí kí. San 633 men Iskandariyá ke jalse ne us talím kí tasdíq kí; lekin us jalse men ek tez-fahm Falistiní faqír Safronius náme ittifáq se maujúd húá, jis ne is talím kí nisbat iatiráz pesh kiyá. Dúsre sál wuh shakhs Yarúshalem ká Peṭriárk muqarrar húá, aur aise zor ke sáth bahs kí, ki goyá wuh ág phir sulgái gaí. Sarjius Qunstuntúniyá ke usqúf ne, Rúm ke usqúf Honorius ko apní taraf miláyá. Liházá is bahs men Qunstuntúniyá, Rúm aur Iskandariyá ke Peṭriárk ek taraf húe, aur in tínon ne Yarúshalem ke Peṭriárk kí mukhálifat kí. Safronius mantiqí ráh se apne mukhálifon ko yahán tak qáil kartá thá, ki Ilm i Iláhí ke muallim aksar us kí taqrír se qáil hoke us kí taraf ho gae; magar san 637 men Musalmánon ne Yarúshalem ko fath kar liyá, aur Safronius aur us kí kalísiyá ko apne ikhtiyár men kiyá. Thoṛe din bad Safronius intiqál kar gayá.

Safronius firqa i Manáthelait ko tang kartá.

Yih jhagṛá 43 baras tak hotá rahá, aur agarchi bádsháhon kí taraf se bahut koshish húí, aur kabhí kabhí unhon ne zabardastí ke sáth kárrawáí kí, tau bhí us jhagṛe ká zor na ghaṭá. Ákhirkár san 680 men sháhansháh i Qánstantín IV. ne Qunstuntúniyá men jalsa i ámm ko munaqid kiyá. Us jalse ne bádsháhí mahall ke us kamre men jo Trollís kahlátá thá, ijlás kiyá. Sháhansháh mír i majlis húá. Is jalse ne do irádon ká aqída sahíh ṭhahráyá; yane ki Masíh men ek shakhs aur do záten hain, aur har ek zát apná iráda rakhtí hai. Liházá is jalse ne us bidat ko jo Manáthelaiṭ (Monathelite) kahlátí hai, Khudá ke Kalám ke barkhiláf qarár deke radd kiyá.

Trollís ká jalsa.

Sháhansháh Fillipikas Bárdánis ke aiyám men (711—713) yih jhagṛá phir Mashriq men barpá húá, par thoṛe

dinon ke liye. Us waqt se firqa i Manáthelait tadád men ghattá rahá, jab tak ki sirf ek chhotá sá guroh rah gayá, jo Lubnán ke pahár ke muttasil rahtá hai In-hon ne shahr i Antákiyá men apne liye ek Petriárk muqarrar kiyá, aur unhín men se ek chhotá hissa ab tak báqí hai, jo Máronait (Maronite) kahlátá hai.

Firqa i Máronait

Gumán gálib hai, ki sátwín sadí men wuh aqáidnáma, jo Athanáshian * kahlátá hai, kalísiyá men jári húá, lekin malúm nahín hai, ki *kis ne us ko tasníf kiyá*, yá ki us sadí men *wuh kis waqt tasníf kiyá gayá*. Sahíh talím ke qáida ke taur par wuh jalsa i Kresí (Cressy) ke qánún men páyá játá hai, jo san 676 men munaqid húá thá.

Athanáshian ká aqáidnáma.

* Magribí kalísiyáon men wuh aqáidnáma, jo jalsa i Nís men Athanasius kí taraf se taiyár kiyá gayá thá, (Dekho safha 94) kisí qadar tabdíl kiyá gayá. Un ke khiyálát safáí se us mukhtasar aqáidnáma men jo filhál Athanáshian ká Aqáidnáma kahlátá hai, páe játe hain. Is mukhtasar tasníf ká zikr yahán kiyá gayá. Jo púre ko dekhná cháhte hon so Hisher's *History of the Church*, safha 132 dekhen. E. M. W.

Sanoṇ kí Fihrist 752 se leke 880 tak

Magribí Saltanat ká phir qáim ho jáná.	Sharqí Salátín.	Pop.	Qunstuntúniyá ke Peṭriárk.	Yarúshalem ke Peṭriárk.
Fránsísí ḳhándán jo Míro-vingí kahlátá thá, tanazzul-pizír hoke Charles Márṭal ke beṭe Pípin ne, jo mahall ká dároga thá, bádsháhat ko chhín liyá, 751	775 Leo IV., 780	752 Istifán III., 758	754 Qánstantín II., 766	754 Theoḍore.
	780 Qánstantín IV., Iríní ke sáth, 797	758 Paulus I., 767	766 Nisítas I., 780	Eusibius.
	797 Iríní akelí, ḳhárij húí, 802	768 Istifán IV., 771	780 Paulus IV., ḳhárij húá, 784	785 Iliás II.,
		771 Adrián I., 795	784 Tarásius, 806	Járj.
Us ke ḳhalífe us ke beṭe Charles aur Qárloman, 768	802 Naisaforas, 811	795 Leo III., 816	806 Naisforas, ḳhárij húá, 815	807 Thúmá.
Charles Buzurg, Charli-main kahlátá hai, akelá. 772	811 Stauráshias, 811	816 Istifán V., 817	815 Theoḍoras, 821	
	811 Maikiel I., 813	817 Pásqal I., 824	821 Antoninus I., 832	829 Básil.
Charlimain Magrib ká sháhansháh húá, 800	813 Leo V., 820	824 Eujínius II., 827	832 Yúhanná VII., ḳhárij húá, 842	
814 Lúís, 840	820 Maikiel II., 829	827 Valanṭínus., 827	842 Mathodius, 846	843 Sarjius II.
840 Lothair, 855	829 Thiáfilus, 842	827 Gregorí IV., 844	846 Ignatius, ḳhárij húá, 857	858 Sálomun.
855 Lúís II., 875	842 Maikiel III., 867	844 Sarjius II., 847	857 Foshias, ḳhárij húá, 867	862 (3) Theoḍor.
875 Charles Ganja. 877	867 Básil, 886	847 Leo IV., 855	867 Ignatius, bahál húá, 877	
884 Charles Moṭá, 887		855 Benedict III., 858	877 Foshias bahál húá, phir ḳhárij ho gayá, 886	879 Iliás III.
888 Arnúlf,		858 Nikúlás I., 867		
		867 Adrian II., 872		
		872 Yúhanná VIII., 882		

PÁ͟NCHWÁ͟N BÁB

IS BÁT KE BAYÁN MEN͟, KI PAHLE POPON͟ NE KAISÍ KÁMYÁBÍ HÁSIL KÍ, AUR KI MAGRIB KE MUTAFARRIQ MULKON͟ MEN͟ KALÍSIYÁON͟ KÁ KYÁ INTIZÁM KIYÁ GAYÁ

(SAN 752—880.)

Fráns ke buzurg bádsháhon͟ ke sáth, jo Károlingí khán-dán ke the, ahd o paimán karne se Popon͟ kí us hukúmat kí pahlí manzil shurú húí, jis se unhon͟ ne apne iláqon͟ kí bádsháhat men͟ fauqiyat hásil kí. Yih arsa Pop Istifán II ke waqt se shurú hoke san 880 par tamám hotá hai, jis san men͟ Qunstuntúniyá aur Rúm ke Petriárkon͟ men͟ wuh jhagrá shurú húá, jo ab tak jári hai. Yih wuhí san hai, jis men͟ Popon͟ kí akhláqí o díní tanazzulí shurú húí. Is arse men͟ Chárlimain ne naí qaumon͟ ká inti-zám kiyá, aur un men͟ se un ko jo butparast the, us ne za-bardastí se baptisma diláke Masíhí kar liyá.

Popí hukúmat aur akhláqí tanazzulí.

Sátwín͟ sadí ke shurú men͟ Sharqí aur Magribí kalí-siyáon͟ men͟ múraton͟ kí pújá* ráij ho gaí, aur agarchi bahut aise khádim-ud-dín the, jo is dastúr ko pasand na karte the, tau bhí awám-un-nás aur khádim-ud dín men͟ se bahut is ko dil o ján se pyár karte the. Liházá

* Wuh múraten͟ Masíh i maslúb kí mutafarriq súraten͟ thín͟, jin se Khudáwand kí khúbíán͟ záhir kí játí thín͟. In men͟ Rasúlon͟ aur Sha-hídon͟ kí múraten͟ bhí thín͟. Khudáwand kí mán͟ Maryam kí paras-tish bahut hotí thí. Wuh "Khudá kí mán͟" kahlátí thí. Wuh log jo butparast qaumon͟ men͟ se Masíhí húe, jald is naí butparastí men͟ mubtilá húe. Baz apne qadím deví deotáon͟ ko in naí múraton͟ ke wasíle pújte rahe. In múraton͟ par muajizána qudrat mansúb kí ját thí, yahán͟ tak ki log apne marízon͟ ko shifá hásil karne ke liye un ke pás láte the. E. M. W.

us hálat men suwál lázim áyá, ki is burái ká iláj kyúnkar ho saktá hai. Kalísiyá ke sab bare bare ikhtiyárwále usqúf is kí táíd karte the. Chunánchi aisá malúm húá, ki agar is burái ká insidád kiyá jáwe, to Sháhansháh ko khud is ká intizám karná paregá. Sháhansháh i Rúm Leo Issárikus ne is kám ko apná farz samjhá. Chunánchi san 726 men us ne ek parwána jári karke múrat-parastí kí mumániat kí. Jab is ke chár sál bad (730 men) us ne dekhá, ki is parwána se kuchh fáida na húá, to us ne hukm diyá, ki tamám ibádatgáhon se múraten nikálí jáwen, yá barbád kí jáwen. Jab Qunstuntúniyá ke Petriárk Jarmánus (Germanus) ne Sháhansháh ke farmán kí mukhálifat kí, Sháhansháh ne us ko usqúfí uhde se khárij kar diyá, aur us kí jagah Anastásius ko Petriárk muqarrar kiyá. Rúm kí kalísiyá ne múrat-parastish kí himáyat kí, aur wuh Masíhí, jo Muhammadí mulkon men rahte the, is dastúr ko apne dín ká ek kháss nishán tasauwar karte the.

Kalísiyáon men múrat-parastí ká jári honá aur us ke insidád ke liye koshish.

Jo kárrawái Sháhansháh Leo ne shurú kí thí, us ká khalífa Qánstantín V. bhí kartá rahá, aur san 754 men ek jalsa Qunstuntúniyá men munaqid húá, jis ne múrat-parastí ko Baibal ke barkhiláf qarár deke us kí mumániat kí, lekin is jalsa ká fatwá na to kalísiyá i ámm ko aur na Rúm ke usqúf ko pasand áyá, balki Rúmí usqúf ne us jalsa ko radd kiyá. Chunánchi yih jhagrá nae taur se shurú húá, jis men aksar bádsháh múraton ke barkhiláf the, magar Pop un kí taraf. Yih hál rahá, jab tak ki san 780 men, jab Qánstantín VI. kí tufúliyat ke aiyám men us kí má Iríní, us kí sarparast hoke saltanat kartí thí. Is ne múrat-parastí kí táíd kí. San

Qánstantín múraton kí mukhálifat kartá.

Pop múrat-parastí kí himáyat karte the.

Iríní Sultáná múraton ko piyár kartí.

787 men̲ us ne shahr i Nís (Nice) men̲ ek jalsa i ámm munạqid kiyá, jis ne kalísiyáon̲ kí múrat-parastí ko sahíh ṭhahráyá, aur qánún jári kiye, jin ke mutábiq múraten̲ ịbádat men̲ istiạmál kí jáwen̲. Is jalse ká fatwá Sharqí aur Magribí Káthulik kalísiyáon̲ men̲ maqbúl húá, aur ab tak sanad samjhá játá hai.

San 815 men̲ sháhanshấh Leo V. ne is jhagṛe ko phir barpá kiyá, aur Qunstuntúniyá men̲ ek jalsa karke múrat-parastí ke bar-ḳhiláf fatwá nikálá, lekin jab Thiodorá sultáná takht-nashín húí, us ne san 842 men̲ maqám i Qunstuntúniyá men̲ jalsa kiyá, jis ne múrat-parastí kí táíd karke Nís ke dúsre jalsa ke fatwe kí tasdíq kí. Yih jhagṛá ek baṛí ziyáfat ke sáth ḳhatm húá, jo *Sahíh Tạlím kí Ziyáfat* kahlátí thí.

Leo V. múrat-parastí ká muḳhálif húá.

Thiodorá sultáná múrat-parast.

San 844 men̲ Kárbe (Corbey) ká ek buzurg Páskásius Rádbart ne tạlím dí, ki jab Ashá i Rabbání hotí hai, roṭí aur wain, jo us men̲ sarf hote hain̲, badalkar ạin Masíh ká badan aur lahú ban játe hain̲. Yih tạlím *ṭránsabsṭánshieshan* kahlátí hai. Agarchi muddat se bahut log yihí ḳhiyál rakhte the, lekin jab záhirí taur se tạlím pesh kí gaí, to us par bahut muḳhálifat húí, balki ek muddat tak yih tạlím aur yih nám kalísiyá ke ạqáid-náma men̲ shámil na kiyá gayá. Nawín̲ sadí men̲ sab se baṛe Masíhí mụallim Rabánus Maurus aur Raṭrámnus ne is kí muḳhálifat men̲ kitáben̲ tasníf kín̲.

Ṭránsabsṭánshieshan ká masala

Is waqt Rúh-ul-Quds ke báre men̲ Sharqí aur Magribí kalísiyáon̲ ke darmiyán bahs húí. Aksar baṛe jalson̲ ke ạqáid-námon̲ men̲ yih tạlím dí játí thí, ki Rúh i Pák Báp se nikaltá hai, lekin Magribí mụallim aksar tạlím

Rúh-ul-Quds kí bábat bahs.

dete the, ki Rúh-ul Quds Báp aur Beṭe donon̲ kí taraf se nikaltá hai. Chunánchi nawín̲ sadí ke shurú men̲ kalísiyá ke aqáid-náma ke Láṭíní tarjuma men̲ yih aqída dákhil kiyá gayá. Us hí waqt targíb bhí dí gaí, ki yih aqída asl Yúnání men̲ dákhil kiyá jáwe, lekin san 879 men̲ Qunstuntúniyá ke jalse ne us ko radd kiyá. Liházá is bát kí bábat Sharqí aur Magribí kalísiyáon̲ men̲ ab tak ná-ittifáqí hai.

Anqaríb sátwín̲ sadí ke bích men̲ Sharqí kalísiyáon̲ men̲ ek nayá firqa barpá húá, jis ne koshish kí, ki Masíhí dín ko isláh dekar us ke dastúron̲ aur talímon̲ ko Yúhanná aur Púlús kí talím ke muwáfiq ṭhahráwe.

Púlúsí firqa ká barpá honá.

Yih firqa aksar Púlús rasúl ke nám aur us ke khutút ko bataur i sanad istiamál kartá thá, aur is liye yih firqa Púlúsí kahlátá thá. Qunstuntúniyá kí taraf se is faríq ko ízára-sání húí, aur agarchi bár bár aur muddat tak sakhtí ke sáth ízárasání hotí rahí, tau bhí áṭhwín̲ sadí men̲ Púlúsíon̲ kí tadád kasrat ke sáth húí, aur yih firqa tamám Eshiá i Kochak men̲ phail gayá.

Thiodorá firqa Púlúsí ko ízá detí

Sháhan-sháh Naisaforas (Nicephorus) ne (802—811) is ízá ko band kar diyá, lekin us ke marne ke bad wuh phir shurú húí: khásskar múrat-parast Thiodorá ne un ke barkhiláf yahán̲ tak sar-garmí dikhlái, ki us ne ṭháná, ki main̲ is firqe ká nám o nishán zamín se miṭá ḍálúngí. Us ke afsaron̲ ne ek lákh Púlúsíon̲ ko qatl kar ḍálá. Púlúsíon̲ men̲ se bahut bachke Musalmán riyásaton̲ men̲ panáhgír húe, aur panáh pakar saltanat ke dushmanon̲ ke madadgár húe. Agarchi is qadar sakhtí ke sáth ízárasání húí, tau bhí yih firqa pachchhim kí taraf phailtá rahá, aur Maqadúniá aur Balgeriá ke mulkon̲ men̲ Púlúsí kalísiyáen̲ qáim kí gain̲, aur wahán̲ se un kí talím mutafarriq námon̲ se námzad hokar Magribí Yúrap men̲ phailái gaí.

Tahzíb o talím kí taraqqí.

Áṭhwín sadí ke ákhirí aiyám men aur nawín sadí ke shurú men Masíhí aur Muslim bádsháh donon sargarmí ke sáth koshish karte the, ki tahzíb aur talím men taraqqí kí jáe. In dinon men Ahl i Islám ke darmiyán Bagdád ke Abbásí khándán ke khalífa hukmrán the. Yih khándán san 750 men shahr i Dimishq men Abul-Abbás Al Safa ke wasíle, jis ne tundkhoí ke sáth fathyábí hásil kí thí, takht nashín húá. Thoṛe din bad shahr i Háshimiyá dár-ul-khiláfat banáyá gayá, aur phir san 762 men Bagdád dár-ul-khiláfat húá. Abul-Abbás ke bad san 785 tak Al Mansúr aur Al Mehdí khalífa the, aur un ke bad Hárún-ur-Rashíd khalífa muqarrar húá. In kí saltanat men khiláfat kí shuhrat aalá darje tak pahunchí. San 808 men us ká intiqál ho gayá, aur us ke beṭe Al Amín, Al Mámún aur Al Muatasim mutawátir 841 tak khalífa húe. Us waqt se Bagdád ká zawál shurú húá, aur ákhirkár Shimálí wahshí qaumon ne chaṛháí karke us saltanat ko bilkull barbád kiyá. In hí aiyám men Musalmán, jo mulk i Spen men the, tahzíb ke sabab se mashhúr hone lage, aur yih shuhrat kaí sadíon tak hotí rahí.

Abbásí khándán kí saltanat.

Ilm kí taraqqí ke liye koshishen.

Yúnání saltanat men ilm kí bahut taraqqí na húí, taubhí ek do musannif the, jo agle zamáne ke musannifon se sabqat le gae. In men se khásskar Peṭriárk Foshias (Photius) mashhúr húá. Magribí Yúrap men Masíhíon ke darmiyán bádsháh ilm kí taraqqí aur kalísiyá ke intizám ke liye sáí the, khásskar Pípin (Pepin) Chárlimain (Charlemagne) aur Lúís (Louis) jo san 751—840 tak bádsháhat karte the. Us waqt talím ke phailáne men un kí kámyábí Muhammadí bádsháhon kí kámyábí ke barábar na thí, lekin wuh bíj, jo un se boyá gayá,

áyanda men ziyáda phaldár húá. Lúis ke beṭon ne apne báp kí saltanat ko taqsím karke apne ko bilkull kamzor kar diyá, lekin ilm kí taraqqí ke liye unhon ne barí koshish kí. San 877 men, jab Charles Ganje ká intiqál ho gayá, to is khándán men ilm kí taraqqí ke liye madadgár na rahe. Qaríb is waqt Inglistán men Alfred Buzurg kí bádsháhat shurú húí, jo san 871—900 tak rahí. Us ne talím kí taraqqí ke liye barí koshish kí.

Masíhí hákimon kí koshish ilm kí taraqqí ke báre men.

Agarchi Chárlimain (Charlemagne) ne ilm kí taraqqí ke liye bahut koshish kí thí, tau bhí taraqqí bahut thorí húí, kyúnki aksar log ilm ká shauq rakhte na the, aur madrase ke muallim kam liyáqat ke sabab se bahut talím na de sakte the. Un aiyám men zail ke muallim mashhúr húe, yane Alkínus (Alcuinus,) Áginhárd (Eginhard), Rabánus Máurus, Hinkamár, Raṭrámnus, John Scott, Erijína aur Qlaudius Túriní.

Chárlimain tís baras tak laráí kartá rahá, jis ke wasíle se us kí amaldárí Daryá i Ebro aur Junúbí Iṭalí se leke Daryá i Elbe aur Daryá i Aidar (Eider) tak, aur Bahr i Munjamid se leke Daryá i Tís (Theis) kí wádí tak, jo mulk i Hangary men hai, phailáí gaí.

Chárlimain kí bádsháhat.

Jab Pop Leo III. ne yih hál dekhá, to us ne iráda kiyá, ki Main Qunstuntúniyá se aláhida hokar is naí bádsháhat se nae sharáit par mutaalliq ho jáúngá, aur yún Magribí saltanat ko phir qáim karúngá. Chunánchi Disambar 25wín san 800 men jab Chárlimain shahr i Rúm men thá, aur St. Peter ke girje men mazbah ke sámhne wuh ghuṭne ṭek rahá thá, Pop ne barí sanjídagí ke sáth sonahlá táj lekar us ke sar par rakhá, aur us ko Sháhansháh qarár diyá. Usí waqt, us barí majlis se, jo us jagah ikaṭṭhí húí

Pop Leo III. ne Chárlimain ko Magribí Rúm ká Sultán muqarrar kiyá.

thí, bará shor húá, aur sab log pukárne lage, "Jai Charles kí; zinda rahe Charles; aur fathyáb howe wuh jise Khudá ne táj deke Rúm ká sháhansháh banáyá." Chunánchi ab phir ek Magribí Sháhansháh húá, aur shahr i Rúm aur Pop kí bádsháhat Sharq ke Sháhansháhon aur Qunstuntúniyá kí kalísiyá kí hukúmat se bilkull aláhida ho gaí.

Sharqí aur Magribí Kátholik kalísiyá judá ho gaín.

Nawín sadí men Qunstuntúniyá ke Petriárk aur Rúmí Pop ke darmiyán bahut sí mukhálifat húí, lekin Sharqí Rúm ke Sháhansháh ne San 879 men maqám i Qunstuntúniyá men ek jalsa munaqid kiyá, jis ne bahut koshish kí, ki in donon ke darmiyán men mel o miláp karwáyá jáwe. Lekin basabab is ke ki Sharqí kalísiyá Rúmí Pop ká aalá ikhtiyár qarár na de sakí, aur Rúh Pák kí nisbat Magribí kalísiyá ke iatiqád ko taslím na kar sakí, aur na Pop ká dawá, ki Balgeriá, Iliriqum, Maqadúniyá, Epirus, Thessalí, Akhaiá aur Sísilí kí kalísiyáen mere ikhtiyár men hain, qabúl kar sakí, liházá san 880 men Pop Yúhanná VIII. ne is jalse par lanat kí, aur is waqt ke bad Sharqí aur Magribí kalísiyáon ke usqúf kabhí jalsa i ámm men ikatthe nahín húe. Liházá san 879 ke jalse ke bad Sharqí kalísiyá kisí jalse ko jalsa i ámm qarár nahín detí hai.

Chárlimain kí bádsháhat ke waqt se Magribí Yúrap kí qaumon ká pukhta intizám shurú húá, aur usí waqt se un kí tabáh hálat mauqúf ho gaí. Jab Chárlimain ne apní saltanat ká bandobast kiyá, us ne kalísiyá kí bihtarí o bihbúdí ke liye kháss fikr kí. Rúm kí kalísiyá us ke liye namúna húí, lekin us ne us kí fauqiyat ká iqrár na kiyá.

Rúmí Popon kí hikmat i amalí.

Hukúmat ká aalá ikhtiyár bádsháh ke pás rahá, aur qánún kí kárrawáí karne ke liye kalísiyá ke usqúf aur mulk ke sardár ek hí jamáat men shámil kiye gae, aur un ko saláh dí gaí, ki we ek dúsre kí madad karen. Agarch

Pípin aur Chárlimain Popon kí barí izzat karte the, tau-bhí mulkí kárrawáí men, siwá is ke ki kabhí un kí saláh yá shikáyat sunte the, un ko kisí tarah ká ikhtiyár na dete the. Isí tarah Gál (Fráns) kí kalísiyá ne in bare bádsháhon ke intizám ke wasíle se ázádagí ká aisá darja páyá, ki Magribí kalísiyáon men se kisí dúsrí ko na milí thí. Lekin Lúis kí bádsháhat ke waqt Popí ikhtiyár saltanat men kisí qadar taraqqí-pizír húá, aur jab us ke beton ne saltanat ko taqsím kiyá, aur yún saltanat kamzor húí, Popon ne hatt-al-maqdúr us saltanat men apne ikhtiyár ko barháyá.

Anglo-Sáksan kalísiyá kí hálat.

Anglo-Sáksan kalísiyá, jo Britain men thí, Rúmí kalísiyá kí wafádár madadgár thí. Wajh is kí yih thí, ki is kalísiyá ne us kámil talím ko kabhí nahín páyá, jo qadím kalísiyáon ko sikhláí gaí, lekin us ko sátwín sadí kí Roman Kátholik kalísiyá kí talím dí gaí thí.

Musalmán Spen ke Masíhíon ko ízá pahunchátе.

Spain ke Masíhí jo Muhammadí hukúmat ke taht men rahte the, ikhtiyár rakhte the, ki apne girje gharon men apní marzí ke mutábiq ibádat karen, aur kalísiyáon men apne sharíkon kí tarbiyat aur rúhání hukúmat ká intizám karen, tau bhí wuh Musalmánon se kaí tarah kí ízá páte the. Gáthí qaumen jo Spen men rahtí thín ázád thín, aur barábar Musalmánon se lará kartí thín.

Anschár mulk Denmárk men Injíl ko phailátá.

Is zamáne men mishan ká kám khásskar Shimálí Yúrap men kiyá játá thá. Maslan, san 826 men Anschár ne Mumálik Denmárk aur Sweden men Masíhí dín ko phailáyá, aur San 831 men shahr i Hamburg men ek arch-bishop muqarrar húá. Yúrap ke Shimál o Mashriq men Kurilus (Cyril) aur Methodius Injíl kí bashárat dete the, aur un kí koshish se Morávi qaumen san 862 men Sharqí

kalísiyá men shámil kí gaín, aur san 864 men qaum i Balgeriá ne dín i Íswí ko taslím kiyá. Bad is ke unhon ne qaum i Chazar ko, jo Bahr i Aswad ke Shimál ke atráf men rahtí thí, Injíl kí bashárat dí. San 871 men Moráviá ke Masíhíon ne mulk i Bohemiá men Masíhí dín ko qáim kiyá.

Yúrap ke Shimál men Injíl ká phailná.

Is waqt kalísiyá ke intizám men kuchh farq nazar átá hai: maslan, yih dastúr har jagah járí ho chuká thá, ki awám-un-nás kḥádim-ud-dín ke sámhne jáke khilwat men apne gunáhon ká iqrár karen. Kḥádim-ud-dín ko Pop kí taraf se ikhtiyár diyá gayá thá, ki jab mulzim kḥádim ke taur se yá wird ke taur par kḥádim-ud-dín ke hukm ke mutábiq kám kare, to wuh kḥádim-ud-dín us ke gunáhon ko muáf kare. Aksar kalísiyá se koí kḥárij nahín kiyá játá thá, lekin sarkár kí taraf se kḥárij-shuda is qadar sazáen páte the aur bhái-chárá se ámad o raft ke band hone se is qadar dukh hotá thá, ki kalísiyá se kḥárij honá ek amr i haulnák ṭhahrá.

Walí aur Maryam parastí kí shuhrat.

Is zamáne men wáhiyát rít o rusúm kalísiyáon men kasrat ke sáth mání játe thín. Nae nae walí muqarrar hote the, aur un kí múraten aur tabarruk rakhe játe, aur un kí nekíon aur muajizon ke qisse kahánián kasrat ke sáth Mashriq men aur Rúm men bhí íjád kiye játe the, aur basabab jahálat ke awám-un-nás khushí ke sáth un ko taslím karte the. Mariyam Kunwárí kí paidáish kí tazím kí kḥátir ek mela har sál kí 8wín September ko hone lagá, aur ek aur mela August 15wín ko us ke urúj hone ke liye muqarrar húá, kyúnki yih masala qarár pá gayá thá, ki Mariyam zinda ásmán par uṭhái gaí. Aláwa is ke har ek mulk, balki har ek kḥándán apní hifázat ke liye ek kḥáss walí rakhtá thá.

Is nawín sadí men Popon ne apne ạqídon ko qáim karne ke liye, aur apne muḳhálifon ko radd karne ke wáste jạlí kitáben tasníf karwáín, jin ko we sanad qarár deke apne ạqídon ke liye puḳhta bunyád banáne cháhte the. Chunánchi kaí ek jalson ke farmán, jin kí ḳhabar peshtar kisí ko na milí thí, aur qadím Popon ke nám par jạlí ḳhutút, kalísiyá kí qánúní kitáb men shámil kiye gae. Yih kitáb Issaḍor Sivellí (Issadore of Seville) kí Qanúní Kitáb kahlátí thí. In tahrírát ká matlab yih thá, ki un ke wasíle se kalísiyá ke ḳhádim-ud-dín mulkí hukúmat se ázád rakhe jáwen, aur ki kalísiyá ká tamám iḳhtiyár Popon ke háth men rahe. Pop Nikolas I. ke waqt se, yạne qaríb san 860 Ịswí se 18wín sadí tak, yih qánún jári rahe, lekin aṭhárahwín sadí men un ká jạlí honá záhir kiyá gayá.

Issaḍor Sivellí kí tasnífát.

Is zamáne men ek aur jạlí kitáb tahrír kí gaí, jis ke zaríyạ se Popon ne dạwá kiyá, ki Qunstuntín I. Sháhansháh i Rúm ne apne us mahall ko, jo shahr i Rúm men wáqị thá, aur níz Magribí Rúm ke bádsháhí iḳhtiyár ko, Rúm ke usqúf ko baḳhsh diyá thá. Is jhúṭhe qabále ke wasíle se Popon ne dạwá kiyá, ki hamárí qadr tamám mulkí hákimon aur iḳhtyárwálon se ziyáda hai. Yih tahrír qánúní sanad rahí, jab tak ki in áḳhirí dinon men muhaqqiqín ne us ká jạlí honá sábit kiyá. Wázih rahe, ki agarchi yih kágazát, jahán tak ham ko ḳhabar miltí hai, Popon ke háth se banáe na gae, lekin un logon ke háth se, jo Popon kí madad karne cháhte the; tau bhí sát yá áṭh sau baras tak in hí jạlí qánúnon ke wasíle se Popí dạwá kalísiyá men qáim rakhá gayá.

Popí jạlsází.

Agarchi kalísiyá men is tarah kí buráíán aur galatíán kasrat ke sáth hotí thín, tau bhí ḳhádim-ud-dínon aur

ạwám-un-nás ke darmiyán bahut aise log bhí the, jo Masíhí dín ke liye achchhá namúna dikháte the, ḳhásskar Agobárḍ, jo shahr i Lyons ká usqúf thá, aur jo Lúís Díndár (Louis the Pious) kí bádsháhat ke waqt maujúd thá, aur shahr i Ṭúrin ká usqúf Qlaudius, jis ne apne zamáne meṉ Injíl kí ḳhális sachchái ke liye butparast dastúroṉ kí muḳhálifat kí.

Agobárḍ.

Sanon̲ kí Fihrist 880 se leke 1054 tak.

Magribí Sháhansh※	Sharqí Sháhansháh.	Pop.	Qunstuntúniyá ke Peṭriárk.	Yarúshalem ke Peṭriárk.
888 Arnulf.	886 Leo V., 911	882 Marínus I., 884	886 Stifán, 893	
Germaní saltanat		884 Adrian III., 885	893 Anṭoninus II., 895	879 Elias III.
ká honá		885 Stifán VI., 891	895 Nikulas I.,	
900 Lúis III., 912		891 Formosus, 896	ḳhárij kiyá gayá, 906	907 Serjius II.
		896 Bonifais VI., 896		
912 Qánrad, 918		897 Stifán VII., 898		911 Leontius.
		898 Rumánus, 898		
919 Henry		898 Theodore II., 898		Anastásius.
(the Fowler) 936		898 Yúhanná IX., 900		
		900 Benedikt IV., 903		Nikúlás.
		903 Leo V., 903		
		903 Krisṭofar 994		
		904 Serjius III., 911	906 Euthymius I.,	Krisṭofar.
	911 Sikandar.	911 Anastasius III., 913	ḳhárij kiyá gayá, 911	
	Qánstantín VII.,	913 Landas, 914	911 Nikulas I.,	Yúhanná IV.
	919	915 Yúhanná X., 928	bahál húá, 925	
	919 Rumánus I.,	928 Leo VI. 929		Krisṭofar II.
	Bagáwat	929 Stifán VIII, 931	925 Stifán II.,	
		931 Yúhanná XI., 936	928 Traifún	
936 Otho, 973		936 Leo VII., 939	ḳhárij kiyá gayá, 931	
		939 Stifán IX., 942		Thúmá.
		942 Marinus II., 946	931 Taḳht ḳhálí rahá.	
		946 Agapetus, 956		Yúsaf.
		956 Yúhaanná XII., 964		

		964 Benedikt V. 965	936 Thiofilákt, 956	
		965 Yúhanná XIII., 972		
	945 Qánstantín VII.,	972 Benedikt VI., 973	956 Páliyúkas, 970	
	bahál húá, 959	973 Dámnus II., 973		
		975 Benedikt VII., 984	970 Básil I.,	Sikandar.
	959 Rumánus II., 963	984 Yúhanná XIV., 985	khárij kiyá gayá, 974	
		986 Bonifais VII., 996	974 Antoninus III., 983	684 Yaramiáh.
	963 Nisáforas II., 959	985 Yúhanná XV., 985	Takht khálí rahá	
		996 Yúhanná XVI., 996	983 Nikulas II., 996	Theofilus.
	969 Yúhanná Zimises	996 Gregorí V., 999		
		999 Yúhanná XVII., 999	996 Sisinnius II., 999	
	976 Básil II., 1025	999 Silvestar II., 1003		1010 Arsenius.
973 Otho II., 983		1003 Yúhanná XVIII. 1003	999 Serjius II., 1019	
	Qánstantín IX.,	1003 Yúhanná XIX., 1009		1023 Jurdain.
984 Otho III.,	1028	1009 Serjius IV., 1012		
1002	1028 Rumánus III.,	1012 Benedikt VIII., 1024		Niseforas.
1002 Henry II.,	1034	1024 Yúhanná XX., 1033	1019 Eustathius, 1025	
1024	Mikáel IV., 1041	1033 Benedikt IX., 1044	1025 Aleksis, 1043	
1024 Qánrád II.,		1044 Gregorí VI., 1046	1043 Mikiel Kerulárius,	1054 Sufronus II.
1039	Mikáel V.,	1046 Qlemens II., 1047	1059	
1039 Henry III.,	Qánstantín X.,	1048 Damásus II., 1048		
1056	1054 Theodorá II.,	1049 Leo IX., 1054		
1056	1056	Yúnání aur Rúmí Kalísiyá judá ho gaiṇ.		

CHHAṬHWA'N̲ BA'B

Is Bát ke Bayán men̲ ki Popon̲ kí Ak̲hláqí Hálat men̲ kyún̲kar Tanazzulí húí, aur Dín kí Tahzíb ke liye kyá kyá Koshishen̲ kí gaín̲

San 880—1054.

Pop Yúhanná VIII. ke aiyám men̲, Popí intizám kí yahán̲ tak taraqqí húí, ki qadím Rúmíon̲ kí saltanat ke sab usúl kalísiyá kí hukúmat men̲ qáim rakhe gae. Is hí tarah in aiyám men̲, Qunstuntúniyá ke Salátín aur Peṭriárk, Sharqí Rúm kí dunyawí saltanat ke usúl kalísiyá kí hukúmat men̲ dák̲hil kar chuke the. Baẓ aisí báten̲ thín̲, jin ke haqq men̲ Pop aur Peṭriárk muttafiq-ur-ráe na ho sake, tau bhí agarchi yih ápas men̲ sak̲ht muk̲hálifat karte the, 174 baras tak ek hí kalísiyá men̲ shámil rahe; lekin san 1054 men̲ wuh bilkull judá ho gae, aur yún̲ kalísiyá do ṭukṛe ho gaí. Tahzíb kí ráh se yih ạrsa Yúrap ke mumálik ke liye wahshat o jahálat ká zamána thá, balki is se ziyáda jahálat Yúrap men̲ kabhí na húí. Is ạrse kí k̲hássiyaten̲ yih hain̲ : (1) Popon̲ ke ak̲hláq men̲ tanazzulí húí ; (2) Magribí saltanat tanazzul-pizír hoke barbád húí ; (3) Qaum i Jarman kí taraf se Magribí saltanat phir bahál ho gai ; aur (4) Ạwám-un-nás niháyat jáhil ho gae the.

Kalísiyá men̲ Rúmí dunyáwí hukúmat kí naql.

Peṭriárkon̲ aur Rúmí Popon̲ ká jhagṛá.

San 877 men̲, jab Charles Ganjá ká intiqál húá, Carolingí k̲handán zaíf ho gayá, aur san 912 men̲ us kí Jarmaní shák̲h miṭ gaí. Is par Fránkoniá ká sháhzáda Qánráḍ (Conrad) Sháhansháh muqarrar húá ; lekin 918 men̲, jab

wuh mar gayá, Sáksaní ká sháhzáda Henry Sháhansháh húá. Is khándán men Magribí saltanat phir taraqqí karne lagí, aur khásskar san 936—973 men Sháhansháh Otho I. ke wasíle se us kí barí taraqqí húí: lekin san 1024 men Fránkoniá ke khándán ko phir saltanat ká ikhtiyár milá aur Qánrád II. Sháhansháh húá. Us ke bad Henry III. aur Henry IV. Sháhansháh húe. Jab Henry IV. Sháhansháh húá, wuh sirf chha baras ká thá, aur us kí má us kí jagah bádsháhat kartí thí, lekin jab Henry IV. ko ikhtiyár milá, to us kí bádsháhat kí shuhrat bahut húí, jaisá áyanda bayán kiyá jáegá.

Popon kí sharárat.

San 882 men Pop Yúhanná VIII. mar gayá, aur us ke bad qaríb 170 baras tak Popon ká ek aisá silsila húá, jis ke haqq men yih kahná partá, ki do yá tín Popon ke siwá sabhon kí sharárat un kí liyáqat kí banisbat ziyáda mashhúr húí. Bahut ádmí Popí uhda ko hásil karne ke liye dunyáwí kárrawái istiamál karte the. Is kám men wuh aksar Itali ke umará kí hikmat i amalí se kámyáb hote the. San 898 ke bad qaríb ek sau baras wuh ikhtiyár jis se Pop muqarrar kiye játe the, aalá khándán kí kai ek sharír auraton yá un kí aulád ke háth men rahá. Gyárahwín sadí ke shurú men Tasqúlam ká khándán shahr i Rúm men dínío dunyáwí ikhtiyár rakhtá thá. In aiyám men Popí uhde kí hálat yahán tak abtar ho gaí, ki baz ashkhás Pop muqarrar húe, jo khádim-ud-dín bhí na the: maslan, san 1024 men Pop Yúhanná XIX, jo Tasqúlam ke sardár ká bhái thá, aur kalísiyá men ek ámm sharík thá, rishwat deke apne khándán kí hikmat i amalí ke wasíle se Pop baná. Us ke bad 1033 men us ke bhatíje Benedikt IX. ko Pop ká uhda milá. Yih uhda us ke liye us waqt kharída gayá, jab wuh hanoz das baras ká larká thá. Yih shakhs

Yúhanná XIX. aur Benedikt IX. ke hálát.

niháyat bad-chalan thá. Das baras tak shahr i Rúm ne us kí bardásht kí, lekin 1044 men logon ne us ko shahr se nikalkar Silvesṭar III. ko Pop muqarrar kiyá. Is par baṛá jhagṛá húá. Tasqúlam ke ḳhándán ne galaba pákar Benediḳṭ ko phir bahál kar diyá, aur Silvesṭar ko kalísiyá se ḳhárij kiyá. Silvesṭar bhág gayá, lekin jhagṛá ab tak ḳhatm na húá, kyúnki Benediḳṭ ne apne uhde ko bech ḍálá, aur san 1046 men ek pádrí John Gráshian (Gratian) ne us ko mol liyá. Pop bankar wuh Gregorí VI. ke laqab se mashhúr ho gayá. Thoṛí muddat baḍ Benedikt apne kám se pachhtáyá, aur phir us uhde ko lená cháhá, aur apne faríq kí madad páke wuh phir Pop baná aur Láṭeran ke mahall men kursí-nashín húá. Us ke mukhálifon men se ek Gregorí VI, apne uhde ko qáim karke St. Máriá Mággiorí ke Kathedral men kursí-nashín rahá, aur dúsrá muḳhálif, Silvesṭar III, ne St. Peter's ke girje ghar aur Váṭikan ko apne qabze men rakhá. In tín faríqon ke jhagre ke sabab se Rúm ke bázáron men saḳht laṛái rahí aur baṛí ḳhúnrezí húí.

Silvesṭar III. ká Pop banná.

Popí uhde ke liye lúṭ ghasúṭ.

Jab Jarman ke Sháhansháh Henry III. ne is hálat kí ḳhabar pái, to wuh lashkar leke áyá, aur tínon Popon ko apne sámhne talab kiyá. Chunánchi yih faisala húá, ki Benediḳṭ ne apne uhde ko chhoṛ diyá, aur báqí do Pop uhde se ḳhárij kiye gae, aur Jarman ke ḳhádim-ud-dínon men se ek nayá Pop muqarrar kiyá gayá, jis ne apná nám Klemens II. rakhá. Is ke baḍ Henry lashkar ke sáth shahr i Rúm men dáḳhil húá, aur wahán us ne apne is nae Pop ko Popí taḳht par baiṭháyá. Rúmí ḳhádim-ud-dínon ne záhirí taur se apní ḳhushnúdí dikhái,

Henry III. ne tínon Popon ko ḳhárij karke Klemens II. ko qáim kiyá.

Klemens II ne Henry III ko sháhansháh banáyá.

Ákhir i kár Henry aur us kí malika Pop ke háth se sháhansháhí uhde par mustaqím kiye gae.

Pop Klemens ne bahut koshish kí, ki usqúfon aur dígar khádim-ud-dínon ko burái se báz rakhe. Us ne is iráde se shahr i Rúm men jalsa kiyá, magar yih burái yahán tak baṛh gaí, ki us kí koshish bátil ṭhahrí. Ek sál ke andar Klemens mar gayá. Is par Benedikṭ IX. ne phir is uhde ká dawá kiyá, aur takht nashín hoke wuh nau mahíne tak kámyáb rahá. Is hálat men Sháhansháh ke sámhne darkhwást pesh kí gaí, ki wuh khud apne ikhtiyár ke sáth kisí láiq shakhs ko Pop muqarrar kare. Chunánchi us ne shahr i Breskiá ke usqúf Poppo náme ko muqarrar kiyá, jo Damásus II. kahlátá hai; lekin wuh sirf teís din tak Pop rahkar mar gayá. Chunánchi Sháhansháh ko majbúran dúsre Pop ko muqarrar karná paṛá. Lihází us ne apne rishtedár Bruno náme ko, jo shahr i Táúl ká usqúf thá, aur jo ek álim aur díndár shakhs bhí thá, Pop banáyá. Maqám i Worms men Rúmí elchíon ke sámhne Bruno Pop ke uhde par muqarrar kiyá gayá. Isí tarah un buráion ke sabab se, jo Popí hukúmat men ráij húín, wuh dunyáwí hukúmat ke taht men áne lagí.

Klemens II. ke bad Benedkiṭ IX phir takht par baiṭhá.

Henry III, ne Damásus II. ko Pop banáyá.

Isí waqt ek shakhs namúd húá, jo is zamáne men ajíb nazar áyá, aur jo shuhrat men apne hamasaron se sabqat le gayá. Jawání men wuh maqám i Klúní (Cluny) men faqír thá. Jis waqt nayá Pop Bruno Iṭalí men apní taqarrurí ke liye játá thá, wuh faqír maqám i Basánsán men us ko milá. Is faqír ká nám Hildebránd thá. Wuh súba i Táskani ká báshinda thá, aur san 1020 men paidá húá. Us ne pahle Rúm men talím páí, aur bad-azán Klúní kí khánqáh men. Us kí talím wuhí

Hildebránd kí kaifiyat.

thí, jo kháuqáhon men dí játí thí, aur Popí tahzíb ke báre men us ke khiyálát aise the, jaise we jo khánqáhon ke muallimon se muyassar ho sakte the. Jab wuh chaubís baras ká húá, wuh Rúm men laut áyá, aur chúnki us waqt Popon ká jhagrá sakhtí ke sáth ho rahá thá, wuh Gregorí VI. kí taraf ho gayá. Jab tínon Pop khárij kiye gae, Hildebránd Gregorí ke sáth shahr i Rúm se nikal gayá. Gregorí kí maut ke bad wuh phir Klúní kí khánqáh men já rahá. Is arse men wuh un wáridáton kí, jo Rúm men wáqa hotí thín, khabar letá rahá. Wuh Pop kí us taqarrurí se jo Worms men húí thí, náráz hoke Klúní ke murshid Hugh ko sáth lekar nae Pop se muláqát karne gayá. Jab muláqát húí, us ne Pop ko is bát se qáil kiyá, ki bádsháh kí taraf se Popí uhda páná qáide ke khiláf hai. Chunánchi Bruno apná uhda chhorke Hildebránd ke sáth ámm musáfir ke taur par shahr i Rúm men dákhil húá. Rúm men pahunchte hí wuh khádim-ud-dínon ke háth se Pop hone ke liye chuná gayá, aur Leo IX. ke khitáb ko ikhtiyár karke Popí takht par takht-nashín húá.

Bruno bádsháhí taqarrurí ko chhorke Rúm ke usqúfon se Pop baná.

Aksar usqúf is bát ko nápasand karte the, ki Pop hamáre iláqon kí khláss kárrawáí men dastandází kare, lekin nawín sadí ke ikhtitám par wuh jalí qánún kí kitáb jis ká zikr úpar ho chuká, un ko Pop ke taht men láne ke liye barí kár-ámad sábit húí. Ek aur bát thí, jo is kitáb se himáyat hásil kartí thí, aur wuh yih thí, ki Pop Nikolas I. (Nicholas) ke waqt se (858—867) yih dastúr járí kiyá gayá, ki baz usqúf Pop kí taraf se khilat páke Arch-bishop ban játe the. We sirf is shart par khilat páte the, ki we Rúmí Pop ke tábidár hone ke liye halaf uthäen. In aiyám men awám-un-nás Popí dawon kí táíd karte the.

Popí ikhtiyár kí taraqqí.

We aksar khiyál karte the, ki Pop Iláhí qánún ke mutábiq ikhtiyár rakhtá hai, is sabab se we us kí farmánbardárí karne men yahán tak sargarm húe, ki us kí khátir we har qism kí insání hukúmat se bagáwat karne ko taiyár the.

Magribí Arch-bishop, jo rafta rafta Pop ke tábidár kiye gae, kaí tarah se dunyáwí hukúmat ke sáth bhí iláqa rakhte the; maslan, dunyáwí intizám ke mutábiq bahut log un kí raiyat hoke un ke tábidár the, jo har ek mushkil muámale men un kí madad karne ko taiyár the. Isí tarah yih usqúf bádsháh kí raiyat hokar har ek mushkil muámale men apne aalá hákimon kí madad karte the. Pas is dastúr ke mutábiq zarúr thá, ki jab we bádsháh kí taraf se jágír o riyásat hásil karen, we halfan iqrár karen, ki ham áp ke tábidár rahenge. Liházá is intizám se yih natíja niklá, ki bahut log bádsháh ke tufail se, yá hikmat i amalí se, yá rishwat se, kalísiyá men bare bare uhde páte the. Rafta rafta aisá húá, ki kalísiyá ke adná darje ke uhdedár bhí isí tarah muqarrar hote the. Pas khádim-ud-dínon ke darmiyán is qism kí rishwat-khorí bahut hotí thí. Natíja yih húá, ki we log jo isí tarah kalísiyá men khádim-ud-dín muqarrar húe, talím dene ke láiq na the, aur is sabab se aksar jamáaton men waz na hotá thá, aur ibádat Látíní zabán men, jo awám-un-nás na samajhte the, hotí thí.

Arch-bishopon kí dunyawí hálat aur us ká natíja.

Un khánqáhon ká, jin men kisí qadar díndárí aur ilm báqí rahe, intizám karná dushwár hotá thá; aur wuh khánqáhen jin men Benedikti intizám hotá thá, rafta rafta bigarte bigarte daswín sadí ke peshtar niháyat abtarí kí hálat men á gaín. Mánk, yane faqír, badchalan aur sust ho gae the, chunánchi tahzíb kí ráh se san 610 men William Aquitaini ne Klúní men ek khánqáh

Khánqáhon men isláh.

qáim kí thí. Is khánqáh men Benediktí intizám nae taur se jári rakhá gayá, aur kai ek nae qánún muqarrar kiye gae. Lihází us ke dúsre murshid Odo ke waqt men us khánqáh ká intizám aisí umdagí se kiyá gayá, ki us men díndárí kí barí shuhrat húí. Is namúne par aur naí khánqáhen muqarrar kí gain. In ke sáth aisí tajwíz kí gaí, ki bahutere ashkháss jo faqír na the, khánqáhon ke sáth taalluq rakhen. Yih log khiyál karte the, ki is bháícháre men shámil hoke ham bhí kisí tarah kí rúhání barakat men sharík honge. Klúní kí khánqáh Pop kí kháss muháfizat men rakhí gaí, aur isí tarah rafta rafta aur khánqáhon ne Pop kí muháfizat hásil kí.

Khánqáhen Popon kí muháfizat men áne lagín.

Jahálat aur fuzúliyát kí parastish abhí tak jári rahí. Bajáe iske ki awám-un-nás ibádat men Khudá ko pahchánen un ke sámhne Pír, yá Sant kasrat ke sáth pesh kiye gae, aur khásskar kunwárí Mariyam kí ziyáda ibádat hotí thí. Saníchar ká roz us kí kháss ibádat ke liye muqarrar húá Agarchi Khudáwand Yisú Masíh logon kí nazar se bilkull gáib na rakkhá gayá thá, tau bhí Pák Taslís ke aur aqáním ke sáth wuh goyá bálá i táq rakhá gayá, aur jab nazdík láyá játá thá, to us kí súrat bachche kí, yá lásh kí hotí thí; yane jab Mariyam kí múrat kí god men Masíh kí múrat nazar áwe, yá jab salíb kí shakl par us kí lásh kí múrat tángí jáwe. Jo koí us ke pás áne cháhtá thá, to us ko nasíhat dí játí thí, ki Mariyam ke tufail se us ke pás áwe.

Mariyam parastí ká zor.

In dinon men dand yá sadqa karne kí kárrawáí tahrírí qánún ke mutábiq hotí thí, aur agar koí shakhs apní khushí se is qánún se barhkar ziyáda dukh utháwe, to yih bará sawáb samjhá játá thá. Yih bát qarár pá gaí

Sadqa dená aur kalísiyá se khárij karne ká dastúr.

thí, ki agar koí shakhs khádim-ud-dín ke sámhne apne gunáh ká iqrár kare, to us ká gunáh bakhshá jáegá.

In hí aiyám men̲ kalísiyá ke náfarmánbardár log barí zabardastí ke sáth khárij kiye játe the, aur kabhí kabhí aisí hálat húí, ki tamám qaum ko isí qism kí sazá pahun̲chái játí thí.

Jarman ke butparast logon̲ kí taraf se ek burá dastúr kalísiyá men̲ járí ho gayá, ki jab muqaddama men̲ kisí shakhs par shubha rah jáe, to us kí ázmáish ág yá páni se kí ját thí. Qaríb is qism kí ek aur ázmáish jang o jadal se bhí hotí thí. Yih dastúr muddat tak kalísiyá men̲ járí rahá. In dinon̲ men̲ Khádim-ud-dín kí taraf se ek intizám pasand ke láiq kiyá gayá. Yih intizám "Khudá ká Ahd o Paimán" kahlátá thá, aur is ke wasíle se ápas kí laráí o jhagre mauqúf kiye játe the. Un dinon̲ men̲ aksar logon̲ ko yih gumán gálib húá, ki sab chízen̲ tanazzul pizír ho rahí hain̲, aur ki san 1000 men̲ dunyá ká ákhir hogá.

Masíhí dín zabardastí se phailáyá gayá.

Un dinon̲ men̲ mishan ká kám jahálat aur wahshat ke sáth hotá rahá: maslan, mulk i Nárway men̲ Masíhí dín zor i shamshír ke sáth phailáyá gayá. Isí tarah Mulk i Bohemiá men̲ log Masíhí dín men̲ shámil kiye gae, aur Jarman kí saltanat men̲ Qaum i Wend zabardastí se Masíhí banái gaí. Mulk i Hungarí ke bádsháhon̲ ne aur us ke bare hákimon̲ ne un gair-qaumon̲ ko, jo un ke hudúd ke andar rahtí thín̲, zabardastí se Masíhí banáyá.

Khudá ke Kalám kí tásír.

Is hálat men̲ Masíh kí khális Injílí talím ká qáim rahná goyá ek muajiza thá, lekin is bhed ká bayán yih hai, ki Khudá ke Kalám ke bahut nuskhe hifázat se rakhe gae the, aur ki baze aise log the, jo wafádárí ke sáth Pák Kalám kí rúhání talím ke mutábiq chalte the. Un

jahálat ke dinon kí kalísiyá kí haqíqí hálat tab samajh men áwegí, jab Roman Káthulik kalísiyá kí nisbat ham sachchí kalísiyá aur Popí Hairárkí ke darmiyán farq karen, aur jab Popí Hairárkí kí nisbat ham Popon aur usqúfon ke darmiyán farq rakhen.

Sharqí kalísiyá aur Rúm men judáí.

San 1054 men jab Leo IX. ká intiqál húá, Sharqí aur Magribí Káthulik kalísiyáon kí ámad o raft bilkull khatm húí. Qunstuntúniyá ke Peṭriárk ne apne dost ke pás, jo Iṭalí men rahtá thá, ek khatt likh bhejá, jis men us ne Magribí kalísiyá kí galat talím aur bure dastúr kí nisbat sakht malámat kí Is ke jawáb men ek khatt malámat-ámez tahrír kiyá gayá, aur Pop kí taraf se elchí Qunstuntúniyá men bheje gae. Peṭriárk i mazkúr ke pás ákar wuh us ke sáth aisá sulúk karne lage, ki goyá yih Pop kí raaiyat hai. Chunánchi un ká yih bejá dawá radd kiyá gayá. Pas elchián i mazkúr ne Sharqí kalísiyá ko khárij karne ke liye St. Sophiá ke girje-ghar ke baṛe mazbah par tahrírí kágazát rakh diye. Is ke jawáb men Peṭriárk ne Rúmí kalísiyá ko bhí khárij kiyá. Liházá 16wín Júlái, 1054 men yih do baṛe Hairárk hamesha ke liye judá húe. Inhín aiyám men jab Pop Sharqí kalísiyá se judá húe, unhon ne intizám o hikmat i amalí ko ikhtiyár kiyá, jis ke mutábiq Popí Hairárkí tamám Magribí kalísiyáon par hukmrán húí.

Sanon̲ kí Fihrist 1054 se leke 1305 tak.

Sháhansháh i Jarman.	Sharqí Sháhansháh.	Pop.	Qunstuntúniyá ke Peṭriárk.	Yarúshalem ke Peṭriárk.
Henry III. 1056	1054	Leo IX., 1054	1059 Qánstantín III.,	1059 Safronus.
	1056 Míkáel VI., 1057	1055 Vikṭar II., 1057	1063.	Yuthemius.
1056 HenryIV. 1106	1057 Isháq Qámnínus,	1057 Istifán X., 1058	1063 Yúhanná VIII.,	
	1059.	1058 Benediḳt X.	1075.	
1106 Henry V. 1125	1059 Qánstantín Du-	1059 Nikolas II., 1061	1075 Qámus I., 1081	1094 Shamaúṇ II.
	kás, 1068	1061 Sikandar II., 1073	1081 Yustrátus Gári-	Jihádíoṇ ne Yarú-
1125 Sáksan ká Lo-	1068 Románus Diája-	1073 Gregorí VII., 1085	das.	shalem ko fath
ther, 1137	níz, 1071	1087 Vikṭar III., 1087	1084 Nikolas III.,	kar liyá.
	1071 Míkáel VII.,1072	1088 Urban II., 1099	1111 Yúhanná IX.,	1099 Rúmí Peṭriárk
1137 Qánráḍ III.,	1072 Dukás, 1078	1099 Pásqal II., 1118	1134 Leo Stupiota,	muqarrar kiye
1152.	1078 Nisaforus Báto-	1118 Gilásius II., 1119	1143 Míkáel II.,	gae.
	niatís, 1081	1119 Qaliksṭas II., 1124	1146 Qámus II.,	1099 Árnaul.
1152 Fredeṛick I.,	1081 Aleksíus Qámní-	1124 Honorius II., 1130	1147 Nikolas IV.,	1099 Daimbarṭ,
1190.	nus, 1118	1130 Innosanṭ II., 1143	1151 Thíoḍor II.,	Pop ká elchí.
	1118 Yúhanná I., 1143	1143 Sílástín II., 1144	1154 Qánstantín IV.,	1107 Gibelin.
1190 Henry VI.,	1143 Mánúel, 1180	1144 Lúshius III., 1145	1156 Luqas Krúsobar-	1112 Árnaul phir.
1197.	1180 Aleksíus II., 1183	1145 Eugenius III., 1153	gís.	1118 Gármanḍ.
	1183 Andronikas, 1185	1153 Anastásius IV., 1154	1159 Míkáel III.,	1128 Stifán.
1197 Fillip,	1185 Isháq Anjelus,	1154 Adrían IV., 1159	1177 Charitán,	1130 William I.
	1195.	1159 Sikandar III., 1181	1178 Thiodosius,	1145 Fánchar.
1212 Fredeṛick II.,	1195 Aleksíus III.1202	1181 Lúshius III., 1185	Burrádiátís,	1157 Amaurí.
	Chauthe Jihád meṇ	1185 Urban III., 1187	1183 Basil II.,	1180 Hiráklius.
1250.	Qunstuntúniá maftúh	1187 Gregorí VIII., 1187	1186 Nisítas II.,	1191 Álbarṭ.

1250 Holland ká William, 1256

Takht khálí.

1273 Hapsburg ká Rudálf, 1291

1291 Nássau ká Adálf, 1298

1298 Austriá ká Álbart, 1308

ho gayá, 1203
Látíní bádshábat kharí kí gaí, 1204
1204 Báldwin I., 1205
1205 Henry, 1216
1217 Pítar Kaurtní ká, 1220.
1220 Rábart, 1228
1228 Báldwin II., 1261

Yúnání bádsháh Nís men.

Thíodor, 1222
1222 Yúhanná Dukás, 1255.
1255 Thíodor, 1258
1258 Yúhanná IV.,
1259 MíkáelPaliologos Qunstuntúniyá ko fath kartá, aur wahán bádsháhat kartá, 1282 tak.

1187 Qlemens III., 1191
1191 Silastín III., 1198
1198 Innosant III., 1216
1216 Honorius III., 1227
1227 Gregorí IX., 1241
1241 Silastín IV., 1241
1243 Innosant IV., 1254
1254 Sikandar IV., 1261
1261 Urban IV., 1264
1265 Qlemens IV., 1269
1271 Gregorí X., 1276
1276 Innosant V., 1276
1276 Adrián V., 1276
1276 Yúhanná XXI., 1277
1277 Nikolas III., 1280
1281 Mártin IV., 1285
1285 Honorius IV., 1287
1288 Nikolas IV., 1292
1294 Silastín V., 1294
1294 Bonafais VIII., 1303
1303 Benedikt XI., 1304
1305 Qlemens V., Shahr i Avignon men basáyá gayá.

1190 Liontius Thotásitís.
1191 Dosithius,
1193 George II.,
1199 Yúhanná X.,

Rúmí Petriárk 1204 ke Jihád ke waqt.

1204 Thámas Morásíní.
1215 Gervais,
1221 Mattí,
1227 Shamaún,
1234 Plaisáns ká Nikolas.
1253 Pantálian Jastínian, jo Rúmí kalísiyá ká ákhirí Petriárk thá.
Yúnání Petriárk ká silsila phir járí húá,
1206 Míkáel V.,
1213 Thíodor,
1215 Máksimus II.,
1216 Mánúel I.,
1221 Jarmánus II.,
1240 Mathodius II.,
1245 Ársenius,
1260 Nisaforus II.,

1203 Sigrád.
1204 Álbart II.
1214 Rudálf.
1216 Lother.
1224 Geránd.
1240 Rábart.
1255 James Pantálian.
1262 William II.
1272 Thámas.
1279 Elíás.
1288 Nikolas, ákhirí Rúmí Petriárk dúb ke mar gayá.
1291 Jihádon ká ákhirí sál.

SATWAṈ BAB

Popí hukúmat ke aạlá darje ke Bayán meṉ

San 1054—1305.

Hildibránḍ kí kárrawáí.

Jab Pop Leo IX is dunyá i fání se kúch kar gayá, Hildibránḍ ne nae Pop ko muqarrar karne ke liye kárrawáí shurụ́ kí. Popoṉ kí kámyábí ke liye wuh muddat tak madad detá rahá, aur us kí kárrawáí kámyáb rahí, jab tak Bonifais VIII. ne Fráns ke bádsháh ke sáth jhagṛá kiyá, jis ká yih natíja niklá, ki san 1305 meṉ Pop shahr i Rúm ko chhoṛke shahr i Avignon meṉ já rahá. Yih ạrsa aisí ḳhássiyateṉ rakhtá hai, ki tawáríḳh meṉ un ká ạláhida bayán karná wájib hai. Wuh ḳhássiyateṉ yih haiṉ :—

Is ạrse kí ḳhássiyateṉ.

(1) Is ạrse meṉ Popí hukúmat apne púre darje par pahuṉch gaí, aur us ká iḳhtiyár aisá húá, ki kabhí peshtar yá píchhe na húá thá.

(2. Is ạrse meṉ Jarman ke Sháhansháh aur Popoṉ ke darmiyán baṛí muḳhálifat húí.

(3.) Is ạrse meṉ us ịlm i Iláhí kí shuhrat húí, jo *Skuástik* kahlátá hai.

(4.) Yih jihád ke aiyám the.

(5.) Is ạrse meṉ wuh ạqlí zor hone lagá, jis ká natíja yih húá, ki díní faríq Roman Káthulik ke ḳhiyáloṉ kí muḳhálifat meṉ barpá hone lage; ạwám-un-nás ke darmiyán gít gáne ká riwáj hone lagá, aur madrase aur Universiṭíáṉ qáim kiye gae, aur ịlm kí baṛí taraqqí húí.

Jab tak ki Leo IX. Pop rahá, Hildibránd Kárdinal ká náib Díkan hokar har tarah par koshish kartá thá, ki apní qadr ko baṛháwe. Lihází us ne ek faríq ká mír i majlis hone ká darja páyá, jo un buráion ko, jo kalísiyá men ráij thín, dúr karne kí koshish kartá thá. Wuh khásskar tín kám karne cháhtá thá:—(1.) Ki kalísiyá men uhde ká kharídná band kiyá jáwe, aur ki khádim ud-dín ke siwá koí kalísiyá ke kám men dastandází na karne páwe. (2.) Ki khádim-ud-dín kí bad-chalaní mauqúf kí jáwe. (3) Ki Popí hukúmat ká aisá intizám kiyá jáwe, ki dunyá men Pop hákim-ul-hákimín ban jáwe.

Kalísiyá kí safáí ke wáste tín baṛe kám.

Haqíqat men yih ek baṛá hí khiyál thá, ki is dunyá men aisí ek Hairárkí, yane, díní hukúmat howe, jis kí bunyád dín aur akhláq par ho, aur dunyá kí tamám bádsháhaton aur ikhtiyárwálon par hukmrán howe. Agarchi yih khiyál nayá na thá, tau bhí Hildibránd us ko aise taur se kám men láyá, ki Popí aubáshí dúr kí gaí, aur aisá intizám kiyá gayá, ki jis se kámyábí hásil ho sake. Is maqsad ko púrá karne ke liye pahlá kám yih húá, ki khádim-ud-dín zabardastí se mujarrad rakhe gae. Leo IX. ke waqt is kám men kámyábí kisí qadar húí thí. Popon ko muqarrar karne men kámyábí ká ráz shámil thá. Liházá Hildibránd ne is ikhtiyár ko apne háth se jáne na diyá. Us kí kárrawáí se chár Pop mutawátir muqarrar kiye gae, yane Viktar II., Istifán IX., Nikolas II., aur Sikandar II. Sikandar II. kí hukúmat men ek qánún jári kiyá gayá, ki áyanda ko Pop Kárdinal kí jamáat ke sharíkon men se chuná jáe, aur Kárdinal us ko chun len.

Khádim-ud-dín mujarrad rakhe gaye.

Pop ko chunne ká nayá qáida.

San 1056 men Sháhansháh Henry III. mar gayá. Us ká wáris ek laṛká thá, jis kí má saltanat men qáim maqám

muqarrar húí. Is wáridát ke thore dinon bad us faríq ne, jo díní tahzíb kar rahá thá, qaum i Nárman kí madad pái, jis ne usí waqt shahr i Napolí o jazíra i Sisilí ko apne qabze men kar liyá thá.

Henry IV. Sháhansháh Jarman aur Pop Gregorí VII. ká jhagrá

San 1073 men Pop Sikandar II. kí maut ke bad Kárdinal logon ne Hildibránd ko Pop muqarrar kiyá. Us ne Gregorí VII. ká khitáb ikhtiyár kiyá. Inhín dinon men Sháhansháh Henry IV. jawán hokar Jarman ke takht par baithá. Us ke ahlkáron men baz ashkhás the, jin ko Pop Sikandar ne kalísiyá se khárij kiyá thá, aur jin kí nisbat us ne hukm diyá thá, ki we uhda se khárij kiye jáwen, lekin we bádsháh kí khidmat men badastúr manzúr i nazar rahe. Hildibránd ne in ká mukhálif hokar Sháhansháh ko hukm diyá, ki Pop Sikandar ke hukm ke mutábiq amaldarámad kiyá jáwe. Un dinon men Henry ek laráí men mashgúl thá, aur is hálat men us ne Pop kí khidmat men ek khatt likh bhejá, jis men us ne wada kiyá, ki Main áp ká tábidár húngá, aur yún yih muámala multawí rakhá gayá.

Wázih rahe, ki Gregorí VII. kí *policy*, yane hikmat amalí, yih thí, ki Popí hukúmat dunyá ke tamám hákimon aur ikhtiyárwálon par, khwáh wuh dunyáwí hon, hukmrán banái jáwe, aur yih log aisí harkaton se, jo kamínagí aur beizzatí kí thín, apní khairkhwáhí aur farmánbardárí záhir karen. Sach to hai, ki yih khiyálát ek dam se mushtahir na kiye gae, lekin Gregorí kí tamám kárrawái se jaisá ki wuh apne khutút men aur khásskar apní us kitáb men, jo *Dictatus Gregorii* kahlátí hai, bayán kartá hai, yih báten záhir hain. Us bís baras kí kárrawái ke sabab se, jo us kí taqarrurí ke peshtar guzrí, Popí uhde kí bahut taraqqí húí thí, kyúnki us ke wasíle se bad-akhláqí dúr kí gaí kám intizám ke sáth kiyá játá thá, Pop wájibí taríqe se

muqarrar kiye játe the, Popí uhde aur aalá ikhtiyár awám ke sámhne waqtan fa waqtan pesh kiye játe the. Khádim-ud-dín is naye qáide ke mutábiq mujarrad hokar qabíldárí se aláhida rakhe gae.

Ab yih tahzíb-kuninda taiyár ho gayá, ki kalísiyá se us rishwat-khorí* ko dúr kare, jis ke wasíle se dunyádár log kalísiyá men uhde kharídte the, aur kalísiyá ke kám men dastandází karte the. Is maqsad ko hásil karne ke liye zarúr thá, ki wuh is buráí ke chashme kí taraf tawajjuh karke apná kám shurú kare ; yane Sháhansháh aur us ke ahlkáron kí taraf, jo usqúfí khilat dilwáte the. Ab-tak Sháhansháh ne apní khidmat se un khárij-shuda saláhkáron ko jin ká zikr úpar kiyá gayá, dúr na kiyá thá, harchand ki ab do sál guzar chuke the. Chunánchi san 1075 men Sinad ká ek jalsa shahr i Rúm men munaqid kiyá gayá, jis ne hukm diyá, ki agar koí shakhs kalísiyá ke ámm sharík ke háth se usqúf ká ikhtiyár aur uhda páwe, to kalísiyá us shakhs ko usqúf tasawwar na kare, aur na us ko kisí ibádat-kháne men jáne dewe, tá-waqte ki wuh is nájáiz dawe ko chhor na de : aur agar kalísiyá ká koí sharík, khwáh us ká uhda kaisá hí bará kyún na ho, kisí ko aisá ikhtiyár dewe, to wuh kalísiyá se khárij kiyá jáwe.

Rúmí Sinad kí kárrawáí.

---

* Is waqt tak bádsháhon ko ikhtiyár thá, ki apne iláqon men usqúf muqarrar karen. Taqarrurí ke waqt wuh usqúf ko ek chhallá aur asá detá thá, jo usqúfí uhde ke nishán the. Us ko aksar jáedád bhí dí játí thí, jis ke zaríya se wuh sardár kí tarah zindagí basar kar sake. Sab logon ke sámhne us kí izzat barí hotí thí. Is liye bahut dunyádár ádmí rupae deke usqúf ke uhde ko hásil karte the. Záhir hai, ki bádsháh aise usqúfon ke wasíle Popon kí mukhálifat kar sake. Is liye Gregorí VII. ne pukhta iráda kiyá, ki yih ikhtiyár bádsháhon se chhín liyá jáwe, aur áyanda men kull usqúfí ikhtiyár Popon kí taraf se dilwáyá jáwe.

E. M. W.

Shahanshah kalisiyá se kharij kiyá gayá.

Dúsre sál Gregorí ne Sháhansháh ko talab kiyá, ki Rúm men áke us ke sámhne házir ho, aur farmáyá ki agar wuh házir na howe, to us par khárij kí lanat hogí. Sháhansháh házir na húá, lekin shahr i Worms men Jarman ke usqúfon ká ek jalsa munaqid kiyá, aur Pop kí nisbat fatwá jári karwáyá, ki wuh Popí takht se utárá jáwe. Is par Gregorí ne Sháhansháh kí nisbat khárij kiye jáne ká parwána jári kiyá, aur farmáyá, ki yih shakhs bádsháh hone ke láiq nahín hai, aur us kí riáya ko hukm diyá, ki us kí tábidárí na karen.* Is ke sáth Pop ne Worms kí Sinad ke tamám sharíkon ko kalísiyá se khárij kiyá. Sháhansháh kí riáya do hisse ho gaí.

Is par maqám i Tribúr men sháhzádon ne ikatthe hokar ek jalse ká intizám kiyá, jo is muqaddama kí tahqíqát karne ke liye maqám i Augsburg men munaqid ho, jis men Pop mír i majlis hokar fatwá sunáwe. Is arse men Sháhansháh apne uhde se muattil rakhá gayá, jab tak ki khárij karne ká hukm us par qáim rahe, aur agar ek sál ke andar khárij kiye jáne ká hukm dúr na kiyá jáwe, to takht se hamesha ke liye aláhida kiyá jáwe.

---

* Sháhansháh Henry IV. ke siwá sab aalá hákim Popon ke intizám ke mukhálif the. England ká bádsháh William aur Fráns ká bádsháh Philip aise qawí the, ki Pop Gregorí VII. ne jurat na pái ki un par hamla kare. Lekin Jarmaní ke Sháhansháh ne bachpan hí se Pop ke pádríon se talím páyí, aur wuh hanoz larká hí thá. Jab wuh Sháhansháhí gaddí par baitháyá gayá, wuh aiyásh, jaldbáz aur zálim ádmí thá. Ab tak Pop ne us ko makhsús nahín kiyá thá. Is hálat men us ne iráda kiyá, ki naye intizám ká ek namúna banáyá jáwe. Jab us ne use talab kiyá, ki Rúm men ákar apní náfarmánbardárí ká uzr pesh kare, to yaqínan us kí intizárí thí, ki wuh inkár karegá. Lihází Popí lanat taiyár ho gaí thí, ki us ke sir par undel dí jáwe. Us lanat ká natíja umúman yih thá, ki Sháhansháh uhde se giráyá jáwe, aur kalísiyá kí sárí barakaton se khárij kiyá jáwe, yahán tak ki koí ádmí us kí farmánbardárí na kare, koí us kí khidmat na kare, kisí girja ghar men dákhil na hone páwe, aur awámun-nás us se aisí nafrat karen, jaisá korhí se.

E. M. W.

Is hálat men̲ Henry jaldí se mulk i Iṭalí kí taraf rawána húá, aur maqám i Qanássá men̲ Pop kí muláqát karne gayá, lekin jab tak ki tín din qila ke darwáze ke sámhne baṛí ájizí ke sáth ḍanḍ na uṭháyá, Pop ke sámhne áne kí ijázat na páí. Is hí tarah us ne muáfí hásil kí, aur phir Sháhansháh bankar badlá lene kí fikr karne lagá.

Henry IV. Qanássá men̲ jáke ḍanḍ uṭhátá.

Ab Pop ḳhatre men̲ paṛá. Mulk i Jarmaní men̲ Popí faríq ne Ruḍálph ko, jo súba i Súábíá ká sháhzáda thá, nayá Sháhansháh muqarrar kiyá. Is par laṛáí shurú húí, jo kaí sál tak hotí rahí. Pop ne phir Henry IV. ko ḳhárij kiyá, aur Sháhansháh ne phir Pop ko us ke uhde se ḳhárij karke us ke badle Qlemens III. ko Pop muqarrar kiyá, jise us ne Rúm men̲ zor i shamshír se Popí taḳht par baiṭháyá. Itne men̲ Ruḍálph ká intiqál ho gayá, aur Pop Gregorí akelá hokar Sháhansháh ke qawí háth ke tale áyá. Láchár hokar wuh shahr i Napolí men̲ bhág gayá, aur qaum i Nárman ke yahán̲ panáhgír húá. Máh i Maí 25wín̲, san 1085 men̲ Pop Gregorí VII. shahr i Salerno men̲ mar gayá.

Gregorí VII. Pop ke uhde se ḳhárij ho gayá.

Pop Qlemens III. Rúm men̲ hukúmat kartá rahá, lekin faríq i Gregorí ne bhí apne liye, Victor III. ko Pop muqarrar kiyá, aur jab san 1083 men̲ yih Pop bhí mar gayá, Urban II. us kí jagah muqarrar húá. Urban II. ek zabardast álim shaḳhs thá, aur Gregorí kí hikmat i amali ká hamdard. Sháhansháh kí fathyábí ke sabab se Gregorí ká faríq das sál tak tabáh-hál rahá. Pop ká faríq baṛí koshish se Sháhansháh kí muḳhálifat kartá rahá, aur sháhzáda Qánráḍ (Conrad) ko ubhárkar Jarmaní men̲ fasád karwáyá. Fráns ke bádsháh Philip par ḳhárij hone ká fatwá járí húá, aur mauqa páke us ne aisá kám kiyá, jis se us ko tamám dunyá

Do Popon̲ ká intizám.

men shuhrat aur qadr hásil húí. Khabar ái, ki we Masíhí jo Yarúshalem ki sair kar rahe the, Turkon ke háth se tasdiya aur beizzatí uṭháte the, aur ki baze lúṭe gae, aur baze máre gae. Urban II. ne yih sunke ek faqír Patrus náme ko bhej diyá, táki Shimálí Iṭalí aur Fráns ke atráf men jihád kí manádí kare. Pop ne Sinad ke jalson men aur khatt o kitábat se jihád ko targíb dí. San 1095, bamaqám Clermonṭ us ne ek taqrír kí, jis ká asar yih húá, ki tamám majlis pukár uṭhí, ki "Khudá kí marzí." Jihád shurú húá, aur Pop us ká muntazim rahá. Hazárhá sipáhí Sháhansháh ko chhoṛke jihád ke liye Pop Urban II. ke pás házir húe. Chunánchi Qlemens kí qadr ghaṭ gaí, aur thoṛe dinon ke bad wuh mar gayá. Us ká koi qáim maqám muqarrar na ho saká. Liházá pahle jihád men Hildibránd, go wuh mar chuká thá, fathyáb niklá.

Urban II. kí wafát.

Júlái 29wín, san 1099, chaudah din bad us ke, ki jihádíon ne shahr i Yarúshalem ko fath kiyá, Urban II. ká intiqál ho gayá. Ab Pásqal II. Pop muqarrar húá, jis ne Urban II. kí hikmat i amalí ke mutábiq kárrawái kí. Sháhansháh, Henry IV. jis ká lashkar jihád ke sabab se kamzor ho gayá thá, satáyá gayá.

Henry IV. Pop kí targíb se satáyá gayá

Us par lanat kí gaí. Us ke beṭe ne us ke barkhiláf sarkashí kí. Us kí raaiyat men fasád dálá gayá, aur isí hálat men Henry, jo jism men bímár aur rúh men gamzada thá, saltanat se dast-bardár húá, aur san 1106 men garíbí kí hálat men mar gayá. Us ká beṭá Henry V. ká khitáb páke, takht par baiṭhá.

Popon kí tawáríkh men yih bát záhir hotí hai, ki kull bárahwín aur terahwín sadíon men we is bát men sáí the, ki apní us fauqiyat ko jo gyárahwín sadí men un ko hásil húí thí, qáim rakhen. Baz jagah un kí yih manshá mushkil

se púrí húí. Aur maqámon men un ká ikhtiyár barh gayá. Baz auqát aisá malúm hotá thá, ki Pop ká muámala bilkull bigar jáegá; lekin koí na koí aisí wáridát waqú men átí rahí, jis ke wasíle se wuh phir qáim rakhá gayá. Agar aur koí bát pesh na átí thí, to ek nayá jihád shurú kiyá játá thá, jis hálat men Magribí Yúrap ke sab log Pop ko Masíhí dín ká sar qarár dete the. San 1122 men Jarman kí saltanat ke sáth sulh kí gaí, is shart par ki Sháhansháh dunyáwí uhdedáron ko aur Pop díní uhdedáron ko muqarrar kiyá karen.

Vaibellingen aur *Guelaf* ke faríq.

San 1125 men Henry V. ká intiqál húá, aur yún Fránkoniá ke khándán kí bádsháhat khatm húí. Sáksaní ká ek sháhzáda Lother náme, Pop kí targíb se, Sháhansháh muqarrar húá. Us kí bádsháhat men Sháhansháh kí taraf se Popon kí himáyat púre taur se kí játí thí, lekin in aiyám men Popon ke darmiyán phút ho gaí. San 1137 men jab Lother III. mar gayá, ek nayá khándán bádsháhat men ikhtiyár páne lagá, yane Hohenstaufán ká khándán, jis men se Qánrád III. Sháhansháh húá. Is khándán kí pushtí karne ke liye ek faríq barpá húá, jo Vaibellingen kahlátá hai. Yih faríq Guelaf yá Sáksan faríq ká, jo Popon kí himáyat kartá thá, mukhálif húá. Kaí ek sadíon tak yih do faríq Italí aur Jarman ke mulkí muámalát men jhagarte rahe.

Arnold kí nayí talím.

Shahr i Briskiá men Arnold náme ek jawán Pádrí thá, jo Pák Kalám ko parhte parhte apne dil men is bát se qáil ho gayá, ki khádim-ud-dín ko jáedád rakhná jáiz nahín hai, lekin parwarish ke liye cháhiye ki wuh kalísiyá kí khairát se guzárá kare. Wuh yih bhí sikhátá thá, ki khádim-ud-dín, jin ke akhláq achchhe nahín hain, haqíqat men khádim-ud-dín nahín hain. Aisá húá, ki us

ke yih khiyálát baz shahr ke logon ke iatiqád se milte the, jo un dinon men apní ázádagí hásil karne cháhte the. Is sabab se yih talím un ke sámhne maqbúl húí, aur agarchi san 1139 men Laṭirán ke jalse ne Árnold ke khiyálát ko radd kiyá, tau bhí Rúm ke aksar log us ke qáil the, aur yahán tak un kí tásír húí, ki unhon ne fasád kí bandish kí. Is bandish kí murád yih thí, ki Pop ká dunyáwí ikhtiyár us se chhíná jáwe, aur us ke badle qadím jamhúrí saltanat qáim rakhí jáwe. Chunánchi mufsidon ne shahr ke qila ko le liyá, aur jab Pop Lúshian II. ne un par zor i shamshír se hamla kiyá, wuh qatl kiyá gayá. Us ká khalífa Eugenius III. shahr se bhág gayá, aur bihtar mauqa ke liye muntazir rahá. Bahut der tak us ko ṭhaharná na paṛá.

Árnold kí qadr.

Is arse men Yarúshalem kí bádsháhat Musalmánon ke hamle se tang á gaí thí. Turkon ne shahr i Edessá ko fath kar liyá thá, aur ab Yúrap kí madad ke liye Yarúshalem ke hákim baṛe zor se pukárne lage. Clairvause ke buzurg Barnárd aur dígar ashkhás ke waz karne se, jihád ká josh phir barpá húá. San 1147 men Sháhansháh Qánrád III. aur Fráns ká bádsháh Louis VII. ke mátaht ek baṛá lashkar mulk i Fálistíná kí taraf rawána húá. Is hálat men aksar log adná muámalon kí parwáh na rakhte the. Jihád nákámyáb to húá, lekin Sisilí ke bádsháh Roger kí madad se, Eugenius Rúm men jáke Popí gaddí par phir bahál kiyá gayá. San 1154 men Pop Adrián IV. kí targíb se Rúmíon ne Árnold ko jiláwatan kar diyá. In aiyám men Sháhansháh i Jarman Frederick Bárbarosá ne apná lashkar lekar, Shimálí Itálí men Lámbárd-wále shahron ko fath kar liyá. Árnold us ke háth men sipurd kiyá gayá, aur is ne us ko Pop ke pás bhej diyá. Pop ne

Frederick Bárbarosá ne Árnold ko maut ke liye hawála kiyá.

us ko phánsí dekar jalá diyá, aur us kí rákh ko daryá Tíbar men phenk diyá.

San 1155 men Pop Adrián IV. ne Inglistán ke bádsháh Henry II. ko ijázat dí, ki wuh jazíra i Ireland ko fath kare, basharte ki us kí kalísiyá Pop kí tábidár banáí jáwe. Kaí sál bad is ke Popon ne koshish kí, ki Inglistán ke khádim-ud-dín bádsháhon ke ikhtiyár se aláhida kiye jáwen, aur Popon ke ikhtiyár men láe jáwen. Is mauqe par san 1164 men shahr i Qlárandon (Clarendon) men ek jalsa munaqid húá, jis ne qawánín i Qlárandon ko jári kiyá. Yih qánún Angrezon kí ázádagí ká ek bunyádwálá patthar húá. Is qánún men 16 dafa the, jin kí yih murád thí, ki Popí dawon ke barkhiláf khádim-ud-dín aur dígar logon kí tarah mulkí qánún ke tábidár banáe jáwen. Qántarbarí ká Archbishop A'Beket aur kull Angrez khádim-ud-dín ne in qánúnon ko qabúl kar liyá, lekin jab Pop ne un ko radd kiyá, to A'Beket ke khiyál tabdíl húe, aur Rúm kí razámandí kí khátir us ne apne wade ko, jo mulk ke fáide ke liye kiyá thá, tor dálá. Chunánchi is ke bad yih shakhs Pop ká hámí hokar bádsháh se sarkash húá. Is jhagre ká yih natíja húá, ki A'Beket bhág gayá, aur Yúrap men panáhgír ho gayá. Kuchh arse ke bad A'Beket aur bádsháh ke darmiyán sulh húí, aur wuh phir apne uhde par muqarrar kiyá gayá, lekin thore dinon ke bad us ne apní aglí kárrawáí karní shurú kí. Bádsháh náráz húá. Us ke kaí sardáron ne us kí baz gazabnák báton ko sun liyá. Liházá apne áqá ko khush karne ke liye we Qántarbarí ko gae, aur wahán unhon ne A'Beket ko ibádat karte húe qatl kiyá. Yih 1170 men wáqa húá. Bádsháh mulzim thahráyá gayá, aur chár sál bad is ke wuh aisá majbúr kiyá gayá, ki us ne A'Beket kí qabr par jáke dand utháyá.

Qlárandon ke qánún.

A'Beket aur Henry II. ke ápas ká jhagrá.

Bárahwín sadí ke darmiyán Ireland aur Skátland kí kalísiyáen Rúm kí tábidár kí gaín, aur san 1283 men Wales kí qadím ázád kalísiyáen usí hálat men mubtilá ho gaín. Skátland kí kalísiyá apne bádsháhon kí koshish se san 1093—1153 ke darmiyán Popí ikhtiyár ke taht men ho gaí, lekin Ireland kí kalísiyá is taur se ki Inglistán ke bádsháh ne san 1171 men us jazíra ko fath karne ke liye kárrawái shurú kí, aur jab mulk fath ho gayá, to kalísiyá bhí Pop kí tábidár banái gaí. Wales kí ázádagí bhí is tarah se kho gaí, ki Inglistán ke bádsháhon ne san 1283 men us mulk ko fath kar liyá.

Ireland, Skátland aur Wales kí kalísiyáen Pop ke mátaht banáyí gayín.

San 1183 men Sháhansháh Frederick Bárbarosá ne Qaum i Lámbárd ke sáth sulh kí, aur Jarman ke khádim-ud-dín kí madad pákar, aur Sisilí kí sháhzádí ke sáth apne bete kí shádí karke, us ne us jazíra i khushnumá ko apne khándán ke taht men kar liyá. Isí tarah Popon kí qadr ghatái gaí, aur Pop ke iláqon men phir fasád shurú ho gayá, aur zor ke sáth rahá; lekin phir ek nae jihád ne Popí ikhtiyár ko bachá liyá.

San 1187 men Rúm ke Sultán Siláh i Dín ne Yarúshalem ko fath kar liyá. Is mauqa par tamám Yúrap men koshish kí gaí, ki kisí tarah se shahr i muqaddas, káfiron ke háth se bachá liyá jáwe. Frederick Sháhansháh i Jarman is muhimm ká sar thahrá, aur apná lashkar leke san 1189 men rawána húá. Us ne khushkí kí ráh lí; magar ráste men wafát pái. Shahr i Aqre (Acre) ke muhásire men us ká lashkar halák ho gayá. Jihádíon ke do aur lashkar Fráns ke bádsháh Failbús Augustus aur Inglistán ke bádsháh Richard Sher-dil ke sáth the. In lashkaron ne barí shujáat ke sáth laráí kí, lekin kámyábí

Jihád men Frederick ká intiqál.

Richard Sher-dil kí bábat.

bahut thoṛí húí. Aqre ke muhásira karne ke bad Failbús Agustus apne mulk ko lauṭ gayá. Richard ne shahr i Yáfá aur Askilún ko fath kar liyá, lekin jab us ne daryáft kiyá, ki Fráns ká bádsháh Inglistán par chaṛháí karne ká bandobast kar rahá hai, us ne Siláh-i-Dín ke sáth tín sál ke liye sulh ká ahd báṉdhá aur san 1192 ke máh i September meṉ Filistíná ko chhoṛ diyá.

Innosant III. Popí takht par julús húá.

Itne meṉ Pop shahr i Rúm meṉ apná ikhtiyár phir qáim kar chuká, aur nae Sháhansháh i Jarman Henry VI. ke intiqál ke sabab se wuh khatra, jo jazíra i Sisilí kí taraf se namúd húá thá, játá rahá. Sháhansháh ká walí-ahd ek tín baras ká laṛká thá, aur aisí hálat meṉ ek Pop muqarrar húá, jis ne sab Popoṉ se ziyáda kámyábí hásil kí. Henry VI. ká intiqál September 28wíṉ san 1197 meṉ húá, aur January 8wíṉ, san 1198 meṉ Innosanṭ III. ne Pop ke takht par julús kiyá.

Is waqt ke hálát nae Pop ke liye fáidamand húe. Shahr i Rúm meṉ sulh ho gaí thí. Sháhansháh i Jarman ke intiqál ke sabab se mauqa húá, ki takht ke liye der tak jhagṛá rahe. Sisilí ke wáris Qánsṭánshiá ne Jarman ke takht ko apne beṭe ke liye hásil karne ke wáste Pop ke háth se sultána hone ki taqarrurí qabúl kí, aur jab san 1198 ke ákhir meṉ wuh qaríb-ul-marg ho gaí thí, us ne Pop ko chhoṭe sháhzáde ká sarparast muqarrar kar diyá. Aláwa is ke Fráns aur Inglistán jihádoṉ ke sabab se kamzor ho gae the, aur ápas meṉ laṛne ko bhí taiyár the. Pop Innosanṭ III. ne Gregorí VII. kí hikmat i amalí ko púre taur se ikhtiyár kiyá. Lihází jab Inglistán ke bádsháh John ne us ke hukm ko na máná,* us ne us kí bádsháhat

* Pop ne Kárdinal Stephen Langṭon ko Qánṭarbarí ká Arch-Bishop muqarrar kiyá. John ne us ko radd kiyá.

E. M. W.

par lanat kí. Is ká natíja yih húá, ki John apní bádsháhat se khárij kiyá gayá, aur sirf is shart par us ne apne takht ko phir hásil kiyá, ki Pop kí taraf se táj us ke sar par rakhwáyá jáwe, aur ki Inglistán Popí saltanat ká ek súba qarár diyá jáwe. Is hálat men Angrez sardáron ne apní ázádagí ke liye gairatmand hoke san 1215 men maqám i Ranimíd (Runnymede) men ek jalsa kiyá. Wahán unhon ne ek qánúní kágaz ko taiyár kiyá, jo *Magná Chártá* kahlátá hai, jis ká matlab yih thá, ki bádsháh ko ikhtiyár nahín hai, ki apní raaiyat aur apne mulk ko Pop ke, yá kisí dúsre bádsháh ke mátaht banáwe; aur unhon ne usí waqt zabardastí se apne náláiq bádsháh ke háth se is qánún par dastkhatt kará liyá.

Ranimíd ká jalsa. *Magná Chártá*.

Pop Innosant III. ne bhí ek aur jihád ká intizám kiyá, lekin jihádí Falistína (Palestine) tak nahín gae. Bajáe is ke unhon ne Qunstuntúniyá par hamla kiyá, aur san 1204 men us ko fath kar liyá, aur ek Látiní bádsháh ko takht par bitháyá. Unhon ne Sharqí Rúm kí kalísiyáon par apne Popí ikhtiyár ko qáim karne cháhá, lekin Yúnání kalísiyá ne un ke is dawá ko taslím na kiyá.

Jihádíon ne saltanat i Rúm ko fath kar liyá.

Pop Innosant III. ne Qaum i Albijensis ke barkhiláf jihád karwáyá. Yih qaum Fráns ke Junúb men rahtí thí, aur Pop ke ikhtiyár ko taslím na kartí thí. Chúnki yih log Roman Káthulik kí dalílon se qáil na hote the, lihází san 1209 se leke kai sál tak lashkar un ke mulk men bheje gae, jinhon ne logon ko qatl kiyá, aur un ke shahron ko jaláyá. Yih wahshiána kárrawáí kámyáb nahín húí. Is waqt ek mahkama qáim húá, jis ká kháss kám thá, ki bidatíon ko dhúndhke un ko halák kar dálen. Yih mahkama "Inquisition" kahlátá hai.

Albijensison par jihád ká hukm.

San 1215 men̲ Pop Innosanṭ ne shahr i Rúm men̲ ek jalsa munaqid kiyá, jo Láṭirán ká chauthá jalsa kahlátá hai. Roman Káthulikon̲ kí gintí men̲ yih bárahwán̲ jalsa i ámm hotá thá. Is jalse men̲ Roman Káthulik kalísiyá ke aqídon̲ kí nisbat kaí ek bhárí muámalon̲ ká faisala húá, Garaz ham kah sakte hain̲, ki isí mauqa par Popí taraqqí apne sab se ún̲che darje par pahun̲ch gaí.

Jalsa Láṭirán.

San 1216 men̲ Innosanṭ III. ká intiqál ho gayá, lekin Popí iḳhtiyár us ke ḳhalífa Honorius III. kí tamám saltanat ke áḳhir tak, yane san 1227 tak qáim rahá. Jab is ke bad Gregorí IX. Popí taḳht par taḳhtnishín húá, to us ne aisá hákimána mizáj dikháyá, ki Sháhansháh i Jarman ke sáth phir jhagṛá shurú húá. Pop kámyáb húá, lekin us ne apne uhde ko zalíl kiyá. Hál yih thá, ki Henry VI. ke beṭe Frederick II. Sháhansháh i Jarman ko majbúran jihád karná paṛá. Jab us ne derí kí, to Gregorí ne us ko kalísiyá se ḳhárij kiyá, aur agarchi wuh jihád karne ko Falistína kí taraf rawána húá thá, Pop ne us ke píchhe ḳhárij kí lanat bhejí. Is jihád men̲ Frederick kámyáb húá. Us ne Yarúsalam ko fath kiyá, aur Falistína ke Masíhíon̲ ke liye das baras ke wáste sulh ká ahd kiyá Jab wuh ghar ko lauṭ áyá, to kyá dekhá, ki ab mujh ko Pop ke sáth laṛná paṛegá.

Innosant III. ká intiqál.

Frederick II. kalísiyá se ḳhárij-shuda Yarúshalem ko fath kartá.

Is waqt se Popon̲ ká yih iráda húá, ki Suábí ḳhándán ko, jo Jarman men̲ bádsháhat kartá thá, saltanat se mauqúf karen̲, aur aise kisí bádsháhí ḳhándán ko taḳht par qáim karen̲, jo un ká tábidár rahe. Pas isí iráde ke mutábiq unhon̲ ne kárrawáí kí, jab tak ki san 1254 men̲ Frederick ke ḳhalífa Qánrád ká intiqál ho gayá, aur jab phir ek bádsháh kam-sinn húá, aur us par ek sarparast muqarrar

karná pạṛá. Is mauqe par Pop ne Anjou ke sháhzáde Charles ko buláyá, ki wuh Sisilí ko apne qabze men kar le. Chhoṭe Qánráḍ ne apne báp kí milkiyat ko bacháne kí koshish kí, magar kámyáb na húá, aur Hohenstaufan ke ḳhándán ká áḳhirí wáris qaid kiyá gayá. San 1268 men us ká sar kaṭwáyá gayá, aur Fráns ká bádsháh Louis IX. ká bhái Charles Anjouí Popon kí himáyat ke liye Sisilí ká bádsháh muqarrar húá. Pánch sál bad is ke Jarman kí saltanat par Hápsburg ke ḳhándán men se, jo Popí hámí thá, Ruḍálph Sháhansháh muqarrar húá.

Hohenstaufan ke ḳhándán ká áḳhirí bádsháh.

Makhfí na rahe, ki is kámyábí ke sáth Popí tanazzulí bhí shurú húí. San 1261 men Yúnánion ne Míkáel Pálliologas ke taht men bokar, Qunstuntúniyá par qabza kiyá, aur Láṭíní hukúmat wahán se mauqúf kar dí. Phir san 1274 men Lyons ke jalse ne koshish kí, ki Yúnání aur Rúmí kalísiyáen phir milái jáwen, aur kull par Popí hukúmat howe. Sharqí Rúm ke Sháhansháh ne bhí is tajwíz ko qabúl kiyá, lekin Yúnání kalísiyá ne us ko radd karke use bátil ṭhahráyá.

Popí tanazzulí aur nákámyábí.

Fráns kí hukúmat, jo Sisilí men járí húí thí, us jazíre ke logon ko nápasand húí. Chunánchi March 30wín, san 1282 men logon ne fasád karke is hukúmat ko ḳhárij kiyá, aur Arágon ke bádsháh ko jazíra ká hákim qarár diyá.

San 1270 men Falistína men sátwán aur áḳhirí jihád shurú húá. Yih jihád Fráns ke bádsháh Louis IX aur Inglistán ke sháhzáde Eḍwarḍ kí mạrifat húá thá. Shahr i Tunis men Louis ká intiqál ho gayá. Eḍwarḍ Falistína ko pahunchá, aur us kí koshish se Musalmánon se tín sál tak kí sulh ho gaí. San 1291 men shahr i Aqre

Áḳhirí jihád.

Musalmánon ke háth á gayá, aur yún yih túl tawíl jhagrá khatm ho gayá.

Makhfí na rahe, ki jihád Popon kí wuh laráián thín, jo us hálat men barpá kí játí thín, jab Magribí mamálik men Masíhí bádsháhon kí garáz, aur Popon kí hikmat i amalí men muwáfiqat hotí thí. Jihád sirf us hálat men ho saktá thá, jab ki Pop un ke liye ijázat ká parwána járí kartá thá. Chunánchi jab jihád kí laráián khatm húín, Popí hathyár se ek achchhá ála játá rahá. Aláwa is ke is amr se yih bát záhir hai, ki Masíhí mumálik men Popí ikhtiyár kam ho gayá thá. Is se bhí ek barí balá Popí hukúmat par á parí, jab ki Pop Bonifais VIII. aur Fráns ke bádsháh Failbús ke darmiyán jhagrá shurú húá. Is jhagre ká hál yih thá, ki bádsháh i mazkúr ne apne mulk ke qánún ke mutábiq Pop ká ek parwána manzúr na kiyá Jab Pop ne apne hukm kí tamíl karne ke liye Failbús kí mukhálifat kí, bádsháh ne Itálí men ek Kamíshan (Commission) bhejá, jis ne us ko giriftár kar liyá. Is hatak se Pop ko tap charh gaí, jis se wuh máh Aktobar 11wín, san 1303 men mar gayá. Us ká khalífa Benedikt XI. Bonifais ke dawe se dastbardár húá, aur jab us ká intiqál ho gayá, Failbús ne ek Pop ko muqarrar karwáyá, jis ne mulk i Fráns men rahne ká wada kiyá. Chunánchi Qlemens V. shahr i Avignon men rahne lagá. Liházá Popon ke bare ikhtiyár ke din tamám húe.

Pop apne liye Jihád se kyá fáida nikálte the.

Avignon men Popí takht.

ÁṬHWÁṈ BÁB

Faqírána Majliseṉ aur Bashárat i Injíl.

Faqírí jamáaton kí isláh.

Khánqáhoṉ meṉ kharábiáṉ phir barpá húíṉ. Bárahwíṉ sadí ke shurú meṉ Klúní kí khánqáh meṉ bhí tanazzulí ke ásár namúd húe. Tarbiyat ke intizám ko phir qáim karne ke liye barí koshisheṉ húíṉ. Faqíroṉ kí baz majliseṉ jin kí akhláqí hálat niháyat kharáb ho gayí thí, bilkull mauqúf kí gaíṉ, aur naí naí khánqáheṉ, jin ke intizám aur qánún ziyáda sakht the, qáim kí gaíṉ. Aksar log khiyál karte the, ki in buráioṉ ko mauqúf karne ke wáste, naí majliseṉ nae intizám ke sáth qáim karná bihtar hogá, lekin Pop Innosanṭ III ne naí faqírí majlisoṉ ko qáim karne kí mumániat kí, aur san 1215 meṉ Láṭírán ke jalse ne is hukm kí táíd bhí kí. Baharhál isí Pop ke aiyám meṉ do naí majliseṉ qáim kí gaíṉ, jo áyanda meṉ kalísiyá aur dunyá par, banisbat un sab ke, jo peshtar muqarrar húí thíṉ, ziyáda muassar húíṉ. Un ke muqarrar hone kí wajh zail meṉ bayán kí játí hai.

Garíb Wáldensí khádim-ud-dínoṉ ne aisí díndárí ke sáth Injíl kí khushkhabarí sunáí, ki Fráns ke Junúb meṉ aur dígar maqámoṉ meṉ wuh khiyálát, jo Popí talím ke barkhiláf the, is qadar ráij ho gae, ki Roman Káthulik khádim-ud-dín ghabrá gae. Qaríb is hí waqt Spen ke shahr i Ásmá meṉ Dáminiq náme ek pádrí, aur Iṭalí ke shahr i Asis meṉ Fránsis náme dúsrá pádrí tajwíz sochne lage, jis ke wasíle se wuh log, jo un kí dánist meṉ bidat par the, Popí

taḷím par láe jáwen. San 1207 men Fránsis ne ek jamáạt ko jamạ kiyá, jis ká har ek sharík qasam khátá thá, ki main dunyá ke mál o asbáb, ạish o ịshrat, ịlm o dánái ko tark karke apne taín nazír kartá hún, táki main idhar udhar gasht karke Roman Káthulik kalísiyá ke ạqídon kí manádí karún. Un ká nám *Chhoṭe Bháion kí Jamáạt* (Ordo Fratrum Minorum) muqarrar húá.

San 1209 men Innosanṭ III. ne zabání farmán ke sáth ijázat dí, ki we ek jamáạt ban jáwen, lekin san 1223 men Pop Honorius III. ne un ko púre intizám ke sáth qáim kiyá. Is ke bạd ạuraton ke liye bhí ek jamáạt, jo *Sánṭá Qlárá* (Santa Clara) kahlátí thí, Fránsis ke intizám aur qánún ke sáth qáim rakkhí gaí. Bạd is ke ek aur tísrí jamáạt kalísiyá ke díndár shuraká i ạ́mm ke wáste, jo *Tauba kí Jamáạt* (Ordo tertius de Pœnitentia) kahlátí thí, qáim kí gaí. Is ká intizám aise taur se húá, ki sharík apne apne gharon men aur apní aulád ke sáth rahte húe apne mál o asbáb mạmúlí taur se istiạmál karte the, aur tau bhí ek buzurg ke mátaht hokar ápas men rúhání fawáid kí khátir sharákat rakhte the.

Sánṭá Qlárá kí jamáạt.

Tauba kí jamáạt.

San 1205 se Dáminiq qaum i Albijensis ke darmiyán manádí kartá rahá. Us ne koshish kí ki un ko Rúmí ịatiqád par le áwe. Fránsis kí tarah us ko bhí khiyál áyá, ki ek jamáạt muqarrar kí jáwe, jis ke shuraká har ta-rah ke mál o asbáb se dastbardár hoke aur us mulk men gasht karte húe Roman Káthulik kalísiyá ke ạqídon kí manádí karen. Liházá San 1215 men Pop Innosanṭ III. se darkhwást kí gaí, ki wuh is tajwíz ko jáiz rakhe. Us ne pahle sirf za-bání ijázat dí, lekin dúsre sál men Honorius III. ne us ko púre taur se qarár diyá, aur us

Qarár denewálon kí jamáạt.

ká nám *Qarár Denewálon kí Jamáạt*, (Ordo Predicatorum) rakkhá. Jo faqír (monk) is jamáạt men shámil the, aksar apne báni ke nám se Dáminiqí kahláte the.

Yih do faríq un kalísiyáon men jahán manádí nahín hotí thí, waz o nasíhat karte the, aur jaise madrason men muallim talím kí taraqqí ke liye koshish karte the, waisá hí yih log awám-un-nás ke darmiyán talím ko taraqqí dete the. Rafta rafta yih log muallim hokar madrason men bhí talím dene lage, aur jab isí tarah we apne pahle maqsad se dastbardár húe, to unhon ne garíbí kí hálat ko bhí tark kar diyá. Magar is bát par Fránsísí faríq do ṭukṛe ho gayá. Ek hissa aláhida faríq hokar dunyáwí mál o asbáb se aláhida rahá. Is faríq ká nám *Frâtiselli* húá.

Frátiselli.

Ázád Majlison ke Bayán men

Bárahwin sadi ke ákhir men Netherland ke kaí ek shahron men auraton ke liye kaí ek majlisen húín, jin men auraten bagair mannat mánne ke ikaṭṭhí rahtí thín, aur apní parwarish ká bandobast kartí thín. In ká nám *Beguinæ* húá. Terahwín sadi men yih majlisen Fráns aur Jarmaní men kasrat se ho gaín. Is qism kí majlison mardon ke liye bhí húín, aur we jo in majlison men sharík the, *Beguíní* kahláte the. Kuchh arse ke bad yih log Fránsísí aur Dáminiqí ke un firqon men, jo qabíldáron ke liye the, shámil húe.

Beguinæ aur Beguíní.

In dinon men khádim-ud-dín sarkárí kachahríon ke ikhtiyár se chhúṭne cháhte the, aur Popon ne baṛí koshish kí, ki un kí yih khwáhish púrí kí jáe. We dawá karte the, ki kalísiyá ke mahkamon ke siwá kisi mahkame ko

jáiz nahín hai, ki hamáre muqaddamon ká faisala kare, aur agar koí mahkama un par fatwá sunáwe, to we dawá karte the, ki hamárí apíl Pop ke sámhne honí cháhiye. Bahut thoṛe mulkon men un kí yih khwáhish taslím kí gaí.

Pádrí sarkárí hukúmat se ázádí cháhte.

Kai ek sababon se khádim-ud-dín ko bahut daulat milne lagí, aur is sabab se díní aur dunyáwí ikhtiyárwálon ke darmiyán baṛe jhagṛe barpá húe.

Bárahwín sadí men Roman Káthulik kalísiyá ne já bajá yih dastúr jári kiyá, ki jab Ashá i Rabbání ho to awám-un-nás ko piyála na diyá jáwe. Pop Pásqal II. is dastúr ke barkhiláf húá, aur us ne hukm diyá, ki roṭí aur wain donon awám-un-nás ko diye jáwen, lekin us ke marne ke bad mukhálifon ká gumán taraqqí par húá. Sharqí kalísiyá men roṭí aur wain miláe játe the, aur yún diye játe the. Sharqí aur Rúmí kalísiyáon men sát pák zábite (sacraments) muqarrar kiye gae the: Baptisma, Mustaqím karná, Ashá i Rabbání, Shádí, Pachhtáwá, Taqarrurí, aur Ákhirí Masah karná; lekin yih kalísiyáen in zábiton ke istiamál karne men kuchh farq rakhtí hain. Aláwa is ke we un ke maqásid kí nisbat muttafiq-ur-ráe bhí nahín hain.

Ashá i Rabbání ke dastúr Rúmí aur Yúnání kalísiyáon men.

NAWAṈ BÁB

Wuh Firqe jo Rúmí o Yúnání Hairárkí ke barkhiláf the

Malúm hotá hai, ki awám-un-nás ke darmiyán, jaisá ki kalísiyá ke madrason men húá thá, log ziyáda aqlí zor o ázádagí rakhne lage. Chunánchi díní muámalon men bahut log Káthulik kalísiyá kí talím ke barkhiláf bolne lage, aur un ke khiyálát ke mutábiq kitáben bhí kisí qadar jári hone lagín. Wuh log jo díní muámalon men Káthulik kalísiyá ke iatiqádon ko námanzúr karte the, Pulúsí, Káthari, Wáldensí aur dígar ázád firqe the.

Hairárkí ke mukhálif.

Pulúsí, jin par nawín sadí men kuchh arse tak ízárasání húí, Mashriq o Magrib men Yúnání saltanat ke hudúd se báhar titar bitar kiye gae the. Jab ízárasání mauqúf húí, to yih log Daryá i Danúb ke muháne kí taraf qaum i Sláv ke darmiyán kasrat ke sáth páe gae. Jab Alaksis Qámnínas Qunstuntúniyá men Sháhansháh thá, 1081–1118 shahr i Phillippopolis bilkull in logon ke ikhtiyár men thá. Sháhansháh in logon ke ímán ko apne khiyál ke mutábiq durust karne ke liye Phillippopolis men rahne lagá, lekin na to dalílon se aur na zabardastí se kámyáb ho saká. Lihází yih firqa saltanat men qáim hí rahá, aur ab tak Phillippopolis men firqa i Pulúsí páyá játá hai.

Pulúsí.

Firqa i Káthari, (yane pák log) Balgeriá kí Slávi qaum men barpá húá, aur gyárahwín sadí ke bích tak, peshtar us se ki Rúmí Hairárkí ko khabar húí, un ki majlisen Yúrap ke har ek mulk men phail chukí thín. Balgeriá se phailte phailte Súba i Tarákiá, Dálmeshiá

Káthari firqe ká barpá honá.

aur Albeniá aur níz shahr i Qunstuntúniyá men yih firqa qáim húá. Pachchhim kí taraf jáke is ke muạtaqid kasrat ke sáth Netharland, Inglistán, Fráns, Spain aur Iṭalí meṉ phail gae. Mulk i Fráns meṉ we firqa i Balgárie (Bulgariæ) kahláte the. Súba i Provens meṉ tamám ạwám-un-nás yá to is firqe meṉ yá firqa i Wálḍensí meṉ shámil the. Súba i Lámbarḍí aur Florence, Súbaját i Kalasiyá, Qálábariá aur Sisilí meṉ muddat tak Kátharí majliseṉ qáim rahíṉ, lekin Lámbárḍí aur Fráns ke Junúb meṉ un kí kasrat ziyáda húí. Kahte haiṉ ki qaum i Albijensí Wálḍensí aur Kátharí ke muạtaqid thí.

Wálḍensí Firqa kí ibtidáí hálat kí bábat mutafarriq gumán haiṉ, lekin itná ham jánte haiṉ, ki bárahwiṉ sadí meṉ Alps paháṛoṉ meṉ yih log maujúd the, aur ki us waqt yih koí nayá firqa na thá. Un ká nám Alps paháṛ kí un wádíoṉ se húá, jo shahr i Túrin ke Junúb o Magrib kí taraf tís míl ke fásile par haiṉ, jin meṉ we búd o básh karte haiṉ. Roman Káthulik musannif un ke ạqídoṉ kí nisbat bahut sí jhúṭhí báteṉ likhte haiṉ, lekin yih log ab tak maujúd haiṉ, aur ham unhíṉ se un ká ịatiqád daryáft kar sakte haiṉ. Un ke ịatiqád qaríb wuhí haiṉ, jo ki aksar Proṭesṭanṭí kalísiyáeṉ mántí haiṉ.

Wálḍensí faríq.

Un faríqoṉ meṉ, jo Roman Káthulik ke ạqídoṉ se mukhálifat karte the, Fránsísí faríq ke un logoṉ ko jo Frátisellí kahláte haiṉ, shámil karná cháhiye, kyúṉki yih log kalísiyá kí dunyádárí aur ạish o ịshrat se baṛí mukhálifat karte the, aur Beguinæ aur Beguiní aur Kátharí firqoṉ ke sáth sakht ízáeṉ sahte the.

Frátisellí faríq.

Bidaṭ ko rokne ká Taríqa.

Jab qaum i Albijensí par jihád kiyá gayá, aur log kasrat ke sáth qatl húe, Roman Káthulik kalísiyá ne aisá

intizám kiyá, ki jis se báqí bidatí firqe dunyá se khárij kiye jáwen, aur jis se áyanda ko, jab bidat kí koí súrat ho, us hí waqt wuh mitái jáwe. Chunánchi yih tajwíz húí, ki har ek súba men Sinad ká yih kháss kám ho, ki bidatíon ko talásh karen, aur jab koí shakhs yá faríq páyá jáwe, jis ká iatiqád Rúmí kalísiyá ke iatiqád se zará bhí farq rakhe, to us ko sazá pahuncháwen. Is tajwíz ke mutábiq har ek árchbishop aur bishop ko hukm húá, ki jab us ko khabar mile, ki us ke zila men bidaten hain, yá to khud, yá qásid ke wasíle se, in logon ke pás jáwen, aur qasam deke unhen ázmáen. Agar koí shakhs qasam kháne se uzr yá inkár karne lage, to us par bidat ká ilzám lagáyá játá thá. Inquisition kí yih pahlí súrat Innosant III. ne íjád kí, aur san 1215 men Látirán ke chauthe jalse men wuh qánún ke taur se jári húí. Phir 1229 men Gregorí IX. ke aiyám men, Tulús (Toulouse) ke jalse ne is tajwíz men tabdílí kí, yane usqúfon ke háth se yih kám le liyá gayá, aur Dáminiqí faqíron ko sipurd kiyá gayá, táki áyanda ko we Popon ke mukhbir howen.

Rúmí Inquisition.

In dinon men awám-un-nás ko Khudá ke Kalám ke parhne kí mumániat kí gaí. Qadím kalísiyá men sab log us ko parhte the, aur us qadím kalísiyá ke nazdík us ko chhorná apne dín ko tark karne ke barábar thá; magar jab itná zamána guzrá, aur Roman Káthulik kalísiyá ke dastúr Injíl kí talím se bahut mukhálif húe, to wájib samjhá gayá, ki awám-un-nás se wuh álát chhíne jáwen, ki jin se wuh un kí tahqíqát kar saken. Yih kám pahle Yúnání kalísiyá men kiyá gayá, jab nawín sadí men Pulúsíon ke sáth jhagrá húá. Magribí kalísiyá men Pop Innosant III. ne san 1199 men Kalám ke parhne kí mu-

Khudá ke Kalám ko parhne kí mumániat.

mániat kí, aur san 1229 men̲ jalsa i Tulús ne is kárrawái kí tasdíq kí.

Yúrap ke us hisse ke andar, jo Junúbí Fráns, Shimálí Spain aur Shimálí Itạlí men̲ wáqa hai, Yúrap kí ámm zabánon̲ men̲ tasnífát pahle likhí gaín̲. Shurú men̲ kitábon̲ men̲ aksar gazalen̲ aur gíten̲ likhí játí thín̲, jinhen̲ log bájá bajáke gáte the. In ke likhnewále Trúbádor kahláte the. Yih log Junúbí Fráns men̲ aur khásskar Súba i Provens aur Tulús ke sardáron̲ ke darbáron̲ men̲ ziyáda qadr rakhte the. Us mulk men̲ mutafarriq bolián̲ ápas men̲ bahut mutábiqat rakhtí thín̲. Is qism kí tasnífát gyárahwín̲ sadí ke shurú se hone lagín̲, aur taraqqí karte karte bárahwín̲ sadí men̲ us kí baṛí shuhrat húí, aur aisá malúm hotá thá, ki is se aur koí baṛá hí fáida niklegá; lekin jab qaum i Albijensí par jihád húá, to achának wuh ikhtitám par á gayá, lekin kuchh muddat tak Aragon ke darbár aur Qástíl (Castile) ke bádsháhon̲ aur Shimálí Itạlí ke baz sháhzádon̲ kí taraf se us ko kuchh madad pahun̲chtí rahí. Is qism ke gít aur gazal Látịní zabán men̲ bhí likhe gae, aur ibádat ke kám men̲ istiamál kiye gae. Is se peshtar bhí is qism ke Látịní gít likhe to gae the, lekin un Látịní gíton̲ ke likhne ká shurú, jo ibádat men̲ istiamál hote the, gyárahwín̲ sadí men̲ húá. Is qism ke sab se achchhe gít jo the, so bárahwín̲ o terahwín̲ sadí men̲ tasníf kiye gae.

Awám ke liye kitáben̲.

Gít aur gazalen̲ ibádat men̲ gáí játí thín̲.

Sanon kí Fihrist 1305 se leke 1418 tak.

Sháhansháh i Jarman.	Sharqí Sháhansháh.	Pop jo Avignon men rahte the.	Qunstuntúniyá ke Petriárk.	Yarúshalem ke Petriárk.
Austriá ká Albert, 1308.	Andránikas II., Páliáligas, 1328	1305 Qlemens V., 1314 1316 Yúhanná XXII. 1334	1304 Athanásius, 1312 Nifun, 1316 Yúhanná XII.,	
1308 Henry, Luksambarg ká, 1313.	1328 Andránikas III., Páliáligas, 1341		1320 Jirásimus, 1323 Yasaiyáh,	Jihád ke bad Pop Yarúshalem ke Petriárk nám ke taur muqarrar karte áe hain. Yúnání kalísiyá men Yarúshalem ke Petriárk ká silsila maujúd hai, lekin pandrahwín sadí ke bad un ká asar Táríkh i Kalísiyá par bahut thorá rahá, chunánchi silsila yahán par khatm kiyá játá hai.
1314 Baveriá ká Louis, 1347	1341 Yúhanná V., Páliáligas, 1391	1334 Benedikt XII., 1342 1342 Qlemens VI., 1352 1352 Innosant VI., 1362 1362 Urban V., 1370	1333 Yúhanná XIV., 1347 Isádor, 1349 Qalistus I., 1354 Filotheus,	
1347 Charles IV., 1378.	1391 Manuel, 1424	1370 Gregorí XI. 1378 1378 Qlemens VII., 1394	1355 Qalistus phir bahál kiyá gayá. 1376 Maqairus, 1379 Nilus,	
1378 Wensisaláus, 1400. 1400 Rupárt, 1410 1411 Sijismánd, 1437	Jalsa i Pisá ne san 1409 Sikandar V., ko Pop muqarrar kiyá, 1410 1410 Yúhanná XXIII muqarrar húá, 1415	Rúm men phir muqarrar kiyá. 1378 Urban VI., 1389 Bonifais IV. 1404 Innosant VII. 1406 Gregorí XII. 1409 tak. 1394 Benedikt XIII. 1424	1387 Antonius IV., 1396 Qalistus II., 1396 Mattí I., 1410 Euthimius II., 1416 Yúsuf II. jo shahr i Florans men, jab jalse men sharík thá, mar gayá, 1439	
	Qánstáns ke jalsa ne tínon Popon ko khárij karke Mártin V. ko muqarrar kiyá, 1417.			

DASWAṈ BAB

Popí Hukúmat kí Tanazzulí.—Jalson ká aalá Ikhtiyár—Ilm kí Taraqqí

San 1305—1418.

Kalísiyá kí tawáríkh ká ek aur arsa us waqt shurú húá, jab Popon ká páetakht shahr i Avignon men bajáe Rúm ke muqarrar húá. Wuh us waqt tak jári rahá, jab ki Qánstáns ká jalsa barkhást húá (1418). Is arse kí khássiyaten yih hain, ki Popí hukúmat men tanazzulí ái, yahán tak ki us men phút parí; Popí talím ke mukhálif ziyáda ázádagí dikháte the; Popí hukúmat kí banisbat dunyáwí hukúmat kí ziyáda qadr hone lagí; ilm aur hunar men taraqqí húí, aur awám-un-nás kí bolíon men khusúsan Italí kí, Spain kí, aur Inglistán kí zabánon men kitáben tasníf hone lagín.

Is arse kí khássiyaten.

Jab Popon ne saltanat i Jarman kí qadr ko ghatáyá, to unhon ne Shimálí Italí ke shahron aur Fráns kí taraqqí-pizír saltanat kí qadr ko barháyá. Chaudahwín sadí ke shurú men Fráns kí bádsháhat kí qadr yahán tak barhí húí thí, ki tamám Yúrap ke mumálik men se koí na thá, jise Pop Fráns ke barkhiláf khará kar sake. Chunánchi we Pop, jo Avignon men rahte the, bádsháhat par aalá dawá karne ká mauqa na páte the.

Avignon men Popí qadr.

San 1347 men shahr i Rúm ke darmiyán ek fasád húá. Is fasád ke sharík yih cháhte the, ki qadím Rúmí jamhúrí saltanat phir qáim kí jáwe. Is ká báni Nikolas de Rienzi, ek fasíh shakhs thá, jis ne logon kí taraf se

Nikolas de Rienzí ká gadr.

Tribyún (Tribune) ká uhda pákar kaí sál tak shahr men hukúmat kí; magar jab san 1354 men wuh qatl kiyá gayá, us kí hukúmat ṭúṭkar usí waqt káfúr ho gaí. Is súrat men Kalísiyá ke Súbaját ke darmiyán hálat i istirábí rah gaí. Is ke siwá aur bhí kaí ek sabab the, jin se Popon ke Rúm men phir basne kí zarúrat nazar áí. Inglistán ke bádsháh Edward III. ne Popon kí hálat i abtarí ko dekhkar, aur us taalluq par jo wuh saltanat i Fráns se rakhtá thá, gaur karke, Pop kí tábidárí ko chhoṛ diyá, aur us jiziya ko, jo Pop Innosanṭ III. ne muqarrar kiyá thá, dene se inkár kiyá. Isí tarah tentís baras guzre, aur jiziya na diyá gayá. Is sabab se san 1365 men Pop Urban V. ne Inglistán ke bádsháh se jiziya ke tamám baqáyá ko, jo tentís baras se jama ho chuká thá, talab kiyá. Edward bádsháh ne Párliamenṭ se suwál kiyá, ki Is dawá kí nisbat ham kyá karen. Párliamenṭ ne fatwá diyá, ki jis hál ki jiziya hamárí razámandí se na lagáyá gayá, to wuh haqq se baíd hai, aur is sabab se wuh na diyá jáegá. Párliamenṭ kí is kárrawáí kí buzurg khádim-ud-dín John Wikliffe ne himáyat kí. Is arse men Edward III. aur us ká beṭá, jo Prince of Wales thá, mulk i Fráns se jang karte húe yahán tak kámyáb ho gae, ki us mulk ke ádhe hisse ko fath kar liyá. Lihází kuchh arse tak Inglistán kí bádsháhat Magribí Yúrap kí bádsháhaton men sab se zoráwar thí. Pop ne Avignon ko mol liyá thá, lekin us ke un iláqon kí hálat, jo Iṭalí men wáqa the, aisí ho gaí ki us ká wahán rahná zarúrí malúm húá.

England Pop kí dunyáwí hukúmat ko chhoṛ detá.

San 1367 men Urban V. shahr i Rúm men jáke sukúnat karne lagá, lekin jald wahán se phir lauṭ áyá. San 1370 men us ká intiqál ho gayá, aur Pop Gregorí XI. takht-nishín húá. Kalísiyá ke Súbaját men fasád kí

Urban V. Avignon ko chhoṛke Rúm men basne lagá.

taraqqí húí, aur Gregorí ne dil men ṭháná, ki baharhál mujhe shahr i Rúm men rahná cháhiye. Chunánchi san 1377 men Avignon ko chhoṛke Rúm men já rahá, lekin wahán jáke apne dushmanon kí razámandí ke mutábiq un se ahd karná paṛá. Jab sulh ho chukí to usí waqt, yane 1378 men, us ká intiqál ho gayá.

Is hálat men kárḍinal ápas men muttafiq na húe, ki áyá Pop Fráns men yá Iṭalí men rahe. Solah kárḍinalon ne Pop Urban VI. ko pasand karke máh i April 9wín, san 1378 men, us ko shahr i Rúm men takht-nashín kiyá, lekin us ká mizáj aur us ke taur o atwár aise kharáb the, ki us ke dost bhí us kí bardásht na kar sake. Jab unhon ne us kí mukhálifat kí, to us ne chhabbís nae kárḍinalon ko muqarrar kiyá, táki we un kárḍinalon ke barkhiláf ráe dewen, jinhon ne us se mukhálifat kí. Is par wuh kárḍinal, jinhon ne us ko pasand karke takht-nashín kiyá thá, us se alag ho gae aur Fráns ke faríq ke sáth milkar Nápolí bádsháhat ke shahr i Fonḍí men já rahe. Usí sál ke Sitambar kí 21wín ko unhon ne shahr i Geneva ke Roberṭ ko Pop muqarrar kiyá. Nae Pop ká khitáb Qlemens VII. húá, aur wuh Avignon men já rahá. Is Pop ke mátaht Fráns, Spain, Skáṭlanḍ, Sisilí aur Kaprus rahe. Urban VI. ke mátaht mulk i Iṭalí, Inglistán, Bohemiá aur Hungarí the. Pas is hálat men na sirf Popí hukúmat taqsím kí gaí, balki Láṭíní kalisiyá bhí taqsím ho gaí. San 1394 men Avignon ke Pop Qlemens VII. ká intiqál húá, aur us kí jagah Benediḳṭ XIII. muqarrar ho gayá. San 1389 men Rúm ke Pop Urban VI. ká intiqál húá, aur us kí jagah Bonifais IX. muqarrar kiyá gayá, jo san 1404 tak Pop rahá. Us ke bad Innosanṭ VII. 1406 tak Pop rahá. Us ke bad Gregorí XII. muqarrar húá, aur san 1415 tak Pop rahá. Us waqt jalsa i Qánstáns ne us ko khárij kar diyá.

Fráns aur Iṭalí ke do Pop.

Popí jhagron ke sabab se, jin men tarfain ek dúsre ko lanat dete rahe, bahut log in ko Masíhí dín kí badnámí ke bais jánte the aur cháhte the, ki in ke sudhárne ke liye tajwíz kí jáe. Is kám men Páris kí Univarsiṭi peshwá húí. Inglistán aur Bohemiá men baze faríq tamám Popí ikhtiyár ko radd karne ká charchá kar rahe the. Jab Pop Benedikṭ XIII. aur Gregorí XII. apne uhdon par muqarrar kiye gae, to donon ne wada kiyá, ki ham is phúṭ kí insidád ke liye tajwíz karenge, lekin in donon men se kisí ne apne wade ko púrá nahín kiyá. San 1408 men donon Pop ke Kárdinal un se aláhida ho gae, aur Masíh kí duhái deke maqám i Leghárn men ikaṭṭhe ho gae.

Popí phúṭ ko rafa karne kí koshish.

Univarsiṭíon kí saláh leke sáhibán i jalsa ne ek jalsa i ámm ke liye bandobast kiyá, jo san 1409 men maqám i Pisá men munaqid húá. Is jalse men Páris kí Univarsiṭi ká Chánsalar Ḍákṭar Gerson ke qaul ke mutábiq, ki "*Kalísiyá ká intizám aisá Masíh ke taht men hai, ki wuh Pop se ázád hai,*" kárrawái húi. Jalse ne donon Popon ko sámhne bulákar un ká muqaddama kiyá, aur is ilzám par ki unhon ne apne faráiz ko púrá na kiyá, donon ko uhde se khárij kar diyá. Jalse ne Sikandar V. ko Pop muqarrar kar diyá, magar Pop khárij-shuda is jalse ko najáiz tasawwar karke apne uhde par qáim rahe. Chunánchi máh i June 26wín, san 1409 ke bad tín Pop the, aur yih tínon Roman Káthulik kalísiyá ke qánúní tariqon ke mutábiq muqarrar kiye gaye the.

Pisá ke jalsa kí kárrawáí.

Ek hí waqt tín Pop hone ká bayán.

Mai tísri san 1410 ko Sikandar V. mar gaya, aur usi mahíne men 26 kárdinal maqám i Bologná men jama húe, aur us kí jagah Yúhanná XXIII. ko muqarrar kiyá. Is waqt se sát baras tak Avignon ká Pop, jo us waqt mulk i

Spain men̲ rahtá thá, Rúm ká Pop aur Bologná ká Pop tínon̲ ápas men̲ jhagaṛte húe aláhida aláhida mahkama qáim karte rahe.

Is hálat men̲ Sháhanshāh Sijismand kí targíb se Bologná ke Pop Yúhanná XXIII. ne is mushkil ko hall karne ke liye, aur níz kalísiyá kí tahzíb kí ḳhátir, ek jalsa ká intizám kiyá. Lihází November 5wín̲ san 1414 ko maqám i Qánstáns men̲ jalsa munaqid húá. Is jalse men̲ isláh kí koí mufíd tajwíz na húí, lekin Popí jhagṛá band kiyá gayá. Tínon̲ Pop ḳhárij kiye gae, aur ek aur Pop muqarrar húá, jis ne apná ḳhitáb Márṭin V. rakhá.

Qánstáns ká jalsa i ámm.

Roman Káthulik Popon̲ ká silsila is arse men̲ yún hotá hai : san 1409 tak Rúmí silsila qáim rahá ; phir Pisá ke jalse ká Pop aur us ká ḳhalífa, jab tak kí Yúhanná XXIII. uhde se ḳhárij kiyá gayá. Máh i Maí 29wín̲, san 1415 se leke November 11wín̲, san 1417 tak, jab Pop Márṭin V. muqarrar húá, koí sachchá Pop qarár nahín̲ páyá.

Popí silsila.

Jalsa i Qánstáns, jalsa i Pisá kí mánind, is biná par munaqid húá, ki usqúfon̲ ká koí jalsa i ámm kalísiyá men̲ aalá darje ká iḳhtiyár rakhtá hai ; lekin Pisá ke jalse men̲ aur Qánstáns ke jalse men̲ yih farq thá, ki wuh Pop ke hukm se munaqid húá. Jab jalsa húá, us ke sharíkon̲ ne yih qáida nikálá, ki hamárí ráe yá voṭ qaumon̲ kí adad se gine jáenge, na ki usqúfon̲ kí adad se. Is qánún ká yih sabab thá, ki Iṭalí ke usqúf kasrat ke sáth is jalse men̲ házir húe. Wuh qaumen̲, jin kí taraf se log jalse men̲ sharík húe, so Jarman, Iṭalí, Fráns, Inglistán aur Spain kí thín̲. Kárdinal kí majlis ek aláhida qaum ke barábar giní gaí.*

Jalsa i ámm ká aalá iḳhtiyár.

* Kalísiyá ke Súbaját ek mulk tasawwur kiye játe the, jo Pop kí hukúmat ke níche the. Kárdinal is mulk ke báshinde ek qaum kí tarah ek aláhida voṭ de sakte the. E. M. W.

Ab chúnki Yúhanná XXIII. is jalse ke hukm se Popí uhde se khárij kiyá gayá, aur us kí jagah Mártin V. muqarrar húá, aur yih kull Látíní kalísiyá kí taraf se sachchá Pop qarár diyá gayá, pas sáf záhir hai, ki yih jalsa qánúní taur se ikhtiyár rakhtá thá, ki aisá kám kare aur is liye us ká ikhtiyár Popon ke ikhtiyár se ziyáda thá, yane yih ek aisá mahkama thahrá, ki jis ke sámhne Popon ká muqaddama kiyá jáwe. Phir agar yih bát jalsa i Qánstáns kí nisbat sahíh hai, to har ek jalse ke haqq men, jo usí tarah qáim kiyá jáwe, sahíh hogí. Makhfí na rahe, ki is waqt ke bad tamám Popon ká silsila Mártin V. kí taraf se chalá átá hai.

Kalísiyá men tahzíb kí alámaten.

Popon ke jhagre ke sabab se usqúfon ká ikhtiyár barh gayá. Aláhida aláhida mulkon ko is bát ká faisala karná pará, ki ham kis Pop ke farmánbardár rahen. Jalson kí qadar barháí gaí, aur usqúf apne gumánon ko záhir karne men zayáda ázádagí dikhláte the, aur agar ek Pop ke barkhiláf kuchh kahá jáe to kuchh khatra na thá. Aláwa is ke jo log, ilm se kuchh wáqifiyat rakhte the Masíhí dín kí qadím kitábon ko parhkar majbúrí se us hálat ko us se miláte the jo un ke ás pás wáqa hotí thí. Madrase isláh i dín ke liye zor se pukárte the, aur awám-un-nás us kí intizárí karte the, lekin Popí Hairárkí ke peshwá, jin se darkhwást kí játí thí, hiqárat ke sáth us kí taraf nazar karte the.

Isláh i dín kaun kare?

Itne men wuh firqe jo Roman Káthulik kí talím se mukhálifat rakhte the, kasrat ke sáth barhte játe the; aur in ke siwá bahutere jo kalísiyá kí talím ko taslím karte the, khádim-ud-dín ke chál chalan se náráz the. Yih bát chaudahwín sadí kí tasnífát se achchhí tarah se

záhir hai.* Lekin yih suwál yahán pesh áyá, ki kis kí taraf se isláh i dín ho? Firqa i Pulúsí aur Kátharí ká zor ṭúṭ gayá thá, aur qaum i Albijensí maḍúm ho gaí; so in se kuchh na ho saká, aur agar kuchh hotá bhí, to sháyad aisí isláh na hotí, jaisá ki cháhiye. Ḳhudá ká intizám aisá húá, ki Shimál kí taraf mulk i Netherland, Bohemiá aur Inglistán men aise log barpá húe, jin ke wasíle se isláh i dín kí jáwe. In logon ká hádí John Wikliff húá, jo Áksford (Oxford) kí Univarsiṭí men Ilm i Iláhí ká mudarris thá.

John Wikliff rifármar.

San 1360 men John Wikliff, jo us waqt Báliol College wáqa Áksford men ustád thá, is taur se pesh áyá, ki jab faqíron ke sáth Univarsiṭí ká jhagṛá húá, us ne Univarsiṭí kí himáyat kí. Phir san 1366 men us ne bádsháh aur Párliament kí himáyat kí, jab unhon ne Urban V. ke dawá ko, jiziya kí bábat, radd kiyá. San 1372 men wuh Ilm i Iláhí ká mudarris muqarrar húá, aur san 1375 men shahr i Lutherwárth ká raikṭar muqarrar húá. San 1376 men us par bidat ká ilzám lagáyá gayá, aur Pop Gregorí XI. ne us ke barkhiláf tahqíqát karwáí. Is muqaddama men Edward III. ká beṭá Yúhanná, jo Duke of Lánkásṭar thá, aur sardáron ká ek baṛá guroh us ke hámí húe. Jab Popon ke darmiyán jhagṛá húá, to us ko mauqa milá, ki apne hamwatanon ke darmiyán Pák Kalám kí talím ko phailáe. Us ne zabán i Angrezí men Pák Kalám ká tarjuma kiyá, jis ko us ne apne shágirdon ke wasíle sháya karwáyá. San 1381 men use Áksford Univarsiṭí ko chhoṛná paṛá. Is par wuh Lutherwárth men já rahá, aur wahán san 1384 men us ká intiqál ho gayá

Isláh i dín ke liye Wikliff ká intizám.

*Dekho *Tasnífát-i-Dánte* aur *Khutút-i-Petrách* aur *Boccaccio kí Kahánián*. Yih bát Chaucer kí nazm "Visions of Piers Plowman" se záhir hai. E. M. W.

Wikliff ke pairau Lollárd kahláte the. Jab tak ki Richard II. Inglistán ká bádsháh rahá. Lollárd log mahfúz rahe; lekin san 1399 men Richard ko takht se aláhida honá pará, aur Henry of Lánkástar ne, jis ne us ko takht par se utárá, apne takht ko qáim karne ke liye Popí firqe kí tarafdárí kí. Chunánchi san 1401 men Párliament ne ek qánún ko járí kiyá, ki we log, jin par bidat sábit kí jáwe, zinda jaláe jáwen. Fauran is par amal-darámad shurú húí. Kuchh arse tak Popí faríq ápas men yagánagat na rakhte the, aur is sabab se kamzor rahe; lekin Henry V. ke waqt jo san 1413 men takht-nishín húá, isláh karnewálon ne barí ízá sahí. Jalsa i Qánstáns ne Wikliff ke aqídon par bidat ká fatwá lagáyá, aur das sál bad is ke, yane san 1428 men, Wikliff kí haddián qabr se nikálí gaín, aur ág men phúnkí gaín aur rákh daryá men dálí gaí. Lekin Wikliff ke aqíde Inglistán se khárij na ho sake, balki we samundar ke pár jáke mulk i Bohemiá men phail gaye. Richard II. kí jorú mulk i Bohemiá ke bádsháh Winsislás kí bahin thí, aur wuh Wikliff ke aqídon kí pairau thí. Isí tarah Inglistán aur Bohemiá ke darmiyán aisí ámad o raft ho gaí, jo ki donon mulkon men isláh i dín ke liye fáidamand húí.

Lollárd England men ízá sahte.

Mulk Bohemiá men pahlí isláh karnewálon men se shahr i Pregue ká pásbán Qánrád aur shahr i Kremsier ká rahnewálá Milikaz (Milicz) ziyáda mashhúr the. Shahr i Pregue men Mattiás Janáwí ne, jo shahr ke bare girje men wáiz thá, isláh i dín kí taraqqí kí. Wuh san 1394 men mar gayá. In ke namúne par shahr i Pregue men Ilm i Iláhí ká mudarris John Huss Baibal kí khális talím dene lagá. Wuh apne dost Jerome ke sáth kám kartá thá, aur thore dinon bad yih donon ashkhás isláh i

Huss aur Jerome ká shahíd honá.

dín ke sardár ho gae. Shahr i Pregue men un ke pairau kasrat ke sáth baṛh gae, yahán tak ki koí ízárasání un ko na pahunch sakí ; lekin jab jalsa i Qánstáns munaqid húá, to John Huss ko hukm diyá gayá, ki jalse ke sámhne házir howe. Sháhansháh Sijismand se apní hifázat ke liye khatt pákar wuh jalse ke sámhne házir húá. Jalsa ne us ko bidatí ṭhahráya, aur 6wín Július, san 1415 men wuh zinda jaláyá gayá.* Ánewále sál men máh i Maí 30wín, san 1416 men, Jerome bhí isí tarah se márá gayá.

William Oqqam kí talím.

Chaudahwín sadí men William Oqqam ne (jo san 1347 men mar gayá) shahr i Páris men Ilm i Iláhí ká mudarris hokar Iskolasṭik falsafa men kisí qadar tabdílí kí. Us kí talím ke mutábiq insán kí aql haqíqat ko pahchán nahín saktí, lekin sirf un kí shabín yá súraten daryaft kar saktí hai. Chunánchi is khiyál ke mutábiq us ne talím dí, ki díní aqíde failsúfána subút tak nahín pahunch sakte ; lekin Rúh-ul-Quds ke wasíle se kalísiya par ashkára hote hain. Is khiyál ke mutábiq Oqqam ne yih talím bhí dí, ki jaisá rasúlon ko baṛí baṛí báten kashf se malúm húín, waisá hí kalísiya ke ustádon ko aisí báten bhí malúm hotí hain. Is bát par baṛí bahs húí. Shahr i Páris men Oqqam ke khiyál gálib húe, lekin shahr i Pregue kí Univarsiṭí ne un ko radd kar diyá.

Iskolásṭik failsúf.

Lihazá tamám 14wín sadí men yih do fariq un failsúfána muámalon men, jo Ilm i Iláhí se taalluq rakhte hain, jhagaṛte rahe. In dinon men aur bhí baṛe baṛe álim the ; masalan shahr i Meaux ká usquf Durand, jis ne san

*John Huss kí dánist men jalsa i Qánstáns ek aisí majlis hogí jis ko faqat díní tahzíb ká intizám sipurd hogá. Sháhansháh Sijismand ne us ko targíb dí ki us jalsa men jáke apne khiyál ko buzurgon ke sámhne pesh kare. Is khiyál se Sháhansháh ne hifázat ká wada diyá. Agar Huss jántá ki muqadama kiyá jáegá to na játá
E. M. W.

1333 men wafát páí, shahr i Qánṭarbarí (Canterbury) ká árchbishop Bradwardine, jo 1346 men intiqál kar gayá; Peter d'Ailli, jo 1425 men guzar gayá; John Charlier de Gerson, jo shahr i Páris kí Univarsiṭí men muallim thá, (1375—1425); Nikolas de Qlemangis, (1440); Gerson kí tasnífát se aur níz dígar musannifon kí tasnífát se záhir hai, ki Iskolásṭik falsafa aksar logon ke sámhne maqbúl i nazar na rahá.

Mistik failsúf jo Bible ko Vedántwálon ke mannád mánte the.

Chaudahwín sadí men Iskolásṭik falsafa ke mukhálif, jo Misṭik (Mystics) kahláte the, sáf taur se apní talím ko pesh kiyá karte the, aur in men se ek faríq jo "*Khudá ká Dost*" kahlátá thá, kalísiyá kí isláh karnewálon men khásskar mulk i Jarman ke Junúb i Magrib ke hisson men, baṛe zor se asar pahunchátá thá. In ká qaul yih thá ki khilqat men sirf ek hí haqíqat hai, yane Khudá; aur jitní chízen mahdúd hotí hain, wahmí, yane máyá hain. Yih talím, agar falsafána taur se pesh kí játí, to mahz ek ámm talím i Hamaostí ya Vedántí ṭhahartí, aur in men baz the, jo is illat se na bache; lekin aksar un ká yih khiyal thá, ki Khudá ek shakhs hai, jo har jagah házir o názir hai, jis kí qurbat hamen hásil ho saktí hai. Is ko hásil karne ke liye zarúr hai ki insán kí rúh tamám mahdúd chízon se apne tain aláhida kare, jaisá Masíh ne kiyá, táki insán misl us ke Khudá ká beṭá ban jáe. Wuh taríqa, ki jis se yih báten hásil ho saktí hain, yih hai, ki insán dunyá ko tark karke Khudá hí par bharosá rakhe, aur gosha-nashín ho jáe. Yih log kalísiyá kí buráíon ko dekhke bahut afsos karte the, aur isláh i dín ke liye koshish karte the; khásskar we rúhání bedárí ke khwáhishmand the, aur us ko hásil karne ke liye unhon ne bahut kuchh kiyá. Un ke wáizon men Henry Eckarṭ

Misṭik muallim aur kalísiyá kí tahzíb.

thá, jo shahr i Strásburg men̲ rahtá thá, aur jis ká intiqál 1329 men̲ ho gayá thá; shahr i Básil ká Nikolas jo 1382 men̲ guzar gayá; aur John Taular, jis ne 1361 men̲ wafát pái; Henry Suso, jis ne 1365 men̲ wafát pái; shahr i Brussels ká Ruysbrock, jo 1381 men̲ rihlat kar gayá; yih sab bahut mashhúr húe. In ke bạd Pandrahwín̲ Sadí men̲ bhí bahut ạlim, misl Dr. Gerson aur Thomas à Kempis aur dígar ashkhás, jo un kí mánind tạlím dete the. In kí tasnífát aur wạz kí baṛí shuhrat húí, aur in kí koshish ke wasíle se díndárí kí baṛí taraqqí húí. Ákhirkár un ká kám Refármeshan* (Reformation) ke kám ke sáth mil gayá. Maqám i Deventar men̲ ek Ịlm i Iláhí ká madrasa wáqạ thá, jis ko Gerárd Groot ek mashhúr muạllim ne jári kiyá. Is madrase ká kháss maqsad yih thá, ki díní sahíh tạlím ke sáth sachchí díndárí hásil kí jáe; aur isí madrase ke aksar wáịzín i mazkúra i bálá tálib-ul-ịlm the. San 1384 men̲ Gerárd Groot ká intiqál ho gayá, aur do sál bạd us ke ek shágird ne shahr i Zwoll ke muttasil isí qism ká ek madrasa jári kiyá.

Muạllimon̲ ká silsila.

Wuh muạllim jo ạqlí quwwat aur mantiq par bharosa karte the, apni taqrírát men̲ bárík-bín̲ aur wạzon̲ men̲ fasíh the. Tasníf karne men̲ we mihnatí the, lekin aksar khayál kí gahrí báton̲ ko chhoṛke we tasawwurát kí záhirí súraton̲ par qanáạt karte the. Falsafa, Ịlm i Iláhí, akhláq aur díní muạmilát ek hí Saianz (*Science*) kí tarah apne madd i nazar rakhke us ká goyá ek naqsha banáte the, jis ko behadd taqsímon̲ men̲ munqasim karke har ek chíz ke liye ek ạláhida jagah batáte the.

Mistik log insán ke dil ke gahre khiyálon̲ aur rawishon̲ kí taraf rujụ the, aur nádídaní ạlam aur us kí ummed kí

*Refármeshan us kháss Isláh i Dín i Ịswí ko kahte hain̲, jo Yúrap men̲ Márṭin Lúthar kí mạrifat húí. E. M. W.

bábat soch o fikr karke daryáft karne cháhte the, ki ímán kí bunyád aur nádidaní ạlam se taạlluq kyá hain̲. In logon̲ kí tasnífát se kabhí kabhí ḳhayál átá hai, ki we wahm men̲ garq ho gae the, lekin rúhání mizáj ke Masíhí in kitábon̲ se baṛí dilchasp o dilkash báten̲ hásil karte hain̲. Agarchi haqíqat ke sáth galatíán̲ bhí hain̲, tau bhí jaise *Taular* ke wạzon̲ se, jin ko Lúthar baṛe shauq se paṛhá kartá thá, waisá áj kal ke díndár *Theologica Germanica* aur *De Imitatione Christi* ke paṛhne se bahut ḳhushí aur rúhání fáida hásil karte hain̲.

Ek aur bát, jo is ạrse kí táríḳh men̲ nirálí hai, so qadím ịlm o hikmat ká phir zindagí men̲ áná hai. Masíhí kalísiyá kí táríḳh men̲ ịlm o hunar niháyat zurúrí báten̲ hain̲, kyún̲ki in hí ke wasíle se ạwám-un-nás kí ạqlí taraqqí hotí hai. Failsúf to ạlimon̲ se muḳhátib hoke ạlimon̲ kí zubán men̲ tạlim dete the. We ạwám kí kuchh parwáh nahín̲ karte the, aur is liye un ko sikháne men̲ we bahut thoṛí madad karte the. Par ab aise ạlimon̲ kí zurúrat mahsús hone lagí jo ạwám kí bolí men̲ tasníf karen̲ aur tạlím dewen̲. Yih log qadím taríqon̲ aur usúlon̲ se kám lete the, aur un ke namúne wuh húe jo qadím tasnífát ke wasíle pesh kiye já sakte the.

Isí zamáne men̲ Yúrap ke mamálik ke darmiyán qadím Láṭíní aur Yúnání tạlím nae taur se jári hone lagí. Is kám men̲ Peṭrárk náme ek ạlim, jo 1304—1374 tak jítá thá, ḳhásskar mashhúr húá. Us ká ek dost aur tálib-ul-ịlm Bockáchio (Boccaccio) us kí madad kartá thá. Yih donon̲ baṛí jidd o jihad ke sáth qadím musannifon̲ kí kitábon̲ ko ḍhún̲ḍhte the, aur un ko naql karke phailáte the, aur auron̲ ko targíb dete the, ki in ko paṛhen̲.

Peṭrárk aur Bockáchio.

Láṭíní kitábon̲ ke paṛhne se Yúnání tạlím ká shauq bhí paidá húá. Is mauqạ par wuh Yúnání ạlim jo Turk-

on ke sámhne se bhág játe the, aur Iṭalí men panáh lete the, in mudarrison ko Yúnání talím dene men madad karte the, kyúnki wuh Yúnání ṭalím ke ustád húe. Jab ilm kí is qadar taraqqí húí, to ámm bolíon men bhí

Yúrap men Láṭíní o Yúnání kitábon ká riwáj páná.

ṭalím shurú húí. Pahle Iṭalí kí zabán, aur phir Angrezí zabán men húí. Yih sab álim kalísiyá kí tahzíb o isláh ke mushtáq the, aur inhín men Wikliff, jis ne Angrezí zabán men Baibal ká tarjuma kiyá, shámil thá.

Fráns men ilm kí taraqqí ummed ke muwáfiq na húí. Firqa i Trúbaḍor ne Albijensíon ke sáth ízá páí, aur wuh ilm, jo "Trúber" (Trouvére) kahlátá thá, aksar

Fáras kí tahzíb ká nuqs.

qaum i Nárman ke darmiyán páyá játá thá. Jab is qaum ne Inglistán ko fath kiyá, to yih álim us mulk men já rahe.

Aur qaumon kí banisbat desí zabán men ṭalím kí taraqqí Iṭalí aur Inglistán men ziyáda húí. Inglistán men ilm ne isláh i dín kí taraf ragbat kí. Iṭalí men wuh hunar kí taraf rágib húí.

Is zamáne men Sharqí saltanat ká ikhtiyár yahán tak ghaṭáyá gayá, ki siwá ek chhoṭí riyásat ke, Qunstuntúniyá ke Sháhansháh ká koí iláqa na rahá, aur

Turkon kí taraqqí aur fatúhát.

is riyásat par Turk log har waqt hamla karne ko taiyár the. San 1367 men Mamlúk ne mulk i Armíniá ko fath kar liyá; aur isí tarah unhon ne un Qápṭí Masíhíon ko, jo Misr men rahte the, fath kiyá. Wuh kalísiyáen, jo in donon mulkon men thín, Musalmánon se niháyat dukhí húín. Baraks is ke Shimálí Yúrap men ek qaum áhista

Rúsí qaum ká namúd.

áhista apní ázádagí hásil kartí thí, jo áyanda men Yúnání kalísiyá kí kámyáb hámí honewálí thí. Wuh qaum i Rús thí, jo us waqt qaum i Mángal se apní ján kí khátir laṛtí thí.

SANOṈ KÍ FIHRIST 1418 SE LEKE 1517 TAK.

Sháhansháh i Jarman.	Sharqí Sháhansháh.	Pop.	Qunstuntúniyá ke Peṭriárk.
1410 Sijismánḍ, 1438	1391 Mánuel, 1424	1417 Márṭin V., 1431	1416 Yúsuf II., 1439
			1440 Metrofaníz II., 1446
1438 Albarṭ, II., 1439	1424 Yúhanná VI., 1448	1431 Eujinius IV., 1447	1446 Gregorí IV., 1453
1440 Freḍerik III., 1493		1447 Nikolas V., 1455	Qunstuntúniyá ke Musalmánoṉ ke háth meṉ áne ke bạd.
	1448 Qánstantín, 1453	1455 Qalikstas III., 1458	1453 Gennádius, 1458
			1458 Isáḍor II.
	1453 Qunstuntúniyá, Sultán Muhammad II. ke háth se máh i Maí 29wíṉ, san 1453 fath kiyá gayá.	1458 Pius II., 1464	Yúsuf I., jiláwatan húá.
			Marqus I., ,, ,,
		1464 Paulus II., 1471	Shamaụn, ḳhárij kiyá gayá
			Denis II., ,, ,,
		1471 Sikstus IV., 1484	Marqus II.
			Shamaụn, bahál húá, aur phir ḳhárij kiyá gayá.
		1484 Innosanṭ VIII., 1492	Rafael I.
1493 Máksimilian I., 1519		1492 Sikandar VI., 1503	1476 Máksimus III.
			1482 Nifún II., jiláwatan húá.
		1503 Pius III., 1503	Denis, bahál húá.
			Máksimus IV.
		1503 Július II., 1513	Nifún, bahál kiyá gayá.
			Joákim jiláwatan húá.
			Páqumas, ,, ,,
			Joákim, bahál húá.
			Páqumas, ,, ,,
			Theoláptus.
		1513 Leo X., 1521	1521 Yaramiáh I.

GYÁRAHWÁṈ BÁB

Ịlm kí Taraqqí—Díní bedárí—Baibal kí Taḷím aur Bashárat i Injíl

San 1418—1517.

Isláh i Dín ke liye wuh kárrawái, jo chaudahwín sadí ke andar shurụ́ húí, us ạrse men, jo jalsa i Qánstáns ke ákhirí dinon se leke san 1517 ke us din tak, jab Lúthar sáhib ne isláh i dín kí nisbat apne parwáne ko jári kiyá, barábar taraqqí pizír rahí.

Bạd us ke ki Pop Márṭin V. muqarrar húá, Qánstáns ke jalse kí qadr játí rahí. Chunánchi jab wuh káí jalson ke liye tajwíz kar chuká, jo áyanda men kalísiyá kí bihtarí o bihbúdí ke liye nigrán rahe, to wuh san 1418 ke máh i April 22wín ko barkhást ho gayá.

Jalsa Páviá, Siennà aur Básil.

Is intizám ke mutábiq ạmm jalson ká pahlá jalsa maqám i Páviá, san 1423 men munạqid honewálá thá, lekin Pop ne maqám ko tabdíl karke hukm diyá, ki jalsa shahr i Siennà men munạqid ho. Phir jab wuh wahán munạqid húá, to peshtar us se ki kárrawái shurụ́ ho saki, us ne us ko barkhást kar diyá. Dúsrá jalsa sát baras ke bạd, yạne máh i Disambar 14wín ko san 1431 men shahr i Básil men munạqid húá. Usí sál máh i Februarí men Márṭin V. guzar gayá, aur Eujinius IV. Kárḍinalon ke háth se Pop muqarrar húá.

Jalsa i Básil ne, kalísiyá kí isláh ke liye kám shurụ́ kiyá, aur kai sál tak Pop ko jalse kí sab báton ko qabúl karná paṛá. Bạz buráíán kalísiyá se dúr kí gaín, balki andesha húá, ki Popon ke ikhtiyár aur ámadaní men khalal áwe. Is hálat men Eujinius ne, is níyat se ki wuh jalse kí

Básil ke Jalsa kí karrawái.

kárrawáí par ziyáda ikhtiyár páwe, ek parwána jári karke hukm diyá, ki jalsa maqám i Básil se ṭalkar maqám i Farrára men munaqid ho. Baz usqúfon ne is hukm ko qabúl kiyá, lekin aksar maqám i Básil men rah gae. Isí hálat men inhon ne Eujinius par khárij hone ká fatwá lagáyá, aur Savoy ke Amádias VIII. ko Pop muqarrar kiyá. Is Pop ko Filikas V. ká khitáb diyá gayá. Is galat kárrawáí ke sabab se jis se kalísiyá ke andar phir phúṭ ho gayí, jalsa ke kám men khalal áyá. Jalse ke baz sharík náráz hoke chale gae, aur máh i Maí, san 1443 ke bad is ke aksar shuraká titar bitar ho gae. San 1448 men jalsa shahr i Básil se haṭkar shahr i Lausanne men munaqid húá. Ek sál bad wuh bikull barkhást ho gayá. Is arse ke andar Filikas V. apne uhde ko chhoṛ chuká thá.

Jalsa i Básil barkhást ho gayá.

Jalsa i Básil ke shurú men Gál kí kalísiyá ke qadím huqúq, aur us kalísiyá kí ázádagí ko phir qáim karne ke liye kárrawáí húí. In dinon men mulk i Fráns kí hálat abtar ho rahí thí, aur Angrez ab tak shahr i Páris par qábiz the. Isí hálat men Fráns ke bádsháh Charles VII. ne Júláí 7wín, san 1437 ko jalsa i Básil kí tajwíz ke mutábiq kalísiyá ká intizám kiyá. Yih intizám Disambar 13wín, san 1573 tak mulk i Fráns men qáim rakhá gayá, lekin us waqt Fránsis I. ne Pop ke sáth ahd o paimán karke us ko mansúkh kar ḍálá.

Mulk i Fráns men díní tahzíb.

Is arse men Pop ká jalsa, jo maqám i Farrára men munaqid ho rahá thá, aur jo pichhe wahán se haṭkar maqám i Flárens (Florence) men munaqid húá, apní kárrawáí kartá rahá. Kháss kárrawáí yih thí, ki Yúnání kalísiyá ke sáth yagánagat paidá karne ke liye koshish kí jáwe. Is kárrawáí men is qadar dagábází húí, ki shu-

Popí kárrawáí aur us kí batálat.

raká e jalsa ke liye wuh sharm ká báis húá. Sháhansháh i Qunstuntúniyá Yúhanná VII. Páliologas Turkon se niháyat tang ho gayá thá. Pop, jo jalsa i Básil kí mukhálifat karne chahtá thá, Yúnání kalísiyá ke sáth mel o miláp karne ke liye niháyat sargarm húá. Yúhanná ummed rakhtá thá, ki Sharqí fauj kí madad hásil karke main Musalmánon ko haṭá sakúngá. Pop ummed rakhtá thá, ki agar itne log mere farmánbardár ho jáwen, to main jihád barpá karke apne mukhálifon par gálib áúngá. Chunánchi Yúhanná Sháhansháh Popí jahházon par charhkar aur Pop kí taraf se kharch páke Peṭriárk aur kaí ek Yúnání usqúfon ko hamráh leke Qunstuntúniyá se rawána húá. Shahr i Venis (Venice) men ánkar we barí dhúm dhám ke sáth qabúl kiye gaye. Jab maqám i Farrára men pahunche, phir izzat ke sáth un se sulúk kiyá gayá. Lekin jalse ká kám sustí se chalá, aur bahut thore sharík us men házir húe. Jab do sál guzre, jalsa maqám i Farrára se haṭkar shahr i Flárens men gayá. Yahán Yúnánion se mel milap ká intizám púrá kiyá gayá, lekin is intizám men yih mushkil rahí, ki Yúnánion ne Turkon se tang hokar majbúran Pop kí marzí ke mutábiq itní báten qabúl kín, ki pichhe kull kárrawáí Yúnání kalísiyá ko nápasand hokar radd kí gaí. Liházá Yúnání kalísiyá ká ek fariq shahr i Afasus ke usqúf Márqus ke mátaht hokar kárrawáí mazkúra kí har ek bát, jo Yúnání kalísiya kí talím ke barkhiláf malúm húí, mukhálifat kartá thá. Is sabab se yih log Sharqí Rúm men díní bahádur ṭhahre. Bahuteron ne, jo pahle yagánagat ke intizám ko pasand karte the bará afsos karke kalísiyá ke sámhne tauba kí. Sháhansháh jo Turkon se apne mulk ko bacháne cháhtá thá, ab ná muatabar ṭhahrá, aur aksaron ke nazdík díní o dunyáwí taur se sarkash samjhá gayá. Garaz mel o miláp kí koshish befáida ṭhahrí.

Rúmí aur Yúnání yagánagat kí tajwíz aur us kí nákámyábí.

Sátwín February, 1447 men Pop Eujinius ká intiqál ho gayá, aur us kí jagah Nikolas V. muqarrar húá. Yih Pop aur Popon kí kárrawái ke mutábiq apne uhde ká ikhtiyár baṛháne cháhtá thá. Nikolas bizzátihí ek láiq shakhs thá, jis ne ilm kí baṛí taraqqí kí. Máh i Maí 29wín, san 1453 men, jab Qunstuntúniyá Turkon ke háth men á gayá, us ne jihád ke liye parwána jári kiyá, lekin aise kám ke liye waqt guzar chuká thá. Kisí ne us parwáne ká kuchh khiyál na kiyá. Us ke bad Kaliksṭas (Calixtus) III., Pius II. aur Púlus II. ne mutawátir jihád ke liye koshish kí, lekin kuchh bhí ban na áyá.

Popí koshish ki jihád phir barpá karen aur un kí ná-kámyábí.

Pop Sikstas IV. (1471—1484), ek shauqín ádmí thá, jis ne Popí kutubkháne ko baṛháyá, aur Rúm kí khúbsúratí ke liye imáraten banwáín, lekin wuh aksar apne ko aur apne rishtedáron ko daulatmand banáne men, aur mulk i Iṭalí kí adná laṛáion men, apne waqt ko sarf kartá rahá. We log, jo us kí taríf karte hain, is bát par fakhr karte hain, "ki koí sháhzáda, jis ne is ko nuqsán pahuncháyá ho, bagair sazá páe na chhúṭá."

Náláiq Popon ká silsila.

Pop Innosanṭ VIII, Sikandar VI. aur Júlias II. aise náláiq ádmí the, ki taajjub kí játí hai, ki unhon ne kalísiyá men kisí tarah ká uhda páyá. San 1513 men Leo X. jo shahr i Flárens ke buzurg khándán De' Medisaí (De' Medici) ká thá, Pop muqarrar húá. Us ne Popí takht ko kisí qadar izzat ke darje par phir bahál kiyá. Yih Pop díndárí ká dawá na kar saká, lekin wuh dáná hákim thá, jo apní aish o ishrat men khúbí cháhtá thá, aur ilm o hunar ká baṛá hámí thá. Shurú men us ne dunyáwí bádsháhon ke sáth sulh kar lí, aur isí tarah hikmat o hunar kí taraqqí ke liye fursat paí. St. Peter's ke nae Kathí-

Leo X. St. Peter's ke Káthídral kí tamír men mashgúl húá.

dral ko tamír karáná us ká kháss kám thá, aur is ko púrá karne ke liye rupaye jis tarah se ban pare, hásil karne kí koshish kí. Is arse men kalísiyá ke faríqain apne apne kám men taraqqí karte the. Ek taraf wuh log the, jo qadím buráíon ko beparwáí se amal men láte the; aur dúsrí taraf wuh jo Díní isláh ke liye koshish karte the. Agarchi yih bár bár nákámyáb húe, tau bhí ziyáda zor aur aql ke sáth apne kám sambhálte rahe.

Kalísiyá kí yagánagat ke liye Popon kí kárrawáí is khiyál par mabní thí, ki kalísiyá ke sáre dastúr, wagaira, Terahwín sadí ke namúne par láe jáwen. Chunánchi wuh aqíde aur kám, jo kisí faríq kí nazar men sahíh the, dúsrá faríq ziyada dilerí ke sáth radd kartá thá. Masalan, aqída i Tránsabistánshieshan (*Transubstantiation*) ek

Popí fareb Mariyam parastí ko qáim karne ke liye.

náláiq fareb ke wasíle se pesh kiyá játá thá, yane Pádrí roti khun-álúda karke dikháte the, aur batláte the, ki yih wuhí roti hai, jo ki Masíh ká badan baní! Aláwa is ke Mariyam kunwárí kí pújá kí taraqqí húí, aur bahutere us kí masúm paidáish ke qáil the. Log tasbíh ko istiamál karke, us ká nám leke wáhiyát duá karte the. Sab se barhkar yih farebána kaháwat ráij kí gayí, ki Firishte Mariyam ke makán ko utháke shahr i Násarat se Itálí men le áe the, aur shahr i Loretto men us ko rakh gae. Isí tarah Loretto ká pák makán tírath ke liye muqarrar húá.

Muddat se *Magfirat ke kágazát* (indulgences) beche játe the, lekin is zamáne men bázár ziyáda garm ho gayá. In ke kharídár áyinda ke gunáhon kí muáfí hásil karne kí ummed rakhte the. Yih kám us usúl se niklá, jis ke mutábiq muallim sikhláte the, ki khádim-ud-dín gunáhon kí bakhshish ká ikhtiyár rakhte hain; ki álam i

Magfirat ke kágazát aur un kí saudágarí.

arwáh men̲ ḍanḍ diyá játá hai ; ki naját nek ạamál ke wasíle se hotí hai ; ki wahán̲ ke sawáb dúsre ímándáron̲ ke kám men̲ á sakte hain̲ ; aur ki Pop ko iḳhtiyár hai, ki is sawáb ko, jis ko cháhe, dewe. In ạqídon̲ ke mutábiq, jo baṛe baṛe ạlimon̲ se sikhláe játe the, kalísiyá kí kárrawáí ab hotí rahí.

Wuh usúl jin par yih kárrawáí hotí thí.

Wuh parwána, jis ke mutábiq Pop áyanda ke gunáhon̲ kí baḳhshish ká goyá bímá detá thá, us iḳhtiyár se diyá játá thá, ki jis se wuh Masíh ká qáim maqám tasawwar kiyá játá hai. Pas qáim maqám hokar wuh Masíh ke aur kalísiyá ke nek ạamál ke sawáb ke ḳhazáne kí kunjíán̲ rakhtá hai, aur, ḳhwáh is zindagí men̲, ḳhwáh ạlam i arwáh men̲, wuh ímándár ko is ḳhazáne men̲ se dene ká muḳhtár ṭhahartá hai. Jis jagah Pop ḳhud házir na ho, to wuh apne ḳhádimon̲ ke wasíle se, jin ke háth men̲ us ká parwána thá, aur jis par us kí dastḳhatt aur muhr ho, yih nek kám karwá saktá thá. In dinon̲ men̲ aise kágazát kasrat ke sáth bánṭe játe, aur dúr dur mulkon̲ men̲ bechne ke liye bheje játe the. Bạz jagah ḳhufiya beche játe the, aur bạz jaghon̲ men̲ baṛe zor o shor ke sáth beopáríon̲ ke wasíle se beche játe the. Jab log púchhte the, ki yih saudágarí kyún̲ hotí hai, to kahte the, ki St. Peter ke Káthídral ke banwáne ke liye rupiye darkár hain̲. Isí tarah is zamáne ke ek fariq ke ụhdedár kárrawái karte the.

Is kárrawáí ke natáij.

Is hálat men̲, jab gunáhon̲ kí muáfí aisí ásání se hásil hotí thí, aur jab ḳhádim-ud-dín, jo majbúran mujarrad hote the, apne áshná rakhte the, to ạwám-un-nás ke aḳhláq ká hál kaisá burá kyún̲ na rahá hogá. Haqíqat yih hai, ki Masíhí dín kí tawáríḳh men̲ pandrahwín̲ sadí aur solahwín̲ sadí ke shurụ ke dinon̲ men̲ bad aḳhláqí ke sabab se kalísiyá par aisá kálá dág lagá, ki kisí dúsre

ạrse meṉ kabhí na lágá thá. Baṛaks is ke isláh i Dín ke liye tarah tarah kí koshisheṉ milkar asar kartí thíṉ. Tạlím kí baṛí taraqqí hotí thí. Jab Qunstuntúniyá Turkoṉ ke háth meṉ á gayá, to Yúnání muạllim kasrat ke sáth Iṭalí meṉ já rahe, jaháṉ we Yúnání tạlím deke apná guzárá karte the. Yúnání tạlím ke wasíle se Aflátúní

Yúnání falsafa ká barpá honá.

falsafa phir barpá kiyá gayá. Ek buzurg sáhib Kásmo de' Medici náme ne shahr i Flárens meṉ ek madrasa járí kiyá, jis meṉ Aflátúní falsafa kí tạlím dí játí thí. Is madrase ke wasíle se hikmat aur hunar kí taraqqí húí, aur Skulásṭik tạlím ká ek mukhálif khaṛá kiyá gayá. Pandrahwíṉ sadí ke ákhir tak ạlim log Láṭíní zabán apní tasnífát meṉ kámil taur se istiạmál karte the, aur Yúnání zabán kí ụmda tasnífát se bakhúbí wáqif the. Is hálat meṉ gair-mumkin thá, ki Pák Kalám kí asl Yúnání matn kí taraf tawajjuh na kí jáwe. Chunáṉchi solahwíṉ sadí ke shurụ meṉ wuh kitáb, jis kí ziyáda bikrí húí, Yúnání Injíl thí.

Tạlím kí is taraqqí ke sáth musauwarí, sang-taráshí aur tạmír karne kí hikmat kí bahut baṛí taraqqí húí. Tạmír karne kí wuh hikmat jo Gáthí kahlátí hai, chaudahwíṉ sadí meṉ apne púre darje tak pahunchí, lekin ịlm kí taraqqí ke sabab se ịmárat ke banáne meṉ qadím Rúmí dastúr phir járí hone lage. Liházá pandrahwíṉ sadí meṉ

Ịlm o hunar kí taraqqí.

mulk i Iṭalí meṉ bahut makánát Rúmí tarz par banáe gae. In meṉ se sab se baṛá St. Peter ká Káthídral thá, jo ab áhiste áhiste bantá játá thá. San 1450 meṉ Pop Nikolas V. ne us kí bunyád ḍálí, aur agarchi Pop Leo X. baṛí hikmat aur baṛe kharch ke sáth us ko banátá rahá, tau bhí wuh us kí maut tak, balki ek sau baras bạd us ke, yạne san 1614 tak púrá na húá. Solahwíṉ sadí ke shurụ meṉ

mulk i Iṭalí ke ạlim o fázil apní hikmat o hunar par faḳhr karte the, aur siwá is ke aur kámon̲ men̲ aksar mashgúl na hote the. Isí namúne par Nitherland aur Jarman ke dígar maqámát men̲ hikmat o hunar kí taraqqí hone lagí. Fráns aur Inglistán men̲ un ke ápas kí laṛái ke sabab se hunar kí taraqqí na húí.

San 1492 tak mulk i Spain ke Masíhíon̲ ne Musalmánon̲ ko súba i Granáḍá se bilkull ḳhárij kiyá thá. Ahl i Portúgál, jo peshtar se un ko apne mulk se ḳhárij kar chuke the, mulk i Afríka men̲ bhí kisí qadar fathyáb húe the. Kampás (compass) ke istiạmál karne se Portúgál ke malláh dúr dúr ke mulkon̲ kí hálát, jo Bahr i Munjamid ke kináron̲ par wáqạ hain̲, daryáft karte the, aur rafta rafta Rás-ul-mubárak (Cape of Good Hope) ke gird jákar san 1498 men̲ Hindustán tak já pahunche. Itne men̲ Qálambas (Columbus) ne, jo mulk i Spain kí ḳhidmat men̲ kám kartá thá, dilerí ke sáth Bahr i Munjamid ke pár jákar san 1492 men̲ Jazáir i West Indies aur mulk i Amerika ko daryáft kiyá. Isí tarah wuh tijárat, jo kaí sadíon̲ se Turkon̲ kí fathyábí ke sabab se band ho gaí thí, phir khul gayí, aur samundar kí ráh tamám dunyá kí tijárat ke liye khulí. Chunánchi wuh mulk, jo Bahr i Munjamid ke kináron̲ par hain̲, qadr men̲ ghaṭ gaye. Yih ek aisí bát thí, jo us Díní laṛái men̲, jo honewálí thí, niháyat fáidamand húí.

Musalmán Portúgál aur Spain se ḳhárij kiye gae.

Samundar kí ráh tijárat ke liye khul gayí.

Naye hikmat o hunar shurụ hí men̲ Rúmí kalísiyá kí ḳhidmat men̲ istiạmál kiye gaye, lekin in men̲ se ek nayí íjád, yạne chhápne kí hikmat, shurụ hí se taraqqí ke liye ek qawí álá ṭhahrá, cháhe wuh kisí faríq kí taraf se istiạmál kiyá gayá ho. Pandrahwín̲ sadí ke bích men̲ is hikmat ká pahlá kám kiyá

Chhápne kí hikmat se Baibal bahut zabánon̲ men̲ chhapke sháyạ hotí.

gayá, aur is waqt se leke 60 yá 70 baras tak wuh kitáb, jo aksar chhápí játí thí, so Baibal thí. Yih pahle san 1450 se 1455 tak Faust aur Gutenberg sáhibán se shahr i Mayence meṉ sikke ke ṭaip, (type) se chhápí gaí. Láṭíní Injíl kaí dafa sháya kí gaí, aur us sadí ke khatm hone ke peshtar wuh kaí ek zabánoṉ meṉ tarjuma kí gaí, aur chhapke sháya bhí húí.

Is zamáne meṉ Magribí Masíhíoṉ ke darmiyán Ibrání talím dí játí thí, aur us arse meṉ Ibrání Baibal do dafa sháya húí. San 1517 meṉ shahr i Alqálá, jo Spain meṉ wáqa hai, wuh Baibal, jis ke Pák nawishte kaí ek zabán meṉ chhape, aur *Complutenshian* kahlátí hai, sháya húí.

Agarchi talím kí taraqqí is tarah ho rahí thí, tau bhí is taraqqí ká kháss sabab Injílí talím thí—khásskar wuh talím jo Mysṭic wáiz apne wazoṉ meṉ dete the. Yih tásír un khiyáloṉ se na húí, jo we ímán kí nisbat sikhláte the, lekin is sabab se, ki unhoṉ ne Masíh kí manádí kí. Isí tarah wuh talím bhí, jo Girárḍ ke Madrase meṉ dí játí thí, asar kartí rahí.

Sab se baṛhkar tahzíb aur díní taraqqí ke liye wuh tásír húí, jo Inglistán meṉ shurú karke in dinoṉ meṉ mulk i Bohímiyá o Morewiá meṉ niháyat muassir o mashhúr húí. Yaháṉ par Ziská bahádur kí hidáyat se sháhansháh kí mukhálifat meṉ laṛáí húí, aur us ne bahut barasoṉ tak apní muháfizat kí, lekin ákhir i kár un ke dushmanoṉ ne sulh kí aisí sharton ko, jinheṉ sirf baz qabúl kar sakte the, pesh karke un ko do hisse kar diyá. We jo Pop ke tábidár húe firqa i Kalikstání kahláte haiṉ, (yane Sáhib i Piyále,) kyúṉki un sharton meṉ ek bát, jin ke sabab se unhoṉ ne sulh kí, yih thí, ki Ashá i Rabbání dete waqt piyála awámm ko diyá jáegá. Lekin sulh karne ke bad jab unhoṉ ne daryáft kiyá, ki Roman Káthulik

Bohímiyá aur Morewiá meṉ jang o jadal.

sharáit i mazkúra ke mutábiq amal nahín karte hain, wuh haṭkar dúsre faríq men phir shámil húe, jo firqa i Tabúrí kahlátá thá. Pas un se milkar, unhon ne ahd o paimán karke firqa Unítas Fratrum (yane Ápas ke Bhái) qáim kiyá. Qaríb san 1470 men in logon ne Bohímiá kí zabán men Baibal ká ek tarjuma sháya kiyá aur mutafarriq mulkon men qásidon ko bhejá, táki dín kí hálat ko daryáft karen. Solahwín sadí ke shurú men is faríq kí do sau jamáaten maujúd thín, jo firqa i Wáldensis ke sáth dostí rakhte the.

Unítas Fratrum ká qáim honá.

Mulk i Spain aur Iṭalí men bhí aise ashkhás the, jo ki isláh-i-dín karáne cháhte the; lekin Iṭalí men Popí ikhtiyár, aur Spain men *Inquizíshan* * kí ízá-rasání is koshish ko bátil ṭhahrátí rahí.

Solahwín sadí ke shurú men bádsháhí ikhtiyár banisbat Popí ikhtiyár ke muqaddam rahá. Inglistán, Fráns aur Spain men aláhida aláhida bádsháhaten qáim ho chukí thín, aur saltanat i Jarman khándán i Hapsburg kí hukúmat ke tale qáim kí gaí thí. Dunyáwí hákim Pop ke dawá ko, ki wuh dunyawí muámalon men bhí bádsháhon ká bádsháh hai, qarár nahín dete the. Pop Leo X ne is dawe par zor nahín diyá. Wuh baṛe baṛe bádsháhon ke sáth achchhá bandobast o rishta rakhtá thá, aur díní muámalon men un ke sáth púrí yagánagat rakhtá thá. Wuh mukhálifon ke kuṛkuṛáne par kyún sardardí kare? Haqíqat men is álim aur shauqín Pop ne un kí, jo díní isláh kí koshish karte the, kuchh bhí fikr nahín kí.

Dunyáwí hákim Popí dawe ká inkár karte.

Popí khiyálon ke mutábiq Leo X. ke pahle sál men kalísiyá kí taraqqí kí achchhí súrat thí: lekin Popí

* Inquizíshan ek Rúmí Káthulik mahkama thá, jo khufiya un kí surág lagátá thá, jo Popí talím ke khiláf kuchh mánte, yá sochte the, aur un par fatwá lagáke sazá detá thá.

hukúmat ká ḳharch bahut rahá. Ạláwa is ke St. Peter's ke baṛe girje ghar par bahut rupae ḳharch hote the. Is ḳharch ko púrá karne ke liye tarah tarah kí tajwízeṉ kí gaíṉ, jin meṉ se ek yih thí, ki Magfirat ke kágazát kí ziyáda bikrí ke liye intizám kiyá jáwe. Chunánchi ạláhida ạláhida mulkoṉ meṉ un ke ṭheke diláe gae, aur log pheríwáloṉ kí tarah unheṉ idhar udhar bechte phirte the, aur harchand ki us zamáne meṉ ịlm kí baṛí taraqqí ho chukí thí, yih nafrat-angez saudágarí baṛí besharmí se kí gaí.

Magfirat ke kágazát kí ziyáda bikrí.

Is tijárat ke liye mulk i Jarman tín hissoṉ meṉ taqsím kiyá gayá. Har ek hisse par ek ek dároga muqarrar húá. Shahr i Mayence ke hákim Alberṭ ne, jo shahr i Magdeburg ká Ạrchbishop bhí thá, apne ịláqoṉ meṉ is tijárat ke bandobast ko iḳhtiyár kiyá. Us ke pherí-wáloṉ meṉ se ek Daiminiqí faqír John Ṭetzal thá, jis ne is kám meṉ baṛí shuhrat hásil kí. Us ne yaháṉ tak dilerí kí, ki us ne un kágazát se, jo gunáh kí muạfí ke liye goyá sarkárí noṭ the, tauba kí shart uṛá dí. Us ke kágazát kí, yạne muạfí ke noṭ kí, aisí ạjíb tásír mahsúb kí játí thí, ki wuh az ḳhud un logoṉ ke gunáhoṉ ko dúr karte, jo un ko ḳharíd lete the. Jáe taạjjub hai, ki is shaḳhs kí kámyábí aisí húí, ki kasrat ke sáth yih noṭ ḳharíde gaye; lekin táham tamám mulk i Jarman meṉ baṛe baṛe guroh the, jo is nafratí kám se náráz húe.

John Ṭeṭzal kí kár-rawáí.

Ek Augusṭinian faqír yá monk Márṭin Lúthar náme thá, jo súba i Sáksaní ke shahr i Wiṭṭenberg meṉ ustád aur mannád thá. Wuh to peshtar is se Rúmí kalísiyá ke baz galat iạtiqád ke barḳhiláf tạlím de chuká thá, aur ab is magfirat kí tamám kárrawáí ke barḳhiláf

Lúthar Ṭeṭzal ká mu-ḳhálif hoke us ke kám ko Shaitání kám ṭhahrá-tá hai.

hokar talím dene lagá, ki yih kám Khudá ke Kalám ke barkhiláf hai. Khudá ke Kalám ke parhne aur Pák Rúh kí madad se Lúthar apne waqt ke kitne wáhiyát khiyálon se ázád ho chuká thá, aur is waqt us ko faráiz kí ráh sáf malúm ho gaí thí. Us ne Magfirat ke kágazát ke barkhiláf manádí karke logon ko jatáyá, ki yih intizám un ke ímán ke liye ek Shaitání dhoká hai. Jab Tetzal ne yih suná, to nihá-yat gussa húá, lekin Lúthar aisá ádmí na thá, jo kisí bát ká, jo us ke sámhne sachchí malúm ho, khauf yá dhamkí ke báis munkir bane. Chunánchi máh i October 31wín, san 1517, shám ke waqt ek aise din, jab farz thá ki sab log girja ghar men házir hon, aur apne gunáhon ká iqrár karke muáfí hásil karen, us ne Wittenberg ke girja ghar ke darwáze par ek ishtihár táng diyá, jis par Magfirat ke kágazát ke intizám ke barkhiláf 95 subút mar-qúm the, aur dawá is bát ká bhí likhá gayá, ki main madrasa men tamám mukhálifon ke barkhiláf in báton ko qáim karne par mustaidd hún. Yih kám Lúthar ne bilkull apní taraf se kiyá : us ne aur kisí ko apná zimmadár hone na diyá. Khudá ke Kalám par bharosa karke us ne dilerí ke sáth is tarah aisá ek kám kiyá, ki go azkhud ek chhotá sá kám malúm ho, lekin kalísiyá aur dunyá kí hálat ke sabab se ek bará kám thahrá, balki un nisháníon men se, ki jis se insán kí taraqqí kí paimáish kí játí hai, yih ek kháss nishán ho gayá.

———

CHAUTHÁ HISSA.

San 1517—1885 Ịswí.

Rífármeshan ká ḳháss maqsad yih thá, ki Baibal ko Popí qáịde se rihái deke logon̲ ko ázádí dí jáwe, táki we us ko paṛhen̲, aur ki us kí nisbat yih qarár diyá jáwe, ki Masíhion̲ ke ímán aur aạmál ke liye koí dúsrá qáịda nahín̲ hai, aur ki us hí kí hidáyat ke wasíle se ímándáron̲ ko Ḳhudá se nazdíkí hásil ho saktí hai.

Rífármeshan ká ḳháss maqsad.

Rífármeshan kisí ḳháss insán ká kám na thá, na wuh kisí dilerána harkat se sádir húá; lekin Ḳhudá ke us kám men̲, jo tín sadí peshtar se Ḳhudá ke logon̲ ke dilon̲ men̲ taraqqí kar rahá thá, ek aur manzil thá: is sabab se jab wuh shurụ́ húá, to koí us ko rok na saká. Lekin Injíl kí mánind us kí tásír sirf un logon̲ par ho saktí thí, jo us ko qabúl karte.

San 1516 men̲, jab Lúthar is ạqíde par, hamla kartá thá, ki "Ḳhudá ke huzúr insán ká Rástbáz honá nek kámon̲ ke wasíle se hotá hai," mulk i Switzerland ke shahr i Ainsaídeln men̲ Ulrik Zwingle kun̲wárí Mariyam kí parastish ke barḳhiláf wạz kartá thá. In hí aiyám men̲ Switzerland ke aur log bhí díní isláh ke liye koshish karte the.

Is waqt se leke dín i Ịswí kí táríḳh, jo Magribí mumálik se ịláqa rakhtí hai, mutafarriq ráston̲ par chalí jáegí, aur táham kai aise bhí bayánát hon̲ge jo sabhon̲ se mutábiqat rakhte hain̲. In men̲ se pahlá aur ḳháss san 1530 hai, jab ki Rífármeshan ke Ịlm i Iláhí ke usúl intizám ke sáth qarár pá gae, aur ạqáidnáma banáne ke liye bahs o mubáhisa shurụ́ húá. Dúsrá ḳháss san 1648 hai, jab sab kalísiyáon̲ ke ạqáidnáma ban chuke, aur barr i aạzam i Yúrap men̲ Protestant qaumen̲ apní qadr o ázádagí hásil kar chukín̲. Tísrá san 1790 hai, jab mulk i Fráns men̲ gadr húá, aur ákhir i kár san 1870 men̲, jab jalsa i Váṭikan munạqid húá, aur Popon̲ ká mulkí iḳhtiyár játá rahá.

Ḳháss ḳháss zamáne.

Sanoṉ kí Fihrist 1517 se leke 1648 tak.

Jarman ke Sháhansháh.	Pop.	Qunstuntúniyá ke Peṭriárk.	Rúsí Zár.
1519 Charles V., Taḳht se dastbardár húá, 1556	1513 Leo X., 1521	1621 Yaramiáh I., ḳhárij húá, 1523	1453 Qunstuntúniyá ká Musalmánoṉ ke háth áne ke baḍ Yúnání kalísiyá ke muháfiz mulk i Rús meṉ barpá húe, yih rishta san 1462 meṉ Ivan III se shurụ́ húá aur ziyáda zor se hotá rahá, zail ke bádsháhán ke waqt se
		1523 Yuannikas, „ „ 1523	
	1522 Adrian IV., 1523	1524 Yaramiáh, bahál húá,	
		1546 Denis III., 1555	
	1523 Qlemens VII., 1534.	1555 Yúsuf II., 1563	
		1563 Metrofánís III., ụhde se dastbardár húá, 1572	
	1534 Pulús III., 1549	1572 Yaramiáh II. Us ne Lúthar ká rífármeshan jári karná cháhá, lekin kámyáb na húá, is liye ḳhárij kiyá gayá.	1505 Basil IV. 1533
	1550 Julius III., 1555	1579 Metrofánís III. phir ụhde par bahál húá.	1533 Ivan IV. Durusht, 1584 1584 Theoḍor I. 1598
1558 Ferḍinanḍ I., 1564.	1555 Marsellis II., 1555.	1580 Yaramiáh II., bahál húá, Phir ḳhárij kiyá gayá.	1598 Buras-Gudanáf, 1605 Us waqt tak jab Poland kí chaṛhái húí, aur jab we nikále gae to ḳhándán i Rumanáf kí saltanat barpá húí.
	1555 Pulús IV., 1559	1583 Pekomias.	
		1584 Thioláptus II., 1585	
	1559 Pius IV., 1565	1585 Yaramiáh II. tísrí martaba peṭriárk baná. 1594	
1564 Maksimilian II., 1576.	1566 Pius V., 1572		
	1572 Gregorí XIII., 1585.	1594 Mattí II. ḳhárij húá.	1613 Míkáel, 1645
		1595 Thiafaníz II., ḳhárij húá.	
	1585 Sikstus V., 1590	1600 Neofaitus II., jiláwatan húá.	1645 Aleksis, 1676
1576 Ruḍálf II., 1612	1590 Urban VII., 1590	1602 Mattí II. phir bahál ho gayá.	

1612 Mathias, 1617	1590 Gregorí XIV., 1591.	1602 Rafiel II.	
	1591 Innosanṭ IX., 1591.	1606 Neofaitus, phir bahál ho gayá, phir jiláwatan kiyá gayá.	
	1592 Qlemens VIII., 1605.	1613 Timutius II.	
	1605 Leo XI., 1605	1621 Qurillus Luqaris ne Qálwin (Calvin) kí talím phailáne cháhá. Pánch dafa ḳhárij kiyá gayá, aur chár dafa phir bahál kiyá gayá. Áḳhirkár Sultán i Rúm ne us ko qatl kiyá, 1637	
	1605 Pulús V., 1621		
1617 Ferdinanḍ II., 1637.	1621 Gregorí XV., 1623.	1638 Qurillus, sákin i Bariá, dúsrí bár bahál húá, aur phir jiláwatan kiyá gayá.	
	1623 Urban VIII., 1644.	1639 Parthenius, 1664	
1637 Ferdinanḍ III. 1659.	1644 Innosanṭ X., 1655		

PAHLÁ BÁB

Rífármeshan ke Wuqú men áne ke Bayán men

(1517—1530.)

Go yih arsa chhotá hai, tau bhí us men kaí ek manzilen pái játí hain :—

Rífármeshan ke aiyám kí manzilen.

I. Wuh manzil, jis men Lúthar ne Magfirat ke kágazát par hamla kiyá, aur Pop ká wafádár mutí hokar jalsa i ámm men dars ke wasíle aur khatt o kitábat se bahs o mubáhisa kartá rahá.

II. Dúsrí manzil us waqt se hai, jab Lúthar ne Popon ke aalá ikhtiyár ká inkár karke tamám Popí intizám ke khiláf bahs o mubáhisa kiyá, jis ká yih natíja húá, ki Lúthar ne Popon ke iláqon ko chhor diyá, aur jalsa i ámm kí duhái deke shahr i Worms kí majlis ke sámhne apní safái kí.

III. Tísrí manzil wuh hai, jis men Popon ne díní o dunyáwí mahkamon ke wasíle se koshish kí, ki Rífármeshan ko band karen. Is men Díní isláh karnewálon ne Pák Kalám kí talím ke mutábiq apne ímán ká sáf bayán karke Rífármeshan kí pushtí kí. Is arse men unhon ne awám-un-nás ko barí ihtiyát ke sáth is muámale kí nisbat talím dí, jis ká natíja ákhir men yih húá, ki san 1530 men shahr i Augsburg men ahl i Rífármeshan ká bará jalsa húá, jis ne ek aqáidnáma qáim kiyá. Is jalse men wuh aqáidnáme bhí, jinhen Zwingle aur Ekolámpádius ne mulk i Switzerland ke wáste taiyár kiyá thá, pesh kiye gae.

Lúthar is waqt ke liye peshwá hone kí kháss liyáqaten rakhtá thá. Aláwa is ke mulkí hálát us ke madadgár

húe, maslan mulk i Jarmaní men firqa i Augustíní ká buzurg Stаupitz náme Lúthar ke muwáfiq ímán rakhtá thá, aur Masíhí zindagí men us se ziyáda tajribakár thá; chunánchi wuh Lúthar ke liye ek láiq mushír húá.

Phir Lúthar ká hákim Fredarik mulk i Sáksaní ká bádsháh us ká zoráwar dost thá. Isí tarah taqwiyat páke aur mahfúz hoke us ne apná kám shurú kiyá. Chunánchi máh i November men us ne Látíní taqrír ke sáth álimon kí khátir apne dawe ko 95 dalílon ke sáth pesh kiyá. Aláwa is ke us ne awám-un-nás kí khátir yihí taqrír ámm bolí men pesh kí. Tetzel ne jawáb diyá, aur Pop kí taraf se Prierias náme ek bare uhdedár ne is bunyád par Magfirat ke kágazát ke pushtí kí, ki Pop sádiq-ul-qaul hokar dín o dunyá men púrá ikhtiyár rakhtá hai. Lúthar ne apne jawáb men dawá kiyá, ki Pák Kalám ke siwá koí dúsrí chíz sádiq-ul-qaul ho nahín saktí hai. Chunánchi is bahs men ek naí bát barpá húí, yane Popí ikhtiyár par hamla kiyá gayá.

Luther kí taqrír Magfirat ke kágazát kí mukhálifat men.

Rúm kí taraf se Luthar ko samman milá, ki wuh máh i August kí 7wín táríkh, san 1518 ko Pop ke sámhne áke apní safái kar le, lekin Fredarik kí sifárish ke wasíle se yih bát qarár pái, ki maqám i Augsburg men us kí safái kar lí jáwe. Liházá usí sál ke máh i Aktobar men Lúthar maqám i mazkúra par házir húá. Pop kí taraf se ek shakhs Kájetán náme elchí hokar áyá, jis ne yih cháhá, ki Lúthar bagair bahs o mubáhisa ke apne kám se báz áwe, lekin Lúthar ne is hukm ke mánne men uzr kiyá, aur is ummed par ki Pop, jab merí talím se wáqif hogá, us kí himáyat karegá, us ne Pop kí duhái dí. Máh i November kí 9wín ko Pop kí taraf se ek parwána járí húá, jis men

Lúthar maqám i Augsburg men Kájetán ke sáth bahs kartá.

us ne Magfirat ke kágazát ke intizám kí tamám zimmewarí le lí. Is hálat men Lúthar ne jalsa i ámm kí duhái dí.

Jab yih bát is naubat tak pahunchí, kalísiyá ke baz buzurgon ne khauf men ákar is bahs ko band karná cháhá; lekin yih bahs band na ho sakí. Popí pahlú se shahr i Ingalstádt ká Dr. Ekk (Eck) sáhib uthá, aur us ke aur Kárlstádt sáhib ke darmiyán, jo Lúthar ke sáth madrasa men ustád thá, bahs shurú húí. Yih bahs ek barí majlis ke sámhne, jo shahr i Leipsiq men munaqid húí, kaí din tak hotí rahí. Mukhálifon kí harkaton ke sabab se Lúthar bhí majbúran is bahs men sharík húá. Is mauqa par Phillip Milánkthon (Melanchthon) ne ek kitáb Dr. Ekk sáhib ke barkhiláf sháya kí.

Leipsiq men bahs o mubáhisa.

Milánkthon kí kitáb *Defensis contra Ekkium.*

Phir 15wín Jún, san 1520 ko Pop kí taraf se ek parwána jári kiyá gayá, jis men Lúthar kí 95 dalílon men se 41 ke barkhiláf yih fatwá diyá gayá, ki yih báten bidatí hain; aur Lúthar ko hukm diyá gayá, ki sáth din ke andar apne qusúr ká iqrár kare, aur agar wuh iqrár na kare, to wuh kalisiyá se khárij kiyá jáegá. Har ek hákim ko hidáyat húí, ki jo koí muhlat kí miád ke bad us ko pakar sake, to us par farz hogá, ki use giriftár karke Rúm men bhej de. Lúthar ne is ke jawáb men Masíhí ázádagí kí nisbat ek kitáb sháya kí, aur máh i Júlái men is murád se ki mulk i Jarmaní ke sardár Rifármeshan ke hámí bane, us ne bataur i duhái un ke nám par ek risála tasníf kiyá.

Lúthar par Popí fatwá.

Is hálat men Luthar ne pahchán liyá, ki is waqt se merá Rúmí kalísiyá ká tábidár rahná gair-mumkin hogá aur apne dil men thánná, ki main is bát ká ishtihár dúngá. Liházá Disambar 10wín, san 1520 ko ittila dene

Lúthar ne Popí parwáne ko ág men phúnk dálá.

ke baḍ us ne Pop ke us parwána ko, jo us ke barḳhiláf jári húá thá, aur Rúmí kalísiyá kí qánúní kitáb ká ek nusḳha, aur Popon̲ ke kaí ek farmán ko lekar khule bázár men̲ un ko jalá diyá.

Pas Disambar 10wín̲, san 1520 se mulk i Jarmaní ká Rifármeshan alạhida hoke ek nirálí súrat par baṛhtá gayá.

Máh i Januarí 1519 men̲ Jarman ká Sháhansháh Mák-similian mar gayá, aur usí sál ke máh i Júláí men̲ us ká potá Spain ká bádsháh Charles I. Sháhansháh muqarrar húá, aur is waqt se us ká ḳhitáb Sháhansháh Charles V. mashhúr ho gayá.

San 1520 men̲, jab Lúthar ne Popí júe ko utár phen̲ká, Yúrap ke mulkí muạmalát ḳhásskar tín ádmíon̲ ke háth men̲ the, yạne Bádsháh i Inglistán Henry VIII., Bádsháh i Fráns Fránsis I., aur Sháhansháh i Jar-maní Charles V. jis ko aisá iḳhtiyár hásil húá, jo us se peshtar Yúrap men̲ kisí shaḳhs ko na milá thá. Mumálik i Spain, Nápolí aur Iṭalí ke aur hisse, Sisilí aur Bahr i Rúm ke kaí ek baṛe jazíre, Netherland aur saltanat i Jar-man ke iláqaját jis ke sáth bádsháh i Hungary aur Bohemia aur iláqaját i ḳhándán i Hápsburg ke the, aur wuh kull zamín, jise Spain ke ná-ḳhudá Junúbí aur Shi-málí Ameríka, aur jazáir i West Indies men̲ inkisháf kar gae, us ke háth men̲ á gae the. Charles ne Yúrap men̲ ap-ne Mashriqí súbaját ko apne bhái Ferdinand ko baḳhsh diyá thá. Yih sab baṛe bádsháh Rúmí Kalísiyá ke pakke madadgár the, aur apne apne hudúd ke andar Rí-fármeshan kí mumániat karte the, aur us ke mutíon̲ ko ízá pahuncháte the.

Dunyá ke iḳhtiyárwále.

Chárles V. ke iláqaját ke hudúd.

In bádsháhon̲ ke siwá Mashriq kí taraf Turk log Sultán Sulaimán kí bádsháhat ke waqt apne púre darje kí kám-

yábí hásil kar chuke the. Un kí bádshábat Charles V. ke mumálik ke Sharqí kináron se mil gaí thí, aur kaí bár un ká lashkar dúr tak un mulkon men pahunchá, jin par us ká bhái Ferdinand bádshábat kartá thá. Ajíb hál yih húá, ki agarchi wuh Musalmán is bát se wáqif na the, tau bhí unhon ne Masíhí Rifármeshan kí barí madad kí, jaisá áyanda bayán kiyá jáegá.

Musalmánon ne Rifármeshan men madad kí.

Jarmaní ke súbaját ká pahlá jalsa, jo Charles V. ke sháhansháh hone ke bad wuqú men áyá, máh i Januarí 6wín, san 1521 shahr i Worms men munaqid honewálá thá. Kisí sabab se us ká munaqid honá tín mahíne tak multawí rahá, aur jab munaqid húá, to bahut se sháhzáde, sardár, aur díní aur dunyáwí afsar házir húe, kyúnki yih sab cháhte the, ki jahán tak ho sake, ham shán o shaukat ke sáth nae Sháhansháh ke áge házir hon. Yih jalsa saltanat kí kárrawái kí shakl rakhtá thá, lekin us hí men bará muámala Rifármeshan thá.

Lúthar Sháhansháh kí taraf se muháfizat ká wada hásil karke shahr i Worms men házir húá, aur máh i April kí 17wín aur 18wín ko jalsa i mazkúr men khare hokar barí dánái aur ilm ke sáth apne aqídon ko sábit kiyá. Bahut logon ne khushí ke sáth us kí suní, lekin kasrat ráe us ke barkhiláf húe. Jalsa kí kárrawái ká yih natíja húá, ki us ke iatiqád par bidat ká fatwá lagáyá gayá, aur dunyáwí hákimon ko hukm diyá gayá, ki jis waqt muháfizat kí miád guzar jáe, us ko pakarke sazá dewen. Aláwa is ke Jarmaní ke hákimon ko hukm diyá gayá, ki jabr ke sáth Lúthar ke pairauon ko band karen, aur un ke mál o asbáb ko zabt karen, Lúthar kí kitábon ko barbád karen, aur jo koí is hukm ke barkhiláf kám kare, wuh saltanat ká mulzim hogá.

Lúthar ne Worms ke jalse men házir hoke apne aqídon ko sábit kiyá.

Jalsa se rawána hoke Lúthar us waqt apne ghar na pahunchá. Jab wuh ek wíráne men safar kartá húá chalá játá thá, to sawáron kí ek guroh ne hathyár-band hoke us par hamla kiyá, aur us ke sáthíon ko haṭáke us ko giriftár kiyá. Phir unhon ne us ke faqírí libás ke úpar bahádur sipáhí kí wardí ḍálkar us ko ek ghoṛe par sawár kiyá. Yih karke we fauran us ko sáth lekar Thúringí jangal men bhág gae. Das mahíne tak awám-un-nás men se kisí ne Lúthar ko na dekhá. Itne men wuh log, jo us ko már ḍálná cháhte the, is bát se wáqif húe, ki agar jalsa ká fatwá púrá kiyá játá, to mulk men kaisá hullaṛ ho játá. Lúthar ke doston ne us ko Wártburg ke qile men dushmanon ke háth se chhipáyá, aur wahán wuh apná waqt likhne paṛhne men guzrántá rahá. Isí jagah us ne Injíl ko zabán i Jarman men tarjuma kiyá.

Bidat ká fatwá us par lagákar dost us ko chhipáte hain.

Isí arse men jalse ká fatwá aur hukm multawí rahá, siwá is ke ki Brándenburg ká hákim aur Baveria aur Sáksaní ke sardár aur baz Popí sháhzáde Lúthar ke pairauon ko aisí sakhtí se ízáen pahuncháte the, ki bahut se log Rifármeshan ke hamdard húe. Sháhansháh is kám men madad na kar saká, kyúnki ain is hí mauqa par us ke aur Fráns ke darmiyán laṛáí shurú húí, aur us ke bhái Ferdinand ne baṛí mushkil se Turkon ko apne mulk men áne se roká.

Jalse ke fatwá ká multawí rahná.

Wiṭṭenburg men kalísiyá ká nayá intizám Milánkthon sáhib kí marifat kiyá gayá, jab us ne ek kitáb ke wasíle se Lúthar kí talím tartíb ke sáth pesh kí. Yih us waqt húá, jab Lúthar Wárṭburg men rahá. Lekin Wiṭṭenburg men ek aur firqa barpá húá. Is fariq ká báni, ek ustád, Bodanstein náme thá, jis ne is naí ázádagí ko yahán tak baṛháyá ki khatra húá, ki Rifármeshan ke muámile men khalal áwe. Lihází aisá jhagṛá shurú húá, jis ká faisala Milánkthon kí narm-mizájí se na ho saká.

Achának máh i March, 1522 men Lúthar phir un ke darmiyán házir húá, aur logon ke darmiyán waz karne, aur kalísiyá ká intizám karne se un ko, jo judá ho gae the, phir ikatthá kar liyá, aur kalísiyá ká kám nawishton kí talím ke mutábiq chaláyá. Usí sál men Ahd i Jadíd ká tarjuma sháya húá, aur do sal bad tamám Baibal bhí Jarman kí zabán men sháya kí gaí.

In aiyám men mulk i Jarmaní ke Junúb kí taraf, us zulm ke sabab se, jo muddat se awám par ho rahá thá, kaí ek nádán ashkhás ke ubhárne se gadr ho gayá, jo "Dihátíon kí Laráí" kahláti hai, lekin san 1525 men maqám i Fránkenhausen men un ke aur Roman Káthulik lashkar ke darmiyán laráí húí, jis men dihátíon ne shikast khái.

Jarmaní men Rífármeshan kí hálat.

Mulk i Jarmaní men Rifármeshan ká muámala ek niràle taur se pesh áyá thá, aur jis hál ki us ke usúl ká koí kháss aqáidnáma na thá, san 1521 se 1530 tak cháron taraf bahs o mubáhisa hotá rahá. Ab tak Rifármeshan ke khwáhán ummed rakhte the, ki kisí jalsa ke wasíle se Rúmí kalísiyá ke sáth sulh ho jáwegí. Lihází is ummed se kaí ek jalse munaqid hue jin men we apne aqídon aur shikáyaton ká ek kaifiyatnama taiyár karne kí koshish karte the. Sháhansháh i Maksimilian un shikayaton kí, jo mulk i Jarmaní men Rúm ke barkhiláf hotí thín, ek fihrist baná chuká tha, jis men 10 dafa the. Rafta rafta in dafaon kí adad 100 tak barh gai. Chunánchi yih 100 shikáyaten Worms ke jalsa i ámm ke sámhne pesh kí gain, par natíja faqat yih húá ki jalsa ne bajuz un ke sun lene ke un se kisí tarah kí hamdardí záhir na kí, aur is hí sabab se bahut log Rifármeshan ke muámala men hamdard húe.

Máh i Disambar pahlí, san 1521 men Pop Leo X. ká intiqál ho gayá. Us ke bad Pop Hadrián VI. muqarrar

húá. Yih shakhs díndár ádmí thá, aur us ne iqrár kiyá, ki kalísiyá men buráíán hain, aur wada bhí kiyá, ki main un ko dúr karúngá, lekin is ke sáth us ne hukm diyá, ki Lúthar kí bidat ke barkhiláf ke fatwe ke mutábiq amal-darámad kiyá jáwe; lekin Sitambar 14wín, san 1523 men wuh bhí is jahán i fání se rihlat kar gayá.

Pop Leo X. aur Hadrián kí wafát.

Us ke bad Pop Qlemens VII. muqarrar húá. Us ne bhí wada kiyá, ki Jarmaní kí shikáyat ke mutábiq amal karúngá, basharte ki Lúthar kí bidat ke barkhiláf fatwe ke mutábiq amal kiyá jáe. Maqám i Nuremberg men do jalse húe; ek san 1522 men, aur dúsrá san 1524 men, aur donon ke sámhne Popí elchí ne us hukm kí tamíl ke liye darkhwást kí, lekin mulkí muámalát kí hálat aisí thí, ki Sháhansháh us darkhwást ke mutábiq amal na kar saká. Aláwa is ke aksar súbaját ke hákim us fatwe ke barkhiláf the.

Pop Qlemens VII. ká dawá.

Maí 5wín, san 1525 Sáksaní ke hákim Frederick ká intiqál ho gayá, aur us ká bhái Yúhanná, jo sachchá Masíhí aur Lúthar ká dost thá, takht-nashín hokar Ŕífármeshan ká hámí húá. In aiyám men kaí ek námí ashkhás Ŕífármeshan ke madadgár húe: maslan Hesse ká sardár Failbús, aur Brandenburg ká Albert, jo Jarmaní ke baháduron* ká aalá hákim thá, aur jo san 1525 men súba i Prussia ká hákim húá. Yih ashkhás apne tamám logon ke sáth maa un ke usqúfon ke, Ŕífármeshan ke muáwinon men sharík húe.

Jarmaní ke buzurg log Ŕífármeshan ke hámí húe.

*Yih ek kháss majlis thí jo jihád ke waqt qáim kí gaí, jis ke sharík "Teutonic Knights" kahláte the.

E. M. W.

Rífármeshan ke liye achchhe mauqa ká dastyáb honá.

Yúrap ke bádsháhon ko aur pánch sál tak un laráion kí taraf tawajjuh karná pará, jo mábain mulk i Jarmaní aur mulk i Fráns, aur mábain saltanat i Jarmaní aur Turkon ke darmiyán ho rahí thín. Is arse men Rífármeshan ke khwáhán ne apne mulkon men díní intizám karne ke liye achchhí fursat páí. Chunánchi is kám ke muntazim Hesse ke sardár Failbús aur Sáksaní ke hákim Yúhanná ne madrason kí achchhí tajwíz kí, aur khásskar Wittenburg kí University kí taraqqí púre darje tak karwáí. Aláwa is ke san 1527 men shahr i Márburg wáqa i Hesse men ek naí University kí bunyád dálí gaí.

Protestant ká laqab.

San 1529 men ek jalsa maqám i Spires men munaqid húá, jis ne yih farmán jári kiyá, ki jalsa i Worms ká hukm, sirf un mulkon men tamíl kiyá jáwe, jin men qánún ke sáth Rífármeshan qáim na kiyá gayá ho. Is farmán ke barkhiláf chha sháhzáde aur chaudah shahron ne milkar máh i April 19wín, san 1529 men ek shikáyatí arzí, jo protest kahlátí hai, Sháhansháh ke huzúr pesh kiyá. Isí sabab se we log jo Rífármeshan kí taraqqí cháhte the, *Protestant* kahláte hain.

Augsburg ká aqáidnáma.

Sháhansháh i Jarmaní ne, laráí men fathyábí hásil karke, maqám i Bársaloná men máh i Jún 29wín, san 1529 men Pop ke sáth ahd o paimán kiyá, aur usí sál ke máh i August 5wín men maqám i Qámbray men Fráns ke sáth sulh ká ahd kiyá. Máh i Februarí 30wín, san 1530 men, Charles V. ne Pop ke háth se Sháhansháhí táj pahiná, aur níz mulk i Lámbárd ká bádsháh thahráyá gayá. Sháhansháh ne, bidín murád ki Jarman ke díní jhagre ká faisala kiyá jáwe, ek jalsa ko maqám i Augsburg men munaqid kiyá. Is hálat men Protestant logon ko yih amr

zarúrí malúm húá, ki apne aqídon ká ek púrá aqáidnáma taiyár karke jalse men pesh karen. Is murád ko púrá karne ke liye Lúthar, Milankthon, Yúnas, aur Buganhágan sáhibán ne aqáidnáma i Ṭorgau ko taiyár kiyá. Is bát men koshish kí gaí, ki aqáidnáma kí ráh se Lúthar kí kalísiyáon aur Swiṭzerland kí Proṭesṭanṭ kalísiyáon ke darmiyán yagánagat qarár páwe, lekin yih koshish nákámyáb rahí, khásskar is sabab se, ki aqída i Ashá i Rabbání kí nisbat khiyálát men muwáfiqat na húí.

Maqám i Augsburg men Sáksaní ká hákim Milankthon aur tín aur mashhúr muallimon ko apne sáth le gayá. Lúthar mulk i Sáksaní ke báhar salámatí ke sáth na já saká. Milankthon Augsburg men Sháhansháh ke áne ke liye kaí din ṭhahrá rahá, aur yún fursat páke us ne aqáidnáma ko ziyáda kámiliyat ke sáth taiyár kiyá. Yih wuhí aqáidnáma hai, jo máh i June 25wín san 1530 men jalsa ke sámhne parhá gayá. Is aqáidnáma ko radd karne ke liye Ḍákṭar Ekk sáhib ne máh i August 3rí ko ek tahrírí jawáb parhke sunáyá. Apne aqáidnáme ke jawáb-ul-jawáb men Milankthon ne ek kitáb tasníf kí, jo píchhe chhapkar sháya húí. Jalse kí taraf se ek kameṭí muqarrar húí, jo tarfain men sulh kí tajwíz kare, lekin is kameṭí se kuchh na ho saká.

Aqáidnáma i Ṭeṭrápoliṭan.

Chár ázád shahr, yane Qánstáns, Strásburg, Memmingen aur Lindau kí taraf se ek aur aqáidnáma jalsa i mazkúr men pesh kiyá gayá, jo aqáidnáma i Ṭeṭrápoliṭan kahlátá hai. Mulk i Swiṭzerland kí muhazzab kalísiyáon kí taraf se ek aqáidnáma taiyár húá thá, lekin is sabab se ki yih mulk saltanat i Jarmaní ke báhar thá, wuh jalse men pesh na kiyá gayá.

Jalsa i Augsburg kí taraf se yih fatwá járí kiyá gayá, ki máh i April 15wín, san 1531 tak Proṭesṭanṭon ko

muhlat dí jáe, ki jis men wuh sochkar Rúmí kalísiyá ke tábidár banen, warna zabardastí kí jáegí.

Switzerland men díní tahzíb.

Mulk i Switzerland men, banisbat Jarmaní ke, Rífármeshan kí ziyáda taraqqí húí. Shahr i Básil men wuh khiyálát, jo pandrahwín sadí ke jalsa i ámm men barpá húe the, usí sadí ke ákhir tak bare álimon par gálib rahe. Solahwín sadí ke shurú men Básil kí University ke kaí ek muallim aur tálib-ul-ilm kalísiyá kí isláh ke liye sargarmí se koshish karte the. In men se Thomas Wittenbákh san 1505 men mashhúr húá, aur 1517 ke peshtar Qápito, Hedio, aur Erásmus sáhibán the, magar yih log gumán kárte the, ki kalísiyá apne ikhtiyár ke sáth apní tahzíb kar legí. Un ke liye khatra kam húá, aur baz Rífármeshan kí taraf ziyáda taraqqí-pizír na húe.

Zwingle ká ahwál, aur us kí pásbání ká bayán.

Ulrik Zwingle ne pahle Injíl kí talím Wittenberg se pái. Wuh maqám i Galárus men, jo koh i Álps ke bích o bích wáqa hai, das baras tak pásbán thá. Yahán us ne Yúnání Injíl se wáqifiyat hásil kí. Wuh is bát ká qáil ho gayá, ki Pák Kalám dín ke liye akelá aur púrá qáida hai. San 1516 men wuh Einsiedeln men satáyá gayá, aur yahán waz karne lagá. Is maqám men kalísiyá kí mashhúr buráián us ko nazar áín. Einsiedeln kunwárí Mariyam ká ek mashhúr tírathgáh thá, aur játrí kasrat se charháwá charháne áte the. In logon par tars kháke Zwingle in buráíon ke barkhiláf waz karne lagá. Wuh yih talím detá thá, ki akelá Masíh gunáh se riháí de saktá hai, aur ki ímándáron ke liye us ká kaffára har hál men kifáyat kartá hai. San 1518 men us ne Switzerland men magfirat ke kágazát kí saudágarí kí mukhálifat kí. Us ko itní kámyábí hásil húí, ki wuh kám us mulk men bilkull

band ho gayá. Usí sál men wuh shahr i Zurikh ke baṛe girje ká pásbán muqarrar húá. Logon ko talím dene ke liye us ne Injíl ke baz hisson ko shurú se ákhir tak tafsír karná shurú kiyá. Log is taríqe se niháyat khush húe, aur baṛí baṛí jamáaten us kí sunne ko átí thín.

Jab Lúthar kí bábat mulk men shor húá, to Zwingle par bhí shakk húá, ki yih bhí bidatí hogá, lekin wuh Rifármeshan ke muámale men pesh na áyá, jab tak ki san 1522 men us ne roza kí nisbat ek kitáb sháya kí. Is waqt tak Switzerland ke kaí ek wáiz Zwingle ke namúne par chalte the. Is hálat ko dekhke máh i Maí, san 1522 men Qánstáns ke usqúf ne ek khatt likh bhejá, jis men us ne sab pásbánon ko nasíhat kí, ki bidat se khabardár howen. Shahr i Lusaran men ek jalsa ne us waz kí mumániat kí, jis se kisí tarah ká jhagṛá barpá ho sake. Is par bahs o mubáhisa shurú húá, jis ká yih natíja húá, ki shahr i Zurikh aur kaí ek súbe aqáid i Rifármeshan ko ikhtiyár karke sáf taur se apne ímán ko záhir karne lage. Chunánchi máh i Januarí san 1523 men Zurikh ke jalse ne Rúmí muallimon aur Rifármeshan ke muataqidon ká ek kánfarans kiyá. Us kánfarans ke sharík Zwingle kí talím se aise khush húe, ki unhon ne us ko tákíd se hukm diyá, ki apní is ráh men qáim rahe, aur dígar wáizon ko saláh dí, ki us ke namúne par chalen. Lihází Rifármeshan ká kám dánái ke sáth kiyá gayá, aur barábar us men taraqqí húí. Rafta rafta khánqáhen band kí gaín, aur un ke badle madrase aur garíb-kháne khole gae, aur ibádat i ámm qadím zamáne ke dastúr ke mutábiq hone lagí. Phir máh i April 13wín, san 1525 men Zurikh kí kalísiyá men rasúlí dastúr ke mutábiq Ashá i Rabbání amal men áí.

Zwingle kí talím ká taríqa.

Rasúlí talím o dastúr Ashá i Rabbání kí bábat.

Is namúne par aur mumálik kárrawáí karte the, lekin baze shakk men rahe. Máh i Januarí, san 1528 shahr i Berne men bahs o mubáhisa húá, jis ká yih natíja húá, ki us súba ne bhí Rifármeshan ke aqídon ko qabúl kiyá, aur us ke sáth aur kaí ek súbe us ke namúne par chalne lage.

Is waqt Switzerland ke súbaját men phút ho gaí. Shimálí aur Magribí súbaját Protestant rahe, aur sharqí aur Janúbí, Roman Káthulik. Is hálat men in donon hisson ne madad cháhí, lihází Roman Káthulik Austria kí taraf ho gae, aur Protestant ne Strasburg aur Hesse ke sáth ahd o paimán kiyá. Isí mauqa par jalsa i Augsburg munaqid húá. Zwingle us jalse men házir na húá, lekin us ne Sháhansháh ke wáste ek kitáb, banám *Sabab i Ímán*, aur sháh i Fráns ke liye dúsrí kitáb, banám *Masíhí Ímán*, sháya kí. Ekolámpadius ne, jo jalsa i Augsburg men házir thá, ek aqáidnáma ko tasníf kiyá, aur agarchi us jalsa men parhá na gayá, wuh Básil ke pahle aqáidnáma kí bunyád húá.

Ekolámpadius kí tasnífát.

Sáksaní ke aur Switzerland ke Protestantí aqáid ká farq khásskar Ashá i Rabbání kí bábat thá. Lúthar ne talím dí, ki Ashá i Rabbání men Masíh ká haqíqí badan rotí ke sáth maujúd hai, lekin us ká badlá nahín bantá. Zwingle ne is talím ká inkár kiyá, aur sikhláyá, ki Ashá i Rabbání mahz yádgárí ke liye ek rasm hai, jis men Khudáwand ke log rotí aur wain ko istiamál karke Masíh ke badan aur lahú kí shinákht hásil karte hain, aur ki yih chízen us ke badan aur lahú ke nishán háin, jo ímándáron ke liye torá aur baháyá gayá, aur Masíh kí qurbání ke fawáid ímán ke wasíle se hásil hote hain. Wuh isláhkuninde jo Tetrápolitan kahláte hain, jin ká kháss muallim Martin Busar thá, aisá aqída rakhte the, jo in donon ke

darmiyán thá, lekin Lúthar kí talím se ziyáda mutábiqat rakhte the. San 1536 men yih log firqa i Lúthar ke sáth mil gae.

Jalsa i Augsburg ke ek sál bad Switzerland ke Roman Káthulik súbaját ne súba i Zurikh par hamla kiyá. Aktobar 11wín, san 1531 men maqám i Qáppel men laṛái húí, jis men Zurikh kí fauj ne shikast khái, aur Zwingle, jo zakhmíon kí khabar lene gayá thá, maqtúl húá. Usí sál ke November 23wín ko Ekolámpádius ká bhí intiqál ho gayá.

Zwingle ká intiqál.

DU'SRA' BA'B

Aqáid-námon aur Díní Laráíon ke Bayán men

1530—1648.

Aṛsa kí tín manzilen.

Jis waqt se ki Augsburg ká Aqáidnáma banáyá gayá, us waqt tak jab ki Westfeliá men sulh ká farmán járí húá, Jarmaní kí kalísiyá kí tawáríkh kí tín manzilen hain: (1.) Wuh ạrsa, jis men faríqain ek dúsre ko qáil karne ke liye koshish karte the, is ummed se ki ek aisá ạqáidnáma banáyá jáe, jis par sab muttafiq-ur-ráe ho saken; (2.) Wuh ạrsa, jo san 1555 se, jab Augsburg ká díní sulh-náma qarár pá gayá, san 1618 tak húá. Is ạrse men goyá rázínáma likhne kí koshish hotí thí. (3.) San 1618 se 1648 tak hai, jis men tís baras tak faríqain ápas men laṛte the.

Jarmaní ke Proṭesṭanṭ jalsa i Augsburg ke ákhirí fatwe kí farmánbardárí karne kí níyat mutlaqan na rakhte the, balki we laṛái ke liye taiyárí karne lage. Liházá March 29wín, san 1531 maqám i Smálqáld men ạhd o paimán húá, aur thoṛe din bạd mulk i Baweriá aur Fráns hikmat i ạmalí kí ráh se is ạhd men sharík húe. Mulk i Denmárk bhí un ke sáth dostí rakhtá thá. A'newále sál (July 23wín, 1532) maqám i Nuramburg men díní ạhd o paimán húá, jis ke mutábiq yih bát qarár pá gai, ki filhál díní muạmalát ká faisala multawí rakhá jáe, jab tak ki koí jalsa i ạmm us ká faisala na kare.

Aqáidnáma i Augsburg ke wasíle se Lúthari kalísiyá ke aqíde mashhúr kiye gae, aur ráh taiyár kí gaí, jis se bahut log is kalísiyá men shámil húe. Yih aqáidnáma firqa i Lúthar ke ímán kí sanad ṭhahrá. Díní isláh ke faríqain ke darmiyán yagánagat rahí, lekin isí aqáidnáma ke wasíle se firqa i Lúthari aur firqa i *Reformed* ká farq záhir kiyá játá thá. Is waqt se we sab, jo Switzerland kí kalísiyáon ke aqáid se muwáfiqat rakhte the, *Reformed* kahláte the.

Aqáidnáma i Augsburg.

Rífármeshan kí we tásírát, jo har taraf se asar kartí rahín, khásskar do jagahon se nikaltí thín, yane mulk i Sáksaní aur Magribí Switzerland se. Lúthar kí talím shimálí, aur Wast i Jarmaní, Denmárk, Sweden aur Norway ke andar jald maqbúl húí, aur in hí ke sáth we jo mulk i Bohemiá, Morewiá aur Hungarí men Díní isláh karte the, muwáfiqat rakhte the. Shahr i Básil se shurú karke daryá i Rhíne ke muháne kí taraf baz Jarman mumálik aur Netherland men Bahr i Jarman tak log Reformed ke aqáid kí pairawí karte the. We Protestant, jo mulk i Fráns, Skátland aur Hungarí kí qaum i Mágyár ke the, in aqáid ko bhí mánte the. Agarchi Protestant ke yih do baṛe firqe baz báton men farq rakhte the, tau bhí we mukhálifon kí zabardastí ke barkhiláf ek dúsre kí madad karte the.

Reformed faríq.

Wuh sakhtí, jo Charles V. Jarmaní men Protestant logon ko úpar karne ká maqdúr na rakhtá thá, Netherland ke súbaját men istiamál kí gaí. Us mulk men Gerárd ká madrasa barpá húá thá, aur wahán wuh Injílí tásír mahsús húí, jo us madrase kí talím se paidá húí. Shahr i Geroningan ká buzurg, John Wessel, Lúthar kí

Charles V. kí kárrawáí mumálik i Jarman o Netherland men.

talím ke har ek aqída ko sikhlá chuká thá. Wuh sirf is sabab se salámatí ke sáth apní zindagí guzrán saká, ki saríf khándánon ke darmiyán us ke is qadar dost the, ki un hí ke wasíle se us kí muháfizat húí. Cháhiye ki yih ashkhás jin ke nám bhí gum ho gae hain, qadím Rífármeshan ke buzurgon men shámil kiye jáen.

Protestant mumálik hámí i dín.

Shurú men Lúthar ke khiyálát Netharland men qabúl kiye gae, lekin thorí der bad firqa i Reformed ke aqáid un ko ziyáda pasand húe. Isí mulk men Rífármeshan kí khátir pahlá khún baháyá gayá. Shahr i Brussels men máh i Julái, 1523 men Henry Voes aur John Esak qatl kiye gae. Us waqt se leke un mumálik men Charles V. kí saltanat aur bad us ke Filip II. kí saltanat men ziyáda sakhtí ke sáth barábar ízárasání hotí rahí. San 1532 aur 1538 ke darmiyán Protestantí muámalon ko is tarah barí madad pahunchí, ki mumálik Wirtamburg, Pomeraniá, sardárán i Pállatína aur Anhált ke sháhzáde, bahut se ázád shahr, Nassau ká hákim William, aur Denmárk o Norway kí bádsháhaten is kí hámí húin.

Itne men bár bár zor ke sáth darkhwásten us jalsa i ámm ke munaqid hone ke liye, jis kí taraf Protestant duhái de chuke the, pesh kí gain, lekin Pop derí karte rahe, jab tak ki wuh kám, jo jalsa i ámm men karná thá, us se na ho saká, aur Protestant bhí us kí nisbat thakkar beparwá ho gae the. Ákhirkár parwána járí húá, ki shahr i Mantúá men jalsa i ámm munaqid hogá. Is jalsa ke wáste Lúthar ne ek aqáidnáma taiyár kiyá, jo máh i Februarí, san 1537, maqám i Smálqáld men Protestantí Anjuman ke sharíkon ko manzúr húá. Yih aqáidnáma i Smálqáld kahlátá hai. Jalsa i ámm munaqid na húá.

Julái 10wín, san 1538 men maqám i Nuramburg men ek jamáat, jo Pák Anjuman (Holy League) kahlátí thí

qáim kí gaí. Matlab is ká yih thá, ki Augsburg ke fatwá kí, jo Proṭesṭanṯon ke barkhiláf diyá gayá thá, tamíl karne men̲ sarkár kí madad kí jáwe. Ab aisá malúm húá, ki donon̲ fariq ke darmiyán laṛái shurú hogí, lekin is mauqa par Turk log Sháhansháh ke sharqí mumálik par hamla-áwar húe. Lihází is hálat men̲ Proṭesṭanṯon ke sáth sulh ko qáim rakhná hí paṛá. Chunán̲chi shahr i *Frank-fort-on-the-Main* men̲ (1539) sakár i Jarman ne ahl i Proṭesṭanṭ ke sáth mashwarat kí, aur ḍeṛh sál tak un ke barkhiláf kárrawáí multawí rakhí gaí. Jab yih muhlat khatam húí, faríqain ke darmiyán kaí ek jalse munaqid húe, táki ápas kí ná-ittifáqí dúr kí jáwe, lekin kuchh fáida na húá.

Jalson̲ ká haqíqí mat-lab.

Akhirkár wuh jalsa jis ke liye darkhwást bár bár pesh kí gaí thí, Disambar 13wín̲, san 1545, maqám i Ṭrenṭ men̲ munaqid húá. February 16wín̲, san 1546 men̲ Lúthar ne maqám i Aisleben, jahán̲ wuh paidá húá thá, wafát páí. Thoṛe din bad us ke ki jalsa munaqid húá yih bát sáf záhir húí ki is jalse kí kárrawáí se faríqain men̲ sulh na ho sakegí, kyún̲ki is jalse ká maqsad yih na thá, ki buzurgán i kalísiyá Proṭesṭanṯon kí shikáyaton̲ kí taraf tawajjuh karen̲, magar yih, ki we Proṭesṭanṯon ko mulzim ṭhahráwen̲.

Proṭesṭanṭ zor i sham-shír ko ikhtiyár karte aur shikast kháte.

Phir Januarí 27wín̲, san 1546, maqám i Ráṭisbon men̲ Sháhansháh ne bhí Rifármeshan ke muámale kí nisbat jalsa kiyá, magar us kí koshish bhí bátil ṭhahrí. Is par Sháhansháh ne, jo ab zabardastí karne ká ikhtiyár rakhtá thá, Rifármeshan ko púrá karne ke liye Proṭesṭ-anṯon̲ ke sámhne sharáit pesh kín̲, jin ko qabúl karne kí nisbat un par dabáo ḍálá gayá. Proṭesṭanṯon ne inkár kiyá, aur laṛái shurú húí. Smálqáld ke Anjuman ne sustí ke sáth laṛái kí kárrawáí kí, jis ká yih natíja húá, ki Pro-

ṭesṭanṭ máh i April 24wín, san 1547, Muhlburg men shikast kháke majbúran Sháhansháh ke farmánbardár húe.

Jarmaní men Proṭesṭanṭ firqa shikast khátá.

Máh i Sitambar, san 1547, Augsburg men Sháhansháh ne jalsa kiyá, jis men Roman Káthulik, aur Proṭesṭanṭ ke faríqon ke darmiyán sulh kí tajwíz kí gaí, jo us waqt tak qáim rahí, jab ki jalsa i ámm munásib taur se is bát ká faisala kar saká. Baz Proṭesṭanṭí sháhzádon ne is tajwíz ko qabúl kiyá, lekin aksar mumálik aur awám-un-nás is ke barkhiláf húe, tau bhí lashkar ke zor ke sáth us kí tamíl karwáí gaí, aur thoṛe mahínon ke bad Proṭesṭanṭon kí khális talím Jarmaní men mauqúf rakhí gaí. Sirf shahr i Mágdeburg záhirí taur se us ko mántá rahá.

Maurís Sháhansháh ká mukhálif bankar Jarmaní ko díní ázádagí dilwátá.

Sháhansháh ke lashkar kí yih kámyábí achának ikhtitám ko pahunchí. Sáksaní ká hákim Maurís (Maurice), jis ne kaí ek sál peshtar Proṭesṭanṭí Anjuman ko chhoṛkar Sháhansháh kí itáat kí, aur jis ko Sháhansháh ne baṛá lashkar sipurd kiyá thá, táki shahr i Mágdeburg par hamla karke us ko tábi men láwe, Sháhansháh kí khidmat se náráz hoke aur us ke zulm ko pasand na karke shahr i mazkúr ke sámhne se uṭhkar Sháhansháh par hamla-áwar húá. Charles maqám i Imspruck men bímár paṛá thá. Apne khatre se ágáhí pákar baṛí mushkil se us se nikal bhágá. August 2rí, san 1552, use ahd-náma par dastkhatt karná paṛá, jis ke mutábiq Proṭesṭanṭí súbaját ko díní ázádagí hásil ho gaí, jab tak ki jalsa munaqid ho. Aláwa is ke Maurís ne Fráns ke bádsháh kí madad pái, aur us ne Sháhansháh ke mumálik par, jo Netherland men wáqa thá, chaṛháí kí. Chunánchi Sháhansháh Charles ne nuqsán uṭháke apne dushmanon se, jo

cháron taraf se hamla-áwar the, sulh karwái. Wuh sulh-náma, jo Jarmani ke liye húá thá, Sitambar 25wín, san 1555, Augusburg ke jalse ke sámhne taiyár kiyá gayá, aur is men Protestanton ke liye yih bát qarár dí gaí, ki áyanda ke liye Jarman ke mumálik men log dín ke báre men ázád rahen, aur apní marzí se cháhe faríq i Protestant men shámil hon, aur cháhe Roman Káthulik rahen.

Charles V. takht chhorke khánqáh men já basá.

Aktobar, san 1555, Charles V. ne Netherland ke takht ko, aur kaí hafton ke bad Spain ke takht ko bhí, maa un ke iláqon ke, apne bete Filip ko sipurd kiyá, aur chha mahíne bad áp bádsháhat se bhí dastbardár húá. Jab wuh yún apne ikhtiyárát Filip ko sipurd kar chuká, aur us ne saltanat i Jarman ká ikhtiyár apne bháí Ferdinand ko de diyá, to ek khánqáh men já baithá, aur agarchi tazím kí ráh se us ká nám jab tak ki wuh jítá rahá, waqt ba waqt pesh kiyá játá thá, lekin wuh khud khánqáh men, goyá madfún hokar kabhí dunyá men phir nazar nahín áyá.

Díní ázádagí ke hudúd aur us ká natíja.

Wuh díní ázádagí jo Augsburg ke ahd o paimán ke wasíle se qarár páí, so sirf hukúmaton ke liye húí. Awám-un-nás kí nisbat hákimon ko ummed thí, ki jis mazhab ko ham pasand karen, we bhí us ko ikhtiyár karenge, lekin un ko ijázat thí, ki agar cháhen, apne mulk ko chhorke wahán jáwen, jahán un kí khwáhish ke mutábiq mazhab jári ho. Ek aur qáide ke sabab se Díní ázádagí men khalal húá, wuh qáida yih thá, ki jab koí hákim Roman Káthulik firqe ko chhorke Protestant ban jáwe, to us ko díní o dunyáwí ikhtiyár ko chhorná partá thá.

Sháhansháh i Ferdinand I. aur Máksimilian II. ne koshish kí, ki yih sulh-náma qáim rakhá jáe, aur fariqain

ke darmiyán kisí par ziyádatí na kí jáwe. Un kí amaldárí ke dinon men kaí ek súbaját Protestant ho gae.

Lúthar kí maut ke bad wuh ná-ittifáqí, jo áge is faríq ke muallimon ke darmiyán thí, niháyat ziyáda húí. Melankthon ne ilm i Iláhí ke kaí ek masalon kí nisbat apní talím men tabdílí kí,* maslan sar i nau paidá hone men insán ká kyá kám, aur Ashá i Rabbání kí bábat. Us ke khiyálát Wittenburg kí University ke muallimon ko pasand áe. Is par un logon ne, jo Melankthon ke khiyálon ke qáil na the, maqám i Jena men ek naí University ko qáim kiyá, táki Lúthar kí talím kí pushtí kí jáwe. Aur kaí ek báton men ná-ittifáqí húí, jin kí bábat bahs o mubáhisa barason tak hotá rahá. Chunánchi yih tajwíz húí, ki maqám i Bergen, jo shahr i Mágdeburg ke nazdík wáqa hai, ek jalsa munaqid ho. Yih jalsa san 1577 men wáqa húá, jis ne Lúthari kalísiyá ke us aqáid-náma ko, jo ab tak ráij hai, taiyár kiyá.

Faríq i Jesuit ká barpá kiyá jáná.

Faríq i Jesuit, san 1540 men Pop ke sámhne maqbúl i nazar húá. Is firqe ká bání Ignáshius Loyolá thá, jis ne san 1556 men, bad us ke ki us kí majlis ká púrá intizám kiyá gayá, intiqál kiyá. Loyolá mulk i Spain ká ek sipáhí thá, jis ne zakhm kháke lashkar ko chhor diyá, aur díndárí men niháyat sargarm hoke faqíron ke ek nae faríq ko qáim kiyá. Is faríq ká kháss maqsad yih thá, ki Popí talím kí himáyat kare, aur Rifármeshan ke kám ko band karke un sab ko, jo Popí talím kí mukhálifat karte hain, chup karwáe. Bahut barason tak sochte sochte us ne áhista áhista apní tajwíz ko púrá kiyá. Us ke kaí

* Melankthon ne taqdír ke masala kí bábat talím dí, ki insán ke sar i nau paidá hone ke waqt insán kí marzí kárinda hai. Ashá i Rabbání kí bábat is kí talím Calvin ke khayál aur talím se miltí hai, ki Ashá i Rabbání men Masíh rúhání taur par ímándár se qabúl kiyá játá hai.

E. M. W.

ek madadgár the, jin men Peter Febar, aur Faránsis Závier mashhúr húe. Is faríq ne apná nám Anjuman i Ísá qarár diyá, aur ikhtiyár hásil karne ke liye koshish kí, ki (1) awám-un-nás ke sámhne waz karen; (2) bádsháhon aur sardáron ke darbáron men kháss murshid* banen; (3) bachchon ko talím dene ke muntazim banen; aur (4) gair-qaumon ke darmiyán mishan jári karen.

Jesuit logon kí kárrawái.

Mulk i Jarmaní men, jis qadar is faríq kí taraqqí húí, usí qadar díní sulh-náma ke barkhiláf Roman Káthulik zabardastí karne lage. Chunánchi Sháhansháh i Rudolph II. ne (1576—1612) apne tamám ikhtiyár ke sáth, aur kabhí kabhí zor i shamshír ke sáth, Roman Káthulikon kí himáyat kí. Darhále ki har súbe ke dín ko qáim karná hákimon ke ikhtiyár men rahá, awám-un-nás ki khwáhishon kí taraf kuchh liház na kiyá játá thá. Kuchh kámyábí hásil karke Roman Káthulikon ne dilerí hásil kí, ki ziyáda dastandází karen, aur rafta rafta yih sunne men áne lagá, ki Protestantí dín zabardastí se mauqúf kiyá jáegá, balki baz maqámon men is maqsad ke liye kárrawái shurú bhi húí.

Jesuit phir Popí ikhtiyár ko bahál kiyá cháhte.

Roman Káthulik kalísiyá men aur níz Popí darbár men Rifármeshan kí nisbat nae khiyál barpá húe. Pop Julius III. ne Charles V. se targíb páke, Maí san 1551, jalsa i Trent ko phir munaqid kiyá, lekin April san 1552 men wuh phir barkhást ho gayá. San 1555 men Július ká intiqál ho gayá, aur Mársellus Pop muqarrar húá, jis ne sirf teís din tak hukúmat kí. Us ke bad Pulús IV. Pop baná. Yih shakhs muddat tak Rúmí *Inquisition*

---

*Yane Roman Káthulik talím ke mutábiq wuh Pádrí, (Confessor) jin kí marifat gunáh kí muafí hásil ho sake.

E. M. W.

ká mutazim rahá thá, aur jab Pop baná to wuh Rifármeshan kí har qism kí kárrawáí ká sakht dushman húá, balki yih ṭháná, ki hatt-al-maqdúr main Popí uhde ko aur us ke díní o dunyáwí ikhtiyár ko barháúngá. Chunánchi jab tak us kí hukúmat rahí, (1555—1559) jalsa i ámm phir munaqid na húá. Lekin dúsrá Pop, yane Pius IV. ke wasíle se jalsa Januarí 18wín san 1562 men phir munaqid húá, aur us men log kasrat ke sáth jama húe. Agarchi is jalsa kí kárrawáí Rifármeshan ke liye fáidamand na húí, tau bhí us ne Rúmí talím ko ba-muqábala talím i Proṭesṭanṭ aise taur se bayán kiyá, ki yih bát záhir húí, ki faríqain ke darmiyán mel o miláp kisí tarah se ho nahín saktá. Chunánchi máh i Disambar 4thí, san 1563 men yih jalsa apná kám khatm karke barkhást húá. Jalsa i mazkúr ke ijlás arsa chár sál sát mahíne tak hote rahe. Us kí kárrawáí ke wasíle se magfirat ke kágazát ká intizám, aur wuh tamám talím, jis par yih intizám mabní hai, púre taur se qarár diyá gayá, aur un ká bechná durust batláyá gayá; lekin wuh beparwáí, ki jis se un ke bechne se badnámí húí, malámat ke láiq ṭhahráí gaí. Áyanda ke liye yih hukm húá, ki zar ke badle magfirat kí sárṭifikaṭ na dí jáwe, magar díndárí ke badle.

Jalsa i Ṭrenṭ ke faisale.

Ṭrenṭ ke faisale qánún ke taur par járí kiye gaye, aur ek suwál o jawáb kí kitáb bhí sháya kí gaí, jo Pádríon kí hidáyat ke liye ho. Jab jalsa bakhást húá, Pop Pius IV. ne ek aqáidnáma bhí járí kiyá, jis ko us ne sachche Káthulik kalísiyá ke ímán ká ek hissa ṭhahráyá, jis par ímán láne ke bagair kisí kí naját nahín ho saktí.

Jesuiṭ ke firqa kí taraqqí aur kámyábí.

Jalsa i Ṭrenṭ ke barkhást hone ke bad Rúmí kalísiyá ká isláh karne ke liye darkhwást karná ek amr i makrúh tasawwar kiyá gayá, yahán tak ki lafz "Rifármeshan" lafz "bidat" ke barábar ṭhahrá. Rúmí ka-

lísiyá men Rifármeshan kí nisbat yih tabdílí khásskar jalsa i Trent aur firqa i Jesuit ke sabab se húí. Faríq i Jesuit men san 1556, jab us ke bání ká intiqál ho gayá, ek hazár sharík shámil the, aur us ke mutaalliq ek sau khánqáhen thín. Us ká ikhtiyár bárah súbon men taqsím kiyá gayá, jo Hindustán se leke mulk i Brázil tak phaile húe the. Rafta rafta is faríq kí qúwat na sirf Roman Káthulik kalísiyá men asar-pizír rahí, magar dunyáwí hákimon ke darmiyán aur mulkí muámalát men bhí pái játí thí.

Reformed Kalísiyáon ke Aqáidnáme.

Itne men Yúrap kí kalísiyáon ne, jo Reformed kahlátí thín, apne aqáidnáma ko púrá kiyá. San 1535 aur 1536 men shahr i Geneva, súba i Berne kí madad páke, apne usqúf se aur Savoy ke hákim se ázádí hásil karke, Switzerland ke Protestanti súbaját ke sáth mil gayá. Is shahr men Rifármeshan ká hádí William Fárrel thá, jis ne san 1532 men wahán manádí karní shurú kí. Logon ne mukhálifat karke us ko shahr se nikál diyá, lekin dúsre sál wuh phir laut áyá, aur san 1536 men us kí madad ke liye John Qálvin (Calvin) áyá. Qálvin to apní kitáb Ilm i Iláhí ke Usúl * ko sháya kar chuká thá. Is sabab se ki yih donon ashkhás aisá intizám karáná cháhte the, ki jis se dín kí ziyáda safái ho, we shahr se nikále gae. Is par Fárrel shahr i Núshátel (Neufchatel) men jáke kám karne lagá. Qálvin shahr i Strásburg men já rahá, lekin san 1541 men Geneva ke logon ne minnat karke us ko buláyá, aur wada kiyá, ki ham us díní hukúmat ke tábidár honge, jise áp járí karná cháhte the. Chunánchi us intizám ke sabab se, jo isí tarah se járí kiyá gayá, shahr i Geneva Switzerland ke Protestanton ká bará shahr húá, aur usí men aqáid i Reformed ko sikháne ke liye Ilm

Farrel aur Qálvin ká intizám i kalísiyá.

* *Institutes of Theology.*

i Iláhí ká madrasa qáim kiyá gayá. Jab máh i Maí 27wín, san 1564, Qálvin ká intiqál ho gayá, in logon kí talím aur qadr Buzurg Bezá, aur digar mashhúr muallimon ke wasíle se qáim rakhí gaí.

Bártúlamá ke Din ká qatl.

Fráns men Protestanton par sakht zulm kiyá játá thá, aur kabhí kabhí ízárasání sakhtí ke sáth un par hotí thí; tau bhí un kí tadád kasrat ke sáth barh gaí. San 1559 Íswí, unhon ne apne liye ek aqáidnáma járí kiyá, jis men wuh aqáid, jo shahr i Geneva men sikhláe játe the, dákhil kiye gae. Fráns men Protestanton ke muámalon ke hámí Qánde (Conde) ká sháhzáda aur Admiral Coligní aur Navárre kí sháhzádí, aur us ká betá, Henry, Navárre ká bádsháh thá. Roman Káthulik fariq ke peshwá Duke of Lorraine ká gharáná thá, jo Fráns men bádsháhat kartá thá. Henry II. kí jorú Qátherine de' Medisai kí, jo tín bádsháhon kí má thí, hikmat i amalí chaltí thí. Jab kai laráíán ho chukín, to sulh kí khátir Navárre ke jawán bádsháh Henry kí shádí kí tajwíz Charles IX. kí bahin ke sáth húí. Jab shádí ká din áyá, Protestant shahr i Páris men kasrat ke sáth jama húe, táki apne bádsháh kí tazím karen. August 24wín, jo St. Bártúlamá ká Din kahlátá hai, san 1572 men, rát ke waqt achának Roman Káthulikon ne un par hamla kiyá, aur un men se hazárhá ádmíon ko qatl kiyá. Protestanton ko qatl karne ká hukm zilaon men bhí járí kiyá gayá thá, aur wahán bhí bará qatl húá, lekin Protestant ká firqa is tarah bhí na mitá, balki apne

Nántas ká parwána.

bádsháh ke chaugird ikatthe hokar aur laráí men fath hásil karke unhon ne apne bádsháh ko shahr i Páris ke takht par bitháyá. San 1589 men, jab Henry takht par qáim húá, us ne is ummed par, ki donon faríq miláe jáwen, apne doston ke mazhab ko chhorke dushman-

oṉ ke mazhab ko ikhtiyár kar liyá, aur 1598 meṉ us ne parwána jári kiyá, jo "Nántas ká Parwána" kahlátá hai, jis meṉ us ne Proṭesṭanṭoṉ ke huqúq Roman Káthulik ke huqúq ke barábar ṭhahráe. Is kárrawái se yih natíja niklá, ki us ke khándán ko Roman Káthulik kí talím dí gaí, jis se un ke akhláq bilkull hí bigaṛ gae, aur us kí maut ke bad, jab san 1610, wuh qatl húá, Proṭesṭanṭoṉ kí ázádagí jaldí játí rahí.

Netherland ke Proṭesṭanṭoṉ ko ízárasání us waqt shurú húí, jab san 1523, shahr i Brussals meṉ, pahle Proṭesṭanṭ shahíd húe. Kam o beshí ke sáth yih ízárasání Charles V. kí tamám saltanat ke ákhir tak rahí. Us ke bad Filip II. kí bádsháhat ke waqt wuh aisí sakhtí ke sáth húí, ki bádsháh i mazkúr ne díwánagí aur wahshat ke sáth ek mulk ko, jis meṉ beshumár daulat thí, wírán kar diyá. Ákhirkár Netherland ká ek hissa Spain kí saltanat se bilkull aláhida ho gayá. San 1579 meṉ Netherland ke Junúbí súbaját Spain ke tábidár húe, lekin Shimálí súbaját ne apní ázádí ko qarár deke Proṭesṭanṭí mazhab ko qáim rakhá, aur 1561 meṉ Aqáid-náma i Beljiq (Belgic) taiyár kiyá gayá, jis meṉ wuhí talím pái játí hai, jo Geneva ke madrasa meṉ sikhlái játí thí. Isí biná par Netherland kí súbaját i jamhúrí ne Spain ke lashkar ke barkhiláf apní jánoṉ kí khátir laṛái kí. Bahut jang o jadal ke bad unhoṉ ne san 1609 meṉ apne dushmanoṉ se sulh hásil kí. Is laṛái ke bad firqa i Arminian ke sáth bahs o mubáhisa húá, jis ká faisala san 1618 meṉ Dorṭ ke Sinad se kiyá gayá. San 1621 meṉ phir yih súbaját Spain ke sáth laṛne lage, jis laṛái ke hote hí un ke aur Jarman ke Proṭesṭanṭoṉ ke darmiyán rishta paidá húá, aur yúṉ we bhí tís baras kí laṛái meṉ sharík ho gae.

Netherland ke Proṭesṭanṭoṉ ká ahwál.

Jarman ke Protestanton ke darmiyán kaí ek súbaját aur sháhzádon ne Lúthar kí talím ko chhorke Reformed kalísiyá kí talím ko qabúl kiyá; maslan Mumálik i Lippe aur Hessen-Qásal aur shahr Bremen, lekin sab se mashhúr mulk, jo firqa i Reformed kí taraf ho gayá, so Sáksaní thá. Yih wáqia san 1560 men Frederick III. kí amaldárí men húá. Is hákim ke waqt (1563 men) *Haidalburg ke Suwál o Jawáb kí Kitáb* sháya kí gaí, aur yih Suwál o Jawáb Sáksaní aur Holland kí kalísiyáon ká aqáidnáma húá.

Jarmaní kí Reformed kalísiyáen.

In dinon men Jarman ke Protestantí súbaját ne ek dúsre kí madad kí khátir ek aur ahd o paimán kiyá. Wajh is kí yih thí, ki firqa i Jesuit kí kárrawáí ke sabab se aur us ízárasání ke sabab se, jo phir já bajá hone lagí, un ko khatra malúm húá, ki aisá na ho, ki Roman Káthulik kí taraf se hamárí ázádagí par phir hamla kiyá jáwe. Chunánchi Maí, san 1608 men maqám i Ahausan men ahd o paimán ke sáth wuh anjuman qáim húí, jo Injílí Anjuman kahlátí hai. Dúsre sál máh-i-Juláí, shahr i Munikh men is kí mukhálifat men Roman Káthulikon ne bhí Anjuman kí. Protestantí Anjuman ke sar par Frederick IV. Palátínate ká hákim thá, aur Roman Káthulikon ke sar par Máksimilian Baváriá ká hákim thá.

Injílí Anjuman.

Mulk i Bohemiá men aksar awám-un-nás Protestant the, lekin díní sulh-náma ke wasíle se un ko bahut thorá fáida húá, kyúnki un ká hákim Roman Káthulik thá. Jab Sháhansháh i Jarman Mathiás mar gayá, Bohemiá ke logon ne Ferdinand II. kí, jo Sháhansháh honewálá thá, mukhálifat kí, is liye ki wuh ek mutaassib

Bohemiá kí Protestant kalísiyá.

Roman Káthulik thá. Unhon ne cháhá, ki Palátinate ká hákim Frederick V. jo Inglistán ke bádsháh James I. ká dámád thá, hamárá Sháhansháh ho. Is par

Ferdinand II. apne takht kí khátir Protestanton se laráí kartá.

Ferdinand ne apne dawá ko qáim karne ke liye jang karná shurú kiyá. Mulk i Spain aur Káthulik Anjuman us ke madadgár húe. Is hálat men Bohemiá aur Palátinate apne bacháo ke liye Injílí Anjuman aur Inglistán par madad ke liye bharosá rakhte the. Is hí tarah san 1618 men ek aisí jang shurú húí, jo tís baras tak hotí rahí, aur jis ke hote hí Jarman ke baz khushnumá hisse lashkaron se pámál hokar wírán kiye gae. Wuh madad, jo ki Inglistán se talab kí gaí, kuchh kám kí na niklí, aur ek dhokhe ká báis húí. San 1620 men Ferdinand Protestanton par fathyáb húá, aur mulk i Bohemiá aur Austriá men bhí Protestanton kí ibádat mauqúf kí gaí. Spain ke bádsháh aur Baváriá ká bádsháh Máksimilian Palátinate par qábiz húe, aur Injílí Anjuman mitá dí gaí. Chunánchi is jang ke shurú men Roman Káthulik har kahín kámyáb rahe.

Phir san 1625 men Junúbí Sáksaní men Protestanton ne Denmárk ke bádsháh Christian IV. ke mátaht hokar bagáwat kí, lekin Sháhansháh kí fauj ne un ko bilkull shikast dí, aur Maí 12wín, san 1629 men maqám i Lubek men sulh ho gaí. Is mauqa par Protestanton kí mukhálifat men wuh puráná fatwá, jo muddat tak multawí rakhá gayá thá, amal men láyá gayá. Ab aisá malúm húá, ki Protestantí mazhab saltanat se bilkull khárij kiyá jáegá, lekin saltanat kí kámyábí ne saltanat ko barbád kiyá, kyúnki Austriá aur Spain milkar is qadar zoráwar húe, ki Fráns khauf khákar gairat men áyá, aur Italí ke sháhzáde aur Pop bhí kaí ek sabab se Fráns ke sáth hamdard húe. Is wajh se in mumálik ne Sweeden ke sáth milkar ápas

men bandish kí, ki laṛáí karke khándán i Hapsburg kí qadr ko ghaṭáwen. Chunánchi Jún 24wín, san 1630 men, jab Sweeden ká bádsháh Gastávus Adolfus, jo Jarman ke kull afwáj ká, jo is bandish ke sáth taalluq rakhtí thí, sipahsálár thá, á pahunchá, to laṛáí phir shurú húí. Us ne aisí dánáí aur zor ke sáth kárrawáí kí, ki Proṭesṭanṭon ke dil men naí ummed paidá húí, aur yih ummed us kí jangí fáthyábí ke sáth bilkull púrí bhí húí. Liházá Sitambar 7wín, san 1631 men Gastávus Adolfus ne maqám i Leipsiq men Spain ke lashkar ko, jis par Kaunṭ Tilly sipahsálár thá, shikast dí, aur yún mulk i Jarmaní ke andar jáne ke liye ráh kholí gaí. Dúsre sál Daryá i Lech par us ne phir sháhansháhí fauj ko shikast dí, aur is laṛáí men Kaunṭ Tilly qatl kiyá gayá. Junúb kí taraf baṛhte húe Gastávus Adolfus mulk i Baváriá men pahunchá aur har kahín un zanjíron ko, jinhen, Sháhansháh ne Proṭesṭanṭon par bándhá thá, toṛ ḍálá. Phir November 6wín, san 1632 men maqám i Leipsiq men us ne Sháhansháh kí fauj ko phir shikast dí. In futúhát ke wasíle se us ne us zulm ko, jo Jarman ke súbaját par húá thá, mauqúf kar diyá, aur jyún jyún dushman kamzor kiyá gayá, tyún tyún us ká zor baṛhtá gayá. Agarchi maqám i Lützen men fathyábí kí ghaṛí Gastávus Adolfus márá gayá, tau bhí us kí koshish se Proṭesṭanṭon ko aisí kámyábí hásil húí, ki unhon ne us ko ákhir tak qáim rakhá. Gastávus Adolfus ke khiyálát ke mutábiq Sweeden ke wazír Oksanstiern chalte rahe, aur Sweeden ke sipahsálár Banier aur Torstensan aur Sháhzáda i Sákse-Weimar ne bár bár Sháhansháhí fauj ko shikast dí. Itne men Spain, jo Netherland men bahut nuqsán uṭhá chuká thá, Fránsísí sipahsalár Qánde aur Turrene wagaira ke háth

Gastávus Adolfus kí bahádurí o fathyábí.

Spain ke lashkaron ne bár bár shikast kháí.

se shikast hokar tabáh-hál húá. Garaz laṛái arse tak rahí, jis kí kámyábí kabhí is taraf, aur kabhí us taraf hotí rahí, lekin ákhir men̲ Proṭesṭanṭon̲ ko aisí kámyábí hásil húí, ki jis se un ke mukhálif hosh men̲ áe, aur un ke sáth maqúl shart par sulh karne ke liye taiyár húe. Lihází máh i August, san 1648 men̲ maqám i Westfeliá men̲ ahd o paimán ke sáth tís baras kí laṛái khatm húí.

Tís baras kí laṛái khatm kí gaí.

Is ahd o paimán men̲ mulk i Sweeden aur dígar Proṭesṭanṭí mumálik ko kuchh hissa i zamín hásil húí, aur sirf Baváriá men̲ Roman Káthulikon̲ kí wuhí hálat qáim rakhí gaí, jo laṛái ke shurú men̲ un ko hásil húí thí. Bohemiá ká zulm i khaufnák mauqúf na ho saká. Garaz is laṛái ká yih kháss fáida húá, ki mulkí muámalát men̲ Roman Káthulik aur Proṭesṭanṭ ke mumálik masáwí ṭhahráe gae. Darhále ki Holland is laṛái men̲ Proṭesṭanṭon̲ ke ahd o paimán men̲ sharík thá, to Proṭesṭanṭon̲ ke donon̲ faríq ne (Lúthari aur Reformed) is sulh kí ahd men̲ sharákat hásil kí.

Is arse men̲ Proṭesṭanṭ ke kaí ek aqáidnáme taiyár kiye gae :—Lúthari kalísiyá ke liye do suwál o jawáb, mukhtasar aur mufassal, aur Aqáidnáma i Augsburg, aur ek kitáb is aqáidnáma kí himáyat ke liye, Aqáidnáma i Smálqáld, aur wuh aqáidnáma, jo "Form of Concord" kahlátá hai ; aur firqa i Reformed ke wáste Básil ká dúsrá aqáidnáma aur Qálvin kí kitáb i Ilm i Iláhí ke Usúl.

Is kitáb kí nisbat kahná cháhiye, ki agarchi wuh aqáidnáma na thí, tau bhí un sab aqáidnámon̲ par, jo firqa i Reformed kí taraf se banáe gae, baṛá asar kartí thí. In ke aláwa bahut se aur aqáidnáme the, maslan aqáidnáma, jo *Consensus Tigurinus* kahlátá hai, jis ke mutábiq Switzerland kí Jarman kalísiyáon̲ ne Ashá i

Aqáidnámon̲ wg. kí tasnífát.

Rabbání kí nisbat Qálvin kí talím qabúl kí ; aur dúsrá aqáidnáma i Helvetia, Haidalburg ke Suwál o Jawáb ; Gál ká Aqáidnáma ; aur Aqáidnáma i Beljí ; Aqáidnáma i Dort aur Qánún i Dort.

Is arse men Inglistán kí kalísiyá apne aqáidnáma ko púrá kar chukí thí, aur Westminister ke jalse ká kám bhí púrá ho gayá thá.

Yúnání kalísiyá ke andar isláh ke liye koshish kí gaí.

Yúnání kalísiyá men Rífármeshan kí koshish.

Is kám men Qunstuntúniyá ke Petriárk peshwá húe. Qunstuntúniyá ke Petriárk Yaramiyáh II. ne, san 1573 men un Protestantí álimon ke sáth, jo shahr i Tubingan wáqa i Jarmaní men rahte the, khatt o kitábat kí, lekin Yúnání kalísiyá ne Lúthar kí talím ko radd kiyá. Dúsrá ek Petriárk Qurilus Luqáris náme ne koshish kí, ki Qálvin kí talím Yúnání kalísiyá men phailáwe, lekin us ke mukhálifon ne firqa i Jesuit kí madad hásil karke san 1638 men Qurilus ko qatl karwáyá. Rúsí Reformer Nikon náme, agarchi us ne is qadar isláh kí taraf uskáne kí jurat na kí, tau bhí apní is koshish ke sabab se jiláwatan hokar mar gayá. Ek aur shakhs Peter Mogilás ne isláh ke liye koshish kí, lekin us kí koshish madrase kí talím aur kitábon kí tasníf ke wasíle se kí gaí. Isí tarah Yúnání kalísiyá ke aqáidnáma kí bihtar báten awám-un-nás ke darmiyán phailáí gaín.

TI'SRA' BA'B

Jazáir i Briṭain ke Darmiyán Rifármeshan

Mulk i Inglistán men̲ díní isláh Angrezí ilm kí taraqqí ke sáth Buzurg Wikliff sáhib, aur us ke námí hamasron̲ ke wasíle se shurú húí. Richard II. kí bádsháhat ke waqt ízárasání rukí rahí, lekin jab 1399 men̲ wuh takht par se utárá gayá, aur Henry IV. takht-nashín húá, us ne apní sarkashí kí táid kí khátir Roman Káthulik pádríon̲ ko har tarah kí madad dí. Chunán̲chi máh i Januarí, san 1401 Párliamenṭ ne ek qánún jári kiyá, ki bidatí ádmí ág se jaláe jáen̲. Qánṭarbarí ká árchbishop Thomas A'randel fauran is qánún ko kám men̲ láne lagá, aur máh i Februarí men̲ ek Proṭesṭanṭ William Sautre náme jaláyá gayá. San 1414 A'randel mar gayá, aur Henry Chicheley árchbishop húá. Jab mulk men̲ futúr húá, aur hákim ápas kí laṛáí men̲ mashgúl rahe, ízárasání kam húí, lekin jab Popí jhagṛá band húá, aur jalsa i Qánstáns ká fatwá Wikliff ke aqídon̲ ke barkhiláf húá, to us ke pairau titar bitar ho gae, aur we chup cháp bihtar aiyám ke muntazir rahe.

Rúmí pádríon̲ kí kárrawáí, táki díní isláh na kí jáwe.

William Sautre zinda jaláyá gayá.

Jab Yúrap men̲ Rifármeshan ázádagí kí hálat men̲ áne lagá, to Inglistán men̲ bahut log the, jo us men̲ sharík hone ko taiyár the. Bádsháh Henry VIII. ne in khiyálon̲ kí mukhálifat men̲, aur Lúthar kí talím ke radd men ek kitáb tasníf kí, jis men̲ us ne sát Rúmí Sákrá-

Henry VIII. Hámí-ud-Dín.

minṭon kí himáyat kí. Is kitáb ko dekhke Pop ne baṛí taríf kí, aur musannif ko "Hámí-ud-Dín" ká khitáb ináyat kiyá. Lekin bádsháh ke gharáne men ek aisí bát waqú men áí, jis se us ke aur Pop ke sáth ná-ittifáqí ho gaí.

Hál yih thá, ki jab Henry hanoz laṛká thá, us ká baṛá bháí Arthur, jo takht ká wáris thá, mar gayá. Arthur kí shádí Sháhansháh Charles V. kí mausí ke sáth ho chukí thí. Yih rishtadárí Henry VII. kí hikmat i amalí se qáim kí gaí thí, lekin walíahd ke intiqál ke sabab se wuh bátil ho gaí. Us rishtadárí ko phir qáim karne ke wáste Henry VII. ne, Pop Július II. kí ijázat páí, ki Henry VIII. jo ab bárah baras ká hoke walíahd húá, apne bháí kí bewa, Qátaríne Arágoní ke sáth shádí kare. Chunánchi un kí shádí kí gaí aur hikmat i amalí ká maqsad púrá ho gayá. Lekin jab Henry takht-nashín húá, aur apní hikmat i amalí se kárrawáí karne lagá, us ne khiyál kiyá, ki agar mulkí rishta Fráns ke sáth paidá kiyá jáwe to bihtar hogá. Lihází Henry aur Fráns ke bádsháh Fránsis ke sáth ahd o paimán húá, jis se Henry Spain ká mukhálif ho gayá.

Is hálat men Henry VIII. uzr ḍhúnḍhne lagá, ki jis se wuh apní wafádár bíwí Qátaríne se, jis ke sáth wuh qaríb bís baras tak rah chuká, judáí kí jáwe. Un ke kaí ek bachche paidá húe, lekin Mary ke siwá sab guzar gae. Takht ká wáris koí laṛká ab tak na thá. Baz log kuṛkuṛáte the, aur kahte the, ki yih hálat us nájáiz kárrawáí ke sabab se húí, ki jis se bádsháh ne apne bháí kí bewa se shádí kí thí. Henry ne is hálat ko ikhtiyár karke Pop se fatwá talab kiyá, ki merí shádí mansúkh kí jáwe. Pop Klemenṭ VII. na agle Pop Július II. ke farmán kí mukhálifat karní aur na Sháhansháh kí dushmaní hásil karní cháhtá thá. Lihází us ne jawáb dene men taammul kiyá. San 1530 men Thomas Qaránmar (Cranmer) kí targíb páke

Henry ne is bát kí nisbat Yúrap ke muạllimon̲ se saláh lí. Chunán̲chi nau Universiṭí, jo Yúrap men̲ wáqạ thín̲, Áksforḍ aur Kembrij ke sáth aur Yúrap ke bahut se pádrí aur Inglistán ke tamám Ḳhádim-ud-dín ne qarár diyá, ki bádsháh ká ḳhiyál Ḳhudá ke Kalám aur Rúmí kalísiyá ke ạqídon̲ ke mutábiq hai : chunán̲chi bádsháh ne Qátaríne ko chhoṛke máh i Januarí 25wín̲, san 1533 men̲ Anna Bolain (Anne Boleyn) ke sáth shádí kar lí.

Is par Pop ne Henry ke barḳhiláf fatwá diyá, aur us par ḳhárij ká hukm deke koshish kí, ki us ko farmánbardár banáwe, lekin bádsháh ne apne kám ko durust qarár diyá, balki dạwá kiyá, ki merí ráe kí tasdíq un se ho chukí, jo Popon̲ se aạlá darjá rakhte hain̲. Lihází us ne ánewále jalsa i ámm kí duhái dí. Itná karke us ne fauran aisá intizám kiyá, ki Popí dastandází Angrezí mumálik men̲ kárámad na ho sake. San 1534 men̲ Henry VIII. Inglistán kí kalísiyá ká sar qarár diyá gayá. Párliámenṭ ne ek qánún ko járí kiyá, ki áyanda men̲ Pop ká koí fatwá Inglistán men̲ na láyá jáwe. Hukm húá, ki kisí muạmala men̲ Pop ke mahkamá men̲ apíl na bhejí jáe. Liházá Henry kí is kárrawái se Inglistán Popí iḳhtiyár se bilkull alag kiyá gayá.

Agarchi Henry ne Popon̲ se itní muḳhálifat kí, us ká iráda na thá, ki Yúrap ke Rifármeshan kí pairawí kí jáwe. Wuh Rúmí dín kí nisbat kisí tarah kí tabdílí karní nahín̲ cháhtá thá. Proṭesṭanṭ aur wuh Roman Káthulik, jo Popon̲ kí himáyat karte the, donon̲ ízá páte the. Bahut sí ḳhánqáhen̲ band kí gayín̲, aur un kí jáedáden̲ zabt kar lí gaín̲.

Angrezí kalísiyá kí hukúmat.

Ġaraz Rúmí Hairárkí ke ịwaz men̲ qaumí hairárkí qáim rakhí gaí, jis men̲ Rúmí ạqáid aur Rúmí dastúr i ịbádat qáim rahe. San 1539 men̲ ek qánún bidín̲ murád ki dín ke báre men̲ muḳhtalif ráen̲ mauqúf kí jáen̲,

jári kiyá gayá. Is qánún men chha dafa the, jin men Roman Káthulik kí bunyádwálí báten shámil thín. Jab we mushtahir húín, to hukm húá, ki kull Angrez is ko taslím karen. Is hálat men yih bát sáf záhir hai, ki Henry VIII. kí kárrawáí, jo píchhe Rífármeshan kí madadgár húí, sirf is sabab se fáidamand húí, ki Inglistán ke kháḍim-ud-dín aur awám-un-nás ke darmiyán dín i haqq kí talím dúr tak phail chukí thí. Qánṭarbarí ká árchbishop Qaránmar ek sargarm Proṭesṭanṭ thá, aur tau bhí barábar bádsháh ke huzúr maqbúl i nazar rahá.

San 1526 men William Tinḍal ne Nae Ahdnáme ko asl Yúnání zabán se Angrezí men tarjuma karke mulk i Hálland men chhapwáyá; aur us ne Ahd i Atíq ko bhí, jis ko us ne asl Ibrání se Angrezí zabán men tarjuma kiyá thá, shahr i Hámburg men chhapwáyá. Tín sál ke bad Tinḍal shahíd húá.* Phir 1535 men Miles Qávarḍel ne shahr i Zurikh men tamám Baibal ko Angrezí zabán men sháya kiyá. Yih Pák Kalám ká pahlá tarjuma thá, jo Inglistán men bádsháhí ikhtiyár ke sáth jáiz rakhá gayá. Phir 1536 men bádsháh kí taraf se kalísiyá ke khádimán i dín ke liye parwána jári kiyá gayá, ki har ek girje ghar men Baibal ká ek nuskha Láṭíní aur Angrezí zabán ká rakhá jáe, aur jo koí cháhe us ko parhe. Aláwa is ke

Baibal ká Angrezí zubán men tarjuma kiyá jáná.

* Henry VIII. Tinḍal ká jání dushman thá, aur is dushmaní ke sabab se us hí ne use phánsí diláke jalwá diyá. Tinḍal ká khass madadgár John Frith Henry kí mukhálifat se zinda jaláyá gayá. Aisí báton se záhir hai, ki Henry VIII. ke isláh kí kárrawáí hikmat i amalí se húí.

Tín sál bad us ke ki Tinḍal shahíd húá, hikmat i amalí kí khátir Henry ne bishop Qaránmar ko ikhtiyár diyá, ki Thomas Matthews nám se Baibal ká tarjuma sháya karáyá jáwe. Lutf yih hai, ki yih tarjuma Tinḍal aur Qávarḍel ke tarjuma par mabní thá, aur yún malúm húá, ki Henry ne us tarjuma ko awám-un-nás men har kahín phailáyá, jis ke sabab se us ne mutarajjim ko jalá ḍálá.

E. M. W.

targíb dí gaí, ki awám-un-nás us ke parhne se roke na jáen, balki un ko hidáyat dí jáe, ki zarúr us ko parhen. Phir san 1537 men ek aur Angrezí Baibal thá, jis ká mutarajjim John Rodger thá, aur Thomas Mathews ke nám se Yúrap men sháya húá. Archbishop Qaránmar ne jalse kí marifat bádsháh se darkhwást kí, ki ek aur tarjuma taiyár kiyá jáwe, aur malika i Anna Bolain kí sifárish ke sabab se bádsháh ne ijázat dí. Yih tarjuma mutafarriq álimon se taiyár kiyá gayá, aur us ká díbácha Qaránmar ke háth se likhá gayá. Yih tarjuma 1549 men sháya húá, aur "Qaránmar ká Bará Baibal" kahlátá hai. Usí sál men Richard Táverner ká ek aur tarjuma shahr i London men sháya húá.

Inglistán ke Popí faríq ne hatt-al maqdúr koshish kí, ki isláh ke kám ko roken, aur yahán tak kámyáb húe, ki Párliament kí taraf se ek hukm jári húá, jis ke mutábiq Tindel ke tarjume ko istiamál karná nájáiz thahráyá gayá, aur báqí tarjumon kí nisbat, agarchi parhne kí ijázat to thí, magar sakht sharáit ke sáth. Táham Baibal ke tarjume shauq ke sáth kharíde gae, aur har tarah ke log un ko parhte the.

In dinon men Rifármeshan kí táíd men ek aur kám kiyá gayá, yane Zabúr ká tarjuma Angrezí nazam men sháya húá. Thomas Sternhold ne un bure gazalon se, jo un dinon men gáye játe the, ghin kháke 41 Zabúron ko nazam men tarjuma kiyá, táki ye un gazalon ke badle gáe jáwen. Us ke bad John Hopkins ne 58 Zabúron ko nazam men tarjuma kar diyá, aur báqí mutafarriq logon se tarjuma kí gain. Rafta rafta yih Zabúren kalísiyáon kí ibádat men istiamál kí gayín.

Zabúr ibádat men ráij húín.

Januarí 28wín, san 1547 Henry VIII. ká intiqál ho gayá. Is ká wali-ahd Edward VI. hanoz larká hí thá,

jis ne Proṭesṭanṭí ímán men̲ ṭalím pái thí. Us kí bádsháhat men̲, jo 1547 se 1553 tak rahí, Inglistán men̲ Rifármeshan ká sab se achchhá kám kiyá gayá.

Henry VIII. ká intiqál.

Proṭesṭanṭí ṭalím, jo jári kí gaí, wuhí thí, jo ki Yúrap kí Rifármed kalísiyáon̲ men̲ ráij thí. Kalísiyá ke intizám kí nisbat iráda thá, ki tabdílí kí jáe, aur agar Edward VI. kí ụmr darází hotí, to wuh tabdílí waqụ́ men̲ átí, lekin basabab is ke ki Edward kí maut ke bạd malika Mary kí bádsháhat men̲ Rúmí faríq ne tund-ḳhoí ke sáth Proṭesṭanṭon̲ ko ízá pahun̲chái, aur níz is sabab se ki malika Ilizabeth kí hikmat i ạmalí men̲ yih bát qarár pá gaí thí ki Rifármeshan qabúl kiyá jáe, lekin us hálat men̲ qáim rahe jahán̲ Edward VI. ke intiqál ke waqt wuh pahun̲ch chuká thá. Is liye kalísiyá ke intizám aur hukúmat men̲ farq na áyá.

Edward ká julús honá.

Inglistán men̲ Káthulik kalísiyá kí hukúmat do súbon̲ men̲ taqsím kí gaí thí; ek to súba i Qánṭarbarí aur dúsrá súba i York. Yih do súbe kaí ek ḍaiosíz* men̲ taqsím kiye gae. Phir yih Ḍaiosíz aur hisson̲ men̲ taqsím kiye gae, jo Parish kahláte hain̲. Súbon̲ ke úpar do árchbishop iḳhtiyár rakhte the, lekin Qánṭarbarí ká árchbishop tamám bádsháhat ká aạlá iḳhtiyár rakhtá thá. In sab ke úpar Pop ká iḳhtiyár hotá thá, lekin Henry VIII. ke intizám men̲ is, Popí iḳhtiyár ke bajáe bádsháh ká iḳhtiyár qáim kiyá gayá.

Qánṭarbarí aur *York*.

Usqúfon̲ ko iḳhtiyár thá, ki apne apne ḍaiosíz men̲ ḳhádim-ud-dínon̲ ke jalsa ko munạqid karen̲ jaisá ki árchbishop apne súbon̲ men kar sakte the. Qadím se bádsháhon̲ ne yih dastúr qáim kiyá, ki jis waqt Párliameṇt

Kánvokeshan aur *Párliameṇt*.

*Ḍaiosíz zilạ ko us hisse ko kahte hain̲, jo kisí usqúf ko sipurd kiyá játá hai.

ká ijlás ho, us waqt árchbishop khádim-ud-dínon ká jalsa munaqid kare, táki we us waqt us táks ká intizám karen, jo khádim-ud-dínon ko adá karná partá thá. Yih majlisen "Kánvokeshan" (Convocation) kahlátí thín, aur har súba ke liye ek muqarrar hotí thí, lekin Qántarbarí ká darja aalá thá. Jis hál men ki yih Kánvokeshan rúhání ikhtiyár bhí rakhte the, unhon ne rafta rafta kalísiyá kí adná sinadon ke ikhtiyár ko zabt kar liyá, aur yih akelí Inglistán kí sinad húí, jis ká ijlás Párliament ke ijlás ke waqt hotá thá.

Talímí isláh aur dastúron men tahzíb.

Edward VI. kí bádsháhat men (1547—1553) kalísiyá ke Kánvokeshan aur Párliament is kám men sáí húe, ki talím aur ibádat men isláh kí jáwe. Chunánchi is bádsháhat ke shurú men kalísiyá ke pásbánon ko hukm diyá gayá, ki girjá-gharon se wuh múraten, jo peshtar púji játí thín, nikál dálen, aur ki har kalísiyá men Angrezí Baibal fáida i ámm ke liye rakhá jáwe. Wuh sharten bhí, jo Baibal ke parhne kí nisbat Rúmí fariq kí koshish se muqarrar kí gaí thín, mansúkh kar dí gain, aur adná darje ke khádim-ud-dín ko bhí hukm diyá gayá, ki Látíní aur Angrezí zabán men Injíl, maa Erásmus kí tafsír ke, apne pás rakhe. Aláwa is ke yih intizám kiyá gayá, ki usqúf aur Sinad un ká imtihán liyá karen. Siwá is ke yih tajwíz kí gaí, ki Itwár ke roz aur dígar kháss pák dinon men Injíl ke muqarrarí hisse sunáe jáen.

Khádim-ud-dínon ke liye imdádí kitáben.

Khádim-ud-dín kí madad ke liye árchbishop Qránmer ne ek Suwál o Jawáb, aur bárah wazon ko sháya karwáyá. Bádsháh kí taraf se ek kamíshan muqarrar kiyá gayá, jo tamám bádsháhat men gasht karke daryáft kare, ki khádim-ud-dínon ká chál o chalan kaisá hai, aur ibádat ke intizám ke liye kaun sá bihtar bandobast ho saktá hai.

Káthulik qánún aur *Máss* mauqúf kiye játe.

San 1547 men Párliament munaqid húá, aur shurú men us ne un sab qawánín ko, jo bidatíon ke barkhiláf jári kiye gae the, aur un Chha Dafaon ko jo Rúmí kalísiyá kí talím ko zabardastí se qáim rakhne ke liye jári kiye gae the, mansúkh kar diyá. Phir yih qánún jári kiyá gayá, ki Máss * mauqúf kiyá jáwe, aur us ke badle Ashá i Rabbání muqarrar kí jáwe, aur Ashá i Rabbání karte waqt roṭí aur wain donon awám-un-nás ko diye jáwen. Phir jitní khánqáhen báqí rahín, we sab band kar dí gaín, aur un kí kull ámdaní bádsháh ke háth men sipurd kí gaí, táki us ke wasíle se awám ke liye madrase qáim kiye jáwen, universiṭíon kí madad kí jáwe, aur garíb o gurba ke liye bihtar bandobast kiyá jáwe.

Duá i Amím kí kitáb taiyár kí játí hai.

Duá i Amím kí kitáb taiyár karne ke liye ek kameṭí muqarrar kí gaí, jo maqám i Windsor men Maí 9wín san 1548 munaqid húí. Us Kánvokeshan men, jo November 10wín ko munaqid húí, naí Liṭarjí † manzúrí ke liye pesh kí gaí. Jab us majlis ne use pasand kiyá to wuh Párliament ke sámhne bhí pesh kí gaí. Párliament ne ek qánún jári kiyá, ki Whitsanday June 10wín san 1549 se shurú karke tamám díní kárrawái us kitáb kí hidáyat ke mutábiq kí jáwe.

---

* *Mass* Roman Káthulik ká wuh dastúr hai, jis se we Ashá i Rabbání karte hain,—roṭí púji játí hai, aur tab awám-un-nás ko khilái játí hai. Wain un ko nahín diyá játá hai, lekin pádrí píte hain. Is dastúr ke mutábiq, yih rít ek qurbání hotí hai. Roman Káthulik khiyál karte hain, ki yih roṭí aur wain ain Masíh ká gosht o khún bankar kháyá aur piyá játá hai. E. M. W.

† Liṭarjí un tasnífát ko kahte hain, jin ke mutábiq kalísiyáon men ibádat kí jáwe, jaisá ab Church of England men dastúr hai. E. M. W.

San 1551 men ek kametí muqarrar kí gaí, jo kalísiyá ke intizám ke liye qánún taiyár kare, jis kí madad se árchbishop ne ek aqáidnáma, jis men 42 dafa the, taiyár kiyá, táki kalísiyá men sulh o yagánagat qáim rakhí jáe. San 1553 men, bad us ke ki Kánvokeshan aur bádsháh us ko taslím kar chuke the, wuh sháya kiyá gayá.

Kalísiyá ke qánún kí isláh.

Usí sál men ek Suwál o Jawáb i Mukhtasar Látíní aur Angrezí zabán men sháya kiyá gayá. Kalísiyá ke intizám ke liye qánún bhí taiyár ho gayá, lekin jab tak bádsháh ne use manzúr na kiyá, tab tak wuh járí na ho saká.

Suwál o Jawáb ká sháya kiyá jáná.

Is Duá i Amím kí kitáb kí nazarsání húí, aur san 1552 men Párliament ne us ko manzúr kiyá. Is ke mutábiq khádim-ud-dín ká shádí karná jáiz rakhá gayá, aur usqúfí libás yá wardí men tabdílí húí. Baz ashkhás us ko bilkull mauqúf karná cháhte the.

Yih tabdílián bagair mukhálifat ke waqú men na áin. Khásskar Winchester ke usqúf Gárdiner, aur London ke usqúf Bonner ne barí mukhálifat kí. Bonner barí mushkil ke sáth tábidár húá, aur Gárdiner náfarmánbardárí ke sabab se qaid kiyá gayá. Dihát men Roman Káthulik awám ne apní mukhálifat ko záhir karne ke liye sarkashí kí, yahán tak ki lashkar ke zor ke sáth un ko dabáná pará.

Gárdiner, aur Bonner kí mukhálifat.

Is sab ke siwá, jo Párliament aur Kánvokeshan ke wasíle se kiyá gayá, árchbishop Qránmer ká iráda thá, ki aisá jalsa karáwe, jis men Protestanton ke tamám firqon ke ulamá jama howen, is ummed par ki we aqáid men muwáfiqat paidá karen, aur ki we ek dúsre kí madad karne ke liye

Edward VI. kí maut.

tajwíz karen. Is bát kí nisbat us ne Lúthari aur Reformed kalísiyáon ke sáth khatt o kitábat kí, lekin peshtar us se ki yih kám púrá ho sake, Edward kí maut ke sabab se, jo máh i Julái 5wín, san 1553 men waqú men áí, Inglistán men Rífarmeshan ká kám multawí rakhá gayá.

Inglistán ke takht kí wáris Edward VI. kí barí bahin Mary thí, jo Qátharine Aragoní kí betí thí. Us ne Roman Káthulik kalísiyá ke aqídon ke mutábiq talím pái thí. Is sabab se baz Protestanton ne Northumberland ke Earl ke mátaht hokar koshish kí, ki Lady Jane Gray ko takht par baitháwen, lekin we nákámyáb rahe, aur is nákámyábi ke sabab se kaí ek bare ádmí halákat men par gae.

Mary. Lady Jane Gray.

Un dinon Inglistán men tín fariq the. Pahlá, ek chhotá fariq, jo Pop kí himáyat karke, cháhtá thá, ki us ká púrá ikhtiyár Inglistán men qáim kiyá jáwe. Dúsrá wuh fariq thá, jo dín men qadre isláh karne cháhtá thá. Wuh Pop aur Rúm ke ikhtiyár se, aur tamám faqírí majlison se ázád hone cháhtá thá, lekin qadím aqíde aur taríqa i ibádat ko pasand kartá thá. Is fariq men aksar wuh zamíndár shámil the, jin ko khánqáhon kí nazúlí zamín milí thí, jise bádsháh ne nazúl karke bechá thá. Tísrá fariq wuh thá, jo dín men púrá Rífármeshan karáne cháhtá thá. In tínon men se dúsre ke shuraká kasír the, aur isí fariq ne khushí ke sáth Mary ko qabúl kiyá, is ummed par ki wuh us hálat ko, jo us ke báp ke ákhirí dinon men thí, phir bahál kare. Magar jab Mary ne Pop ke ikhtiyár ko phir qáim kiyá, aur Protestanton ko ízá pahuncháí, aur phir khánqáhon ko qáim karne kí koshish kí, isí fariq ne us se khiláf hoke Protestanton kí madad kí.

Tín fariq aur un kí tashríh.

Shurú men Mary ne kisí tarah kí sakhtí záhir na kí, lekin jab us ne Protestant usqúfon ko uhda se girá diyá, aur Roman Káthulik usqúfon ko un kí jagah muqarrar kar diyá, to us ká iráda záhir ho gayá. Gárdiner bádsháhat ká wazír i aazam muqarrar húá, aur Bonner phir London ká usqúf muqarrar ho gayá. Is par usqúfán Ridley Coverdale aur Hooper qaid men dále gae, aur thore din bad Qránmar bhí muqaiyad húá. Aur bahut logon se bhí yihí sulúk húá, aur máh i August, san 1553 men ek parwána jári húá, ki koí khádim-ud-dín bagair ijázat i malika waz na kare. Malika ne is kárrawái ká ikhtiyár Gárdiner ko sipurd kar diyá; liházá jitne is hukm ko na mánte the, qaid kiye játe the. Bahut log apná khatra dekhke Inglistán se nikal gae, aur Yúrap ke dígar mumálik men já rahe. Yih tabdílí itní jaldí waqú men áí, ki jab Aktobar 5wín san 1553 men, yane Edward VI. kí maut ke tín mahíne ke bad Párliament húá, to sirf do Protestant usqúf Párliament men házir húe. Malika ne is mauqa parPop ke aalá ikhtiyár ko taslím kiyá, aur apne rishtedár Qárdinal Pole ko Pop ká elchí muqarrar kiyá, táki Inglistán ko Rúmí kalísiyá ká tábidár karáwe.

Mary kí hikmat i amalí.

Ridley, Coverdale, Hooper aur Qránmar qaid kiye gae.

In aiyám men Charles V. ne apne bete Filip aur Inglistán kí malika Mary kí shádí kí tajwíz kí. Us ko yih ummed thí, ki is shádí ke wasíle se Roman Káthulik kalísiyá ko Inglistán aur Yúrap ke aur mumálik men bhí mazbútí hásil hogí, aur níz merí bádsháhat ke liye fáida hogá. Chunánchi Julái 25wín, san 1554 shádí húí. Filip qaríb 14 mahíne tak Inglistán men rahá, aur bad is ke Netherland ko bidín murád, ki apne báp ke háth se Spain kí bádsháhat páwe, chalá gayá.

Mary ká Spain ke Sháhzáda se shádí karná.

Shahídon kí buzurg guroh.

Máh i November 24wín, san 1554, Inglistán Pop ká tábidár qarár diyá gayá, aur usí waqt us ke ikhtiyár ko qáim rakhne ke liye kárrawái shurú húí. Is kám men malika peshwá baní, lekin uskánewálá aur saláhkár Qárdinal Pole thá, aur wuh jis ke wasíle se Párliament ne un kí madad kí, Bishop Gárdiner thá. Chunánchi wuh qánún, jo Edward VI. aur Henry VIII. ne dín kí nisbat jári kiye, mansúkh kiye gae, aur máh i Januarí, san 1555 tak ízárasání ke liye púrá bandobast ho gayá Februarí, san 1555 men John Rogers, jo St. Paul's girje ká pásbán thá, maqám i Smithfield men zinda jaláyá gayá. Us ká qusúr yih thá, ki Edward VI ke intizám ke mutábiq wuh Ashá i Rabbání ke rusúm bajá láyá. Pánch din bad is ke, shahr i Gloucester men Bishop Hooper jaláyá gayá, aur phir jaldí se mutawátir bahut log shahíd húe, jin men London ká Bishop Ridley, Worcester ká Bishop Látimer, St. David's ká usqúf Ferrars the, aur un ke siwá buzurgán i kalísiyá men se aur bahut se log jo adná darja rakhte the. Yih log aksar Smithfield yá Áksford yá Qántarbarí men jaláe gae. Bishop Qránmar mah i Márch 21wín, san 1556 tak qaidí rahá, aur tab maqám i Áksford men zinda jaláyá gayá. Dúsre din Qárdinal Pole Qántarbarí ká árchbishop muqarrar húá. November 12wín, san 1555 men Gárdiner mar gayá thá.

February 4 san 1555 se, jab Rogers jaláyá gayá, November 10 san 1558 tak, jab maqám i Qántarbarí men ákhirí shakhs shahíd húá, kam se kam 270 ashkhás zinda jaláe gae the. Is arse men sarkárí bad intizámí ke sabab se aur gair mumálik men lashkaron ke shikast kháne ke sabab se bahut log malika kí hukúmat se náráz húe. Kaí jagah gadr shurú hone lagá, aur mulk men balwa i shadíd hone ká andesha paidá ho gayá, balki House of Commons men,

jo November 5wín, san 1558 men munaqid húá, aisí khú namúd húí, ki jis se yih andesha ziyáda húá, lekin usí mahíne kí 17 ko Mary ká intiqál ho gayá, aur yún sarkashí kí bandish o Popí hukúmat donon Inglistán se játí rahín. Malika kí maut ke solah ghante ke bad Qárdinal Pole bhí mar gayá. Sát din peshtar is se Qántarbarí ká ákhirí shahíd zinda jaláyá gayá thá.

Mary kí maut.

Is mauqa par malika Anne Boleyn kí betí Elizabeth malika muqarrar húí, jis par Protestant aur Roman Káthulik bhí, jo ki Pop ke mukhálif the, niháyat khush húe. Elizabeth zí-aql, talím-yáfta sháhzádí thí, aur julús ke waqt umr men pachís baras kí thí. Takht-nashíní ke bad us ne yih pahlá hukm járí kiyá, ki jitne log dín kí khátir qaid kiye gae the, rihá kiye jáwen, aur jab tak Párliament ká jalsa na ho, tab tak waz band rakhá jáwe. Girje ghar kí ibádat men sirf duáen aur kalám ká parhná rawá rakhá gayá, aur tajwíz húí, ki jab tak ki Párliament ká hukm na ho, is taríqe men tabdílí na kí jáe.

Elizabeth takht nashín húí.

Elizabeth kí marzí yih thí, ki Rífármeshan usí hálat men qáim rakhá jáe, ki jis ko Edward VI. ke intiqál hone ke peshtar wuh pahunch chuká thá, aur níz yih ki us hálat men kalísiyá Inglistán kí sarkárí kalísiyá qarár dí jáwe. Us ko yaqín húá, ki siwá un logon ke, jo Pop kí himáyat karne cháhte the, koí is tajwíz se mukhálifat na karegá. Malika apne báp ke wasíyat-náme kí bunyád par bádsháhat ká dawá kartí thí, aur us ne khushí se kalísiyá ke sab usqúfon ko un ke uhdon par qáim rakhá, siwá London ke usqúf Bonner ke, jis ne ízárasání men bahut tundkhoí záhir kí thí. Apne arkán i daulat ke liye us ne Protestant aur Angrez Káthulik donon

Elizabeth kí Policy.

ko chun liyá, lekin sirf Proṭestanṭ us kí ḳháss ḳhidmat men qáim rahe. In men se Sir William Sísil (Cecil) Sekreṭary, aur Nikulas Bekon (Bacon) wazír i aazam muqarrar the. Sir William Sísil kí dánái aur intizám ke wasíle se mulk men amn o ámn jaldí se ho gayá.

Us kí marzí bábat Rífármeshan.

January 15wín san 1559 men malika Elizabeth ko táj milá. Das din ke bad Párliamenṭ munaqid húí. Bádsháhí ikhtiyár har kahín qarár diyá gayá, aur Popí hukúmat bádsháhat se aláhida kí gaí. Matthew Párkar jo sargarm Proṭestanṭ thá, Qánṭarbarí ká árchbishop muqarrar húá. Aur usqúfon ko muqarrar karne kí nisbat wuh qánún jo Henry VIII. ke waqt muqarrar húá thá, phir járí kiyá gayá, aur dín kí isláh kí nisbat wuh ahkám, jo Edward VI. ke waqt járí kiye gae the, phir amal men láe gae. Wuh ḳhánqáhen, jinhen Mary ne yá to qáim kiyá, yá bahál kiyá thá, band kí gaín, aur un kí jáedád zabt kí gaí. Aksar faqír, yá monk phir dunyádárí ke kám men mashgúl ho gae, lekin nan, yane sádhuní, dígar Káthulik mumálik men já rahín.

Proṭestanṭ kí kárrawáí phir qáim kí gayí.

Párliamenṭ ne malika ko ikhtiyár diyá, ki ek kamíshan muqarrar kare, jis men yá to ḳhádim-ud-dín, yá ámm Masíhí sharík hon, jo har tarah ke díní muqaddama ká faisala karen. Us mahakma se kisí tarah kí apíl na ho sake. Kalísiyá kí yagánagat kí ḳhátir wuh liṭerjí, jis kí nazar i sání Edward VI. ke waqt húí thí, kamí o beshí ke sáth taslím kí gaí. Jo kuchh farq us men húá, wuh yihí thá, ki baze Rúmí dastúr i ibádat aur taríqa i libás, jo radd kiye gae the, phir qáim kiye gae.

Us Kánvokeshan ke shuraká, jo Párliamenṭ ke waqt faráham húe, aksar Roman Káthulik ḳhiyál rakhte the.

Chunánchi unhon ne ek qánúní kágaz, jis men chha dafa the, taiyár karke pesh kiyá. Is qánún kí murád yih thí, ki kalísiyá ká wuh intizám, jo Mary ke aiyám men thá, phir qáim rakhá jáe. Is hálat men Protestant aur Káthulik khádim-ud-dín ká ek Kánfarans munaqid húá, jis men áth Protestant aur áth Káthulik bahs karte the. Is bahs se yih natíja niklá, ki tarfain ke darmiyán mel o miláp ek amr muhál malúm húá. Jab Párliament ká ijlás barkhást húá, sab usqúfon ko hukm diyá gayá, ki we halfan malika Elizabeth ko kalísiyá ká sar qarár dewen. Landaff ke usqúf ke siwá sabhon ne halaf utháne se inkár kiyá. Adná darje ke khádim-ud-dínon ne qaríb sab ke sab Rífármeshan ko taslím kiyá. Liházá 9400 khádim-ud-dín men se, jo Mary kí bádsháhat men sarkár kí taraf se parwarish páte the, sirf 192 halaf utháne se inkárí húe, aur in hí men se sirf 80 kalísiyá ke rector the,—báqí usqúf, árchdíkan aur dígar aalá uhdedár i kalísiyá the. In men se tín ke siwá kisí ko kisí tarah kí sazá na dí gaí. Wuh tín London ke usqúf Bonner, Winchester ke usqúf White, aur Lincoln ke usqúf Watson the, jinhon ne ízárasání ke waqt niháyat sakhti kí thí. Bonner dáim-ul-habs húá. Báqí do kuchh muddat tak qaid rakhe gae, aur bad us ke sarkár ne un ko penshan deke mulk se nikál diyá. Liházá dúsrá Kánvokeshan Protestantí húá.

Káthulik faríq Elizabeth ke mukhálif húe.

Bonner, White aur Watson qaid kiye gae.

Ek kametí, misl us ke, jo Edward VI. ke waqt men muqarrar húí thí, kalísiyá ke muláhiza ke liye qáim kí gaí. Us ko ijázat húí, ki ibádat i ámm ke taríqe aur kalísiyá ke gáne bajáne ke dastúr kí taraf nigáh kare, aur us ko hidáyat húí, ki hatt-al-maqdúr koshish kare, ki wuh sáda aur salís ho.

A'rchbishop Parker ke liye usqúfí uhdon ko bhar dene men kisí qadar mushkil húí. Sabab is ká yih thá, ki we pádrí, jo is uhde ke láiq the, malika kí marzí ko púrá karne ke láiq na samjhe gae, kyúnki we Rífármeshan kí nisbat us se ziyáda taraqqí kiyá cháhte the. Haqíqat men A'rchbishop kí yihí khwhish bhí thí, lekin us ne malika ke hukm ke mutábiq usqúfí uhde ko qabúl kar liyá. Ek aqáid-náma i mukhtasar taiyár kiyá gayá, jis men gyárah dafa shámil the. Is men safái ke sáth Angrezí kalísiyá ke kháss kháss aqídon ká bayán thá. Aláwa is ke Baibal ká ek nayá tarjuma, jise kaí ek Protestanton ne, jo Inglistán aur Skátland se ján bacháne ke liye shahr i Gevena men já rahe the, taiyár kiyá thá, san 1562 men sháya húá.

Untális A'rtikal ká taiyár kiyá jáná.

San 1563 men Kánvokeshan munaqid húá, táki kalísiyá ke aqídon aur hukúmat ke intizám ká bandobast kare. Kalísiyá ke intizám kí bunyád wuhí Bayális A'rtikal yá Dafa the, jo Edward VI. ke waqt men taiyár kiye gae the. In men se chár ártikal mauqúf kiye gae, aur báqí kisí qadar tabdíl kiye gae, táki dín men ziyáda isláh kí jáe. Kaí sál bad is ke aqáid-náma kí nazar i sání húí, aur ek aur dafa us ke sáth miláyá gayá. Chunánchi Untális A'rtikal yá Dafa húe. Yih sab Maí 11wín, san 1571 men Kánvokeshan ke sámhne tasdíq pákar qarár diye gae. Is ke siwá ek kitáb Angrezí kalísiyá kí pushtí karne ke liye Bishop Jewel ke háth se tasníf kí gaí. Yih kitáb khádim-ud-dínon ke liye Látíní zabán men likhí gaí, aur Kánvokeshan kí ijázat se san 1563 men sháya húí.*

Díní tasnífát ká silsila.

* Wazon kí pahlí kitáb San 1560 men sháya ho chukí thí, aur Edward VI. kí maut ke peshtar wazon kí dúsrí kitáb jo taiyár kí gaí thí ab pahlí dafa sháya húí.

Puritan faríq aur us ke khiyálát.

In dinon men Inglistán kí kalísiyá ke do faríq ke darmiyán bahs shurú húí, jo muddat tak zor o shor ke sáth hotí rahí, aur ab tak muassir hai. Ek faríq usqúfí kahlátá thá, jo ki kalísiyá kí ziyáda isláh na karná cháhtá thá. Dúsre faríq men wuh Protestant shámil the, jo kalísiyá ke dastúrát o intizám kí nisbat ziyáda isláh cháhte the. Lihází jis waqt Kánvokeshan ke sámhne kalísiyá ke rít o rusúm ká muámala pesh áyá, to kaí ek ashkhás ne tahrírát pesh kín, jin men yih tajwíz pesh kí gaí, ki isláh kí khátir kalísiyá ke rít o rusúm men bhí tabdílí kí jáe. Bazon ne cháhá, ki yahán tak safáí kí jáe, ki har tarah ke kháss libás yá wardí, báje, muqaddason ke din, ámm shaiíkon ke háth se baptisma dená, aur Ashá i Rabbání ke waqt ghutná tekná mauqúf kiye jáen. Yih log, jo ziyáda aur kámil Rífármeshan cháhte the *Puritan* nám se mashhúr ho gae.

Usqúfí Baibal.

San 1568 men Baibal ke tarjuma kí nazar i sání húí. Yih tarjuma basabab is ke ki árchbishop Parker ke intizám se wuh Angrez álimon ke háth se taiyár kiyá gayá thá, "Usqúfí Baibal" kahlátá hai. Chálís baras tak yih Baibal Inglistán kí kalísiyá men mustamal rahá, lekin mulk i Skátland men, aur Inglistán ke *Puritan* logon ke darmiyán wuh tarjuma mustamal rahá, jo shahr i Geneva men taiyár kiyá gayá thá.

Is waqt tak sab faríq Káthulik se leke Puritan tak, ek hí kalísiyá men shámil the, lekin Káthulik aur Puritan faríq us se jald aláhida honewále the, aur yih bát us zabardastí ke sabab se, ki jis se kalísiyá un ko apne men shámil rakhne cháhtí thí, ziyáda jald is naubat tak pahunchí. Pahlí phút jo húí, so faríq i Puritan kí taraf se húí. Kalísiyá kí ibádat men Roman Káthulik ke baz dastúr

ab tak qáim rakhe gae. Hairárkí men sirf itná farq húá, ki wuh Rúm se aláhida ho gayá thá. Baze pádrí Roman Káthulik libás yá wardí istiamál karte the. In báton kí nisbat bahut khádim-ud-dín ziyáda isláh cháhte the, balki us kí intizárí karte the, kyúnki peshtar us se ki is wardí ke pahinne ká hukm niklá, bahuton ne apní khushí se use chhor diyá thá. Chunánchi wuh bát, jo sábiq men farúát men shámil thí, ab usúl men shámil ho gaí.

Wardí kí nisbat bahs o mubáhisa.

Un qánúnon men, jo ab jári kiye gae, ek hukm thá, jis ke mutábiq un sab logon ko, jin ko san 1564 ke March ke peshtar waz karne ká laisans diyá gayá thá, hukm húá, ki nayá laisans len, aur ki us laisans ko hásil karne ke liye zarúr hogá, ki we wada karen, ki ham us wardí aur rít o rusúm ko, jo muqarrar kiye gae the, istiamál kiyá karenge. Chunánchi bahutere umda wáiz apne uhdon se khárij kiye gae, aur bahut sí jamáaten pásbání se mahrúm ho gain. In khárij-shuda wáizon men se Miles Coverdale ek thá. Kuchh arse tak wuh logon ke gharon men waz kartá rahá, aur is namúne par aur wáiz bhí amal karne lage, aur un kí kalísiyáon men se bahut log un kí sunne ke liye jáyá karte the. Jab kaí mahíne guzar chuke, aur we sarkárí mihrbání se náummed ho gae, unhon ne apná taalluq sarkárí kalísiyá se bilkull chhor diyá, aur aláhida hokar Presbyterian namúne par apne liye jamáaton ká intizám kiyá. Yih bát san 1566 men waqú men ái. Sarkár ne is bát ko band karne kí koshish kí, lekin mukhálif shumár men kasrat ke sáth ho gae. Chár sál bad November 20wín, san 1572 maqám i Wándsworth, jo shahr i London ke muttasil wáqi thá, un kí jamáaton ne ek Presbyterí ká intizám kiyá.

Wardí jabran pahnáí gaí.

Presbyterian kalísiyá ká shurú.

San 1568 ke ákhir men̲ Roman Káthulikon̲ ne, is murád se ki Skátland kí sháhzádí Mary Inglistán kí malika banái jáwe, bagáwat kí, aur thoṛe din bad us ke, (1569 men̲) Pop ne Elizabeth ke kháṛij kiye jáne ká hukm jári kiyá. Is ká natíja yih húá, ki Roman Káthulikon̲ aur Protestanton̲ ke darmiyán aisá nifáq húá, ki Roman Káthulik sharík us kalísiyá men̲ ibádat na kar sake, jis ká sar Káthulik kalísiyá se kháṛij ho gayá thá. Pop ke is hukm ke sabab se áyinda ko Inglistán ke Roman Káthulik sarkárí kalísiyá ke mukhálif húe. Usí sál men̲ Angrezon̲ ke liye ek Roman Káthulik kálij (College) Spain ke bádsháh Filip II kí himáyat karne se mulk i Netherland ke shahr i Douay men̲ qáim kiyá gayá, jis ká yih maqsad thá, ki Inglistán men̲ Roman Káthulik talím phailái jáwe.

Elizabeth kalísiyá se kháṛij kí gaí.

In wáridáton̲ ke sabab se Elizabeth, bajáe is ke ki apne wafádár Protestant raaiyat par ziyáda mihrbání kare, ziyáda koshish kartí thí, ki sakhtí ke sáth us qánún ko, jis ke mutábiq díní rusúmát men̲ yagánagat ṭhahrái jáwe, amal men̲ láwe. Liházá us waqt Bridewell ká qaidkhána, aur dígar qaidkháne Puritan logon̲ se bhare húe the. Kull riáya ko hukm diyá gayá, ki sarkárí kalísiyá men̲ áke ibádat o Ashá i Rabbání men̲ shámil húá karen̲. San 1571 men̲ Párliament ká House of Commons faríq i Puritan kí himáyat ke liye kárrawái karne lagá, lekin malika ne us ko zabardastí se roká. Is waqt tak aksar Puritan sarkárí kalísiyá men̲ shámil rahe the, aur us ke shuraká isláh dene ke liye ziyáda koshish karte the. Qaríb san 1569 men̲ is faríq ko ek qawí madadgár milá. Yih madadgár Pádrí Thomas Qártrait, Kembrij kí Universití

Elizabeth, Puritan ko ízá dene lagí.

Thomas Qártrait, sachchái ká hámí.

ke Ilm i Iláhí ká mudarris thá. Yih shakhs apne darson men barí ilmiyat aur fasáhat ke sáth sarkárí kalísiyá kí galation ko záhir kartá thá, aur us ke insidád ke liye targíb detá thá. Jis waqt us par mukhálifat ká ilzám lagáyá gayá, to us ne ishtihár i ámm ke sáth dawá kiyá, ki main in báton kí nisbat bahs karne aur unhen sahíh karne ko taiyár hún; lekin kisí ne us ke sáth bahs karne kí jurat na kí, magar baraks is ke us ko talím dene kí mumániat húí, aur thore arsa ke bad, wazír i aazam kí saláh ke barkhiláf, wuh uhde se giráyá gayá, aur Universití se khárij kiyá gayá.

Faríq i Puritan, jo ab tak kalísiyá men shámil thá, Hairárkí kí chand aur buráion se, mukhálifat kartá thá; khásskar wuh us hukm ke barkhiláf thá, jis ke mutábiq ámm ibádat ke liye rít o rusúm muqarrar kiye gae the.

Puritan ke iatirázát.

Wuh aur kaí ek dastúr se mukhálifat kartá thá, jo Roman Káthulik kalísiyá mántí thí, aur jo Pák Kalám kí talím par munhasir na the, aur níz is bát se ki khádim-ud-dín kháss libás istiamál kiyá karen. Un ká dawá yih thá, ki Pák Kalám dín ke liye akelá hí qánún hai, aur ki har ek ádmí ká haqq hai, ki is Kalám ko parhe, aur apne liye us kí tafsír kare.

Máh i Maí 17wín, san 1575 men árchbishop Párker ká intiqál ho gayá, aur us ke badle árchbishop Grindel muqarrar húá. Us ne khádim-ud-dínon kí ilmí aur rúhání taraqqí ke liye malika kí marzí ke barkhiláf bahut koshish kí, aur is sabab se, san 1577 men wuh apne uhde se muattal kiyá gayá.

Qántarbarí ke Usqúfon kí hálat.

Chunánchi us kí maut tak jo san 1583 men húí, Qántarbarí ke árchbishop ká uhda sirf baráe nám rahá. Us ke intiqál ke bad Bishop Whitgift árchbishop húá. Wuh thík thík malika kí marzí ke

muwáfiq kárrawáí karke Elizabeth kí bádsháhat ke ákhir tak apne uhde par qáim rahá.

Harchand Puritan faríq par sakht ízárasání húí, tau bhí un kí tadád bahut barh gaí, aur jyún jyún sarkárí kalísiyá ne koshish kí, ki logon ko apná tabidár banáwe, tyún tyún log us ke sakht mukhálif húe. Sarkárí kalísiyá ke khádim-ud-dínon men se bahut apne rúhání fáide kí khátir anjuman qáim karne lage, lekin yih anjuman, jin men har ek ko apne khiyálon ko bedharak záhir karne ká mauqa milá, jaldí se Puritan talím ke liye goyá madrase húe. Jab malika ko in anjumanon kí khabar milí, to us ne árchbishop ko hukm diyá, ki in ko band kar dewe.

Puritan faríq kí taraqqí.

Un pádríon ke darmiyán, jo sarkárí kalísiyá se khárij kiye gae the, ek pádrí Robert Brown náme thá, jis ne apní koshish se, apne khiyálon ke mutábiq ek majlis qáim kí. Wuh majlis band kí gaí, aur wuh kaí ek doston ke sáth mulk i Holland men ja raha, jahán us ne shahr Middleburg men ek jamáat qáim kí. Yih jamáat firqa i Independent kí pahlí jamaat húí. San 1589 men Brown sáhib phir Inglistán ko laut áyá, aur sarkárí kalísiyá men rector muqarrar húá.

Robert Brown Independent kalísiyá ko qáim kartá.

Malika Elizabeth kí maut ke thore dinon peshtar pádrí John Robinson ke ihtimám se Independent faríq kí do aur jamáaten qáim kí gaín, lekin ízárasání ke sabab se un men se bahut log mulk i Holland men panáhgír húe. Wahán pádrí Robinson kí dánáí ke sabab se un ká shumár ziyáda húá, aur un kí kalísiyá ká intizám bihtar usul ke mutábiq kiyá gayá. Apne mulk se khárij, aur Holland kí zabán se náwáqif hokar in logon ne apní ázádagí ko qáim rakhne kí khátir aur rúhání taraqqí ke wáste naí ábádí kí tajwíz kí.

Puritan faríq mulk i Amerika men já basá.

Chunánchi san 1620 men in kí hijrat mulk i Amerika kí taraf húí. Wahán unhon ne New England ko ábád kiyá.

Inglistán men fariq i Puritan aksar sarkárí kalísiyá men ab tak sharík the, aur agarchi we ápas men kai ek báton kí nisbat muttafiq-ur-ráe na the, tau bhí we sab Yúrap kí Reformed kalísiyáon ke intizám ko pasand karte aur us ko Inglistán men jári karná cháhte the.

England kí sarkárí kalísiyá kí khássiyaten.

Muddat tak Inglistán men mutafarriq muámalon kí bábat jhagrá hotá rahá. Is hálat men mulkí hifázat Fráns aur Spain ke ápas ke rashk ke sabab se hotí rahí. Is arse men Inglistán kí sarkárí kalísiyá kí ibádat ká taríqa aur intizám kí súrat thahráí gaí. Is kalísiyá ká aqáid-náma Edward VI. ke waqt taiyár kiyá gayá thá. Liházá Protestantí kalísiyáon ke darmiyán is kalísiyá kí khássiyaten yih thín ; (*a.*) ki Bádsháh kalísiyá ká sar hai ; (*b.*) ki Khádim-ud-dín usqúfí intizám ke tábidár hote hain ; (*c*) ki rúhaní muámilon men kalísiyá ká intizámí ikhtiyár qarár diyá játá hai, aur (*d.*) ki Khádim-ud-dínon ko kháss libás aur ibádat ke liye kháss dastúr ko ikhtiyár karná partá hai.

Elizabeth kí wafát.

Mah i March 24wín, san 1603 men Elizabeth ká intiqál ho gayá, aur yún Tudor gharáne kí bádsháhat khatm húí, kyúnki Inglistán ke takht ká walíahd Skátland ká bádsháh James VI. húá.

CHAUTHÁ BÁB

Skátland men Rífármeshan

San 1528—1560.

Jaisá ki mulk i Sáksaní men Staupitz, yá Switzerland men Wittenbákh, yá mulk i Holand men John Wessel thá, waisá hí mulk i Skátland men St. Andrews ke madrasa men Falsafa aur Ilm i Iláhí ká mudarris John Major thá. San 1469 men wuh paidá húá, aur Áksford aur Kembrij aur Páris kí Universitíon men talím páke, shahr i Glásgow men kaí baras tak Ilm i Iláhí ká mudarris rahá. San 1523 men wuh St. Andrews ke madrasa men Ilm i Iláhí ká mudarris muqarrar húá, aur bad us ke usí Universití ká Principal hokar apní maut tak, jo san 1550 men húí, us uhde par qáim rahá. Us ne barí dilerí se talím dí. Us ke aqídon men se baze yih the ; ki bádsháhon ká ikhtiyár raaiyat kí jánib se hásil hotá hai, ki jalsa i ámm ká ikhtiyár Popí ikhtiyár se bará hai, aur ki jab Pop bagair sabab i maqúl kisí ko kalísiyá se khárij kar dewe, to us ká wuh khárij karná bátil thahartá hai. Aláwa is ke wuh Román Káthulik khádim-ud-dín aur Popí hukúmat kí buráíon ko malámat ke qábil samajhtá thá, aur targíb detá thá, ki khánqáhen band kí jáen.

John Major ká ahwál.

Jab John Major St. Andrews ke madrasa men talím detá thá, kaí ek aise jawán mardon ne talím pái, jinhon ne ánewále fasád men hádí hone ke liye taiyárí hásil kí. In men se khásskar Henry Balnaves, George

John Major ká ahlwál aur us ke shágird.

Buchanan, Patrick Hamilton aur John Knox mashhúr húe.

Patrick Hamilton zinda jaláyá gayá.

Patrick Hamilton mard i sharíf thá, jis ne St. Andrews ke madrase ke siwá Wiṭṭenberg aur Márburg ke madrason men talím pái thí. Isí ne pahle mulk i Skáṭland men Proṭesṭanṭí talím dí. Is sabab se St. Andrews ke árchbishop Beaton ne us ko giriftár kiyá, aur us par bidat ká ilzám lagáke Februarí 28wín, san 1528, jab wuh sirf 24 baras ká thá, zinda jalá diyá.

John Knox ká ahwál.

Skáṭland men Rifármeshan khásskar John Knox ki marifat húá. Wuh san 1505 men paidá húá, aur bad us ke ki Glásgow ke madrase men John Major ke pás talím pái, wuh St. Andrews ke madrasa men dákhil húá, (1524), aur usí waqt us ke sáth George Buchanan usí madrase men paṛhtá thá. Yih donon Masíhí álimon kí talím men niháyat máhir húe, aur tau bhí donon us talím se nákhush the. Kaí sál tak yih donon isí Universiṭí men muallim rahe. John Knox falsafa ká mudarris thá. San 1530 men wuh pádrí ke uhde par muqarrar húá, lekin waz na kartá thá. Isí asná men Ilm i Iláhí kí talím ko hásil karne ke liye wuh qadím Ábáon kí tasnífát ká mutála kartá thá, jin men se khásskar Jerome aur Augusṭín kí tasnífát ke paṛhne se us ke dil men shauq paidá húá, ki asl Yúnání zabán men Pák Kalám ko paṛhe. San 1542 tak John Knox ne apne taín Proṭesṭanṭ qarár na diyá. Jab wuh Proṭesṭanṭ húá, to us ne madrasa ko chhoṛ diyá aur Skáṭland ke Junúb kí taraf já rahá. Wahán wuh do daulatmand sáhibon ke beṭon ko talím dene lagá, aur yih us ke liye muháfizat ká sabab húá. San 1544 men, ek Proṭesṭanṭ wáiz George Wishart náme us muqám men

barí fasáhat ke sáth Rifármeshan kí tạlím de rahá thá. Yih shakhs abhí Inglistán aur Yúrap ke dígar mumálik kí sair karke laut áyá thá, jahán us ne Protestanti talím o díndárí hásil kar lí thí. John Knox us ke wazon ko suntá thá. San 1546 men Qárdinal Beaton kí targíb se Wishart giriftár kiyá gayá. Us par bidat ká ilzám lagáke Qárdinal i mazkúr ne March kí pahlí tárikh, san 1546 men us ko zinda jalá diyá.

George Wishart kí maut ká ahwál.

Is shahíd ke khún ká badlá jald liyá gayá. Agarchi Qárdinal qánún ke mutábiq wájib-ul-qatl na ṭhahráyá já saká, tau bhí kaí ashkhás ne gussa men ákar St. Andrews ke qila par jahán wuh rahtá thá, hamla karke us ko giriftár kar liyá, aur March 19wín, san 1546 men us ko már dálá.

Qárdinal Beaton márá gayá.

Is par faríq i Protestant par ízárasání zor se shurú húí. John Knox aur kaí ek aur Protestant St. Andrews ke qila men panáhgír húe. Yih bát máh i April, san 1547 men waqú men ái. Isí maqám men Pádrí John Raugh kí darkhwást se qila ke sipáhíon aur dígar ashkhás ke sámhne John Knox ne pahlá waz kiyá. Us kí umr chális baras se ziyáda thí. Juláí 31wín ko ek Fránsísí fauj, jo Popí faríq kí madad ke liye áí thí, qila par qábiz húí, aur jitne sipáhí qila ke andar the, asír kiye gae. John Knox, kaí ek aur qaidíon ke sáth, qaidí hokar kishtíon ko chaláne ke liye chappá ke kám par bhejá gayá, lekin san 1549 men wuh phir ázád ho gayá. Ázádagí hásil karke wuh fauran Inglistán men gayá, aur Edward VI. ke zamáne men kalísiyá kí isláh karne ke kám men mashgúl húá. Berwick men wuh Pásbán muqarrar húá. Jab Mary Inglistán kí malika húí, John Knox Switzerland men jáke panáhgír húá. Wahán us ne Qálvin aur dígar buzurgon ke sáth

John Knox ká ahwál.

milkar kaí sál tak Baibal ke us tarjume ke taiyár karne men, jo shahr i Geneva men sháya húá, madad kí. San 1555 men wuh phir Skátland men namúd húá, lekin ánewále sál men us ko phir wahán se nikalná pará. Ákhirkár san 1559 men wuh Skátland men laut áyá. Us ke áne ke bad wuh báten jaldí se waqú men áín, jin se Roman Káthulik kalísiyá ká ikhtiyár játá rahá, aur Reformed kalísiyá qáim kí gaí.

Skátland ke aalá darje ke khádim-ud-dínon ke darmiyán bahut thore the, jo Rifármeshan cháhte the, lekin Presbutar, muallim, sardár aur awám-un-nás kasrat ke sáth us kí pushtí karte the.

Inglistán men Rifármeshan Qántarbarí ke árchbishop aur aalá darje ke khádim-ud-dín se jo us ke ird gird rahte the shurú húá, lekin Skátland men Rifármeshan madrasa ke tálib-ul-ilmon men shurú húá, aur phir kaí ek álimon o presbutaron ne, jo Injíl ká waz karte the, us ko anjám tak pahuncháyá. Patrick Hamilton kí talím Lúthar kí talím se mushábih thí, lekin jis waqt faríq i Reformed ká aqáid-náma sháya húá, to Skátland ke tamám Protestanton ne us ko khushí se qabúl kiyá.

Scotland men Rífármeshan ká ágáz.

Roman Káthulik faríq ká peshwá St. Andrews ká árchbishop James Beaton thá, aur jab 1539 men wuh qatl húá, to us ká bhatíja David Beaton árchbishop húá. Kuchh arsa ke bad wuh Qárdinal muqarrar húá, lekin jab us ne 1546 men George Wishart ko jalá diyá, aur dígar sakht kámon ko bhí kiyá wuh bhí márá gayá.

San 1503 men Skátland ke bádsháh James IV. ne Inglistán ke bádsháh Henry VII. kí betí Márgaret se shádí kar lí. Das sál bad wuh Flodden ke maidán i jang men qatl húá. Us waqt us ká betá James V. sirf do baras ká larká thá. Aisá húá, ki jis sál men Patrick Hamilton

shahíd húá, yih chhoṭá bádsháh, jo satrah baras ká jawán thá, nazarbandí se chhúṭkar bádsháh húá. Yih bádsháh Roman Káthulik Hairákí ko bahut pyár na kartá thá, lekin wuh us se muqábala karne ká maqdúr na rakhtá thá, aur kabhí kabhí aisá húá, ki us ko majbúran us ke fatwáoṉ ko ạmal meṉ láná paṛá. San 1538 meṉ us ne Fráns ke Roman Káthulik fariq ke peshwá Ḍuke of Lorraine kí beṭí Mary se shádí kí.

Skáṭland ke bádsháh James IV. aur James V.

James V 1552 meṉ intiqál kar gayá. Us waqt us kí beṭí Mary, jo walíạhd thí, sirf sát din kí bachchí thí. Arrán ká Earl James Hamilṭon, jo Paṭrick Hamilṭon ká rishtadár thá, sháhzádí Mary ká sarparast húá. Usí sál meṉ Párliamenṭ ne ek qánún ko jári kiyá, jis se ạwám-un-nás ko ijázat dí gaí, ki Baibal ko apní zabán meṉ paṛheṉ; lekin thoṛe din bad sarparast i mazkúr ne usúl i Rifármeshan ko tark kar diyá. Jab wuh bárah baras tak bádsháhat kar chuká, to us ne istiạ́fá diyá, aur sháhzádí kí má, Mary of Guise, sarparast húí.

Skáṭland kí sházádí Mary ká sarparast Hamilṭon.

Mary Sṭuarṭ, jo Skáṭland ke taḳht kí walíạhd thí, jab chha baras kí húí, Fráns meṉ bhejí gaí, táki apní má ke rishtedároṉ ke darmiyán tạlím páwe. Jab wuh solah baras kí húí, us kí shádí Fráns ke walíạhd Fránsis ke sáth kí gaí. Ek sál bad (1559 meṉ) Fránsis Fráns ká bádsháh húá. Ab darhále ki Mary Inglistán ke bádsháh Henry VII. kí parnátin thí, Fráns ke bádsháh aur malika na sirf Skáṭland ke taḳht ke dạwedár the, balki Inglistán ke taḳht ke bhí dạwedár húe. Is dạwe meṉ Roman Káthulik faríq, jo Elizabeth ko harám kí beṭí kahte the, un kí pushtí karte the.

Mary of Guise, jo Skáṭland kí sarparast thí, máh i Jún 10wíṉ, san 1560 jáṉ-bahaqq húí. Us kí beṭí jo ab Frans kí malika thí, us mulk meṉ apne shauhar ke sáth rahí.

Chha mahíne bad is ke san 1560 men, Fránsis II. ká intiqál ho gayá. Liházá Fráns aur Skátland kí bádsháhaten, jo ikatthí ho gaí thín, phir alag ho gaín. August 19wín, san 1591 tak Mary Skátland men na pahunchí. Is arse men Skátland ke Párliament ne (August 24wín, 1560) Roman Káthulik mazhab ko radd kiyá, aur Reformed aqáid-náma ko ikhtiyár karke Protestanton ko ijázat dí, ki apní kalísiyá ká intizám aur khádim-ud-dínon ke kám ká, jis tarah cháhen, bandobast karen. Chunánchi Disambar 20wín, san 1590 men Skátland kí Reformed kalísiyá kí pahlí Assembly faráham húí.

Skátland kí Reformed kalísiyá (1560—1592)

Skátland ke khádim-ud-dínon men se bahut thore Protestant húe. Chunánchi is pahle jalse ke iktális sharíkon men se sirf chha Presbutar the. Is hálat men baz ashkhás ko iwazí ke taur se díní uhdon men muqarrar karná lázim áyá, jo mamúlí uhdedáron kí khidmat men un kí madad karen. Mamúlí uhdedár "Book of Discipline" kí hidáyat ke mutábiq Pasbán, Ustád, Qasís aur Díkan the. In ke sáth, hál ke wáste, Superintendent aur Rídar (Reader) muqarrar húe. Superintendent aise maqám men muqarrar hote the, jahán zarúrat malúm hotí thí, aur un ká yih kám thá, ki gasht karke já bajá waz karen, kalísiyá aur madrason kí nigrání karen, aur un pásbánon kí chál chalan, ká jo un ke sáth khidmat karte the, muláhiza karen. Rídar aise logon men se chune játe the, jo zí-ilm aur díndár the, aur un ká kám yih thá, ki jis jagah waz na ho sake Khudá ke Kalám ko parhke sunáwen.

General Assembly ká pahlá jalsa.

Kalísiyá kí dúsrí Assembly Maí 27wín, san 1561, Edinburgh men faráham húí. Malika Mary usí sál ke August ko Skátland men á pahunchí. Wuh yih iráda

karke áí, ki jo kuchh Protestanton ne kiyá, us ko mansúkh kare, lekin us ká yih matlab bar na áyá. Har sál do bár barábar Assembly faráham hotí rahí, aur kalísiyá apne intizám aur ikhtiyár men taraqqí kartí rahí.

Kalísiyáí Ámadaní kí taqsím men Mary ká intizám.

Jo ámadaní Roman Káthulik kalísiyá ko miltí thí, Párliament ke hukm se tín hisson men taqsím kí gaí. Do hisse un Roman Káthulik pádríon ko, jo apne uhdon se giráe gae the, bataur i penshan diye gae; aur tísrá hissa malika aur Protestant khádim-ud-dín ke darmiyán taqsím kiyá gayá.

Mary kí hukúmat logon ko pasand na áí, aur us kí baz harkaten aisí húín, ki un ke sabab se mulk men fasád ho gayá. Jab us ne lashkar-kashí kí, to wuh shikast khá gayí. Is hálat men wuh Inglistán men bhág gaí, aur apní rishtedár Elizabeth ke yahán panáhgír húí. Elizabeth ne us ko mukhálif jánke dáim-ul-habs kar diyá. Jab tak ki Mary ká betá sinn i bulúg ko na pahunchá, Skátland kí bádsháhat sarparast ke háth men rahí. Jab bádsháh bárah baras ká húá, wuh áp badsháhat karne lagá. Isí tarah Rifármeshan ke aiyám men Skátland kí bádsháhat zaíf rahí, aur díní muámalon men us ká asar bahut thorá thá, aur wuh thorá bhí fáida se khálí thá.

Jab Popi usqúf, jo Skátland men penshan páte the, guzar gae, to un kí amadaní ká intizám karná pará. Earl Morton aur kaí ek aur sardár un kí jáedád ko apne kám men láne cháhte the. Liházá unhon ne yih tajwíz kí ki jis waqt koí Káthulik usqúf mar jáe, to ek shakhs iwazí ke taur par us ke usqúfí uhde men qáim kiyá jáwe. Yih shakhs jágír kí ámadaní lekar ek hissa sardár ko detá, aur dúsrá áp rakhtá thá. Awám-un-nás is dastúr ko *Talkan*,*

* *Talkan* us gáe ke bachche ke chamre ko kahte hain, jis ko bhús se bharwáke mán ke pás láte, táki wuh apná dúdh dewe.

yane *Tuli*, kahte the. Wuh tajwíz sirf Earl Morton kí maut tak qáim rahí. Is dastúr ke barkhiláf General Assembly ke sámhne John Knox ne apná ákhirí waz farmáyá. Yih buzurg November 24wín, san 1572 ko jánbahaqq húá.

Andrew Melville.

Máh i Julái, san 1574 men, Andrew Melville sáhib Geneva se laut áyá, aur us faríq men shámil húá, jo is nae qism ke, usqúf ke barkhiláf thá. Us ne koshish kí, ki kalísiyá se usqúfí intizám kí har ek súrat nikálí jáe. Jún san 1578 men, General Assembly ne usqúfí intizám ke barkhiláf hukm diyá, ki áyinda ke liye koí nayá usqúf muqarrar na kiyá jáwe, aur San 1580 kí Assembly ne usqúfí intizám ko Baibal kí talím ke barkhiláf qarár diyá, aur sab usqúfon ko hukm húá, ki fauran apne uhde ko chhor den. Máh i April 1581 Assembly ne intizám ke sáth tamam kalísiyá ko Presbuteríon aur Parishon men taqsím kiyá. Majlis kí taraf se ek aqáid-náma sháya kiyá gayá. Bádsháh ne dastkhatt karke sarkárí ishtihár ke sáth us ko járí kiyá.

Presbuterian kalísiyá Skátland men qáim kí gayí.

San 1592 men Skátland ke Párliament ne Presbuterian kalísiyá ko Sarkárí kalísiyá qarár diyá, aur khádim-ud-dínon kí parwarish ke liye sarkárí ámadaní se tajwíz kí. Aláwa is ke hukm húá, ki General Assembly kam se kam ek bár fí sál munaqid ho, aur agar zarúrat malúm ho, to ziyáda ijlás kiyá jáwe.

James VI. kí zabardastí.

Mulk i Inglistán men usqúfí intizám ke báre men jo khiyál thá, ki is ke wasíle se bádsháh ko mazbútí pahunchtí hai, Skátland ke bádsháh James VI. par jo ikhtiyár kí barí khwáhish rakhtá thá, bahut muassir húá. Chunánchi san 1598 men us ne targíb dí, ki Skátland ke

khádim-ud-dínon men se ek faríq muqarrar kiyá jáwe, jo usqúf ká khitáb rakhe, aur Párliament men kursí-nashín ho. Agarchi kalisiyá kí General Assembly is tajwíz ke barkhiláf thí, tau bhí aise log páe gae, jinhon ne is khitáb ko qabúl kiyá. Párliament ne bádsháh kí pushtí kí. Lihází bádsháh aur General Assembly ke bích men jhagrá shurú húá, jis ke hote hí bádsháh Inglistán kí bádsháhat ká takht-nashín húá. Itná ikhtiyár páke, bádsháh ne zabardastí se Skátland kí kalísiyá ke qánún o intizám ko mauqúf kar diyá. Jab wuh guzar gayá, to us ke wáris ne bhí waisá hí kám kiyá. Chunánchi san 1603 se leke 1638 tak General Assembly ká koí jalsa fáraham na húá. Is arse men we log, jo Presbuterian muámale kí himáyat karte the, barábar ízá páte the. Melville London ke qila men qaid kiyá gayá, aur jab qaid se chhútá, to jiláwatan kiyá gayá. Kalísiyá ká intizám usqúfí khiyál ke mutábiq bádsháh kí hikmat i amalí kí khátir qáim rakhá gayá, aur koshish kí gai, ki jo talím is tajwíz ke barkhiláf ho, mitái jáwe.

General Assembly multawí rakhí gayí.

PANCHWAN BAB

INGLISTÁN AUR SKÁṬLANḌ KÍ KALÍSIYÁON KÁ HÁL BAD US KE KI DONON BÁDSHÁHATEN EK HO GAÍN.

Elizabeth ke intiqál ke bad Skáṭlanḍ ke bádsháh James VI. ne Inglistán ke takht par julús farmáyá. Máh i Juláí 25wín, maqám i Westminster men bádsháhí táj páke, aur England ká Bádsháh James I. ká khitáb manzúr karke, wuh Inglistán ká bádsháh qarár diyá gayá. Presbuṭerian kalísiyá ko chhoṛke, wuh Angrezí sarkárí kalísiyá ká hámí húá. Is bát ke sabab se Puriṭan aur Roman Káthulik donon us se náráz húe. Us ne apne bádsháhí ikhtiyár ko sábiq ke taur se hadd se ziyáda baṛháke Skáṭlanḍ ke wáste ek aalá mahkama, misl us ke, jo Inglistán men járí thá, muqarrar kiyá. Is mahkama ke sabab se Skáṭlanḍ men tarah tarah kí buráián barpá húín, jin ká bayán zail men kiyá jáegá :—

FASL I

IS BÁT KE BAYÁN MEN KI JAMES I. AUR CHARLES I. KÍ BÁDSHÁHATON MEN PURIṬAN JHAGṚE KÁ KYÁ HÁL HÚÁ

1603—1640.

Inglistán kí kalísiyá men do faríq the. Ek faríq i Puriṭan jo kamí o beshí ke sáth Presbuṭerian kalísiyá ke intizám ko cháhtá thá. Dúsrá usqúfí faríq, jo bádsháhon ko Iláhí haqq mansúb kartá thá, aur sikhátá thá, ki raiyaton ko bilá-taammul un kí farmánbardárí karná cháhiye. Chunánchi yih faríq James I. ko bilkull pasand áyá, aur tajwíz kí gaí, ki báqí faríq zabardastí ke sáth in usúl par láe jáwen. Chunánchi January 14wín san 1604 men bádsháh ne Hampṭon Courṭ ke jalse men

Puriṭan aur usqúfí firqe.

faríq i Puriṭan kí nisbat apne iráde ko sáf taur se záhir kiyá. Harchand ki Puriṭan baṛá zulm uṭháte rahe, tau bhí we bádsháh ke wafádár riáya bane rahe, aur un men se aksar sarkárí kalísiyá men bhí shámil rahe. Baibal ke nae tarjume ke wasíle se un ke muámalát kí pushtí húí, aur harchand bádsháh hí ne is kám ko tasdíq kiyá, tau bhí yih matlab us ke madd i nazar na thá. Jab tarjuma karne ká kám shurú húá, to Pák Kalám aláhida hisson men taqsím hokar bahut se álimon ke pás bhejá gayá, aur bádsháhat ke sab madrason men ishtihár diyá gayá, ki sab ulamá is kám men madad den. Isí tarah Baibal ko paṛhne ke liye ek naí targíb dí gaí. Is kám kí yih tajwíz Dr. Reynolds kí taraf se Hampṭon Courṭ ke jalse men san 1604, pesh kí gaí. Yih nayá tarjuma taiyár hokar san 1611 men Robert Barker kí taraf se shahr i London men sháya húá. In aiyám men Angrezí kalísiyá ke bahut se námí ulamá barpá húe.

Angrezí Baibal ká sháya karná.

Is waqt tak faríq i Puriṭan aur usqúfí faríq asl i usúl kí nisbat bahut farq na rakhte the, lekin ab se farq ziyáda hone lagá, kyúnki James kí bádsháhat ke waqt mulk i Holland kí taraf se Armínius kí talím Inglistán men pahunchí. Usqúfí faríq is ko ziyáda pasand kartá thá, magar faríq i Puriṭan ne Qálvin kí talím ko qáim rakhá.

Armínius kí talím aur us ká asar.

James I. ke zulm ke sabab se, aur kháss us ke díní muámalon men dastandází karne ke sabab se, bahut log us se náráz ho gae, aur jab san 1625 men us ká intiqál ho gayá, us kí bádsháhat men jhagṛá o fasád kí alámaten nazar áín.

James I. ká intiqál.

Charles I. ne takht-nashín hoke apne báp ke khiyálát ko qáim rakhá, aur bilá-taammul un ko tamíl kiyá. Us ne un

sab logon par jo usqúfí intizám aur rít o rusúm ko na cháhte the, zabardastí kí. Liházá Puriṭan, jo Angrezí kalísiyá men ek qawí faríq thá, aur Skáṭland ke tamám báshinde záhirí taur se bádsháh kí mukhálifat karne lage. Un dinon men London ke bishop Laud kí, jo san 1633 men Qánṭarbarí ká árchbishop húá, saláh par chalke usqúfí faríq Roman Káthulik taʻlím kí taraf máil hone lagá. Qánún jári kiye gae, jin ke mutábiq agar koí sarkárí kalísiyá ke intizám, wagaira, ke khiláf kuchh kahe, yá kitáb chhapwáe, to us ko sakht sazá dí jáe. Aisí hálat men wuh aalá mahkama jis ko James ne Skáṭland men jári kiyá thá, beinsáfí aur zulm ke liye ek ála húá, jis se log niháyat náráz ho gae. Bádsháhí faríq bádsháhon ke liye dawá kartá thá, ki we Khudá kí taraf se muqarrar húe, aur ki riáya ko cháhiye, ki un ko Khudá ke náib jánen. Dr. Roger Manwaring ne san 1628 men ek waʻz men taʻlím dí, ki bádsháh par farz nahín hai, ki bádsháhat ke us qánún ko máne, ki jis se riáya ke huqúq aur ázádagí qáim rakhí játí hai, balki us ko ikhtiyár hai, ki Párliamenṭ kí razámandí ke bagair logon par ṭaks lagáwe, yá bádsháhí qarz lewe, aur aisí hálat men riáya ko tábidár honá farz hai, aur agar tábidár na ho, to wuh zarúr abadí halákat men mubtilá ho jáenge. Jab Charles ne yih waʻz suná, to niháyat khush húá, aur us ko chhapwá diyá. Is par Párliamenṭ ne wáiz i mausúf ko qaid kar diyá, aur níz fatwá sunáyá, ki áyinda ko yih shakhs na mulk men na kalísiyá men kisí tarah ká uhda páwe. Jab Párliamenṭ ká jalsa barkhást húá, to bádsháh ne us pádrí ko qaid se rihá karke us kí barí taraqqí kí, aur us kí nasíhat par amal karke bádsháh ne gyárah baras tak bagair Párliamenṭ ke bádsháhat kí.

Charles I. aur awám-un-nás ke bích men jhagrá.

Charles I. Párliamenṭ kí mukhálifat kartá, aur us ko mauqúf karná cháhtá.

FASL II

Is Bát ke Bayán men̲ ki Skáṭlanḍ kí Kalísiyá kí Hálat James I. aur Charles I. ke waqt men̲ kaisí thí.

Mulk i Skáṭlanḍ men̲ wuh tajwíz jis ko James I. ne Reformeḍ kalísiyá ko barbád karne ke aur us ke badle usqúfí intizám ko qáim karne kí koshish kí, Charles I. ke waqt taraqqí-pizír húí. Jo Presbuṭar bádsháh kí marzí ke muwáfiq Párliamenṭ men̲ dákhil honá manzúr karte the, usqúfí ụhde par muqarrar kiye játe the. Ạláwa is ke árchbishop St. Anḍrews men̲ phir muqarrar kiyá gayá, lekin libás aur ịbádat ká taríqa sáda taur se hotá rahá. Agarchi is hálat men̲ Skáṭalnḍ ke logon̲ kí taraf se duhái kí ạrzíán̲ bádsháh ke huzúr pesh kí gaín̲, un se kuchh fáida na húá. Charles ne apne faríq kí saláh kí pairawí kí. In aiyám men̲ Skáṭlanḍ ke tamám ịláqon̲ men̲ ajíb díní bedárí shurụ́ húí, aur kaí baras tak zor ke sáth hotí rahí.

Chárles I. usqúfí kalísiyá Skáṭlanḍ men̲ qáim rakhná cháhtá.

San 1633 men̲ bádsháh táj lene ke liye aur Skáṭlanḍ kí Párliamenṭ ko faráham karne ke liye apne watan ko gayá. Ahlkárán kí saláh par chalkar wuh is bát ká qáil ho gayá, ki waqt ab áyá hai, ki díní intizám men̲ tabdílí kí jáwe. Chunán̲chi bishop Lauḍ ke ḳhiyálon̲ ke mutábiq ek qánúní kitáb kalísiyá kí hidáyat ke wáste taiyár kí gaí. Yih kitáb san 1635 men̲ maqám i Ạbarḍín men̲ chhapkar sháyạ húí. Dúsre sál men̲ ek Duạ́ e Ạmím kí kitáb Angrezí Duạ́ e Ạmím kí kitáb ke namúne par taiyár kí gaí, aur Disambar 26wín̲, san 1636 men̲ bagair logon̲ kí razámandí ke, ek parwána is murád se járí kiyá gayá, ki tamám wafádár riạ́ya is kitáb kí hidayat ke mutabiq ịbádat kiyá karen̲. Julái 23wín̲ san 1637 kí táríḳh muqarrar húí, jab

ḳhádim-ud-dín is nae usqúfí libás ko pahine húe girje gharon men házir hon, aur is nae taríqa i ibádat ko shurú karen. Tamám mulk men is tajwíz ke barḳhiláf aisí saḳht muḳhálifat záhir húí, ki sarkár ne munásib jánke us ko kuchh muddat tak multawí rakhá. Bádsháh ke sáth koí lashkar na thá, aur us ká taalluq apní Angrezí riáya se aisá thá, ki Skátland men lashkar láná mushkil thá. Is hálat men us ne Skátland men ek kamishanar, yá qáim muqám, bhej diyá, jo apní dánist ke mutábiq is hullaṛ ko miṭáne ke liye tajwíz kare.

Awám kí muḳhálifat se us kí kárrawáí men ḳhalal áyá.

Itne men Skátland ke log apní kalísiyá ká hukúmatí intizám taiyár kar chuke the, aur is hálat ke liye jo ab namúd húí, un ke sardár maujúd the. Alexander Henderson, ḳhádim-ud-dín, aur shahr i Warriston ká ek mashhúr wakíl, Johnston, aur dígar ashḳháss ne mulk ke bandobast karne ke liye kameṭián muqarrar kín. Qaumí yagánagat ko qáim karne ke liye unhon ne ek ahd-náma taiyár kiyá, jis men Párliament ke wuh farmán shámil the jin men Skátland kí Reformed kalísiyá ke usúlí intizám darj kiye gae the. Is Ahdnáma par sab apní muhr lagáke díní o dunyáwí ázádagí ko qáim karne aur muḳhálifon ke barḳhiláf madad karne ká wada karte the. Yih ahd-náma pahle shahr i Edinburgh ke Greyfriars ke girje ghar men February 28wín, san 1638 men, ek baṛí majlis ke sámhne sunáyá gayá. Pahle sáhibán i majlis ne us par dasḳhatt kiyá, aur us ke bad kágazát Shimál se Junúb tak tamám mulk men phiráe gae, aur har kahín logon ne ḳhushí se use qabúl kiyá. Baz ádmí the jo us se ḳhush na húe, yane wuh log, jo bádsháhí intizám ko qabúl kar chuke the, aur díní intizám ke tábidár húe. Yih log is ahd-náma se

Skátland ká Ahdnáma.

yá to beparwá yá náráz malúm hote the, magar is qism ke log shumár men thore the. Yih Ahdnáma qaum kí ráe ko záhir kartá thá, aur agarchi wuh is bát ko qarár detá thá ki bádsháh kí zát, aur us ke ikhtiyár kí himáyat karní, jab tak ki wuh sachche dín kí aur bádshá-hat kí ázádagí aur sharíat kí muháfizat kare, farz hai, tau bhí yih dawá kartá thá, ki Kalísiyá ká sir sirf Masíh hai.

Ahdnáma ke usúl.

Máh i November, san 1638 men, shahr i Glasgow men General Assembly faráham húí. Alexander Henderson Modiretar muqarrar húá. Is Assembly ne usqúfí intizám ko mauqúf kiyá, aur Skátland kí Reformed kalísiyá ke intizam o dastur ko phir qáim kiyá, aur yún sábiq ke taur se kalísiyá ke Seshan, aur Presbutarí, aur Sinad aur General Assembly qáim kiye gae.

Presbuterian Assembly ne usqúfí intizám ko mauqúf kiyá.

Is par Charles I. lashkar leke Skátland men dákhil húá. Sáhibán i Ahd, jo us waqt se Qávenantar (Covenanter) kahláe gae, jang ke liye taiyár ho gae. Bádsháh ke kampú men sulh ká paimán qarár diyá gayá, jis men bádsháh ne wada kiyá, ki kalísiyá kí General Assembly aur Skátland ki Párliament fauran faráham kiye jáenge, táki Skátland ke tamám díní o dunyáwí muámalát faisal kiye jáwen. Chunánchi General Assembly faráham húí, aur apne us ahd ko phir bahál kiyá, aur us par bádsháh ke elchí ne dastkhatt kiyá. Aláwa is ke Glasgow ke Assembly ká farmán, ki Skátland kí kalísiyá ke liye usqúfí intizám nájáiz hai, tasdíq kiyá gayá. Párliament ke shuraká General Assembly kí har ek bát se muttafiq-ur-ráe húe. Bádsháh ká elchí yih hál dekhke náráz ho gayá, aur Párliament ko barkhást karke bádsháh ke pás chalá gayá.

Qávenanter Charles I. ke sáth laráí karne ke liye taiyár.

Is par bádsháh ne pakká iráda kiyá, ki main faríq i Qávenanṭar ko barbád karúngá, aur is níyat se us ne Angrezí Párliamenṭ ko munaqid kiyá, táki is kám ke liye laṛái ke sámán kí tajwíz kí jáwe. Lekin Párliamenṭ ne dawá kiyá, ki Angrezon kí shikáyat pahle suní jáwe. Is hálat men bádsháh ne Párliamenṭ ko barkhást kiyá, aur zabardastí se ṭaks lagákar, aur ikkís hazár kí fauj kí taiyárí karke Skáṭland kí taraf rawána húá. Qávenanṭar kí fauj ne maqám i Newburn men us ko shikast dí. Is hálat men tang hokar aur Angrez logon ke sáhibán i Párliamenṭ se khauf khákar bádsháh ne amíron kí ek majlis faráham kí aur unhen targíb dí, ki we laṛái ke liye kharch ka bandobast karen; lekin yih log, agarchi apne pás se dene ko taiyár the, mulk ke khazáne men háth ḍálne se majbúr the Chunánchi bádsháh ne majbúran ek aur Párliamenṭ munaqid kiyá, jo November 3rí, san 1640 men, faráham húí.

Us kí fauj ko shikast húí.

CHHAṬHWÁṈ BÁB

Airland ká Rífármeshan

1535—1642.

Henry VIII. Airland ko Pop ke taạlluq se alag karne cháhtá.

Jab Henry VIII ne Rúm kí kalísiyá se apná taạlluq haṭá liyá, to zarúr húá, ki wuh na sirf Inglistán meṉ apne ikhtiyár ko qáim kare, lekin ạláwa is ke Airlaṇḍ meṉ bhí, jaháṉ Roman Káthulik kasrat ke sáth the. Wuh taríqa jo us ne is kám meṉ istiạmál kiyá aisá na thá, ki gair mazhabwále apní galatí ko chhoṛke haqq par áweṉ, yá apní khushnudí zahir kareṉ. Máh i March, san 1535 meṉ shahr i Ḍublin meṉ ek árchbishop, jo Pop ká mukhálif thá, muqarrar kiyá gayá, aur hukm sunáyá gayá, ki tamám dini o dunyawí ụhdedár díní muạmaloṉ meṉ bádsháh ko kalísiya ká sar qarár deṉ. Yih hukm sunte hí tamám Roman Káthulik Armágh ke usqúf se, jo Airlaṇḍ ká árchbishop thá, hidáyat páke baṛe zor o shor se mukhálifat karne lage. Chunáṉchi ánewále sál meṉ bádsháhí faríq ne Párliamenṭ meṉ ek qánún jári kiyá, jis ke mutábiq we sab, jo Popí ikhtiyár ko mánte the, bágí ṭhahráe gae. Is par baẓ khánqaheṉ fauran band kí gaíṉ, aur un kí ámadaní sarkár ke kharch meṉ sarf kí gaí. Is kárrawái ke barkhiláf Pop kí taraf se hidáyat húí, ki bádsháh kí farmáṉbardárí na kí jáwe.

Sarkár kí dastandází ke sabab se Rífármeshan ká muạ́mala Airlaṇḍ meṉ ruká rahá. Jo taraqqí húí thí, us ábádí ke sabab se húí, jo Inglistán ke Proṭesṭanṭ logoṉ ne isí jazíre meṉ kí thí. Jab Elizabeth kí bádsháhat húí, to

Inglistán kí usqúfí kalísiyá sarkár kí taraf se Airland men qáim kí gai, lekin us ne awám-un-nás ke darmiyán jar na pakrí. Bádsháh jazíra kí mukhálifat par gálib to áyá, lekin achchhe intizám karne men kámyáb na húá. Aksar log is wírán mulk men garíbí aur wahshí hálat men rahe.

Airland kí bagáwat ká ahwál.

Airland ke log Mashriqí kináre par jahán Angrez búd o básh karte the barábar hamla karke diqq karte the. Súba i Ulster men lút már hadd se ziyáda hone lagí thí. Elizabeth kí bádsháhat ke aiyám men Shán O'Neil apne taín Airland ká bádsháh banáne ke liye ás pás ke sardáron par hamla karke mulk ko wírán kartá thá, lekin kisí ne us ko qatl kiyá, aur yún us ke kám ko tamám kiyá. Jab James I. kí bádsháhat húí, Airland ke Shimálí sardáron ne Fráns aur Spain se madad mángí, táki Angrezon ko mulk se nikál den; lekin peshtar us se ki is tajwíz kí tamíl kí jae, us ke peshwaon kí bandish fásh ho gai. Is hálat men we mulk ko chhorke bhág gae, aur bádsháh ne un kí jáedád ko zabt kar liyá. Dúsrí bár bandish kí gai, lekin us ke peshwá O'Dogherty ke intiqál ke sabab se wuh nákámyáb húí. Sarkár ne us kí jáedád ko bhí zabt kar liyá.

James I. ne súba i Ulster ke wírán mulk ko ábád karne ke liye tajwíz kí, ki Inglistán aur Skátland kí taraf se log áke us ko ábád karen. Liházá san 1610 men log kasrat ke sáth áne lage. Yahán Inglistán kí sarkárí kalísiyá ke sharík, aur fariq i Reformed aur Skátland ke Presbuterian salámatí ke sáth ikatthe rahne lage. Un ká díní intizám wuh thá, jise árchbishop Usher ne un ke wáste tahrír kiyá thá. Is intizám men Roman Káthulikon ko bhí ázádagí hásil húí. Yih khushhálí us waqt tak rahí, jab árchbishop Laud ne dastandází karní shurú kí. Charles I. ne Airland

Ulster men díní ázádagí.

kí taraf se bahut se rupaye is shart par hásil kiye, ki Protestanṭ aur Káthulik logon ko tarah tarah ke fawáid pahuncháe jáen. Lekin Bádsháh ne apne wade ko farámosh kar diyá, aur jab log kuṛkuṛáne lage, to fasád ko band karne ke liye us ne Sir Thomas Wentworth ko apná náib karke bhejá. San 1633 men wuh Airlanḍ men á pahunchá. Us ne baṛí hikmat aur niháyat berahmí ke sáth logon ke huqúq aur ázádagí ko kharáb karke bádsháh ke ikhtiyár ko qáim kiyá. Is kám ke badle men us ne jágír pákar Lorḍ Straffor̤ḍ ká khitáb hásil kiyá. Ấrchbishop Lauḍ ne Airlanḍ kí kalisiyá ko sáhib i mausúf ke háth men bhí sipurd kiyá thá. Ấrchbishop ká iráda thá, ki bádsháh ke khiyálon ke mutábiq Airlanḍ, Skáṭlanḍ aur Inglistán kí kalísiyá zabardastí se ek hí intizám ke taht men lái jáwe. Is kám men Lorḍ Straffor̤ḍ ne baṛí sargarmí se madad kí, aur agarchi filhál us ko kámyábí hásil húí, lekin ek haulnák badle ke liye taiyárí bhí kí gaí.

Lauḍ kí zabardastí aur Straffor̤ḍ kí sakhtí.

Jis waqt Charles I. ne Skáṭlanḍ ke báshindon kí mukhálifat ke sabab se majbúran Inglistán kí Párliamenṭ ko munaqid kiyá, to Airlanḍ kí hálat aisi thí, ki fauran us kí taraf tawajjuh karná lázim áyá. Us waqt Straffor̤ḍ Inglistán men thá, kyúnki jab bádsháh firqa i Kávenanṭer se laṛtá thá, to yih Airlanḍ ke lashkar se madad leke áyá thá. Us ká iráda thá, ki Airlanḍ men lauṭ jáwe, lekin bádsháh ne us ko saláhkár banáke apne pás rakhá. Jis waqt Angrezí Párliamenṭ apná bandobast kar chuká, to Straffor̤ḍ ke muámala kí taraf mutawajjih húá. House of Commons ne House of Lords ke sámhne us par nálish kí, aur us par bagáwat ká ilzám lagáke maut ká fatwá lagwáyá. Lihází máh Mai 12wín san 1641 men us ká sir kaṭwáyá gayá.

Itne men Airlanḍ kí hukúmat ek Ḍipuṭí ke háth men rahí, jo thoṛe dinon bad mar gayá. Is par Párliamenṭ ne

apní taraf se do Lord hákim kí tarah muqarrar kiye, aur sab logon ko rází karne ke liye koshish kí gaí. Lekin Roman Káthulik pichhle zulm ke sabab se, aur níz bádsháh ke wada-khiláfí ke sabab se niháyat náráz húe aur bagáwat kí bandish kí, aur agarchi shahr i Dublin men wuh kámyáb na húe, tau bhí súba i Ulster men barí khúnrezí ke sáth laráí shurú húí. Máh i October, san 1641 men gadar húá, aur chha mahíne ke andar bádsháhat ke us hisse men Protestant kalísiyáen bilkull mitái gaín. Ánewále sál men garmí ke aiyám men Airland ká mufsid ek lashkar ke sámhne. jo Skátland se áyá thá, bilkull paspá ho gayá. Us lashkar men sipáhí Presbuterian the. Chunánchi unhon ne darkhwást kí, ki hamárí yahán ek kalísiyá qáim kí jáwe Us kalísiyá ke Qasís lashkar ke afsaron men se muqarrar húe Pas is namúne par wuh pádrí, jo Airland se Skátland men bhág gae the, phir laut áke apní kalísiyáon ká intizám karne lage, aur yún ek khális Presbuterian kalísiyá jazíra ke shimál men qáim kí gaí.

Kalísiyá Presbuterian Airland men kyúnkar qáim kí gaí.

Is waqt se kaí sál tak aisí wáridáten waqú men áín, ki jin se Airland, Inglistán aur Skátland kí sab kalísiyáen masáwí taur kí garaz rakhtí thín; chunánchi in tínon ká ek hí bayán zail ke báb men kiyá jáegá.

SÁTWÁṈ BÁB

Inglistán meṉ Puriṭan kí Hukúmat

Wuh nayá Párliameṉṭ jise Charles I. ne majbúran faráham kiyá. Máh i November, san 1640 meṉ, maqám i Westminster meṉ munaqid húá. Is bádsháh ke waqt meṉ Párliament kaí bár munaqid húá thá, lekin jab wuh bádsháh kí marzí ke mutábiq kárrawáí na kartá thá, to wuh Párliament ko barkhást kartá thá. Liházá us Párliament ne, jo ab faráham húá, yih ṭháná ki jab tak ki qaumí shikáyateṉ na suní jáweṉ, ham kisí tarah se majlis ko barkhást na hone deṉge. Chunánchi usí din, jab Párliament ne Lord Strafford ko mulzim ṭhahráyá, aur us kí jáedád ko zabt kar liyá, to bádsháh ne ek qánún par dastkhatt kiyá, jis meṉ us ne yih wada kiyá, ki hál kí Párliament apní razámandí ke bagair barkhást na kí jáegí.

Westminster kí Párliament.

Díní o dunyáwí muámaloṉ meṉ aisá nazdík rishta thá, aur donoṉ meṉ aisí ziyádatí kí gaí thí, ki Párliament ke pahle kámoṉ meṉ se ek zarúrí kám yih húá, ki dín ke intizám ke liye ek kameṭí muqarrar kí jáwe. Wuh makrúh aalá mahkama, jise bádsháh ne dín ke muqaddamoṉ ke faisale ke liye qáim kiyá thá, mauqúf kiyá gayá. Bádsháh ke kháss saláhkároṉ par bagáwat ká ilzám lagáyá gayá. Is hálat meṉ wazír i aazam Finch sáhib aur Secretary Wyndebank mulk se nikalke gair mumálik meṉ panáh-gír húe. Bad tahqíqát ke Lord Strafford qatl kiyá gayá, aur Qinṭarbarí ká árchbishop Laud qaid meṉ ḍálá

Strafford aur Laud qatl kiye gae.

gayá. Juláí, sán 1644 men us par nálish kí gaí, aur usí sál ke November men us par maut ká fatwá lagáyá gayá, aur Januarí, san 1645 men, wuh márá gayá.

February, san 1642 men lord pádrí Párliament se aur tamám dunyáwí uhdon se khárij kiye gae. Báqí lord House of Commons se milkar mulkí intizám karte rahe.

Skátland men bádsháh ne apná intizám chhor diyá.

Bádsháh ne, yih khiyál karke ki Párliament mere ikhtiyár par tarah tarah kí hadden bándhá cháhtá hai, Skátland kí riáya ke sáth sulh ká bandobast kiyá. Chunánchi san 1641 ke garmí ke aiyám men jab sáhibán i Párliament ne chhuttí lí thí, bádsháh mulk i Skátland ko gayá, aur us mulk kí kalísiyá kí nisbat us intizám ko chhor diyá, jise wuh pahle karwáná cháhtá thá.

Usqúfí kalísiyá sarkár kí kalísiyá na rahí.

London ke awám-un-nás kí taraf se, aur níz khádim-ud-dín kí taraf se Párliament men arzíán guzrín, jin men yih darkhwást kí gaí, ki kalísiyá kí buráián mauqúf kí jáen. Chunánchi September, san 1642 men, in buráíon ko dúr karne ke liye ek qánún jári kiyá gayá, jis ke mutábiq ánewále sál ke November kí 5wín tárikh ke bad usqúfí kalísiyá Inglistán kí sarkárí kalísiyá na rahí.

Westminster Assembly ká bayán.

Sarkárí kalísiyá kí is tabdílí kí wajh se ek jamáat maqám i Westminster men, jis men, bádsháhat ke díní álimon men se ek sau ikkís, aur ámm sharíkon men se tís, jin men se das Lord the, faráham húí, táki kalísiyá ke kám kí nisbat Párliament ke sáth mashwarat karen. Chunánchi yih majlis Juláí kí pahlí tárikh, san 1643 men faráham húí, aur February, san 1649 tak kám kartí rahí, yane pánch sál, chha mahíne, báís din tak, jis arse men us ke gyárah sau tirsath ijlás húe. Is majlis ke baz sharík is waqt ke bad kametí ke taur par ikatthe hote the. Yih

kametí khádim-ud-dínon ke imtihán lene aur un ko makhsús karne, aur uhdon par muqarrar karne ke liye ṭhahrái gai thí. Yih log March 25wín, san 1652 tak jalsa karte rahe, lekin jab Párliamenṭ barkhást húá, to yih kameṭí bhí mauqúf ho gaí.

Westminster kí majlis men aise log the, jo Presbuṭerian, Episcopalian, aur Independenṭ ká khiyál rakhte the. Bad jalsa karne ke, yih bát jald záhir húí, ki aksar sharík aqáid i Presbuṭerian ko mánte the. Is jalse men Skáṭland kí kalísiyá kí taraf se kai ek admí elchí ke taur par sharík hue. Peshtar us se ki Skáṭland ka ahdnama majlis ke sámhne pesh kiya gayá, usqufí fariq ke kull sharík majlis se aláhida ho gae. Chár sál ke bad faríq i Independenṭ bhí us se alahida ho gaya. Parliamenṭ men bhí shuraká kí kasrat Presbuṭerian thí, lekin is majlis men Independenṭ bhí bahut the. Kuchh muddat ke bad lashkar ke Independenṭ logon ke wasíle se Independenṭ faríq ne Párliamenṭ men baṛí qúwat hasil kí.

Westminster kí majlis ke shuraká.

August dúsrí, san 1643 men Skáṭland kí General Assembly faraham húí. Is men Angrezí Párliamenṭ kí taraf se kai ek elchí hazir hue, jin men se baze dunyáwí kám karne ke liye ae the, aur baze khádim-ud-dín hokar Assembly se mashwarat karne ke liye áe the. Is mashwarat ká ek baṛá natíja yih húá, ki donon mulkon ke darmiyán ek hí ahd ho gaya, jo Muqaddas Ahd o Paimán* kahlátá hai. Yih Ahd o Paimán August kí 17wín ko Skaṭland kí General Assembly ke sámhne maqbúl húá. Wahán se wuh London men láyá gayá, aur

General Assembly. Skáṭland ká Ahd o paimán-i-muqaddas.

*_The Solemn League and Covenant_, jis ká maqsad yih thá, ki Popí ikhtiyár mulk se khárij kiyá jáe, usqúfí intizám kalísiyá se mauqúf kiyá jáe, aur bidat aur bedíní kí insidád kí jáwe.
E. M. W.

September 25wín ko Angrezí Assembly aur Párliament ne us par dastkhatt kiyá. Anewále sál men (1644) Airland ke Protestanton ne bhí us par dastkhatt kiyá.

Westminster Assembly shurú men Untálís Article kí nazar i sání karne lagí, lekin jab pandrahwín dafa tak pahunchí, to kull ko chhorkar ek nayá ahdnáma banáne lagí. Is kám ke liye ek kametí Maí, san 1645 men muqarrar húí, jis ne November 1646 men apná kám tamám kiyá. Jab Assembly tahqíq o tarmím kar chukí, to us ne Maí san 1647 men is *Westminster Confession*, yane *Aqáid-náma* ko manzúr kiyá. Bad is ke Párliament ne har ek dafa par khúb gaur ke sáth nazar i sání karke máh i Jun, san 1648 men us ko shaya kiyá. Usí waqt *ibádat kí hidáyat ke liye* ek kitab aur níz *kalísiyá ke intizám ke liye* ek qanuni kitab taiyár kí gaín. Alawa in ke do Suwal o Jawab kí kitaben taiyar kí gain: ek *Suwál o Jawáb i Mufassal*, jis ke mutabiq khádim-ud-din mimbar se kalísiya ke aqaid ka waz sunaya kare, aur dúsre *Suwál o Jawáb i Mukhtasar*, jo awam-un-nas kí talím ke liye taiyár kiyá gayá. Suwal o Jawáb i Mukhtasar Parliament ke sámhne máh i November, san 1647 men pesh kiya gayá. Anewale sál mah i April, san 1648 men Suwál o Jawab i Mufassal bhí Párliament ke sámhne pesh kiyá gayá. Yih kitáben Westminster Assembly ke díní álimon kí taraf se Párliament ke díní ikhtiyár ke sáth saláh ke taur se, halímí ke sáth shaya kí gaín, táki jo cháhe, un ko qabúl kare. Kisí tarah ke kalísiyáí ikhtiyár ke sáth wuh dunyá ke sámhne pesh na áí, aur na unhon ne kisí par lanat kí, jo un ko radd kare. Kuchh arse bad bahut sí kalísiyáon ne un ko qabúl kar liyá.

Westminster Confession, aur Suwál o Jawáb.

Párliament ke ek sharík Fránsis Rous ne, jo Westminster Assembly men bhí sharík tha, Zabur kí kitab

ko nazm men tarjuma kiyá. Assembly ne is tarjuma ko manzúr kiyá, aur manzúrí ke liye us ko Párliament ke sámhne pesh kiyá. Párliament ne use tarmím karáke manzúr kiyá, táki wuh girje kí ibádat men istiamál kiyá jáwe.

Zabúr jin ke tarjuma Rous sáhib ne kiyá.

August 4th, san 1647 men Skátland kí kalísiyá kí General Assembly ne shahr i Edinburgh men jalsa kiyá. Us jalsa men us ne aqáid-náma i Westminster ko apní kalísiyá ká aqáid-náma qarár diyá, aur aláwa is ke us ne Fránsis Rous ke Zabúr ke nae tarjume ko bhí kalísiyá kí ibádat ke liye manzúr kiyá. Usí jalse men *Ibádat ká Hidáyat-náma* aur *Kalísiyá ke Intizám aur Qánún kí Kitáb* aur donon *Suwál o Jawáb*, jinhen Westminster Assembly ne taiyár kiyá thá, manzúr kiye gae.

Kitáben jo Skátland ke Párliament aur Assembly men manzúr húín.

Westminster Assembly kí kitáben Airland kí Presbuterian kalísiyá ko pasand áin, aur manzúr bhí húín. Phir san 1648 men yih kitaben, siwa *Kalísiyá ke Intizám aur Qánún kí Kitáb ke*, New England kí kalísiyáon ko, jo Amerika men wáqi thín, pasand áin, aur bataur i sanad maqbúl húín. Inglistán men Presbuterian ke siwá Puritan, Indipandant, aur Baptist ke firqon ne Aqáid-náma aur Suwál o Jawáb ko apne aqídon kí sanad thahráyá.

Jab tak ki yih kám ho rahá thá, wuh díní yagánagat, jo logon ke darmiyán namúd húí, zálim bádsháh Chárles I. ko takht par se utárne ke liye asar kar rahí thí. Kuchh muddat tak Charles usqúfí fáríq se aur baze sardáron se taqwiyat aur targíb páke Párliament ke sáth muqábala kartá rahá, aur jab Párliament ko barkhást na kar saká, to us ne us ke huqúq men dastandází karní shurú kí. Is hálat men London ke afsar aur shahr ke sipáhí,

Párliament Charles I. par ilzám lagákar qatl ká hukm detí.

Párliamenṭ kí muháfizat karne ke liye taiyár húe. Is bát ko dekhke bádsháh shahr se nikal gayá. Faríqain ne sipáhion̲ ko jamạ karná aur jangí sámán taiyár karná shurụ́ kiyá. Laṛái shurụ́ húí, aur Charles bádsháh shikast khá gayá, aur bahut se ḳhatt o kitábat ke bạd Párliamenṭ aur bádsháh ke darmiyán yih bát ṭhahrí, ki bádsháh par muqaddama kiyá jáe. Chunánchi Párliamenṭ ne us par zálim, mufsid, ḳhúní aur mulk ká dushman hone ká ilzám lagáyá, aur tahqíqát ke bạd us par maut ká fatwá lagá diyá. Januarí 30wín̲, san 1649 men̲ bádsháh ká sir kaṭwáyá gayá.

Cromwell kí hukúmat.

Is laṛái ke waqt Indipanḍanṭ tạdád men̲ bahut baṛh gaye, aur lashkar men̲ un kí kasrat ke sabab se iḳhtiyár men̲ yahán̲ tak baṛh gaye, ki unhon̲ ne zabardastí se Párliamenṭ ko apná tábịdár kiyá. Jab bádsháh qatl húá, unhon̲ ne House of Lords ko mauqúf kiyá, aur House of Commons ke ek hisse ke wasíle se mulkí intizám kiyá. Cromwell lashkar ká sipahsálár hoke Inglistán, Skaṭlanḍ aur Airlanḍ ke tamám muḳhálifon̲ par gálib áyá. Presbuṭerian log bádsháh ko cháhte the, balki Charles ke beṭe ko apná badsháh qarár dete the. Skáṭlanḍ men̲ Charles II. taḳht par baiṭháya gayá, lekin jab Cromwell ne us ko do bár, yạne maqám i Dunbár aur maqám i Worsasṭar men̲, shikast dí, wuh Fráns men̲ panáhgír húá.

Tín sál ke ạrse men̲ sarkár Angrez ko bahut mushkilát barpá húín̲. Ámadaní kam thí. Sipáhí talab se mahrúm hokar kuṛkuṛáne lage. Jab Párliamenṭ is ká koí bandobast na kar sakí, to Cromwell ne Párliamenṭ ko barḳhást kiyá, aur dúsrí Párliamenṭ ko muqarrar kiyá. Jab us se bhí kuchh na húá, to lashkar ke afsaron̲ aur Lonḍon ke ụhdedáron̲ ne jalsa karke Cromwell ko Muháfiz ká ḳhitáb

deke mulk ká tamám iḳhtiyár us ko sipurd kiyá. San 1656 men̲ is jalse kí kárrawáí naí Párliamenṭ kí taraf se tasdíq kí gaí. Is hukúmat ke taht men̲ sab logon̲ ko apní apní ḳhushí ke mutábiq díní rít o rusúm ko bajá láne kí ijázat dí gaí, basharte ki we sarkár kí tábidárí karne ká ahd karen̲.

Dín ke liye Cromwell ká bandobast.

Párliamenṭ ke hukm ke mutábiq Presbuṭerian kalísiyá Inglistán kí sarkárí kalísiyá ṭhahráí gaí, aur agarchi wuh sirf thoṛí jagahon̲ men̲ qáim kí gaí thí, tau bhí Cromwell kí hukúmat ke aiyám men̲ is ká intizám wuh namúna thá, jis par sarkár ke mulkí intizám ká bandobast húá. Kalísiyá men̲ sahíh talím aur nek chál chalan zarúrí umúr ṭhahráe gae, ḳhásskar ḳhádim-ud-dínon̲ ke liye kalísiyáen̲ baṛí ázádagí rakhtí thín̲. Cromwell ne dín kí ḳhátir kisí tarah kí ízárasání na hone dí. Un dinon̲ men̲ yih amr us ká ḳháss qusúr samjhá gayá. Us ne sarkárí kalísiyá kí safáí ke liye koshish kí; ḳhásskar us ne tajwíz kí, ki wuh ḳhádim-ud-dín jo láiq na the kalísiyá se nikále jáwen̲.

Usqúf ke badle díní kamíshan.

March, san 1654 men̲ us ne ek kamíshan muqarrar kiyá, jo wáizon̲ kí ázmáish kare. Is kamíshan men̲ untís ḳhádim-ud-dín aur nau ámm shuraká i kalísiyá the, jin men̲ Presbuṭerian, Inḍipanḍanṭ aur Bapṭisṭ logon̲ men̲ se we, jo dánáí, hoshyárí, aur Masíhí tajribakárí ke sabab se mashhúr the, shámil húe. Un logon̲ ká farz yih thá, ki us shaḳhs kí, jo Inglistán kí kisí kalísiyá ká pásbán ho, aur kalísiyá kí jáedád se talab pátá ho, díní ilm, chál chalan, aur waz karne kí liyáqat kí ázmáish karen̲, aur jab ázmáish ke bad wuh pasand kiyá jáwe, to wuh uhde par qáim rakhá jáe, warna wuh uhde se ḳhárij kiyá jáe.

Ánewále August ke mahíne men ek aur tajwíz kí gaí, ki har ek zila men ek kametí, jis men khádim-ud-dín aur kalísiyá ke ámm shuraká men se pandrah se leke tís ádmí tak hon, muqarrar kí jáwe. Kametí ká yih farz thá, ki un khádim-ud-dínon kí nisbat, jo jáhil, náláiq, badchalan, yá aur kisí tarah se mulzim malúm hon, tahqíqát kare, aur agar munásib samjhe, to un ko uhde se khárij kare. Agar khárij-shuda pádrí qabíldár ho, to tajwíz thí, ki us ko penshan dí jáwe.

Dín kí safáí ke wáste tajwíz.

Is murád kí khátir, ki sarkár ká intizám púrá kiyá jáe, aur mulk ke adná uhdon ke liye achchhí kárrawái kí jáe, Cromwell ne, san 1655 men, Inglistán ko das hisson men taqsím kiyá, aur har ek hisse par ek dáná khudátars aur sádiq shakhs ko muqarrar kiyá, jis ko us ne *Major General* ká khitáb diyá. In afsaron ká ikhtiyár aisá thá, ki we mulkí, lashkarí, aur díní muámalon men muhtamim hon. Un par farz thá, ki sarkárí mahsúl ko jama karen, ki un logon kí nigrání karen, jo khufiya taur se sarkár ke barkhiláf bandish karte the, yá jo sharáb-khánon, yá júágharon men jáyá karte the, aur un khádim-ud-dínon aur mudarrison kí jo jáhil aur badchalan the, khabar lewen, aur un ko khárij karne men kamíshan kí madad karen. Un ko ikhtiyár thá, ki sipáhíon kí ek gol ko jin ko ádhí talab dí jáe, aur jo zarúrat ke waqt fauran talab kiye jáen. muqarrar karen. Agar koí Major General ke fatwe se apíl kare, to apní apíl Cromwell ke yahán kare. Yih intizám sirf thore din tak rahá, kyúnki jab Párliament ne use manzúr na kiyá, to wuh mauqúf kiyá gayá. Wuh kamíshan jo khádim-ud-dínon kí ázmáish ke liye muqarrar húá, Cromwell kí maut tak qáim rahá. Wuh san 1659 men mauqúf húá.

Major General ká uhda.

Skátland men qaríb sab log Presbuterian kalísiyá ko qáim karne ke liye muttafiq the, aur aksar we Charles II ko, jo Fráns men panáhgír thá, bádsháh muqarrar karne cháhte the. Filhál majbúran hákim i waqt kí tábidárí munásib samajhte the; lekin ab wuh *Ahd o Paimán*, jo pahle Skátland ke logon ke liye yagánagat ká báis thá, ek dúsre se judá karne ká báis húá, kyúnki is nayí amaldárí men jab tak ki koí is ahd o paimán ko qabúl na kartá, to wuh kisí tarah ká uhda na pá saktá thá. Jab tak ki Cromwell ke sáth laráí rahí, Skátland kí Párliament ne us qánún ko mansúkh karne ke liye kárrawáí kí, lekin Párliament ká ek faríq is kárrawáí ká sakht mukhálif húá. Chunánchi faríqain ke darmiyán bará jhagrá húá, yahán tak ki máh i Juláí, san 1652 men General Assembly men aisí laráí húí, ki wuh yúnhí tútkar barkhást húí. Us kí rúedád kitáb men kabhí darj na kí gaí. Liházá jab tak ki mulk men Cromwell kí muháfizat rahí, General Assembly farájam na húí. Sinad aur Presbuterí badastúr apná ijlás kartí rahín.

Skátland ke Presbuterian Charles II. ke hámí húe.

Jaisá Inglistán men waisá Skátland men Cromwell ne sachche dín ke intizám ke liye tajwíz kí. Chunánchi us ne Patrick Gillespie, aur ek shakhs ko kamíshan muqarrar kiyá, táki we kalísiyá ká intizám aur safáí ká bandobast karen. In dinon men Skátland kí kalísiyáon men dín kí barí taraqqí húí.

Charles I. kí maut ke thore hí arse ke bad mulk i Wales kí kalísiyáon ká intizám karne ke liye ek kamíshan muqarrar kiyá gayá Is mulk men rúhání hálat abtar ho gaí thí, aur láiq khádim-ud-dín, jo Wales kí zubán men manádí kar sake, milná mushkil thá. Chunánchi har ek zila men chha chha mannád gasht karne ke liye

Wales kí kalísiyáon ká intizám.

muqarrar kiye gae, táki we jab tak ki kalísiyáon ke liye pásbán muqarrar na hon, bajáe pásbán waz kiyá karen.

Mulk i Airland men khásskar tín díní faríq the. Shimál kí taraf Presbuterian jo súba i Ulster men rahte the. Mashriq kí taraf súba i Leinster men usqúfí faríq thá, jo Episkopelian bhí kahlátá hai. Báqí hisson men Roman Káthulik rahte the. Rífármeshan ke waqt se leke is jazíra kí sarkárí kalísiyá Episkopelian thí, lekin san 1643 men Párliament ne is kalísiyá ko sarkár se aláhida kar diyá. Jab Roman Káthulik bágí húe, to har qism ke Protestant milkar un se mukhálifat karne lage. Cromwell barí sakhtí ke sáth Roman Káthulik ko tábi men láyá, aur un ko jazíra ke ek taraf band karke jazíre ke báqí hisson ko láiq aur mihnatkash logon se ábád kiyá. Chunánchi mulk men taraqqí húí, aur is taraqqí men kalísiyá bhí sharík thí. Major General Fleetwood aur khásskar Henry Cromwell ke ihtimám se us mulk men bhí amn rahá.

Airland keliye Cromwell ká intizám.

New England men, jo Amerika men wáqi hai, sarkár kí taraf se ijázat dí gaí, ki Congregational kalísiyá sarkárí kalísiyá thahráí jáwe. Amerika kí wahshí qaumon men Injíl ko phailáne ke liye tajwíz kí gaí, lekin Cromwell ke intiqál ke sabab se yih tajwíz amal men na áí.

Congregational kalísiyá Amerika men.

Cromwell ká iráda thá, ki tamám Yúrap kí Protestantí kalísiyáon ko ek aise ahd men láke ikattha kare, jis men Britain kí kalísiyá markaz ho. Bishop Burnett kahte hain, ki is tajwíz kí kárrawáí púrí húí thí, aur iráda thá, ki is ke wasíle se sab milke Roman Káthulik kalísiyá se mukhálifat karen, aur níz dunyá men har kahín Injíl phailáwen. Agarchi yih tajwíz bhí us kí maut ke sabab se nákámyáb rahí, tau bhí us ke intizám ke sabab se Britain kí kalísiyá Protestantí kalísiyáon ke darmiyán aise únche

darje par pahunchái gaí, jo us kí maut ke bad William III. ke waqt tak, us ko phir nasíb na húá.

Cromwell ká intiqál.

Máh i September 3rí, san 1658 men, jis tárikh par us ne áṭh sál peshtar Dunbár aur Worsasṭar kí fatúhát ko hásil kiyá thá, Cromwell ká intiqál húá. Us kí maut ke bad us ká beṭá Richard us ká qáim maqám húá, lekin darhále ki wuh na to is uhde ká shauq aur na us kí liyáqat rakhtá thá, wuh jald bádsháhat se aláhida kiyá gayá. Is mauqa par Charles II. buláyá gayá, aur máh i Maí, san 1660 men us ne apne báp ke takht par julús kiyá.

ÁṬHWAṈ BÁB

Bádsháhat ke phir Qáim kiye jáne par Briṭain kí Kalísiyáoṉ kí Hálat San 1660—1688.

PAHLÍ FASL

Inglistán kí Kalísiyáoṉ ká Bayán.

Presbuṭerian Sarkárí kalísiyá banná cháhte.

Presbuṭerian is bát ke muntazir the, ki darhále ki hamárá bádsháh phir bahál kiyá gayá, to hamárí kalísiyá sarkárí kalísiyá ban jáegí. We apne usqúfí doston ko rází karne ke liye ek sáde se usqúfí intizám ko qabúl karne ko taiyár the. Is amr men Angrezí Presbuṭerian aur Skáṭland ke Presbuṭerian ke bích men farq á gayá; kyúṉki Skáṭland ke Presbuṭerian usqúfí intizám se ạdáwat rakhte the, aur har súrat se us se muqábala karne ko taiyár the. Lekin Angrezí Presbuṭerian usqúfí intizám ke andar muddat tak rah chuke the, balki usí men goyá parwarish páe the. Is liye agar us intizám ká bandobast kuchh kuchh un ke ḳhiyáloṉ ke mutábiq kiyá játá, to we us ke tábidár rahne ko rází hote. Lihází Presbuṭerian buzurgoṉ aur usqúfoṉ ke darmiyán báham milne ke liye mashwarat húí, lekin kuchh ban na áyá.

Itne men ek nayá Párliamenṭ munạqid húá, jo har ek shai se, jis men Puriṭaní bú pái játí thí, muḳhálifat karne lagá. Chunánchi ek qánún járí kiyá gayá, jis ke mutábiq har koí, jo bádsháhat ke kisí ụhde par muqarrar kiyá jáe, iqrár kare, ki main ne us "Ạhd o Paimán" ko, jo san 1643 men kiyá gayá thá, chhoṛ diyá, balki yih bhí iqrár kare, ki kisí súrat men bádsháh ke barḳhiláf hathyár uṭháná

jáiz nahín hai : aláwa is ke har ek uhdedár par yih farz ṭhahráyá gayá, ki uhde par muqarrar kiye jáne ke ek sál ke andar wuh usqúfí rít ke mutábiq Ashá i Rabbání lewe. Is bát ke intizám ke liye ek kamíshan muqarrar kiyá gayá, jo Inglistán ke mutafarriq sígon ká muláhiza kare, aur un uhdedáron ko jo sarkár ko pasand na áte the, uhde se khárij kare.

Presbuṭerian faríq par ziyádatí kí gayí.

Duá i Amím kí kitáb kí nisbat hukm diyá gayá, ki is kitáb kí tajwíz ke barkhiláf Inglistán kí kalísiyáon men ibádat na kí jáwe. Khádim-ud-dínon ko qarár dená paṛá, ki jo kuchh is kitáb men páyá játá hai, wuh ham ko maqbúl hai. Phir qáida lagáyá gayá, ki agar koí Angrezí kalísiyá men kisí uhde par muqarrar kiyá jáe, to zarúr hai, ki us kí taqarruri usqúfon ke háth se kí jáe. Sarkár ká yih hukm August 24wín san 1662 men amal men láyá gayá, aur usí roz do hazár khádim-ud-dín apní súrat i maásh chhoṛkar sarkár kí khidmat se aláhida ho gae. We sharáit i mazkúra e bálá ko qabúl na kar sakte the.

Charles II. ká mizáj. Us kí badchalaní ká asar kalísiyá par.

Inglistán ká bádsháh Charles II. akhláq kí ráh se kamzor thá. Wuh dín kí pairawí na kartá thá, aur aksar beparwáhí ke sáth aiyáshí men mubtilá rahtá thá. Sarkárí uhde aise logon se bhar gae the, jo bádsháh kí sí khaslaten rakhte the, aur jo bádsháh kí marzí ko aalá qánún jánkar zor o zulm ke sáth us ko púrá karne par taiyár the. Yih log khásskar un ke sáth jo Khudá-tars the sakhtí aur hiqárat se sulúk karte the. Jab ahlkáron ká yih hál húá, to awám-un-nás ke darmiyán bahutere is namúne par chalne lage. Liházá musannifon ne apní tasnífát men sábiq kí taraḥ baṛe baṛe aur aalá darje ke mazámín par likhná chhoṛ diyá, balki bajáe is ke awám-un-nás ko khush karne ke liye aur bádsháhí intizám

kí pushtí karne ke liye wáhiyát kitáben likhná shurú kiyá.

Wuh tabdílián jo Charles II. ke bahal hote waqt wuqú men áí thín, Inglistán ke Presbuterian logon ko hadd se ziyáda nuqsán ká báis húín. Jab we sarkárí kalísiyá se khárij kiye gae, to apná intizám jaisá ki cháhiye, na kar sake. Is ká yih natíja húá, ki jamáaten aláhida aláhida apná bandobast karne lagín. Aláwa is ke Sarkárí kalísiyá kí taraf se un par, jo ab "Nánkanfármist" kahláte the, yane wuh jinhon ne qánún i yak-taríqat ko manzúr nahín kiyá, zulm kiyá játá thá. Liházá unhon ne apní qadr aur intizám ko phir hásil na kiyá, aur rafta rafta jamáaten galatí men parkar apní sahíh talím se bargashta ho gaín. Lekin jab athárahwín sadí men bare josh ke sáth pazhmurda kalísiyáon men naí zindagí áí, to in jamáaton ke darmiyán díndárí aur sargarmí kí barí bedárí húí.

Presbuterian kalísiyá ká nuqsán.

DUSRI FASL

Skátland kí Kalísiyá ká Ahwal

Inglistán men usqúfí talím bahut logon par zor rakhtí thí, khásskar sharíf khándánon aur daulatmand logon par, jin kí taraf se kalísiyá parwarish pátí thí. Is bat ká ek kháss sabab yih bhi húá, ki sábiq men Inglistán kí kalísiyá ká usqúfí intizám thá. Lekin Skátland men hálat aur hí tarah kí thí. Us mulk men usqúfí khiyálát ámm logon ko kabhí maqbúl i nazar na húe. Ab is mulk men sarkár ne usqúfí intizám ko zabardastí ke sáth qaim karne ká iráda kiyá thá. Shurú men is kárrawáí se koí fáida nazar nahín áyá, siwá is ke ki agar tamám Britain ke jazáir men dín ká eksán intizám howe, to achchhá hogá. Is intizám ko járí karne ke liye ek Presbuterian

Usqúfí khiyálát Skátland men ná-pasand.

pádrí James Shárp náme páyá gayá, jo Skáṭland se London men bhejá gayá. Wahán tín aur ashkhás ke sáth us ne usqúfon ke háth se taqarrurí hásil kí, aur usqúfí kalísiyá ko Skáṭland men jári karne ke liye lauṭ áyá. Máh i Maí, san 1662 men Skáṭland kí Párliament faráham húí, jis men nae usqúf kursí-nashín kiye gae. Ek qánún jári kiyá gayá, jis ke mutábiq we sab qánún, jo Glásgow kí Assembly men san 1638 ke bad jári kiye gae the, mansúkh kiye gaye. Is kárrawái ká maqsad yih thá, ki kalísiyá kí wuh hálat, jo Charles I. ke waqt húí thí, phir bahál kí jáwe. Tamám bádsháhat kí kalísiyáon ke úpar usqúf muqarrar kiye gae. St. Andrews aur Glásgow par árchbishop muqarrar kiye gae, jin men St. Andrews ká árchbishop aalá darje ká usqúf qarár diyá gayá. Jo pásbán is nae intizám ko qabúl karte the, so apne uhde ko is nae intizám ke zer i taht rakh sakte the, aur jo qabúl na karte the, so uhde se khárij kiye játe the. Aksar kalísiyáon ke sharík apne khárij-shuda pásbánon ke sáth girje-gharon se nikal gae. Is hálat men sarkár ko malúm húá, ki nae khádim-ud-dín ko mazbútí dene ke liye zarúr hogá, ki log zabardastí ke sáth un ke girje-gharon men bheje jáwen. Chunánchi is iráda ke mutábiq tajwíz kí gaí.

James Shárp usqúf baná.

Usqúfí intizám aur zabardastí.

Nae arkán i daulat har hál men usqúfon ki pushtí karte the. Un logon par, jo girjá-gharon men ibádat ke liye házir na hote the, yá jo khárij-shuda pádríon ke waz ko suná karte the, jurmána lagáyá játá thá. Phir jab aksar log us nasíhat kí khátir, jo un ko mufíd malúm hotí thí, khushí se jurmána dete the, to aur bhí sakht jurmáne lagáe gae, jo sipáhíon ke zaríye se wusúl kiye játe the. Aláwa is ke unhon ne ek qánún nikálá, jis ke

Presbuṭerian faríq ká sabr aur baháduri.

mutábiq har ek shakhs, jo kisí uhda par muqarrar kiyá jáwe, ek iqrár-náme par dastkhatt kare, jis men "Muqaddas Ahd o Paimán" ná-jáiz aur mulzim thahráyá játá thá.

San 1664 men Ála Mahkama phir qáim kiyá gayá. Yih mahkama bádsháh kí taraf se díní muámalon men bará ikhtiyár rakhtá thá. Us ko ikhtiyár diyá gayá, ki sab khárij-shuda Pádríon ko, jo waz karne kí jurat rakhte the, aur níz un sab logon ko bhí, jo un kí jamáaton men házir hote, yá usqúfí intizám ke barkhiláf tahrír o taqrír karte the, sazá dewen. Garaz jo cháhen so karen, táki bádsháh kí marzí ke mutábiq díní intizám kiyá jáwe. Sáf záhir hai, ki yih mahkama ízárasání ká ikhtiyár rakhtá thá. Is mahkama ká sar Árchbishop Shárp thá. Inquizíshan hoke wuh mahkama har ek sachche aur láiq Presbuterian kí khabar letá, aur apní khushí ke mutábiq ilzám lagáke bagair tahqíqát ke sazá pahunchá saktá thá.

Usqúfí Inquizíshan.

Skátland men yih hálat 25 baras tak rahí. Us ke báshindon men se hazárhá ádmí pareshání kí hálat men mubtilá ho gae, jo kisí dáná hákim ke waqt men mulk ke khair-khwáh aur us kí bihtarí o bihbúdí ke báis hote. Jurmánon ke sabab se baze tabáh ho gaye; baze qaid kiye gaye; baz jiláwatan húe, aur baz gair-mumálik men gulámí men beche gae. Kitne ízá páke burí maut se máre gae, aur yih sab kuchh húá, táki log sarkár kí hasb i manshá apne liye majbúran dín qabúl karen.

Presbuterian logon par ízárasání.

Is hálat men, go logon ne hadd se ziyáda sakhtí o zulm utháyá, wuh bagáwat se báz rahe. Sirf ek dafa un men se kisí ne zabardastí kí, jab baz ashkhás ne Árchbishop Shárp ko qatl kiyá. Pentland men ek fasád húá, lekin us kí hálat yih thí, ki kaí ek zamíndáron ne apní

Árchbishop Shárp qatl kiyá gayá.

muháfizat ke liye un sipáhíon par hamla kiyá, jo mulk ko lúṭte the; aur phir maqám i Drumclog men jab sipáhíon ne ek jamáat par, jo Khudá kí ibádat kartí thí, hamla kiyá, to unhon ne apní jánon kí muháfizat ke liye laṛáí kí. Ákhir i kár ízárasání kí yih naubat áí, ki sawár idhar udhar phirte the, aur aise shakhson ke sáth, jaisá Earlshall ká Brúce sáhib aur Claverhouse ká John Graham sáhib mulk ko lúṭte the aur un aurat o mard ko, jin par shakk húá ho, ki ye Presbuṭerian hain, jahán kahín páte the, qatl karte the. San 1685 men jab Charles II. ká intiqál ho gayá, phir bhí Skáṭland ke Presbuṭerian logon ko árám na milá. Nae bádsháh James II. ne baze logon par baṛí shafaqat kí, lekin yih shafaqat Skáṭland ke Kávenánṭaron ke liye na thí.

Bruce aur Claverhouse kí sakhtí.

Inglistán ke Nánkánfármisṭ aur Skáṭland ke Presbuṭerian kí chíkhen rát din ásmán kí taraf uṭhtí thín, aur muddat tak aisá malúm húá, ki un kí duáen suní na gaín. Ákhir i kár James II. ne ek aisá kám kiyá, jis ke sabab se wuh aur us ká khándán saltanat se khárij ho gayá. Wuh kám yih thá, ki us ne koshish kí, ki usqúfí kalísiyá ko ulaṭkar Rúmí Káthulik kalísiyá ko sarkárí kalísiyá banáwe. Is hálat men sárí kalísiyáen bádsháh kí mukhálif ho gayín.

James II. kí bádsháhat.

Inglistán ke takht ká Proṭesṭanṭí wáris William Prince of Orange buláyá gayá. James II. Fráns ko bhág gayá, aur peshtar us se ki usqúfon ne apne kám ke natíje kí púrí jánch kí, yih Presbuṭerian sháhzáda, yane Prince of Orange takht par baiṭháyá gayá.

Prince of Orange bádsháh muqarrar húá.

Inglistán ke baz usqúf aur Skáṭland ke sab usqúfon ne, jab is natíje kí asl haqíqat ko malúm kiyá, to niháyat

náráz, balki hairán húe. We nae bádsháh ko qabúl karne se mazúr ho gae, lekin ab kyá kar sakte; waqt to guzar chuka thá. aur Stuart ke khándán ká ákhirí bádsháh mulk se nikal chuká thá. Máh i February 17wín, san 1688 men Skátland ke ákhirí shahíd ne apní ján dí. Jab bádsháhat ulat gai, to Kávenantaron kí náummedí kí hálat ummed men tabdíl húí, aur ab we fathyáb húe. Liházá Skátland kí Presbuterian kalísiyá phir sarkárí kalísiyá thahráí gai.

Presbuterian kalísiyá phir bahál kí gayí.

———

NAWÁṈ BÁB

Inqiláb i Saltanat ke waqt Briṭain meṉ Kalísiyoṉ kí Hálat

PAHLÍ FASL

Inglistán kí Kalísiyáoṉ kí Hálat

James II sargarm Roman Káthulik thá. Us ká bhái Charles isí ímán meṉ mar gayá thá. Us kí bádsháhat ká ḳháss maqsad yih húá, ki wuh apne ham-mazhaboṉ ko iḳhtiyár meṉ phir bahál kare. Chunánchi san 1687 meṉ us ne tín parwáne járí kiye, jo záhiran kull Dissenṭaroṉ * ke fáide ke liye the, lekin filhaqíqat Roman Káthulikoṉ ke faide ke wáste the. In meṉ us ne un sab hukmoṉ ko, jo Roman Káthulikoṉ ke barḳhiláf járí kiye gae the, mansúḳh kar diyá, aur yih ṭhahráyá, ki we bhí bádsháhat ke kull ụhdoṉ meṉ shámil hone ke láịq haiṉ.

James II. Roman Káthulikoṉ ká hámí.

Inglistán ke usqúf bádsháh kí hikmat i ạmalí se náwáqif na the. Aisá húá, ki Maí 4thí, san 1688 meṉ bádsháh ke arákín i daulat kí taraf se ek hukm járí húá, ki tamám sarkárí kalísiyáoṉ ke ḳhádim-ud-dín apne apne girja-ghar ke membaroṉ se us ká ek farmán mushtahir kareṉ, jo chand roz peshtar zamír kí ázádagí ko qarár dene ke liye járí kiyá gayá thá. Baẓoṉ ne is hukm kí tạmíl karne meṉ ụzr kiyá, ki yih hukm nájáiz hai. Sát usqúfoṉ ne, jin meṉ Qánṭerbarí ká árchbishop bhí thá, bádsháh ke sámhne ek ạrzí pesh kí, jis meṉ unhoṉ ne apne is

Sarkárí kalísiyá ke usqúf Bádsháh ke sámhne ụzr karte haiṉ.

* Yaháṉ "Dissenṭar" se wuh sab Masíhí murád haiṉ jo ki Roman Káthulikoṉ se muḳhálif aur is sabab se sarkárí intizám i ḳalísiyá se náráz the.

E. M. W.

náfarmánbardárí kí wajúhát ká bayán kiyá. Arzí páte hí bádsháh ne un sab ko London ke qila men qaid kiyá. Is par tamám usqúfí faríq apne aqíde ko, ki kisí hálat men bádsháh se mukhálifat karná jáiz nahín hai, chhorkar bádsháh se mukhálifat karne lagá.

Máh i Jún men in usqúfon men se sát ke muqaddame kí peshí húí. Un par yih ilzám lagáyá gayá, ki unhon ne ek fitna-angez aur jhúthá tuhmat bagáwat kí khátir bádsháh par lagáyá thá. Awám-un-nás ke darmiyán bará shor húá, aur jab usqúf is ilzám se barí kiye gae, to bádsháh ne apní tamám hikmat i amalí men shikast kháí. Lihází logon ne Prince of Orange kí dawat kí, ki wuh áke Inglistán ká bádsháh bane. Mulk ke tamám báshinde barí khwáhish ke sáth us ke áne kí intizárí karte the. Chunánchi máh i November 5wín ko William Prince of Orange á pahunchá, aur December 22wín ko James II. rát ke waqt khufiya bhág niklá. William Charles I. ká potá thá, aur us kí jorú Mary, James II. kí bar betí thí, lekin us ká bádsháhí ikhtiyár kuchh kuchh un logon kí razámandí par munhasir thá, jin par us ne bádsháhat kí, aur kuchh kuchh us dánáí par bhí, ki jis se us ne bádsháhí ikhtiyár par qánúní hadden lagáke bádsháhat kí.

William III. Bádsháh i Inglistán.

DUSRI FASL

Skatland kí Kalísiyáon kí Hálat

Us attháis baras ke arse men, jo san 1688 men khatm húá, Skátland men kam se kam attharah hazár ádmíon ne Presbuterian ímán kí khátir dukh páyá thá. Baze qaid kiye gae, baze jiláwatan kiye gae, aur baze gulámí men beche gae, yá máre gae. Tamám mulk jurmánon aur nájáiz taksoṇ ke sabab se aur sipáhion kí lút

Skátland men Presbuterian faríq kí ízárasání.

már ke sabab se bhí wirán ho gayá thá, yahán tak ki baze zila bilkull banjar ho gae the.

San 1688 ke ákhir men afwáh uṛí, ki khárij-shuda bádsháh Airland ke Roman Kathulik logon ko ubhártá hai, táki Skáṭland par chaṛhái kare. Chunánchi Skáṭland ke Privy Council ne hukm diya, ki tamám Proṭesṭanṭi riáya laṛáí ke liye taiyár ho jáe. Is hukm ke bad (Disamber 24, 1688) wuh mahkama jo muddat se ízárasání ká ála ho rahá thá, khud ba khud ikhtitám par áyá. Wuh chaṛháí kí afwáh be bunyád ṭhahri, lekin un sipáhíon ne, jo hathyárband the, apne árám kí khátir kaí ek khádim-ud-dínon ko, jo zabardastí se un par muqarrar kiye gae the, uhde se khárij kiyá. Un ke liye yih bát taríf ke láiq hai, ki aisí hálat men unhon ne kisí kí ján o mál ká nuqsán na kiyá.

Márch 14wín, san 1689 men bádsháh William ke hukm ke mutábiq ek jalsa Edinburgh men munaqid húá, jis men Skáṭland ke har qism ke Proṭesṭanṭ kursí-nashín the. Is jalse ne William aur Mary ko Skáṭland ká bádsháh aur malika qarár diyá. Jún 5wín ko Párliament faráham húá, aur us ne jalsa i mazkúr ke kám ko tasdíq karke ek qánún ko jári kiyá, jis ke mutábiq usqúfí intizám Skáṭland kí kalísiyá men mauqúf kiya gayá, aur níz yih ṭhahráyá, ki is bádsháhat men Presbuṭerian kalísiya ká koí uhdedár Presbuṭar se aalá darja na rakhe.

Skáṭland kí Párliament phir bahál kí gayí.

Itne men Claverhouse ká John Graham, jo James II. ke háth se Dundee ká Viscount muqarrar ho gayá thá, Shimál men lashkar jama karke Junúb kí taraf áke hamla-áwar húá. Juláí 7wín san 1689 men maqám i Killecrankie men General Mackay ne us ke lashkar ká muqábila kiya, aur laṛái men Viscount Dundee qatl kiya gayá.

Graham kí maut.

Laṛái men̲ us ká lashkar fathyáb rahá, lekin chand din baḍ wuh lashkar shikast ho gayá, aur yún̲ gadr tamám húá.

Ánewále sál yane 1690 men̲ kalísiyá ke intizám ke liye Párliamenṭ kí taraf se kaí qánún járí kiye gae, jin ke mutábiq kalísiyá ká intizám un Presbuṭerian k̤hádim-ud-dínon̲ ke háth men̲ chhoṛá gayá, jo máh i January pahlí san 1661 se k̤hárij rahe, yá un k̤hádim-ud-dínon̲ aur qasís-on̲ ke háth men̲, jin ko unhon̲ ne us waqt ke baḍ pasand karke muqarrar kiyá thá. Chunánchi October 16wín̲, san 1690 men̲ General Assembly ká ek jalsa húá, aur us waqt se áj tak yih jalsa har sál barábar hotá áyá hai.

TISRI FASL

Airland kí Kalísiyáon̲ kí Hálat

Jab Briṭain men̲ futúr húá, Airlanḍ ke Presbuṭerian log Inglistán aur Skáṭlanḍ ke Presbuṭerian logon̲ kí má-nind Párliamenṭ ke bark̤hiláf hoke bádsháh kí himáyat karte the. Jab Cromwell mulk ká muháfiz qarár diyá gayá, to unhon̲ ne muk̤hálifat karná chhoṛ diyá, magar jab us ká intiqál ho gayá, to unhon̲ ne bádsháh ko phir qáim karne men̲ madad kí. Is waqt tak súba i Ulsṭer men̲ un kí taḍád ek lákh ho gaí thí, jis men̲ assí jamáaten̲ aur sattar k̤hádim-ud-dín muqarrar the. Ab usqúfí intizám zabardastí se un par qáim kiya gayá. January 27wín̲, san 1661 men̲ shahr i Dublin men̲ Armagh aur Dublin ke liye do árchbishop aur das usqúf mak̤hsús kiye gae. Dákṭar Bramhall. Armagh ká árchbishop, qáim kiyá gayá jo aalá ik̤htiyár rakhtá thá. Is ne Jeremy Taylor ko Down aur Qonnor ká usqúf muqarrar kiyá

Airlanḍ men̲ Presbuṭerian logon̲ kí ízá-rasání.

Is waqt se Presbuṭarí ko jalsa karne kí mumániaṭ húí. Bishop Taylor ne Presbuṭerian logon̲ ko taklíf dená shurṳ́ kiyá. Pahle us ne k̤hádim-ud-dínon̲ ko hukm diyá, ki we

us kí tábiḍárí kareṉ, aur jab unhoṉ ne inkár kiyá, to us ne un ko un kalísiyáoṉ se ḳhárij kar diyá, jinheṉ unhoṉ ne apne hí mihnat se qáim kí thíṉ. Aláwa is ke un pásbánoṉ ko jo isi tarah se ḳhárij kiye gae the, mumániaṭ húí, ki we kisí jagah waẓ kareṉ, yá kisí tarah ke díní rasúm ko bajá láweṉ. Airlanḍ ke Párliamenṭ meṉ Presbuṭerian ke dost kam the, aur usqúfi intizám Roman Káthulik aur Proṭesṭanṭ dissenṭaroṉ ke barḳhiláf saḳhtí ke sáth qáim rakhá gayá Jab bishop Taylor ká intiqál ho gayá, to súba i Ulsṭer meṉ kisí qadr árám húá, lekin Presbuṭerian kalísiyá kí hálat abtar rahí. Chunánchi is hálat meṉ san 1684 meṉ súba i Derry aur Donegal ke aksar ḳhádim-ud-dínoṉ ne iráda kiyá, ki ham Amerika meṉ já baseṉ; lekin jab February san 1685 meṉ bádsháh mar gayá, to aksaroṉ ne ṭháná, ki ham is ummed meṉ ṭhahar jáweṉ, ki sháyad ab bihtar aiyám áweṉge. Un kí yih ummed bhí púrí na húí. James II. ne dissenṭaroṉ kí himáyat to kí, lekin sirf Roman Káthulik dissenṭaroṉ kí. Liházá jab san 1688 meṉ Proṭesṭanṭoṉ ko ḳhabar milí, ki Roman Káthulik iráda karte haiṉ, ki un par hamla karke qatl kareṉ, to Londonderry, Enniskillen aur Coleraine ke báshinde apne shahroṉ ke darwáze band karke un meṉ panáhgír húe. Roman Káthulik faríq ne dihát ko wírán karke us ke logoṉ ko tah i teg kiyá.

Log kasrat ke sáth Amerika meṉ já rahe.

Jab James II. Inglistán se bhág gayá, to us ko ummed thí ki Airlanḍ ke Roman Káthulik faríq ke wasíle se maiṉ apne taḳht ko phir hásil karúṉgá. Liházá Márch 12wíṉ, san 1689 meṉ wuh maqám i Kinsele meṉ jáke mufsidoṉ ká sipahsálár baná. Us ká náib Tyrconnel tamám súba i Ulsṭer ko, siwá Londonderry ke, fath kar chuká thá, aur filhál shahr i mazkúr ká muhásira kar rahá

Roman Káthulikoṉ ká gadar.

thá. Aisá húá, ki August men Duke Schomberg lashkar leke á pahunchá. Us ne súba i Ulster men aman ko bahál kiyá. Jab Jún san 1690 men, bádsháh William apná lashkar leke maqám i Boyne men áyá, to us ne wahán dushman páke us se laṛáí kí. Is laṛáí ká natíja yih húá, ki fasád band ho gayá, aur James II. phir Fráns ko lauṭ gayá. Nae bádsháh kí bádsháhat aur us kí hukúmat kí ázádagí Airland men qáim ki gai. Is waqt se Inglistán kí hukúmat ke nae qánún ke sabab se Airland men zulm kam ho gayá, lekin tau bhí wuh muddat tak kisí qadr hotá rahá.

Londonderry ká muhásira.

Boyne kí laṛáí.

CHAUTHÍ FASL

UN USÚLON KE BAYÁN MEN JO INQILAB I SALTANAT KE WAQT QÁIM KIYE GAE

In dinon men Inglistán ke qawánín kí nazar i sání húí, aur bihtar banáe gae. Dín ke báre men wuh khiyál, ki sabhon ke aqíde o dastúrát o taríq i ibádat eksán banáe jáwen, chhoṛá gayá. Tajwíz húí, ki sarkárí kalísiyá ho, lekin aise taur se ki us kí ibádat men házir hone kí bábat kisí par jabr na kiyá jáe. Yih bát qarár páí, ki Inglistán aur Airland men sarkárí kalísiyá ká mál o asbáb usqúfi faríq ká mál qarár diyá jáwe, lekin Skáṭland men yih mál Presbuṭerian kalísiyá ko milá. Tamám bádsháhat men qarár diyá gayá, ki dissenṭaron ko ázádagí dí jáe, ki apní khushí ke mutábiq ibádat kiyá karen.

Kalísiyá ke logon ko púrí ázádagí dí gaí.

Hukúmat ke baze muámalon ká faisala púre taur se kiyá gayá, jin kí nisbat muddat se bahs ho chukí thí, maslan bádsháh ke ikhtiyár ke hudúd, aur us kí parwarish

ke liye wazífa muqarrar húá Us par yih shart lagái gaí, ki apne uhde ke faráiz ko bajá láne ke liye láiq ashkhás muqarrar kare, aur ki áyanda ko Párliament ke bahs o mubáhisa men us kí mutlaq sharákat na ho.

Hukúmat ká nayá intizám aur Párliament ká ikhtiyár.

Phir bádsháhat kí ámadaní ko jama karne aur kharch karne ká púrá ikhtiyár House of Commons ko diyá gayá, aur Párliament ke ijlás tín tín sál ke bad barábar munaqid hone lage. House of Lords, jis men díní o dunyáwí sardár kursí-nashín the, mulkí kárrawái kí har ek bát men, sharík kiye gae, siwá is ke ki taks lagáne men aur sarkárí ámadaní ke kharch karne men un ká kuchh ikhtiyár na rahá. Is tájwíz ke mutábiq Inglistán ke mahkamon men Jajon ká uhda áyande men bádsháh kí razámandí par munhasar na rahá, lekin umr bhar nek chál kí shart par wuh apne uhde ká kám bajá lá sakte hain.

Akhbáron kí ázádagí.

Ákhir i kár matbaon aur akhbáron ko púrí ázádagí de dí gaí.

———— ————

Sanoṉ kí Fihrist 1648—1885.

Jarman ke Sháhansháh.	Pop.	Yúnání Káthulik Kalísiyá.	Rúsí Zár.
1659 Líopoḍ I., 1705	1655 Sikandar VII., 1667	Sattrahwíṉ sadí ke bích se Rús kí kalísiyá ká Peṭriárk Qunstuntuniá ke Peṭriárk se ziyáda ikhtiyár-wálá húá, 1587	1645 Aleksis, 1676
1705 Yúsuf I., 1711	1667 Qlemens IX., 1669	1587 Aiyúb Rús ká pahlá Peṭriárk, 18 7	1676 Thíoḍor II., 1682
1711 Charles VI., 1740	1670 Qlemens X., 1676	1606 Harmojanis, 1612	1682 Ivan V. aur Pítar, 1696
1740 {Fránsís I., (jorú kí wajh se), 1765 / Maria Theresa, 1780}	1676 Innosanṭ XI., 1689	1619 Filaret.	1696 Pítar akelá Zár rahá, 1725
1780 Yúsuf II., 1790	1689 Sikandar VIII., 1691	1633 Yúasaf I.	1725 Qátharíne I., 1727
1790 Líopoḍ II., 1792	1691 Innosanṭ XII., 1700	1642 Yúsuf.	1727 Pítar II., 1730
1792 Fránsís II., 1805	1700 Qlemens XI., 1721	1652 Nikán.	1730 Anne, 1740
1805 Sháhansháh ká khitáb chhoṛá gayá. Fránsís ne "Austría" ká khitáb ikhtiyár karke apne ko Fránsís I., qarár diyá. Sháhansháh Chárlimaine ke waqt ká khitáb Fránsís ko milá, 1804	1721 Innosant XIII., 1724	1667 Yúasaf II.	1740 Ivan, 1741
1804 Nepolían I., 1814	1724 Beneḍikṭ XIII., 1730	1673 Pítrím.	1741 Elísabat, 1761
1814 Khálí rahá, 1852 tak	1730 Qlemens XII., 1740	1674 Yuákim.	1761 Pítar III., 1762
1852 Nepolían III., 1870 Prushiá ke bádsháh ko sháhansháh ká khitáb milá.	1740 Beneḍikṭ XIV., 1758	1690 Adrian, [1702 Peṭriárk ká uhde mauqúf húá.	1762 Qátharíne II., 1796
1870 William.	1758 Qlemens XIII., 1769	1702 Istífán Yávorskí, muháfiz, 1722	1796 Púlus, 1801
	1769 Qlemens XIV., 1774	1723 Pák Sinaḍ muqarrar húá jo filhál Rúsí kalísiyá meṉ álá ikhtiyár rakhtá hai.	1801 Sikandar I., 1825
	1775 Pius VI., 1799		1825 Nikulas, 1855
	1800 Pius VII., 1823		1855 Sikandar II., 1881
	1823 Leo XII., 1829		1881 Sikandar III.
	1829 Pius VIII., 1830		
	1831 Gregorí XVI., 1846		
	1846 Pius IX., 1878		
	1878 Leo XIII.		

DASWAṈ BÁB

Is Bát ke Bayán meṉ ki San 1648 aur us ke bạd San 1790 tak Mutafarriq Kalísiyáoṉ kí kyá Hálat thí

PAHLÍ FASL

San 1648 meṉ Mutafarriq Kalísiyáoṉ ke ạqídoṉ ke Bayán meṉ.

Díní muạmalát jo Tís Baras kí Laṛáí meṉ waqụ meṉ áe.

Sattrahwíṉ sadí ke bích meṉ aisá ek zamána áyá, jis meṉ kalísiyá kí taraqqí ke bayán karne ke liye us kí kaí ek súratoṉ ká zikr karná munásib hai. San 1648 tak Proṭesṭanṭí qaumeṉ apní díní ázádagí ko qáim kar chukí thíṉ, aur apne apne ḳhiyáloṉ ke mutábiq apne liye ạqáid-náma ko taiyár bhí kar chukí thíṉ. Roman Káthulik kalísiyá, firqa i Jansen ke sáth bahs kartí, aur apne qadím ạqáid i sahíh ko chhoṛke Ním-Pelejian tạlím ko manzúr kar chukí thí. Sharqí Káthulik kalísiyá, agarchi us kí tạdád Musalmánoṉ ke zulm ke sabab se bahut ghaṭ gaí thí, aur sirf Rús kí ạmaldárí meṉ Peṭriárk ázád thá, tau bhí isí zamáne meṉ ek ạqáid-náma mushtahir kar chukí thí. Roman Káthulik kalísiyá ne kaí bár koshish kí thí, ki Sharqí kalísiyá ko apne sáth milá leṉ, lekin yih koshisheṉ bátil ṭhahríṉ. Aur jaisá ki 11wíṉ sadí meṉ Yúnání aur Rúmí Káthulik kalísiyáoṉ meṉ farq thá, waisá hí ab tak wuh farq baná rahá.

Roman Káthulik aur Proṭesṭanṭoṉ kí ạláhidagí.

Jab Tís Baras kí Laṛáí ḳhatm húí, to sáf záhir ho gayá, ki Roman Káthulik aur Proṭesṭanṭ fariq ká ek hí kalísiyá ke intizám ke andar ikaṭṭhá rahná amr i muhál hai. Chunánchi áyinda ko in kalísiyáoṉ kí tawáríḳh

aláhida aláhida likhí jáegí. Jab Westphaliá men sulh ká ahd o paimán kiyá gayá, to Mulk i Jarman ke Protestanton aur Roman Káthulikon ká jhagṛá is usúl par faisal kiyá gayá, ki kisí baṛí saltanat kí aisí qadr na kí jáwe, ki wuh auron par fauqiyat rakhe. Lihází mulk i Holland men ek alahida Protestantí bádsháhat qarár dí gaí, aur mulk i Sweeden, jis ke sáth Norway bhí shámil thá, ek Protestantí bádsháhat ṭhahráí gaí. Pop ne is tajwíz se sakht mukhálifat kí, lekin us se kuchh ban na áyá.

Díní ázádagí Yúrap men qáim kí gaí.

Westfeliá ke ahd o paimán ne tamám Yúrap ke liye mulkí muámalát kí nisbat usúl qáim kiye, jin par un qaumon ko, jo filhál un kí parwá na rakhtí thín, áyanda ko majbúran amal karná paṛá. Lihází wuh qadím khiyál, mauquf kiyá gayá, ki ek hí saltanat ho, jo púrá ikhtiyár rakhe, aur ki tamám kalísiyá par ek hí usqúfi sar ho. Us waqt se leke áj tak yih intizám chalá átá hai, ki Yúrap kí baṛí bádsháhaten ikhtiyár men masáwí rakhí jáen, aur ki na Pop aur na Shahanshah aalá ikhtiyár hásil karne páwen.

Yih ahd o paimán ek dam se amal men na á saká, kyúnki jahán Jesuit fariq zor rakhtá thá, wahán us kí parwá na kí játí thí. Bohemia, Sailisia aur Hungary men Protestantí kalísiyáon par zabardastí kí játí thí. Fráns men Nántes ká Ahd qánún ke taur par maujúd rahá, lekin Louis XIV. kí tufúliyat ke aiyám men jab Qardinal Mázarín sarparast ke háth men ikhtiyár rahá, sarkár kí taraf se us kí tamíl na kí gaí. Is waqt fariq i Jánsen * ká bahs o mubáhisa Fráns aur Netherland men

Jesuit fariq ká fitna.

---

*Jánsenius, Yaprís (Ypres) ke usqúf aqáid i Augustín ke páband the, aur is kí talím de rahe the. Jesuit jo Rúmí Káthulik kí talím ke hámí the, aur ním-Palejí talím ke páband the, firqa i Jánsen kí baṛí mukhálifat kí. Jánsen ká firqa mulk i Fráns men bahut mashhúr ho gayá. E. M. W.

mashhúr hone lagá, lekin wuh usúl aur aqáid, jin kí bábat guftogú hotí thí, Protestantí fíriq ke darmiyán púre taur se qáim ho chuke the.

Roman Káthulik mulkon-men Jesuit logon kí targíb ke mutábiq kárrawáí kí játí thí, aur Rífármeshan ke barkhiláf un kí koshish, goyá ákhirí hadd tak pahunch chukí thí, yane jo wuh kar sakte the, so kar chuke the.

Reformed aqáid kin qaumon men qarár páye.

Holland aur shahr i Geneva men Protestantí kalísiyáen púre darje kí kámyábí hásil kar chukí thín, aur Inglistán men fíriq i Puritan bádsháh ko shikast deke Rífármeshan ko barháne ke liye naí hukúmat ko qáim karná cháhtá thá. Westminstar Assembly ke muallim apná kám kar chuke, aur un ká *Aqáid-náma*, *Suwál o Jawáb*, aur *Kalísiyá kí Hukúmat ká Intizám aur Qánúní Kitáb* aur *Ibádat i Ámm ke liye Hidáyat-náma*, Skátland aur Airland kí Presbuterian kalísiyáon men aur níz New England (wáqa i Amerika) kí kalísiyáon men maqbúl húe the. Angrezí sarkárí kalísiyá ko chhorke un sab logon ke darmiyán jo Angrezí zabán bolte hain, Reformed ke aqáid qáim kiye gae the.

Dunyá kí kalísiyáon ke aqáid 1648 tak qáim ho chuke the.

Yúrap kí Reformed kalísiyáon ke liye Dort kí Sinad kí taraf se aqáid o intizám púre ho chuke the. Untális Artikal ke wasíle se Inglistán kí usqúfí kalísiyá ke wáste wuhí kám ikhtitám par pahunchá. Lúthari aqáid usí hálat men rahe jaisá ki Kánkárd ke Aqáid-náme, (Form of Concord) men qarár diye gae the. Yúnání Káthulik kalísiyá ká aqáid-náma jalsa i Kieff aur Jassy men tasdíq kiyá gayá thá. Roman Káthulik kalísiyá ke liye wuh aqíde qáim ho chuke, jo Trent ke jalse aur Pop Pius IV. ke aqáid-náma se thahráe gae the. Pas Yúnání, Rúmí aur Protestantí kalísiyáon ke liye san 1648 ek kháss

san ṭhahartá hai. Qaríb sab ạqáid-náme, jo sanadí samjhe játe hain, usí waqt mushtahir kiye gae.

Aksar mulkon men kalísiyá mulkí intizám ke sáth taạlluq rakhtí thí, lekin ab mutafarriq mulkon men kalísiyá ká taạlluq, jo sarkár ke sáth rahá, mutafarriq sharáit ke mutábiq hotá thá. Agarchi kabhí kabhí zálim faríq ízá pahunchátá rahá, tau bhí har ek mulk ke liye yih bát qáim kí gaí thí, ki jis ạqáid-náma ko cháhe wuh us kí pairawí kare.

Kalísiyá kí tín baṛí Sháḳhon ká dạwá.

Us zamáne men kalísiyá kí Tín Baṛí Sháḳhon ká wuh dạwá, jo zamána i hál men kiyá játá hai, qáim ho chuká thá. Yúnání Káthulik kalísiyá ká dạwá yih hai, ki hamárá ímán us qadím ạqáid-náma ke mutábiq hai, jo san 879 tak Sharqí aur Magribí kalísiyáon men ráij thá, aur ki us waqt se leke áj tak hamárí kalísiyá ke ạqídon men kisí tarah ká farq wạqụ́ men nahín áyá. Chunánchi is dạwá ke mutábiq yih kalísiyá akelí sachchí kalísiyá hai, jo shurụ́ se áj tak dunyá men chalí átí hai.

Yúnání dạwá.

Agarchi Roman Káthulik kalísiyá is bát ká inkár nahín kar saktí hai, ki waqt ba waqt us ke ạqídon men tabdílí wạqụ́ men áí, tau bhí us ke dạwe ke mutábiq wuh akelí sachchí kalísiyá hai, jis ke báhar naját hásil nahín ho saktí. Wuh yih bhí dạwá kartí hai, ki Pák Nawishton ke siwá wuh apne andar ek hádí sádiq-ul-qaul rakhtí hai, jo us ko tamám sachchái tak pahunchá detá hai. Is ḳhiyál ke mutábiq wuh tabdílíán, jo us men guzrín, goyá kashf se kí gaín.

Rúmí dạwá.

Nesṭorí aur Manáfizaiṭí kalísiyáen, jin men bahut sí buráián pái játí hain, apne ḳháss aur qadím ạqídon par qáim rahtí hain; yạne Nesṭorí Masíh ke wujúd men do záton ko alag karke do shaḳhson ko qarár

dete hain, aur Manáfizaiṭ Masíh kí shakhsiyat men sirf ek hí zát ko mánte hain.

Protestanṭí kalísiyáen dawá kartí hain, ki sachchí Masíhí talím sirf Pák Kalám men pái játí hai, aur agarchi we Rasúlí zamáne ke bad ke aqídon aur dastúron par liház kartí hain, aur níz qadím jalsa i ámm ke faisalon aur ábá kí tasnífát ko tazím ke láiq jántí hain, tau bhí un ko sanad ke taur sirf us hálat men manzúr kartí hain, jab we Pák Kalám ke mutábiq hon. Garaz Protestanṭon ke liye Baibal ímán ke liye akelí bunyád hai.

Protestanṭí dawá.

Yih tín, yane Yúnání, Rúmí, aur Protestanṭí kalísiyáen apní apní hudúd ke andar kisí qadr aláhida aláhida firqon men taqsím ho rahí hain. Protestanṭ is hálat ko manzúr karke aksar dawá karte hain, ki yih hálat kalísiyá ke liye muzir nahín, balki fáidamand hai. Báqí do faríq kisí ko ijázat nahín dete, ki un ke aqídon ke barkhiláf chale, aur har qism kí mukhálifat se adáwat karke koshish karte hain ki Protestanṭí khiyálon aur firqon ko miṭá dálen, lekin majbúran isí hálat ko manzúr karná parṭá.

DUSRI FASL

Sharqí Kalísiyáen

Jalsa i Kálsidún ke waqt se leke (451) Sharqí kalísiyáen tín bare hisson men taqsím rahín, yane Yúnání Káthulik, bidatí Nestorí aur Manáfizaiṭí. Wuh kalísiyáen, jo Yúnání Káthulik kahlátí hain, Sharqí Yúrap aur Magribí Asia men wáqi hain. Firqa i Manáfizaiṭ kí kalísiyáen Suriyá, Misr aur Habshistán men pái játí hain, aur Nestorí kalísiyáen Fáras aur Hind men wáqa hain. Magribí Asia aur Misr men bhí yih sab faríq páe játe hain, aur we apne apne Peṭriárk ke taht men hokar apní jamáaton ká intizám karte hain.

Yúnání Káthulik, Nestorí aur Manáfizaiṭí kalísiyáen.

NESṬORÍ KALÍSIYÁEN.

Aisá ek zamána thá, jab Nesṭorí kalísiyá ke pachís árchbishop the, jo apne apne iláqon men ikhtiyár rakhte the, aur un kí taraf se Wastí Asia, Hindustán aur Chín men mishan járí the. Lekin is baṛe faríq ke thoṛe hisse báqí hain. Sab se baṛá hissa mulk i Fáras ke Shimál i Magribí men Urúmiáh ke baṛe maidán men wáqi hai. Yih faríq Kurdistán ke paháṛon ke darmiyán bhí páyá játá hai. Us jamáat kí tadád qaríb ḍeṛh lákh kí hai. Is maqám par, san 1830 men pádrí Smith aur Dwight sáhibán Amerika kí taraf se ánkar is faríq ke darmiyán manádí karne lage. Un kí níyat yih thí, ki ham is qadím kalísiyá ke intizám, aqáid aur ibádat ke dastúr men farq karne ke bagair us men naí rúhání zindagí paidá karne ke liye koshish o mihnat karen. Lekin kuchh arse ke bad un ke darmiyán ek naí kalísiyá qáim kí gaí, jo Amerika kí Presbuṭerian kalísiyá ke aqáid aur intizám ko mántí hai.

Nesṭorí kalísiyá kí hálat.

Amerika ká Nasṭorí Mishan.

Hindustán men Nesṭorí kalísiyá ke sharík maujúd hain, jo aksar Suriyání, yá St. Thúmá ke Masíhí kahláte hain. In donon jagahon men Roman Káthulik aur Proṭesṭanṭí Pádrí kámyábí ke sáth kám kar áye hain. Solahwín sadí men Roman Káthulik ne is faríq men se bahuton ko, jo Málabár men rahte the, zabardastí se apní kalísiyá men shámil kar liyá. Lekin we log, jo Hindú rájáon kí amaldárí men rahte the, apne qadím iatiqád par qáim rahe. Unníswín sadí ke shurú men Angrezí kalísiyá kí taraf se in logon ke darmiyán maqám i Travankor men mishan járí kiyá gayá. Shurú men us kí níyat yih thí, ki Baibal kí sahíh talím khádim-ud-dínon

St. Thúmá ke Ísái.

C. M. S. Mishan, Travankor men.

ke wasíle phailái jáwe, lekin san 1832 ke bad yih tajwíz chhorí gai, aur we log jo is faríq men se Protestant ban játe hain, Church of England men shámil kiye játe hain. Filhál Hind aur Suriyá kí kalísiyá Antákiya ke Petriárk ko apná buzurg jánti hai.

Manáfizaití Kalísiyáen.

Manáfizaiti kalísiyá ke tín bare hisse ab tak maujúd hain. Un kí jamáaten Misr, Suriyá aur Armínía men pái játí hain, balki Koh i Qáf se leke Habshistán tak un kí qaumon ká ek silsila járí hai. Wuh kalísiyáen jo mulk i Nubia aur Abisíniá men hain, Misr ke Manáfizaití Petriárk ko, jo shahr i Qáhira (Cairo) men rahtá hai, mántí hain.

Misr ke qadím báshinde, jo Qaptí kahláte hain, aur jo firqa i Manáfizait men shámil hain, filhál shumár men do lákh se ziyáda nahín hain. Un kí kalísiyáon men bahut se dastúrát hain, jo Dín i Íswí ke barkhiláf hain. Muddat se Pák Kalám kí kisí tarah kí talím nahín dí játí hai. Is sabab se log jáhil hain, tau bhí we apne hamwatanon kí nisbat, jo Muhammadí ho gae hain, aur jin ká adad bís lákh hai, ziyáda hoshyár hain. In logon ke darmiyán Amerika kí United Presbuterian mishan járí hai, jis mishan ke wasíle se Qaptí Masíhíon ke darmiyán ilm aur díndárí kí barí taraqqí húí hai.

Qaptí Ísáíon kí hálat.

Is kalísiyá ká dúsrá hissa Antákiya ke Manáfizaití Petriárk ke taht men hai. Tísrá hissa faríq i Armaní kahlátá hai, jin ká Petriárk maqám i Achmiádzin men rahtá hai. Is faríq ke do aur adná darje ke Petriárk hain; ek maqám i Kís wáqa Kilkia men rahtá hai, aur dúsrá maqám i Aghtamár men rahtá hai, jo Ván

Armaní faríq ká ahwál.

kí jhíl ke kináre wáqa hai. Is faríq ke muataqid mulk i Fáras, Rús aur Rúm ke darmiyán já bajá páe játe hain.

Armaní log aur Manáfizaití Masíhíon se ziyáda ilm rakhte hain, aur un kí ibádat ke dastúr auron se bihtar hain. Manáfizaití Masíhí iatiqád kí ráh se Yúnáni Káthulik kalísiyá ke aqídon ko mánte hain, siwá us aqíde ke jo Masíh kí ek hí zát kí nisbat hotá hai. Lekin unhon ne un dastúron ko, jo ki Qunstuntúniyá ke dúsre jalsa i ámm (553) ke bad Sharqí kalísiyá men jári húe, manzúr nahín kiye. Baraks is ke we baze Yahúdí dastúron ko bhí mánte hain, aur Misr aur Abyssínia men we khatna karáte hain.

Abyssínia ke Manáfizaití Masíhíon ke darmiyán Roman Káthulik aur Protestantí mishan jári kiye gae, lekin we kámyáb na húe. Armaní faríq ke darmiyán Amerika aur Inglistán kí taraf se Protestantí mishanerí kámyábí ke sáth kám kar rahe hain.

MÁRONAIT KÍ KALÍSIYÁ.

Máronait ká ahwál.

Us qadím firqa i Manáthilait ke ek hisse ne jo Máronait kahlátá hai, bárahwín sadí tak Koh i Lubnán ke darmiyán apne iatiqád ko qáim rakhá: lekin us waqt se us kí kalísiyáen Roman Káthulik kalísiyá men shámil hone lagín. San 1736 men Roman Káthulik kalísiyá ke sáth us ká taalluq aise taur se húá, ki wuh apne Petriárk aur kalísiyá ká intizám Rúmí Pop ke taht men rakhtí hai. Sirf ek chhote se guroh ne apne qadím aqídon ko qáim rakhá. Yih log apne ko ázád qarár deke Rúmí Pop ke taht men áne se inkár karte hain.

GYÁRAHWÁN BÁB

Yúnání Káthulik Kalísiyá.

Yúnání Káthulik kalísiyá ká sab se bará hissa Rús kí kalísiyá hai, lekin ab tak Qunstuntúniyá ke usqúf kí barí izzat hotí hai. In ke siwá tín barí jamáaten Iskandariyá, Antákiya aur Yarúshalem ke Petriárkon ke tábidár hain, lekin qadím zamáne kí banisbat in dinon men yih jamáaten chhotí hain. Aláwa in ke Kaprus, Austria, Mántinigro aur Koh i Siná ke árchbishop Yúnání kalísiyá ke sáth iláqa rakhte hain. Ákhirkár Yúnán kí kalísiyá, jo ek Sinad kí hukúmat ke taht men rahtí hai, is kalísiyá men shámil hai.

Yúnání Kalísiyá ke Intizám.

Yúnání kalísiyá Rúm ke Pop ko Petriárk ká darja qarár detí hai, aur mántí hai, ki us ká ikhtiyár rasúlon ke waqt se Magribí Yúrap men aalá darje ká hai, lekin us ke dawá ko, ki wuh kull kalísiyá ká sar hai, inkár kartí hai. Us ká yih dawá bhí hai, ki Pop aur Magribí kalísiyá muddat se bidat aur phút ke mulzim ho rahe hain, is liye ki unhon ne aqáid-náma ko bigárke apne taín sahíh Káthulik kalísiyá se aláhida kar liyá. Is kalísiyá men kull Petriárk apne apne iláqon men ázád hain, aur kisí ko apne taín kull ká sar qarár dená jáiz nahín jánte hain, lekin Qunstuntúniyá ke Petriárk ko aalá darje kí izzat dí játi hai. Sattrahwín sadí men Petriárkon ká adad pánch thá, jaisá ki qadím jalson ne thahrá liyá thá. Phút * ke bad

---

* "Phút" se murád wuh judáí jo sharqí aur magribí Káthulik Kalísiyon men húí, Dekho Chauthá Báb. E. M. W.

Rús kí kalísiyá bajáe Magribí Rúm ke is adad men dákhil kí gaí.

Yúnáni Káthulik kalísiyá kí hukúmat Sinad se hotí hai. Aalá mahkama Petriárkon ká Sinad hai. Chunánchi Roman Káthulik kalísiyá ká bádsháhí intizám aur hukúmat Khudá ke Kalám ke barkhiláf batáyá játá hai, kyúnki un kí dánist men Masíh ne kalísiyá kí kunjí sirf Patras ko sipurd na kí, balki kull Rasúlon ko. Agarchi Yúnání kalísiyá aur dunyáwí saltanat ke darmiyán mel rahtá hai, tau bhí har ek apne apne halqe men púrá ikhtiyár rakhtá hai. Saltanat ká farz hai, ki kalísiyá kí hifázat kare ; aur kalísiyá ká farz hai, ki saltanat ke intizám ko bahál rakhe. Jin mulkon men Musalmán hukúmat karte hain, wahán in taalluqát ko qáide ke sáth rakhná muhál hai, lekin Rús aur Yúnán men, jahán kalísiyá Sinadon kí hukúmat ke taht men rahtí hai, in qáidon kí púrí tamíl kí játí hai.

Petriárk us kalísiyá kí Sinad kí taraf se muqarrar hotá hai, jis par wuh ikhtiyár rakhtá hai ; lekin us kí taqarrurí hákim i waqt kí manzúrí par munhasir hotí hai. Un mulkon men jahán Musalmán hukúmat karte hain, is ákhirí shart ke sabab se kalísiyá men bahut sí buráián paidá hotí hain ; khusúsan rishwat-khorí aur hákimon kí taraf se zulm.

Yúnání kalísiyá men ek hí qism ke aqídon ke mánne se, qadím jalson ke qánúnon ko qabúl karne se, Sinad ke ikhtiyár ko taslím karne se, aur ibádat ke dastúrát eksán qáim rakhne se, kalísiyá kí yagánagat hotí hai. Jis waqt se ki Roman Káthulik kalísiyá us se aláhida ho gaí, koí jalsa i ámm qarár nahín diyá játá hai ; lekin Sinad kí kárrawái un logon ke liye, jo us ke sáth taalluq rakhte hain, qánúní qadr rakhtí hai.

Sattrahwín sadí ke darmiyán ahl i Islám un mulkon par hukmrán the, jin men qadím zamáne ki Sharqí kalísiyáen wáqi thín. Jahán pahle tamám báshindagán Masíhí the, Masíhí tadád bahut thorí ho gaí thí Wuh niháyat mazlúm hokar Musalmánon ke darmiyán rahte the. In dinon men ek saltanat kí aisí fathyábí húí, ki jis se Yúnání kalísiyá ko wuh ikhtiyár aur ázádagí milí, jo wuh peshtar kahín nahín rakhtí thí. Us waqt se is kalísiyá kí tawáríkh khásskar mulk i Rús se ilaqa rakhtí hai, aur hál ke zamane men jo kuchh taraqqí Yúnaní Káthulik kalísiyá ko húí, so saltanat i Rús ke wasíle se huí. Rús ne Yúnání Masíhíon ke huqúq ko qáim kiyá, aur us kalísiyá ko Musalmanon aur Roman Kathulik donon se mahfúz rakhá. Garaz is hál ke zamáne men jo kuchh Yúnání kalísiyá kí qadr ko barháne ke liye waqú men áyá ho, wuh us hí saltanat ke zaríya se húa hai.

Rúsí Yúnání Kalísiyá ká bayán.

Yúnání kalísiyá ne Rús kí fathyábí se qadr o aman hásil kiyá.

Masíhí dín san 992 men Rús ke iláqa men phailne lagá, aur us waqt se leke san 1587 tak kalísiya ek árchbishop ke taht men rahí, jo Qunstuntúniyá kí taraf se muqarrar hotá thá. Shurú men yih usquf maqám i Keiff men rahtá thá, lekin jab san 1240 men wuh shahr Mángal qaum ke taht men ayá, to usqúf já bajá sukúnat kartá rahá, jab tak ki san 1328 men buzurg árchbishop St. Peter ne shahr i Maskow ko pasand kiyá. Peshtar us ke ki Mangal logon ne Rús par charhai kí, go wuh ek bará mulk thá, jo apne hál ke iláqon ke junúb i Magrib kí taraf wáqi thá, tau bhí wuh kuchh qadr ne rakhtá thá. Mángal logon ne charhaí karke aksar Rúsíon ko gulám banayá, aur Rúsí hukúmat ká jo hissa rah gayá, so Shimál hí kí

Rús men Masíhí dín ká phailná.

taraf wáqi thá. In laráion ke wasíle se rafta rafta yih gair-qaumen hadd i Rús se nikálí gaín, aur is jangí hálat se Rúsí chál chalan bahádurána húá, aur qaumí josh ne bará zor páyá. Tátarí qaumon ke darmiyan Muhammad ke ímán ke barkhilaf Masíhí honá hubbul-watání ká ek nishán thahrá, aur ázádagí ko hásil karne ke liye goyá jang kí pukár hotí thí. Pas jaisá Musalmánon ke mulk i Spen kí qaumen Roman Káthulik kalísiya kí sab se zabardast hámí húín, waisá hí Tátaron ke Rús men búd o básh karne ke sabab se Yúnání kalísiya ke hámí apne kám ke liye taiyár kiye gae.

Mángal kí charháí se Rúsí qaum ko fáida húá.

Attháis baras bad us ke ki Turkon ne Qunstuntúniyá ko le liyá, yane san 1481 men, Mángal qaumen Rús ke iláqon se bilkull khárij kí gaín. Is hálat men Rúsíon ne, jo ázád the, apne dín ke aalá afsar un logon men se, jo dín ke dushman ke tábidár the, qabúl karne men taammul kiyá. Chunánchi is hálat men yih tajwíz kí gai, ki áyanda ko Máskow ká árchbishop apne iláqa ke usqúfon ke Sinad kí taraf se muqarrar kiyá jáwe. Yih taríqa, jo qaide ke barkhilaf thá, san 1587 men mauqúf kiyá gayá, jab ki Yúnaní kalísiyá ke digar Petriárkon ne eká karke tajwíz kí, ki Maskow ke árchbishop ko Petriárk ká darja diyá jáwe, aur ki Rús Yúnání kalísiyá ká ek kháss daiosíz banáyá jáwe.

Rúsí Sinad kí qadr qarár dí játí.

Khásskar chár ashkháss hain, jin kí shuhrat Rús men ziyáda húí, aur jinhon ne Rúsion ke liye bara kám kiyá. Yih ashkháss Philaret, Peter Mogilás, Níkon aur Zár Peter the. Is mulk kí táríkh kí kháss manzilen in námon se mutaalliq hain.

Kaí bár aisá húá, ki Roman Káthulik kí zabardastí ke sabab se Rús ko apná bacháo karná pará. Maslan jab 1598

men Thíodor Zár i Rús ká intiqál ho gayá, aur us ke khalífa ke muqarrar karne kí bábat mulk men jhagrá ho gayá, to mulk i Poland kí taraf se Roman Káthulik pádríon ne milkar is jhagre ko uṭháyá, aur koshish kí, ki kisí tarah se yih kalísiyá Pop kí tábidár kí jáe. Yih kárrawái khásskar ek Jesuit pádrí Pássavin náme ke intizám se mulk ke Junúb kí taraf chupke se kí gaí. Chunánchi ek shakhs Rúsí takht ká dawádár bankar Poland ke lashkar ke wasíle se, zor i shamshír ke sáth, shahr i Máskow men ánkar Rúsí takht par charh baiṭhá, lekin wuh jald márá gayá. Is par Poland kí fauj ne aur sipáhíon ko mangwákar shahr i Máskow par qabza kar liyá, aur us ke sab pák makánon men Roman Káthulik ibádat ko muqarrar kiyá.

Rúmí dastandází aur hikmat i amalí.

Isí hálat men us khánqáh ke faqíron ne jo Troitza Lávra, (Taslís kí khánqáh) kahlátí thí, apne bacháo ke liye aisí bahádurí kí, aur apne hamwatanon ko aisí bahádurí ká namúna dikháyá, ki ákhir i kár unhon ne dushmanon ko haṭáke mulk ke hudúd ke barábar kar diyá.

Troitza Lávra ke faqíron kí bahádurí.

Rúsí takht ká wáris Thíodor Romanoff thá. Takht ke jhúṭhe dawedár ne zabardastí se us ko ek khánqáh men bhej diyá. Is hálat men wuh faqír i Philaret kahlatá thá. Us ká beṭá Míkáíl dúsrí khánqáh men qaid kiyá gayá thá. Jab yih sakht laráí khatm ho gaí, to khádim-ud-dín ne apne bhái Philaret ke beṭe kí taraf mutawajjih hoke cháhá, ki wuh Zár muqarrar kiyá jáwe. Ahlkáron ke pás koí dúsrá shakhs na thá, jo us kí mánind takht ká dawedár ho saktá. Chunánchi Míkáíl Romanoff ek naye bádsháí khándán ká bání húá, jis ne Zár bankar wada kiyá, ki main Yúnání Káthulik kalísiyá ko Roman Káthulik aur

dígar mukhálifon se, jo Uniátíz* kahláte the, mahfúz rakhúngá. San 1613 men wuh takht-nashín húá. Us ká báp qaid se chhútkar Rús ká Petriárk muqarrar húá. Chunánchi Petriárk kí qadr bahut barh gaí, aisá ki peshtar is se is uhde ká ikhtiyár Yúnání kalísiyá men itne bare darje par pahuncháyá na gayá thá.

Jesuit kí kárrawáí mulk i Poland men.

Muddat tak mulk i Rús ke Janúb i Magribí hisse men, mufsidon ke fasád ke sabab se, jis men Poland ke Roman Káthulik madad karte the, jhagrá hotá rahá. Un dinon men Poland zulm aur jabr ke sabab se bará qarzdár ho gayá. Áyanda men us ko is qarz ko bure taur se kaurí kaurí adá karná pará.

Philaret aur Peter Mogilás kí peshbíní aur nek intizám.

Isí arse men Rúsí fauj ne Saibíriá ke jangal par bhí qabza kar liyá. Jahán kahín fathyábí húí, wahán kalísiyá bhí qáim kí gaí. San 1623 men Philaret ne Tobálask aur Saibíriá men ek árchbishop is murád se muqarrar kiyá, ki wuh qaum i Kássak ke darmiyán mishan ke kám ká intizám kare. Yih qaumen ba-ráe nám Masíhí thín, lekin un gair-qaumon ke mánind jin par wuh fathyáb húe the bad-chalan aur fásid thín. San 1631 men Philaret ká intiqál ho gayá, aur dúsre sál Peter Mogliás, jo us waqt tamám Rúsí khádim-ud-dínon se álim thá, maqám i Kieff ká árchbishop húá. Us ne talím ke liye apní khánqáh men intizám kiyá, aur apne tálib-ul-ilmon ko Wiláyat kí Universitíon men talím páne ke liye bhejá. Us ne Poland ke bádsháh se, jis ke taht men us ká súba thá, ijázat pái, ki un khánqáhon aur girja-gharon aur jáedád ko, jo ki Yúnáni kalísiyá se zabt kiye gae the, phir apne ikhtiyár men lewe, táki un ke andar madrasa

*Uniátíz un Sharqí Masíhíon ká nám hai, jo Roman Káthulik Pop ke tábidár húe.

aur chhápa-kháná Rúsí kalísiyá kí taraqqí ke wáste qáim kare. Us ne us madrase ko, jo us ne apní khánqáh men qáim kiyá thá, kálej banáyá. Ġaríb tálib-ul-ilmon ke liye us ne apní jeb i kháss se ek ghar banwáyá, aur us men ek kutub-kháná bhí járí kiyá. Us ne ek chhápa-kháná bhí kholá, jis men qadím Yúnání Ábáon kí tasnífát chhapkar sháya hotí rahín Aláwa is ke kalísiyá kí aisí qánúní aur ibádat kí kitáben sháya kí gaín, jin ke wasíle se Roman Káthulikon ká kám roká jáe Kalísiyá kí hidáyat ke liye us ne ek Duá i Amím kí kitáb taiyár kí, aur us ke sáth ek Aqáid-náma bhí tasníf kiyá. Bad is ke, maqám i Keiff men usqúfon ke jalse ne us kí nazar i sání kí. Phir wuh Yúnání bolí men tarjuma kiyá gayá, aur Qunstuntúniyá ke Petriárk Párthinius kí khidmat men bhej diyá gayá. San 1643 men maqám i Jassí men ek Sinad faráham húí, jis ne Qálvin kí talím ko radd kiyá. Párthinus se targíb páke, usí jalse ne Aqáid-náma i mazkúra kí nazar i sání karke pasand kiyá, aur bad us ke, ki aur Petriárkon ne bhí us ko taslím kiyá, wuh maqám i Keiff men wápas bhejá gayá.

San 1647 men Peter Mogilás ká intiqál ho gayá. Shurú men us ká kám Chhoṭe Rús kí Yúnání kalísiyá ke wáste fáidamand thá, jo us waqt Poland ke mátaht thí, lekin us men wuh Zár i Rús kí amaldárí ká faida bhí cháhtá thá, balki tamám Yúnání Káthulik kalísiyá ká jis ne us ke Aqáid-náma ko qabúl kiyá. Sirf Rús men us kí mihnat ne aisí tásír kí, ki us se wuh mufíd kárrawáí kí gaí, jis se awám-un-nás ke darmiyán ziyáda talím phailáne ká bandobast huá.

San 1645 men Zár Míkaíl ká intiqál ho gayá, aur us ká beṭá Aliksis takht-nashín húá. Is Zár ne qánún kí nazr i sání kí, aur isláh i dín kí khátir ek kamishan muqarrar kiyá, jis men sháhzada Niketá Odœfski, jo Rús

Rús ke qánún kí nazar i sání aur isláh karná.

ká sab se mashhúr qánúngo thá, shámil kiyá gayá. Is kamíshan ká kám yih thá, ki qadím Ábáon aur Yúnání Sháhanshâhon ke qánún ko jama kare, aur Zár Yúhanná kí qánúní kitáb kí nazar i sání karke us ke bad ke Záron ke farmánon ko us men darj karke tamám Rúsí saltanat ke liye ek hí qánúní kitab banáwe. Usí sál men wuh kám tamám húá, aur jaisá Philaret kí koshish se kalísiyá ne apne intizám men saltanat ko shámil kiyá, waisá hí is naí qánúní kitáb men saltanat ne kalísiyá ko apne ikhtiyár men shámil kiyá. Chunánchi saltanat aur kalísiyá ke darmiyán ek aisá nazdík rishta paidá húá, jaisá aur kisí Sharqí Káthulik kalísiyá men na húá thá.

Nikon ke isláhon ká ahwál.

Apní bádsháhat ke chauthe sál (1649) men Aliksis ne Nikon náme ek faqír kí liyáqat se wáqifiyat hásil kí, jo apne bháíon ke liye madad mángne ko dár-us-saltanat men áyá thá. Us ne na cháhá, ki aisá láiq shakhs lauṭkar khánqáh men chhip jáe. Chunánchi us ne us ko Máskow men apne pás rakhá. Yahán wuh Zár kí kháss mashwarat aur dostí men sharík húá. Kaí sál tak bádsháhat kí mulkí kárrawái us kí marifat kí gaí. San 1653 men Nikon Peṭriárk muqarrar húá, aur is uhde men chha baras rahá. Aliksis ke wasíle se Nikon ne is thore arse men barí aqlmandí ke sáth Rúsí Peṭriárk ke uhda ko bare darje tak pahuncháyá, aur kalísiyá kí bahut sí buráíon kí insidád ke liye tajwíz kí. Us ke dushmanon kí gairat aur mukhálifat ke sabab se yih isláh aksar logon kí samajh men na áí, aur is liye bahut dinon tak qáim na rahí. Dushmanon ne Zár ke dil men us kí nisbat shubha dálá. Nikon náráz hokar apne uhda se dastbardár húá, aur yún us ne apní isláh kí tamíl karne ká ikhtiyár kho diyá. Us ke dushmanon ne hatt-al-maqdúr koshish kí, ki us ko is uhda men phir dákhil hone ká mauqa na diyá

jáwe. Wuh maut tak ek khánqáh men qaid kiyá gayá.

Sab se achchhá kám, jo Nikon ne kiyá, yih thá, ki kalísiyá kí kitáben jo kai sadíon se sahv i kátib se bharí thín, sahíh kí gain. Bazí galatíán chhape húe nuskhon men rah gai thín, aur bazí jalí súrat men dákhil kí gai thín. Agarchi bahut log us se mukhálifat karte the, tau bhí Nikon ne qadím Slávoní nuskhon ko sahíh kiyá. Mutafarriq mulkon se us ne Pák Kalám ke qadím nuskhon ko jama kiyá. Us ne ek ádmí ko qásid ke taur par Yúnán men bhejá, jo Koh i Athos se pánch sau Yúnání kitáben jama kar láyá. In men se Injíl ká ek Yúnání nuskha thá, jo 1050 baras peshtar likhá gayá thá. Sharqí Petriárkon ne do sau aur aise nuskhe us ko bakhsh diye. Jab us ne un kitábon ko jinhen us ne sahíh kí thín kalísiyá men dákhil kiyá to awám-un-nás un ko nai samajhke un se mukhálifat karne lage.

Nikon ká isláhí kám.

Nikon ne khádim-ud-dínon kí badchalní ko, khásskar un kí sharab-khori ko dúr karne ke liye koshish kí. Ibádat ke dasturon kí nisbat us ne isláh kí ráh se girjágharon se un sab taswíron ko dúr kiyá, jin kí log ziyáda tazím karte the. Talím kí taraqqí ke liye us ne bahut kuchh kiyá. Madrason men us ne Yúnání aur Látíní zubánon men talím dilwái, aur kalísiyá ke gáne bajáne men bhí taraqqí kí. Akhirkár us ne Slávoní zubán men Baibal ká tarjuma karáke sháya kiyá. Us ne pahle us Sharqí dastúr ke, ki jis se auraten parde men rahtí thín, dúr karne ke liye bahut koshish kí. Aláwa is ke us ne apne namúne ke wasíle Yúnání kalísiyá men waz karne ká dastúr phir járí kiyá, jo kai sadíon se band ho gayá thá. Uqráin kí Kássak qaumon ke fath karne se Rúsí

Tahzíb ke liye Nikon kí koshish aur ajíb kámyábí.

Peṭriárk ká ikhtiyár baṛháyá gayá. Us ne koshish kí, ki Keiff ke árchbishop ka iláqa Qustuntúniyá se dúr kiyá jawe, aur Máskow se miláyá jáwe. Yih bát us kí zindagí men waqú men na áí, lekin us kí maut ke bad wuh bhí bar áí.

San 1667 men Nikon Peṭriárk ke uhde se khárij kiyá gayá, aur san 1681 men us ká intiqál húá. Us ke bad Peṭriárkon ne koí naí bát nahín kí. San 1682 men, jab Zár Thíodor ká intiqál ho gayá, mulk men fasád aur jhagṛá shurú húá. Chhoṭá shahzáda Peter, jo das baras ká laṛka thá, baṛe bhái Yúhanná ke badle Zár qarár diyá gayá, kyúnki Yúhanná zuaf i aql kí wajh se nálaiq samjha gaya. Peter madrase men baṛí sargarmí aur kamyabí ke sáth paṛhta rahá. Peṭriark Juakim us ká muallim thá, jis ke wasíle se Peter ne apní bahin Sofiá kí us bandish ko bátil ṭhahráyá, jab wuh sipáhíon kí madad se malika banná chahtí thí. Jab Peter aṭhárah baras ká húá, us ke dost aur sarparast Juákim ká intiqál ho gayá, aur Peter akela badshahat karne lagá. Shurú men us ne koshish kí, ki apne mulk kí har tarah kí amadaní aur zarúriyát se wáqifiyat hásil kare. Us ká iráda thá, ki har súrat se ámadaní baṛhái jáwe aur zarurat púrí kí jáwe, khwáh yih ámadaní ghar men paidá kí jáwe, khwáh gair-mumalik kí taraf se laí jawe. Us ne kalísiyá men Nikon se ziyáda islah kí tajwíz kí, aur us kí takmíl ke liye wuh apne us qadr aur ikhtiyár ko kám men láyá, jo baṛe khádim-ud-dín i mazkúra ke pás na thá. Adrian Peṭriark buḍḍhá aur zaíf-ut-taba thá, lekin Zár ne dígar mashhúr khádim-ud-dínon kí taraf se madad páí, khásskar Istifan Yavorskí kí taraf se jo Kieff ká waiz thá.

Patras Zár i Rús ke jawání ke hálát.

Mulkí intizám aur kalísiyái taraqqí kí koshish.

Bad us ke ki Peter ne shahr i Azoff ko fath kar liyá, us ne barí nek-námí hásil kí. San 1696 men jab us ke bhái Yúhanná ká intiqál ho gayá, us ne iráda kiyá, ki gair-mumálik men safar karke ilm hásil karún. Chunánchi safíron kí guroh ke sáth ek naukar kí súrat bankar, ki jis men us ká ustád safír i kháss namúd húá, us ne mulk i Holland, Fráns, Inglistán aur Jarman kí sair kí. Har kahín us ne un mulkon kí tahzíb o taraqqí ke wasáil daryáft kiye. Jab wuh shahr i Vienná men pahunchá, us ko khabar húí, ki sipáhíon ne phir gadr macháyá hai. Apne mulk men lautke us ne saltanat kí isláh ká pahlá kám kiyá, ki lashkar ko wájibí sazá dí. Bad is ke us ne koshish kí, ki jahán tak ho sake Rús kí hukúmat ke taur o atwár aur dastúrát ko Magribí Yúrap kí dígar qaumon ke namúne par banáwe. Lihází us ne yahán tak isláh kí pairawí kí, ki us ne logon kí poshák kí súrat thahrá dí. Pas aisá isláh karnewálá kalísiyá ko bagair isláh ke na chhor saktá thá. Bazí báten logon ke nazdík aisí azíz thín, ki wuh un par háth na lagá saká; lekin wuh dastúr, jo qadím Yúnání kalísiyá ke usúl ke barkhiláf the, yá jo Magribí kalísiyá kí taraf se dákhil kiye gae the, mauqúf kiye gae.

Kalísiyá men Peter kí isláhát.

Jab Peter takht-nashín húá, to us ne daryáft kiyá, ki go main záhirí súrat men kull mukhtár hún, filhaqíqat us ikhtiyár ká ádhá hissa khádim-ud-dínon ke pás hai, kyúnki rafta rafta Rús ke Petriárk Yúnání kalísiyá ke usúl ko chhorke Popon kí tarah apní qadr barháne lage. Yih bát bádsháh ke isláhí kám men sadd i ráh thí. Jab Adrian Petriárk ká intiqál ho gayá, jis ne maut tak Zár kí har ek bát kí mukhálifat kí thí, aur jab usqúf ikatthá hoke ek Petriárk ko chunne lage, to Zár Peter ne un ke

Petriárk ke kám men takhfíf kí gaí.

darmiyán házir hoke kahá, ki filhál Peṭriárk ko muqarrar karne kí zarúrat nahín hai. Chunánchi Istifán Yávorskí kalísiyá ká muháfiz muqarrar kiyá gayá, táki wuh us kí kárrawáí par nigrán rahe. Ġaraz Peṭriárk ká mahkama mauqúf kiyá gayá, aur siwá us kám ke, jo kalísiyá se taalluq rakhtá thá, báqí sab kám saltanat ke mahkamon ko supurd kiyá gayá. Kalísiyá ká kám ek díní mahkama ko supurd kiyá gayá, jis ke ikhtiyár aur qawáid qarár diye gaye the, lekin wuh sahíh talím aur ibádat ke dastúr, jo qadím se kalísiyá men ráij rahe, mahfúz rakhe gae. Aláwa is ke hukm húá, ki jo koí is men dastandází kare, khwáh Protestant ho, khwáh Roman Káthulik ho, us ko sakht sazá dí jáegí.

Rúsí kalísiyá kí pák Sinad ká muqarrar honá.

Bís baras tak kalísiyá ke aalá mahkama ká kám multawí rakhá gayá, yane us waqt tak jab ki ek naí pusht paidá ho chukí, jo kalísiyá ke Peṭriark kí tábidárí na jántí thí. Us waqt Zár ne targíb dí, ki kalísiyá kí hájat-rafáí ke liye Sinad muqarrar kí jáwe. Peter ne is tajwíz ko zara taammul ke sáth pesh kiyá, lekin wuh haqíqat men Yúnání kalísiyá kí aalá hukúmat ke barkhiláf na thí. Ákhir i kár St. Peṭersburg men ek jalsa munaqid húá, aur san 1721 men tajwíz i mazkúra i bálá, tahqíqát i kámil ke bad qabúl kí gaí. Kalísiyá ká yih nayá intizám tamám mulk ke logon ko pasand áyá, aur thoṛe dinon ke bad tamám Sharqí Peṭriárkon kí manzúrí bhí hásil húí. Chunánchi us waqt se Rús kí kalísiyá men bajáe Peṭriárk ke *Pák Sinad ká Mahkama* kalísiyá ká aalá mahkama hotá áyá hai.

Rúsí kalísiyá men khádim-ud-dín.

Rúsí khádim ud-dín do qism ke hain, jo *sufed* aur *kále* kahláte hain. *Sufed* wuh khádim-ud-dín hain, jo pásbán ká kám karte hain; aur kále monk yá faqír hote hain, jin men se bishop, árchbishop aur metropoliṭan chune

játe hain. In ke níche ek aur darja ke khádim-ud-dín hote hain, yane wuh log, jo khánqáhon ke murshid hain, aur we *kále pádrí*, jo un ke taht men rahte hain. Un sab ke níche *sufed pádrí* hote hain, jin kí taraqqí kisí darje tak nahín ho saktí.

Yúnání kalísiyá, Roman Káthulik aur Protestant kalísiyáon kí tarah apne aqáid-náma ko sattrahwín sadí tak púrá kar chukí thí, lekin wuh is aqáid-náma ke harf harf ko mánná apne sharíkon ká farz nahín thahrátí hai; sirf itná zarúr hai, ki we Aqáid-náma i Naisín,* jise jalsa i Qunstuntúniyá ne nazar i sání karke barháyá, aur jalsa i Kálsidon ne tasdíq kiyá, qabúl karen. Wuh talím kí safái to cháhte hain, aur mukhálifon ke liye khárij karne kí sakhtián maujúd hain. Khádim-ud-dínon aur awám-un-nás kí talím ke liye *Suwál o Jawáb* aur dígar kitáben taiyár kí gain.

Rúsí kalísiyá ke dastúrát.

Ibádat ke dastúr qaríb wuhí hain, jo us waqt ráij the jab wuh Roman Káthulik kalísiyá se aláhida húí. Roman Káthulik kalísiyá kí tarah Yúnání kalísiyá sát sakramint mántí hai, lekin un ke istiamal karne ke dastúron men farq hai. Jab wuh baptisma dete hain, to tín dafa gota deke Pák Taslís ke nám par use bajá láte hain. Rúsí kalísiyá men chhíntá dálne aur undelne se bhí baptisma diyá játá hai. Bachchon ko baptisma diyá játá hai, aur wuh un ko tufúliyat men mustahkam karke Ashá i Rabbání men bhí shámil karte hain. Bímárí ke waqt maríz ko pák tel se malte hain, lekin shurú men iláj karne kí niyat se jab Ashá i Rabbání karte hain, to rotí aur wain miláke aur us ko Khudáwand ke ain jism aur khún

*Is aqáid-náme men Roman Káthulik kí tarmím, jo Rúh i Pák ke *Beṭe se* sádir hone ke haqq men dákhil kí gayí, maujúd nahín.
E. M. W.

ko milá húá samajhke logon ko chammach ke sáth dete hain. Sufed pádrí shádí kí sákramint men sirf ek bár dákhil kiye játe hain. Agar pádri kí jorú mar jáe, to yih intizárí kí játí hai, ki wuh khánqáh men dákhil ho jáwegá. Agar wuh dúsrí bár shádí kare, to wuh apne uhde ko chhor detá hai. Mustahkam karte waqt we ummedwár ko tel se masah karte, aur yaqín karte hain, ki wuh is hí rít ke sáth rúhání taraqqí aur zor ke liye Rúh-ul-Quds kí niamat hásil kartá hai. Táib ko sikhláte hain, ki jab wuh apne gunáhon ká iqrár kartá hai, aur pádrí us ko muáfí ká hukm sunátá hai, to Khudáwand Yisú us ko khud gunáh se barí kartá hai. Jab we kisí ko khádim-ud-dín muqarrar karte hain, to talím dete hain, ki usqúf ke háth ke rakhne ke wasíle se Rúh-ul-Quds un ko, jo sákraminton kí rít bajá láne aur galle ke charáne ke liye chune játe hain, taqarrurí bakhshtá hai. Girje-gharon men taswíren rakhí játí hain, aur Nís ke dúsre jalse ke intizám ke mutábiq we ibádat ka wasílá thahrái játí hain.

Rúsí záhir parastí.

Yúnání kalísiyá kí ibádat bahut rítí dastúron ke sáth kí játí hai. Us men duáen bár bár duhrái játí hain, aur kalám bahut túl tawíl ke sáth parhá játá hai. Khásskar isí bát men khádim-ud-dín apní zát i kháss ko chhorke kalísiyá kí uhdedárí súrat kí naql karte hain. Yih bát rúhání aur akhláqí taraqqí ke liye fáidamand nahín húí. Aksar awám-un-nás khiyál karte hain, ki kalísiyá men dákhil honá, aur us ke dastúron par záhirí taur se amal karná púrí naját ke liye káfí hai. Chunánchi sab báten aisí qáim ho gaí hain, ki na to Roman Káthulik aur na Protestant ke sáth milne ke liye koi tajwíz mumkin malúm hotí hai.

BÁRAHWÁṈ BÁB

Roman Káthulik Kalísiyá

1648—1912

PAHLÍ FASL

Firqa i Jánsen ke Bayán meṉ

Solahwíṉ sadí ke ākhir meṉ Roman Káthulik kalísiyá meṉ ek baṛí bahs shurụ́ húí, jis meṉ us ke baṛe baṛe ạlim us kalísiyá ke qadím ạqaịd-náma ko chhoṛke us ke barkhiláf húe. Is bahs meṉ firqa i Jesuiṭ ne Palejius kí tạlím ko ikhtiyár karke ek taraf bahs kí, aur Dámaniqí Monk yá faqír un ke barkhiláf hoke dúsrí taraf jhagaṛte the. Agarchi Pop Qlemens VIII. ne ek jalsa faráham kiyá, táki is bahs ko faisal kare, taubhí koí faisala na huá, aur jhagṛá barábar jári rahá.

Qarib sattrahwíṉ sadí ke shurụ́ meṉ ek usqúf Qarnelius Jánsen náme thá, jis ne ụmr bhar Augusṭín kí kitáboṉ ká mutála karke ek baṛí kitáb banám *Augusṭínus* tasníf kí. Is kitáb meṉ us ne koshish kí, ki Roman Káthulik kalísiyá meṉ Augusṭín kí tạlím phir qáim kí jáwe. Yih kitáb san 1640 meṉ tín jildoṉ meṉ sháyạ húí. Isí waqt ek aur usqúf De Hauranne náme ne isí qism kí kitáb banám i *Petrus Aurelius*, tasníf kí. San 1642 meṉ Fráns kí kalísiyá ke baṛe jalse ne is kitáb ko sháyạ karwáyá. In donoṉ kitáboṉ meṉ yih dạwá pesh kiyá gayá, ki Augusṭín kí talím Káthulik kalísiyá kí sahíh tạlím hai.

Qarnelius Jánsen kí tasníf "Augusṭínus."

Firqa i Jesuiṭ ne in kitábon̲ par baṛe zor shor se hamla kiyá. San 1638 men̲ Jánsen ká intiqál ho gayá thá, aur Hauranne qaidí hokar qaríb ul marg húá, lekin in kitábon̲ kí pushtí karne ke liye aur bahádur barpá húe, ḳhásskar kaí ạlim Monk, jo shahr i Páris ke nazdík ek ḳhánqáh men̲ rahte the. Yih ḳhánqáh Porṭ Royal kahlátá thá. In ke aur firqa i Jesuiṭ ke darmiyán baṛe zor shor se bahs húí. Fráns aur Netherlanḍ men̲ Jánsen ke faríq kí koshish ke wasíle se díndárí kí baṛí taraqqí húí. Is sabab se is firqa ke yahán̲ bahut log the, jo firqa i Jesuiṭ kí muḳhálifat karte the.

De Hauranne kí tasníf Petrus Aurelius.

Porṭ Royal ke faqír.

Is jhagṛe men̲ firqa i Jesuiṭ kí taraf Pop Innosanṭ X. húá, jis ne san 1653 men̲ kitáb i *Augusṭínus* ko bidaṭí ṭhahráyá. Fráns ke baṛe jalsa i Sorbonne se sáṭh baṛe muạllim ḳhárij ho gaye, is liye ki unhon̲ ne Pop ke fatwe ke barḳhiláf *Augusṭínus* kí taṭím ko taslím kiyá. Is mauqa par Pásqal náme ek mashhúr musannif ne, jo firqa i Jánsen ke buzurgon̲ se baṛí dostí rakhtá thá, ek kitáb tasníf kí, jis men̲ us ne Jesuiṭ firqa kí dagábází aur sharárat ko, jaisá ki un kí kitábon̲ se sábit hotí thí, fásh kar diyá. Is kitáb ko paṛhte hí Jánsen ke muḳhálif baṛe gazab men̲ áe, lekin Pásqal par háth na lagá sake. Liházá Porṭ Royal ke faqíron̲ kí taraf tawajjuh karne lage. Pop aur Jesuiṭ firqa ne is faríq ko barbád karne cháhá. Unhon̲ ne Porṭ Royal kí ḳhánqáh ko Jánsenion̲ se chhín liyá, aur un ke muḳhálifon̲ ko diyá. Lekin jab san 1667 men̲ Qlemens IX. Pop húá, to us ne un donon̲ fariqon̲ ko milá diyá, aur yún̲ filhál jhagṛá band húá. Is par firqa i Jánsen ke faqír apní ḳhánqáh men̲ phir gaye, aur pachís baras tak un kámon̲ men̲ mashgúl rahe, ki jin se un ká

Pásqal.

nám tamám dunyá men mashhúr húá. San 1696 men ek álim Pasqásius Quesnel náme ne ek kitáb *Injíl ke Akhláqí Khiyálon kí Nisbat* tasníf kí, jis men Pop Qlemens XI. aur Jesuit faríq ne Jansen kí bidatí talím pái. Chunánchi unhon ne is faríq ko bilkull barbád karne ke liye tajwíz kí. Pop ne Jánsen kí khánqáh ko bilkull mauqúf karne ke liye parwána járí kiyá. Faqír yá monk titar bitar kar diye gae, aur aláhida aláhida qaidkhánon men qaid kiye gae. Un ke ghar giráe gae, balki un ke murdon kí láshen qabr se nikálí gaín, aur ek bare garhe men khalt malt phenkí gaín. Isí tarah san 1730 tak yih faríq satáyá gayá, aur mulk i Fráns men is kí qadr ghatái gaí; lekin mulk i Holland men, jahán Utrecht ká usqúf is faríq ká sar thá, us kí zindagí bahál rakhí gaí. Pop ke fatwá ke sabab se wuh Roman Káthulik kalísiyá se alag kiyá gayá, aur áj tak us ká yihí hál hai.

Quesnel kí tasnífát.

Jánsen ke firqe ká hál Holland men.

Roman Káthulik kalísiyá men ek aur faríq thá, jo *Quietistí* kahlátá thá. Is faríq men bahut log the, jo kisí qadr Hamaoston ke aqíde par ímán láte the. Un ke darmiyán kaí ek námí díndar the, jo yih talím dete the, ki cháhiye ki insán kí rúh dhiyán aur duá ke wasíle se Khudá se púrí mahabbat rakhne kí taufíq hásil kare. In shakhson men se khásskar pádrí Fennelon aur Madame Guyon mashhúr the. In logon kí kitáben Roman Káthulik kalísiyá, aur níz Protestantí kalísiya men bhí mashhúr ho gaí hain. San 1699 men ek Jesuit pádrí La Chaise ne jo Louis XIV. bádsháh i Fráns ká Confessor thá, in logon ke barkhiláf targíb dí, ki darhále ki yih log bidatí hain, to cháhiye ki in kí talím

Quietistí faríq ká bayán.

Fennelon aur Madame *Guyon*.

mauqúf kí jáwe. Liházá Pop ne un ke iatiqád ko bidatí ṭhahráyá, aur san 1699 men Fennelon ne Pop ke hukm ko apne girje men paṛh sunáyá, aur logon ko targíb dí, ki us kí farmánbardárí karen.

DU'SRI' FASL

Firqa i Jesuiṭ ke Bayán men

Jesuit faríq kí kárrawáí.

Jesuiṭ faríq ne shurú hí se Roman Káthulik mazhab ke phailáne aur muháfizat karne ke liye baṛí sargarmí aur hoshyárí se mihnat kí. Us ke sharík zí-ilm the, jin men se baze díndár ádmíon ke sabab se tamám firqe men pákízágí kí shuhrat húí. Lekin haqíqat men un kí kárrawaí niháyat dagábází aur sakhtí aur taassub ke sáth thí. We khásskar Protestaton kí mukhalifat karte the, lekin Roman Káthulik kalísiyá ke, aur khásskar Roman Káthulik hákimon ke kám men dastandází karne ke sabab se unhon ne apne liye Roman Káthulikon ke darmiyán sakht dushmaní paidá kí. Un kí kháss koshish yih thí, ki Jesuiṭ faríq Roman Káthulik kalísiyá ká sar ṭhaharkar tamám dunyá ke hákimon ko apná tábidár banáwe.

Roman Káthulik bhí un ke mukhálif húe.

Shurú men Jesuiṭ faríq ko baṛí taraqqí húí, aur sattarahwín sadí ke bích tak is faríq ká ikhtiyár mulk i Itali aur saltanat i Jarmaní par púrá rahá. In mulkon men kull sarkárí hikmat i amalí inhín kí targíb se hotí thí. Maqám i Treves, Meyans, Spires, Ashafanburg aur Wutzburg men un ke kálij járí the, aur Baváriá ká shahr Munich, "Jarman ká shahr i Rúm" kahlátá thá. Bohemiá bilkull un ká tábidár húá. Baváriá aur Báden un ke

Mulkí muámalon men ikhtiyárwále the.

zer i hukúmat húe, yahán tak ki un ke Protestanti báshindon ko, yá to Roman Káthulik banná, yá jiláwatan honá pará. I'si tarah kamí o beshí ke sáth Spain, Fráns, Portugál, Belgium aur Poland men we apne ikhtiyár ko bádsháhon par bhí qáim rakhte the. We Protestanti mulkon ko Roman Káthulik mazhab par phir láne ke liye tajwíz karne lage. Aláwa is ke un ke mishanerí gair-qaumon ke darmiyán bheje játe the, táki un ká faríq tamám dunyá kí qaumon men qáim kiyá jáwe. In men se baze ádmí bare díndar the. Aur baze apne faríq kí taraqqí ke hámí hokar bilkull dunyádári kí rúh dikhláte the. In logon kí taraf se mishan kí taraqqí kí bábat khushí kí riporten Magribí kalísiyáon ke sámhne barábar pesh kí játí thín: maslan, fulán mulk men kasrat ke sath gair-qaum Masíhí húe, aur ki un kí kalísiyáen kaisí pákízagí aur maslahat ke sáth rahtí hain. Isí tarah Jesuit faríq kí neknámí muddat tak shahr i Rúm aur Magribí Yúrap men qáim rahí. Yih riporten mulk i Jápán, Chín aur Hind kí taraf se játí thín. Rafta rafta salím ut taba aur sachche mishanerion kí riporten Yúrap ke Masíhíon ke sámhne pesh hone lagín.

Dúsre Roman Káthulik faríq kí taraf se mishaneri un hí mulkon men bheje gae. In kí taraf se yih shikáyat húí, ki Jesuití Masíhí sirf nám ke hain, aur ki logon ko kasrat ke sath Masíhí karne ke liye unhon ne Masíhí dín kí usúlwálí báton ko chhor diyá, aur ki un ke nau muríd nám ke sáth kai ek Roman Káthulik dastúron ko ikhtiyár karke mahz záhirí taur se Masíhí húe. Jab in ilzámon kí tahqíqát húí, to we sahíh thahre, aur Pop ne Rúm se ek qásid bhejá, jis ne Hind aur Chín kí sair karke is dastúr ko mana kiyá. Jesuit Pádrion ne Chín ke sultán ko targíb deke us Popí qásid ko shahr se nikalwáke us ko shahr i Makáo men qaid karwá diyá, jahán san 1710 men

us ká intiqál ho gayá. San 1742 meṉ baḍ is ke ki bahut bahs o mubáhisa ho chuká, Pop Beneḍikṭ XIV. ne hukm diyá, ki Masíhí dín ko butparast rusúm ke sáth miláná, táki wuh gair-qaum ke darmiyán jald ráij ho jáe, hargiz jáiz na rakhá jáwegá. Chunáṉchi us waqt se Jesuiṭ ke mishan kí shuhrat játí rahí, lekin áj tak mulk i Hind aur Chín meṉ Roman Káthulik Masíhíoṉ kí jamáạteṉ haiṉ, jo Roman Káthulik aur gair-qaum ke dastúr mile húe mánti haiṉ.

Jab Jánsen kí ṭalím kí nisbat bahs o mubábisa húá, to Pásqal kí tasnífát ne un kí aḳhláqí hálat ko záhir karke un ko bahut nuqsán pahuṉcháyá. Phir un ke mishan kí kárrawáí ke sabab se un par dagábází aur jhúṭh ká ilzám lagáyá gayá. Pop ne bhí is ilzám ko sachchá ṭhahráyá. Itne meṉ poliṭikal muạmalát meṉ dastandází karne ke sabab se wuh Yúrap ke tamám hákimoṉ kí nazar meṉ badnám ho gae. Chunáṉchi san 1759 meṉ is faríq ke tamám sharík mulk i Portugál aur us ke gair-mumálik se ḳhárij kiye gae. Isí tarah san 1762 meṉ wuh faríq mulk i Fráns se bhí ḳhárij kiyá gayá, aur san 1766 meṉ mulk i Spain aur Sisilí se bhí nikálá gayá. San 1773 meṉ Pop Qlemens XIV. ne is faríq ko bilkull mauqúf kiyá.

Unníswíṉ sadí meṉ Pop ne is faríq ko phir baḥál kiyá, aur Jesuiṭ Pádrí sábiq kí tarah Mishan ká kám kar rahe haiṉ. Is waqt wuh ziyáda díndárí ká dạwá rakhte haiṉ, lekin Proṭesṭanṭí mishanoṉ kí muḳhálifat, jaháṉ tak ho sake, karte haiṉ. Yih hál Afríka, Maḍegáskar aur Hindustán meṉ namúd ho rahá hai.

TÍSRÍ FASL

Popon ke Bayán men

1648—1910.

Popon ke bayán 1648 se 1910 tak

Sattrahwín sadi ke bích se shurú karke Popon ká silsila áj tak barábar chalá átá hai. Pop Innosanṭ X. ká intiqál san 1655 men húá. Us ke bạd Sikandar VII. Pop muqarrar húá, jis ne Jánsen kí kitáb ko bidạtí ṭhahráyá, aur faríq i Jánsen ko mauqạ diyá ki apne taín sachchá Káthulik qarár dewe. San 1667, máh i Jún 30wín ko Qlemens IX. Pop húá. Us ne faríq i Jánsen aur Jesuiṭ ká jhagṛá multawí rakhwáyá, aur apní kalísiyá men baṛí ịzzat hásil karke máh i Disambar san 1669 men intiqál kiyá. Is par Qlemens X. Pop baná, aur chha sál tak taḳht-nashín rahá. Máh i Disambar 10wín, san 1676 men Innosanṭ XI. Pop muqarrar húá. Is Pop ke dinon men Fráns ká bádsháh Louis XIV. us ká muḳhálif húá. Is muḳhálifat ká sabab yih thá, ki Pop ne bádsháh ká muḳhálif hoke mulk i Spain kí madad kí. Is par bádsháh Louis ne Fráns kí kalísiyá ke qadím huqúq ko phir qáim kiyá, aur us ne apne elchí ko zor i shamshír ke sáth shahr i Rúm men qáim rakhá, aur agarchi us ne apne mulk men Proṭesṭanṭon ko ízá pahunchái, aur kasrat ke sáth un ko qatl karwáyá, tau bhí Pop un ke qatl kí wajh se bhí us ká hámí na húá, magar us ke barḳhiláf hoke bandish kí, jis bandish men Hollanḍ ke Proṭesṭanṭ bhí shámil the, táki bádsháh i mazkúr ko farmánbardár banáwen.

Máh i Aktobar 6wín, san 1689 men Sikandar VIII Pop húá. Us kí ạmaldárí men Pop aur Fráns ke bádsháh ke darmiyán mel hone lagá, lekin máh i February pahlí, san 1691 men is Pop ká intiqál ho gayá. Us ke badle Pop

Innosanṭ XII. Popí taḳht par julús húá. Us ne mulk i Fráns ke sáth sulh ke ahd ko púrá kiyá. Máh i Sitambar 27wín, san 1700 men Pop Innosenṭ ká intiqál húá. Us ke bad Qlemens XI. Pop muqarrar húá.

Qlemens XI. ne ikkís baras tak Popí taḳht par hukúmat kí. Us ke dinon men mulk i Prussiá men ek ázád Proṭesṭanṭí bádsháhat qarár dí gaí, aur jazáir i Sisilí aur Sárdiniá, jo Pop ke zer hukúmat tasauwar kiye játe the us kí ijázat ke bagair ek naí bádsháhat qarár dí gaí.

Is bayán se záhir húá, ki Popí iḳhtiyár tanazzul pizír ho gayá thá. San 1721 men, jab Qlemens ká intiqál ho gayá, Pop Innosanṭ XIII. ká julús húá, aur wuh tín baras tak taḳht-nashín rahá. Us ke bad Pop Benediḳṭ XIII. jo Dámaniqí Monk thá, Jesuiṭ faríq ke sáth muḳhálifat karne ke liye Pop muqarrar húá. Yih shaḳhs álim aur nek thá, lekin Popí intizám karne ke liye dánáí na rakhtá thá.

Phir san 1730 men Qlemens XII. Pop húá, jis ne díní ázádagí ko rokne ke liye bahut koshish kí, lekin kámyáb na húá. San 1740 men Benediḳṭ XIV. Popí taḳht par baiṭhá. Us ne dánáí ke sáth apne mumálik ká intizám kiyá, aur jaisá ham bayán kar chuke, Jesuiṭon kí kárrawáí ko, jo Hind aur Chín men hotí thí, band kar diyá.

San 1758 men Jesuiṭ faríq kí koshish se Qlemens XIII. Pop muqarrar húá. Us ne is faríq ke liye baṛí dard-sarí kí, lekin kuchh fáida na húá, kyúnki usí ke dinon men yih faríq mulk i Spain, Fráns aur Napolí se ḳhárij kiyá gayá. Jab us ká intiqál húá, Jesuiṭon ke muḳhálifon ne Qlemens XIV. ko (1769 men) Popí taḳht par baiṭháyá. Isí ne Jesuiṭ faríq ko, jo do sadí tak Popon ká ḳháss madadgár rahá thá, mauqúf kar diyá, aur yún us ne qarár diyá, ki us faríq kí koshish, jo Proṭesṭanṭon kí muḳhálifat ke liye barpá húí, bátil ṭhahrí. Filhaqíqat is arse men

Popí tanazzulí waqú meṉ ái thí. Qlemens XIV. san 1774 meṉ intiqál kar gayá, aur san 1775 meṉ Pius VI. ká julús húá. San 1796 meṉ Mulk i Italí Fráns ke háth meṉ á gayá, aur san 1798 meṉ Popí hukúmat ulaṭ gaí, aur Pius VI. asír hoke mulk i Fráns meṉ gayá. Ánewále sál meṉ wuh intiqál kar gayá, aur chha mahíne ke baḍ Pius VII. shahr i Venis meṉ Pop muqarrar húá.

Fráns ke bádsháh Napolian Bonápárṭ ne mulk i Fráns meṉ Roman Káthulik mazhab ko phir bahál karne ká qasd kiyá. Is tajwíz ke mutábiq Popí ikhtiyár ke hudúd lagáe gae. Us ne apne sháhansháh hone ke liye Pop se ijázat páí. Is par Pop Pius VII. phir Rúm ko chalá gayá. lekin jab us ne Napolian kí marzí par ạmal na kiyá, to wuh phir Fránsísí sipáhíoṉ se giriftár kiyá gayá, aur isí tarah bilá-ikhtiyár rahá, jab tak ki san 1814 meṉ Napolian kí hukúmat ṭúṭ gaí. Is mauqạ par phir wuh Popí takht par qáim kiyá gayá. Bahál ho jáne ke baḍ Pop Pius VII. ne Jesuiṭ faríq ko phir qáim karne ke liye bandobast kiyá. Us ne *Inquisition* ko bhí phir jári kiyá. Mulk i Spain aur Iṭalí meṉ logoṉ ne sarkashí kí, lekin Pop kí himáyat meṉ bádsháhoṉ ne zor i shamshír se mufsidoṉ ko halák kiyá. Pius VII. har qism kí taraqqí ká sakht dushman thá. Us kí hukúmat kí kárrawáí aksar Jesuiṭ pádríoṉ se kí játí thí. Us ne baṛí khabardárí se ạmm logoṉ ko Injíl ke paṛhne se rok rakhá. San 1823 meṉ us ká intiqál ho gayá, aur us kí jagah Leo XII Pop muqarrar húá.

Leo XII. ne baṛí dánáí se apná kám kiyá. Us kí koshish se Roman Káthulikoṉ ne jo Proṭesṭanṭí mulkoṉ meṉ rahte the, aur waháṉ ke baẓe huqúq se mahrúm ho gae the, phir apní ázádagí o huqúq ko hásil kiyá. San 1829 meṉ us ká intiqál húá, aur Pius VIII. Pop baná. Thoṛe dinoṉ ke baḍ wuh bhí intiqál kar gayá, aur Gregorí

XXI popí takht par baiṭhá. Is Pop ke aiyám men̲ malúm húá, ki aise Popon̲ kí zurúrat hai, jo awám-un-nás ke khiyál aur zamána i hál kí ázádagí kí rúh ke mutábiq khush-mizáj hon̲, aur jo kalísiyá ke dastúron̲ ko is zamáne kí hájat ke mutábiq ṭhahráwen̲. Chunánchi jab Gregorí XXI. ká intiqál ho gayá, Qárdinalon̲ kí majlis ne is khiyál ke mutábiq Pius IX. ko Pop banáyá. Shurú men̲ ummed húí, ki wuh popí intizám kí isláh karegá, lekin yih ummed púrí na húí. Shahr i Rúm ke log náráz húe, aur jab Sárdiniá aur Austriá ke darmiyán laṛáí húí, shahr i Rúm ne Sárdiniá se aur Pop ne Austriá se hamdardí kí. Is par shahr men̲ hangáma barpá húá, jis ke sabab se Pop ko shahr se bhágná paṛá Is par mulk i Fráns ne Rúmíon̲ ko shikast deke Pop ko takht par phir qáim kiyá Yih bát san 1848 men̲ wáqi húí. Us waqt se Pop sirf Fránsísí fauj ke wasíle se apne takht par baiṭh saká, aur jab sháh-anshah i Fráns Napolian III. kí fauj Rúm se nikálí gaí to Iṭalí ke bádsháh Viktor Immánúel ke lashkar ko Pop kí muháfizat karná paṛá.

In dinon̲ men̲ do nae aqíde Roman Káthulik kalísiyá ke darmiyán qarár diye gae: ek yih thá, ki Kun̲wárí Mariyam masúm paidá húí, aur dúsrá yih ki Váṭikan jalse kí taraf se har ek Roman Káthulik par farz ṭhahráyá gayá, ki wuh Pop ko sádiq-ul-qaul jáne, yane jab wuh kalísiyá ká pásbán aur tamám Masíhíon̲ ká ustád hokar apne uhde ká kám bajá látá hai, to is halat men̲, jo kuchh wuh ímán aur akhláq kí nisbat talím dewe, to kull kalísiyá ko qubúl karná cháhiye. Yih báten̲ san 1870 men̲ wuqú men̲ áin̲. Is hí waqt Fráns kí fauj ne mulk i Prussiá par hamla kiyá, lekin is mauqa par Fránsísí fauj shahr i Rúm se nikálí gaí. Is hálat men̲ Pop kí dun-yáwí saltanat ṭúṭ gaí, aur Iṭalí ke bádsháh ne awám-un-

Mariyam Roman Káthulik kalísiyá ke sámhne masúm ṭhahráí gaí.

nás kí razámandí ke sáth Pop kí zát aur uhde ko apní muháfizat men rakhá. Máh i February 7win, san 1878 men Pop Pius IX. ká intiqál ho gayá, aur Pop Leo XIII. us kí jagah muqarrar húá.

Leo XIII. ne Pius IX. kí tarah apne taín Váṭikan men qaidí kí hálat men rakhá. Wuh dáná shakhs thá, aur Roman Káthulik kalísiyá kí rúhání taraqqí ke liye baṛí koshish kí, us ne Iṭalí ke bádsháhon ko lanatí jánke apne bádsháhí dawá ko qáim rakhá. San 1878 men umr rasída hokar wuh is jahán i fání se rihlat kar gayá. Us ke bad hál ka Pop Pius X. kursí nashín húá.

ROMAN KÁTHULIK KALÍSIYÁ MEN DÍNÍ O ILMÍ HÁLAT.

Fí zamána bhí, misl agle zamánon ke, jab jab kalísiyá i Rúm kí bedárí o tahzíb ke liye koshish kí játí hai, to us ke afsarán aur shuraká kí taraf se mukhálifat aur jhagṛá barpá hotá hai. Is kalísiyá men do aqsám ke log páe játe hain, yane ek to wuh jo haqíqí taraqqí o tahzíb ke khwástgár hain, aur cháhte hain, ki log bátil parastí ko chhoṛkar haqíqí díndárí men fazílat hásil karen; aur dúsre wuh, jo puráne dastúrát aur batálat ke aise páband hain, ki un kí nazar men puráne kalísiyáí dastúr ul amal se zará bhí tajáwuz karná bajáe kufr tasawwar kiyá játá hai. Is hálat ká natíja yih hotá hai, ki haqíqí díndár Masíhí tasdía yá kalísiyá men nifáq aur jhagṛe paidá ho jáne ke khauf se, khud to darparda nek Masíhí zindagí basar karte hain, magar záhirparastí aur batálat be rok díndárí kí súrat men qáim rahtín, aur logon ke liye dhoke kí ṭaṭṭí ho játí hain. Kalísiyá i Rúm kí rasmí ibádat se kuchh yih murád nahín, ki us se logon ko díndárí men taraqqí ho, balki baraks is ke wuh un ke dil bahláne ke liye ek tilism hai. Go awám-un-nás is rasmí fisána men mahv rahen to rahen,

lekin zí aql to in se thakkar jald mutanaffir ho játá hai. Haqíqí díndárí kí ek barí wasf yih hai, ki jyún jyún wuh rúhániyat aur sargarmí men taraqqí kartí hai, tyún tyún wuh ázádagí aur rúhání shirákat kí khwástgár hotí hai. Masíhí jamáat men sab sharík eksán nahín hote, aur na ek hí tariq se Masíhí zindagí men dakhl páte hain. Agar mahz záhir-parastí, díní fisána aur taassub ke zariye se haqíqí rúhání zindagí paidá karne kí koshish kí jáwe, to natíja wuhí hogá, jo Revolution ke waqt mulk i Fráns men húá, jahán log wáhid Khudá kí parastish ko chhor-kar aur apní aql par takiya karke apne háthon kí banáí húí múrat kí parastish karne lage.

Roman Káthulik kalísiyá kí ámm ibádat ke siwá, aur bhí ibádat ke taríqe ráij hain, jin ko wuh log jo khánqáhon men rahte hain, istiamál karte hain. In men se bahut se mard aur auraten tapassiyá aur wird ko istiamál karke rúhání fáida dhúndhte hain.

Rifármeshan ke asar se, Roman Káthulik kalísiyá ne Baibal ká tarjuma ma tafsír fáida i ámm ke liye sháya karwáyá: yih kitáb Duí Baibal ke nám se nám-zad hai. Agarchi pádrí is kitáb ke phailáne se khush nahín, taubhí is ko log khushí se parhte aur us se naját kí wuh talím páte hain, jo un ko girjá gharon kí ibádat se hásil nahín hotí. Yún hí Itálí men bhí Baibal ká ek nayá tarjuma awám ke fáide ke liye sháya húá, jis se logon ko rúhání taraqqí miltí hai.

Má siwá is ke ab Protestant kalísiyáon kí taraf se bhí Káthulik mumálik men Injíl kí basharat dí játí hai, aur ámm bolí men Baibal ká tarjuma karke us ko awám ke darmiyán phailáte hain, táki Kalám kí khális talím se logon ko waqfiyat ho jáwe. Is kám ká natíja yih húá, ki mulk i England aur Amerika wg. men Roman Káthulik kí ibádat men bahut farq wáqi húá, masalan, gít, duá aur

waz ámm bolí men hone lage, aur larkon ke wáste Sande School aur Y. M. C. A. ká intizám kiyá gayá hai. Par yih hál un hí mulkon men páyá játá hai, jahán log Protestantí hukúmat ke taht men hain.

Baze Roman Káthulik mumálik men Popí aur usqúfí intizám sarkár ke ikhtiyár se bilkull alahida kiyá gayá. Saltanat i Jarmaní aur Fráns ne bhí kalísiyáí intizám se bilkull dastbardárí hásil kar lí hai, aur is hí tarah Amerika, Máksiko aur Wasti Amerika men sarkár aur kalísiyá ke darmiyán koí rishta báqí nahín rahá. In mumálik men se bahuton kí hálat ab tak niháyat hí abtar ho rahí hai. Log ab tak jáhil aur aksar ním-wahshíon kí hálat men hain. Rít parastí, sitún aur tabarruk parastí abhí tak járí hain aur akhláq intihá darje tak kharab ho rahá hai. Dar haqíqat yih log faqat nám hí ke Masíhí hain.

Baze mulkon men, maslan, Fráns, Jarmaní, Inglistán aur Amerika, wag. men talím kí barí taraqqí húí, aur is taraqqí se khádim-ud-dín aur awam donon mustafíz húe hain. In mumalik men Roman Káthulik ke kalij aur Universitían mashhúr hain. Par in sab par bhí, jab tak Popí intizám qáim rahegá, dín men wuhí dastur ul amal rít o rusúm qáim rahenge, jin se záhirdarí, taassub aur khufiya beímání paidá hotí hai. Par jáe shukr hai, ki Protestantí sargarmí, Injíl kí basharat aur khasskar Baibal ke mutála se, hazárhá Roman Káthulik Kalísiya ke sharík Protestantí khális talím ko qabúl kar rahe hain.

TERAHWÁṈ BÁB

Mulkí Hukúmat meṉ Tabdílíáṉ aur un kí tásír Kalísiyá par

1648—1910.

Sattrahwíṉ sadí ke darmiyán Yúrap meṉ khásskar páṉch baṛí saltanateṉ thíṉ, yaṇe Fráns, Spain, Inglistán, Jarmaní aur Sweḍen. In meṉ se sab se zoráwar Fráns aur Spain the, aur yih donoṉ Roman Káthulik bádsháhateṉ thíṉ. Sweḍen aur Inglistán kí bádsháhateṉ Proṭesṭanṭí thíṉ, aur saltanat i Jarmaní meṉ Roman Káthulik aur Proṭesṭanṭ donoṉ rahte the.

Sattrahwíṉ sadí ke ákhir meṉ Inglistán apne muámiloṉ meṉ aksar mashgúl rahá, lekin William III. ke waqt se us kí taraqqí aisí húí, ki wuh dunyá ke mumálikoṉ meṉ aalá darje tak pahuṉchá.

San 1699 meṉ Charles II. Spain ke bádsháh ká intiqál ho gayá, aur takht ká koí wáris na rahá. Chunáṉchi Austriá aur Fráns ke darmiyán Spain ke takht kí bábat laṛáí shurú húí, jo muddat tak rahí. Is laṛáí ká natíja yih húá, ki in donoṉ saltanatoṉ kí qadr ghaṭ gaí, aur jab ki Yúrap meṉ amn phir ho gayá, to do naí bádsháhateṉ qáim húíṉ. Ek Nápolí kí bádsháhat aur dúsrí Prussia kí naí Proṭesṭanṭí bádsháhat. Yih bát san 1701 meṉ waqú meṉ áí. Is bádsháhat ko rafta rafta naí jáedád hásil húí, aur san 1740 se jab Fredeṛick II. bádsháh húá, to is kí qúwat bahut baṛh gaí. Aṭhárahwíṉ sadí ke ákhir meṉ saltanat i Rús aur Prussia aur Austriá ne, jinhoṉ ne Polanḍ kí bádsháhat se bahut taklíf páí thí, is bádsháhat ko fath karke ápas meṉ taqsím kar liyá, aur yúṉ Yúrap

kí ek Roman Káthulik bádsháhat játí rahí. In sab mulkí tabdílíoṉ ká yih natíja húá, ki Roman Káthulik saltanateṉ qadr meṉ ghaṭ gaíṉ, aur Rúsí aur Proṭesṭanṭí saltanatoṉ kí qadr bahut baṛh gaí. Chunáṉchi aṭhárahwíṉ sadí ke áḳhir meṉ saltanateṉ is tarah rahíṉ, ki Inglistán aur Sweden aur Prussia Proṭesṭanṭí thíṉ, aur Spain, Ausṭriá, Fráns aur Sárḍiniá Roman Káthulik rahe. Rús Yúnání Káthulik saltanat hai.

Is arse meṉ wuh Proṭesṭanṭ, jo Fráns aur Bohímiá meṉ rahte the, niháyat satáe játe the; ḳhusúsan Fráns ke bádsháh Louis XIV. ke aiyám meṉ Proṭesṭanṭ, jo Hugenoṭ kahláte the, aise satáe játe the, ki log kasrat se apná mulk chhoṛke mulk i Hollanḍ, Switzerlanḍ aur Amaríka meṉ já rahe. Yih log aksar sáhib i hunar the, aur jab kam se kam pánch lákh mulk se nikal chuke, to bádsháh ne koshish kí, ki aur log nikalne na páweṉ. Lekin jo nuqsán is hí sabab se mulk i Fráns kí hikmat o hunar meṉ áyá thá, phir kabhí bahál na húá. Logoṉ ke aḳhláq meṉ ḳhalal áyá. Hikmat o hunar kí shuhrat játí rahí, aur jab Fráns bár bár Spain kí laṛáí meṉ shikast khá chuká, to bahut nuqsán uṭháne ke baḍ mushkil se sulh ho gaí. Yúṉ us baṛe gadr ke liye, jis ne aṭhárahwíṉ sadí ke áḳhir meṉ mulk i Fráns ko ḳhún se bhar diyá, goyá taiyárí húí.

Bohímiá ke Proṭesṭanṭ satáye gae. Hugenoṭ Amaríka wg. meṉ já base.

Aṭhárahwíṉ sadí meṉ Proṭesṭanṭ kí bádsháhatoṉ meṉ dín aur díndárí kí baṛí tanazzulí húí. Qism qism ke bidaṭí aur mulhid muallimoṉ ne apní muhlik talím ko phailáyá, jis ká yih natíja húá, ki har kahíṉ mulkoṉ meṉ mazlúmoṉ ká nála sunne meṉ áne lagá.

Yih talím Roman Káthulik kalísiyáoṉ meṉ ziyáda tásír kartí thí. Chunáṉchi mulk i Fráns meṉ aṭhárahwíṉ sadí ke áḳhir meṉ, yane 1789 meṉ gadr húá, aur bádsháhat

mauqúf kí gaí. Mufsidon ne dín ko bhí mauqúf kiyá.

Fráns men fasád.

Saltanat i jamhúrí qáim kí gaí, girje-ghar lúṭe gae aur chándí, sone ke bartan ṭaksál men bheje gae, táki in se rupae banen. Mufsid afsaron ke darmiyán pádrí bhí páe játe the, aur jo is nae intizám ko qabúl na karte the, yá to maqtúl yá áwára watan ho játe the. Is naubat par fasád kí ek manzil tai húí, aur awám-un-nás men se badmaáshon ke háth men mulkí ikhtiyár áyá. Wuh failsúf jinhon ne dín ko khárij kiyá thá, áp awám-un-nás ko nápasand húe, aur har jagah kí hálat haulnák ho gaí. Koí shakhs mahfúz na rahá. Girjegharon men bajáe Khudá kí ibádat ke, tamásha, hikmat, mihnat yá kámiliyat, yá dígar aise latíf khiyálon kí yádgárí hone lagí. Pánch sál tak logon ne bajáe Khudá kí ibádat ke Insání Aql kí ibádat kí.

Insání aql kí pújá.

Is hálat men Napolian Bonápárt mulk i Fráns men barpá húá, jis ne sárá ikhtiyár páke aur apne taín Sháhanshúh qarár deke koshish kí, ki apne wáste ek bádsháhat qáim kare, jo tamám dunyá men phail jáe. Us ne tamám Yúrap kí saltanaton ko gaflatí aur bedíní kí sazá pahunchái. Chunánchi Prussia aur Holland kí bádsháhaten ghaṭái gain; Iṭalí aur Spain ke mumálik Napolian ke tábi húe; saltanat i Jarmaní kuchh arse ke wáste miṭái gaí, aur Pop bhí Napolian ke hukm ke mutábiq pakṛá gayá, aur qaid men ḍálá gayá. Napolian ne Rús par hamla kiyá, aur shahr i Máskow ko fath kar liyá, lekin isí mauqa par us kí kámyábí men khalal áne lagá. Rúsion ne apne khúbsúrat shahr i Máskow ko jalá ḍálá, aur Fránsísí lashkar bhúkh aur sardí se bilkull halák ho gayá. Is mauqa par Inglistán aur Yúrap ke dígar mumá-

Napolian Bonápárṭ.

Rús par hamla karke us ká lashkar halák húá.

lik Bonápárt ke mukhálif húe, aur us kí saltanat ká zor túṭ gayá. San 1815 men Napolian qaidí hokar jazíra i St. Helina men bhejá gayá, jis jazíra men thoṛe dinon men us ká intiqál ho gayá. Yún bedíní ká tasallut tamám húá, aur Yúrap ke mumálik sábiq kí súrat par phir qáim kiye gae.

Napolian qaidí hokar intiqál kartá

Is hálat i haulnák ke darmiyán Injíl kí sahíh talím Proṭesṭanṭí mulkon men apná ajíb asar phir karne lagí. Mulk i Jarman men pádrí John Gosner, Báron Von Kottwitz aur dígar ashkhás ke wasíle se díndárí ká shuala phir uṭhne lagá. Shurú men ghar ghar duá kí chhoṭí majlisen hotí thín, lekin rafta rafta tamám mulk men yih majlisen phailín, jin ká natíja yih húa, ki gair-qaumon ko Masíhí karne ke liye mishanerí majlisen, muqarrar kí gain. Un ke sáth dusrí majlisen bhi muqarrar húin, jin ke wasíle se Injíl kí khushkhabarí Jarmaní ke awám-un-nás ko ab tak barábar sunái játí hai.

John Gosner.

San 1817 ke shurú men, jab ki Napolian kí laṛáíán khatm ho chukín, Robert Haldane mulk i Skáṭland ko chhoṛke shahr i Geneva men áyá, táki Injíl kí bashárat de. Us ká iráda shurú men yih húá, ki logon ko targíb dí jáwe, ki Pák Kalám ká mutála karen. Chunánchi wuh har ek ke sáth, jo is bát ká khiyál rakhtá thá, guftogú karne lagá. Thoṛe din bad Ilm i Iláhí ke tálib-ul ilmon men se bís ádmí us ke pás barábar áne lage, táki "Rúmion ke Khatt" kí talím par us ká dars suná karen. Inhín tálib-ul-ilmon ke wasíle se mulk i Switzerland men díní josh phir barpá húá. In men se khásskar Frederick Monod, Merle d'Aubigne, aur S. L. Gaussen mashhúr

Robert Haldane.

Monod. Merle d'Aubigne aur *Gaussen.*

the. In logon kí díní talím aur díndárí ne aisí tásír kí, ki un ko sarkárí kalísiyá se aláhida honá pará. Chunánchi unhon ne ek naí kalísiyá ká intizám kiyá, jis ke liye unhon ne ek Kálej aur Ilm i Iláhí ke madrase apní taraf se qáim kiye. Us waqt se shahr i Geneva tásír i Injílí ká ek sotá húá, jis ká pák páni tamám Yúrap ke Barr i Aazam ko seráb kartá hai.

Fráns men Roman Káthulik ká zulm.

Mulk i Fráns men Napolian kí laráí ke waqt Napolian ne san 1802 men Protestanton ko ibádat karne kí ijázat dí. San 1802 men us ne maqám i Montaubán men un ke Ilm i Iláhí ke madrase ko, jo ki san 1661 se leke band rahá thá, phir jári kiyá. Jab san 1814 men Napolian kí hukúmat uth gaí, Roman Káthulik kalísiyá phir sarkárí kalísiyá qarár dí gaí, lekin dígar kalísiyáon ke liye ijázat dí gaí, ki apní marzí ke mutábiq apní ibádat ká intizám karen, lekin jis waqt Roman Káthulik kalísiyá ne phir ikhtiyár páyá, wuh apne dastúr ke mutábiq Protestanton ko satáne lagí. Liházá Protestanton par zulm hone lagá. Wuh lúte gae, aur kitne qatl bhí kiye gae. Is mauqa par Inglistán aur Prussia ne shikáyat kí, jis par ízárasání band ho gaí. Us waqt se Protestant mulk i Fráns men apní ázádagí ko hásil karne lage, aur hál men we aur Fránsísí riáya ke barábar ázádagí rakhte hain. San 1848 ke bad Frederick Monod aur Kaunt Gásparin ne Fráns kí Reformed kalísiyá kí talím ko Injíl kí talím na samajh ke ek naí kalísiyá ká intizám kiyá, jo Fráns kí Injílí Kalísiyáon kí Anjuman kahlátí hai. San 1809 men tamám mulk i Fráns men 150 Protestantí wáiz na the, lekin filhál un kí tadád ek hazár se ziyáda hai.

Fráns kí Reformed kalísiyá.

Jab 1814 men Netherland Fránsísí júá se chhút gayá to malúm húá, ki kalísiyá ká intizám abtarí kí hálat men

ho gayá thá, lekin phir san 1816 men Reformed kalísiyá ká naya intizám kiyá gayá. Is waqt bhí díndárí ká shuala is adhmúí kalísiyá men phir sulagne lagá, jis kí tásír se san 1839 men ek nayí kalísiyá ká intizám kiyá gayá, jis ke wasíle se Injíli talím sargarmí ke sáth us mulk men phailáí játí hai.

Protestant kalísiyá Austriá men.

Mulk i Austriá men 19wín sadí ke pahle pachás sál ke darmiyán Protestantí kalísiyáon kí hálat achchhí na thí, lekin jab san 1866 men Austriá aur Prussia ke darmiyán laráí húí, to Protestanton ne kisí qadr ázádagí hásil kí. Chunánchi Reformed aur Lúther kí kalísiyáen báham madad karne ke liye apní apní Sinadon ke jalse ek hí waqt aur ek hí maqám men karte hain. San 1870 men malúm húá, ki Austriá ke báshindon ká daswán hissa in kalísiyáon men shámil hai, aur filhál díndárí ká shuala barhtá játá hai.

"High Church," "Low Church."

San 1688 ke bad Church of England men díndárí kam rahí. Wuh log, jo usqúfon ke bare dawá kí pushtí karte the, aur Sarkárí kalísiyá ke intizám ko díndárí ke qáide ke barábar samajhte the, so "High Church" kahláte the; aur wuh log, jo dil kí pákízagí kí taraf ziyáda khiyál karte, aur rít o rusúm kí taraf kam tawajjuh karte the, so "Low Church" kahláte the. Is hálat men bedíní kí taraqqí ke liye achchhá mauqa húá. Chunánchi kalísiyá men Lord Herbert aur Mr. Hobbes ke wasíle se wuh bidat, jo Deistic kahlátí hai, jis ne koshish kí, ki Baibal aur Dín i Íswí ko tark karke us ke badle fitrat kí roshní se Khudá-shinásí qáim kare, taraqqí karne lagí, lekin san 1729 ke darmiyán University of Oxford men ek chhotí sí jamáat tálib-ul-ilmon ke bích men qáim húí, jis men John aur Charles Wesley mashhúr the. Shurú men

chha sát baras tak yih log Kálej ke andar apná kám karte the. San 1735 men George Whitfield is jamaat men sharík húá. Usí sál men George Whitfield aur John aur Charles Wesley Ameríka men gae, lekin thoṛe din ke bad we phir laut áe. San 1738 men is majlis ne Britain aur Ameríka men Injíl kí bashárat deni shurú kí. Usi sal Whitfield phir Ameríka ko gayá. Us ne tamám jazáir i Britain men phir phirke waz kiyá, aur har kahín us ke wasíle se díní josh barpá húá. Wuh sát bár Ameríka ko gayá, jahán us ne díndárí kí taraqqí men bari madad kí. Máh i Sitambar 30wín, san 1770 men mulk i Ameríka men us ká intiqál ho gayá.

Charles aur John Wesley aur Whitfield.

Agarchi John Wesley ne apne watan men díní taraqqí ke liye majlisen qáim kín, lekin us ne in sab majlison ko Sarkárí kalísiyá ke andar qáim rakhá. Jab san 1791 men us ká intiqál ho gayá, to Inglistán ke baṛe shahron men us kí majlisen qáim ho chukí thín. Aláwa is ke Airland ke jazíra aur *Súbaját i Muttahida i Ameríka*, (United States of America) men bhí aisí jamáaten qáim kí gai thín. Chár sál bad is ke un majlison ne apne taín ek aláhida kalísiyá qarár diyá, jo "Wesleyan Methodist Kalísiyá" kahlátí hai. San 1784 men wuh Wesliyan jo Ameríka men rahte the, apne taín ek aláhida kalísiyá qarár de chuke the, jo "Methodist Episcopal Kalísiyá" kahlátí hai. Yih donon kalísiyáen Ilm i Iláhí men us talím ko taslím kartí hain, jo Arminian kahlátí hai.

Súbaját i Muttahida.

Methodist Episcopal kalísiyá.

Agarchi Inglistán kí Sarkárí kalísiyá ne Wesley kí talím ko radd kiyá, tau bhí us kalísiyá men díndárí kí baṛí taraqqí húí. Wuh log jo ziyáda díndárí záhir karte the,

aksar "Low Church" kahláte the, lekin rafta rafta wuh Evangelical, yane Injílí kahláne lage. Is kalísiyá kí taraf se sattrahwín sadí ke ákhir men, aur athárahwín sadí ke shurú men mishan ke kám ke liye tín barí majlisen qáim kí gaín,—ek jo "The Society for the Propagation of Christian Knowledge" kahlátí hai, yane *Masíhí Talím ko Taraqqí dene ke liye Anjuman*. Yih majlis san 1698 men qáim kí gaí. Dúsrí majlis S. P. G. mishan kí thí, jo san 1701 men qáim kí gaí. Yih majlis khásskar Sarkárí kalísiyá kí taraf se járí húí. Tísrí majlis "Church Missionary Society" thí. In majlison ke wasíle se Injíl kí khushkhabarí filhál tamám dunyá men phailáí játí hai.

S. P. C. K. ká shurú.

Skátland kí Presbuterian kalísiyá men jo intizám san 1688 men qáim kiyá gayá, ab tak maujúd hai. Lekin kisí na kisí sabab se us kalísiyá se do aur firqe alahida hokar apná apná intizám karte hain. Ek wuh kalísiyá, jo "United Presbyterian" kalísiyá kahlátí hai; dúsrí wuh, jo "Free Church" kahlátí hai, aur tísrí wuh, jo "Reformed Presbyterian" kahlátí hai; san 1876 men Reformed Presbyterian aur Free Church * kí kalísiyaen ikatthi ho gaín. Unníswín sadí ke shurú men dindárí ká shuala, jo ki aur Presbuterian kalísiyáon men sulagne lagá, so Skátland kí kalísiyá men bhí phailá. Yih kám khásskar zail ke ashkhás se húá; Dr. Andrew Thomson, jo san 1810 men shahr i Edinburgh men kám karne lagá, aur Thomas Chalmers, jo san 1815 men shahr i Glasgow men waz karne lagá, aur Andrew Symington jo maqám i Paisley men waz kartá thá.

Church of Skátland aur Free Church.

United Presbyterian kalísiyá.

* In hí dinon men Free Church aur United Presbyterian Church milkar ek ho gaye, jo "United Free Church" kahlátí hai. Free Church ká ek chhotá hissa ab tak maujúd hai. E. M. W.

Atharahwin sadí ke ákhir men jazíra i Airland kí Presbuterian kalísiyá ne bhí barakat hásil kí. Chunánchi san 1808 men Baibal ke phailáne ke wasíle se, aur talím dene se díndárí kí sargarm kalísiyá men achchhí tarah namúd húí. Díndárí kí taraqqí karne ká kháss wasíla padrí Henry Cook thá. San 1840 ke máh i Juláí 10wín ko, Airland ke mutafarriq Presbuterian Sinad milkar ek General Assembly men qáim húín. San 1870 men usqúfí kalísiyá ká taalluq, jo Sarkár se thá, mauqúf kiyá gayá. Chunánchi us waqt se sab kalísiyáen Sarkár se alag hokar apná apná intizám áp kartí hain.

Airland kí Presbuterian kalísiyá: us kí General Assembly.

Skátland kí tín Presbuterian kalísiyáon kí taraf se, aur Airland kí kalísiyá kí taraf se bhí Mishanarí Sosaitíán járí hain, jo ki dunyá kí gair-qaumon ke darmiyán Injíl kí bashárat detí hain.

Skátland o Ireland kí Presbuterian Mishanarí Sosaitíán.

Chúnki Ameríka ke Yúropían báshinde aláhida aláhida mulkon se ákar búd o básh karte hain, to us men Yúrap ke tamám Masíhí firqon kí shákhen pái játí hain Junúbí Amerika men, jis ke báshinde aksar mulk i Spain aur Portugál se áe the, Roman Káthulik kalísiyá hai, aur wuh Rúmí Pop ke aalá ikhtiyár ko taslím kartí hai. Yih hálat Wast i Amerika aur West India Islands men kam o beshí ke sáth pái játí hai, lekin filhál in kalísiyáon ke darmiyán Mumálik i Muttahida kí taraf se Injíl ke sunánewále khidmat kar rahe hain, aur kisí qadr Rifármeshan kí bunyád qáim kí gai.

Amerika kí kalísiyáen.

Shimálí Amerika ke Mumálik i Muttahida ke darmiyán khásskar sát Protestantí faríq kí qadr ziyáda hai. (1.) Protestant Episkopal Kalísiyá hai, jo ki pahle Inglistán kí Sarkárí kalísiyá se taalluq rakhtí thí, lekin san 1787 se us se

judá húí. (2.) Methodist Episkopal Kalísiyá hai, jo ki John Wesley kí koshish se san 1760 men qáim húí. Is kalísiyá ke hál ká intizám san 1784 men kiyá gayá. (3.) Kángregational Kalísiyá hai. jo sattrahwín sadí ke waqt se New England men qáim húí. (4.) Baptist kalísiyá hai, jis ká báni Rodger Williams thá. (5.) Presbuterian Kalísiyá hai. Presbuterian log sattrahwín sadí ke shurú men Puritan kahláte the, aur Angrezí Sarkárí kalísiyá men shámil the. Charles I. kí kárrawái ke sabab se bahut log Amerika men já base. Já ba já jamáaten apne Presbuterian khiyálon ke mutábiq Shimálí aur Junúbí shahron men girje ghar banáte the. Lekin 1683 tak jab pádrí Fránsis Makemie ne ek Presbuterí ko banáne ke liye intizám na kiyá, to yih kalísiyáen aláhida apná intizám kartí thín. San 1706 men shahr i Philadelphiá men pahlí Presbuterí qáim kí gayí. 1716 men chár Presbuterí ikatthí hokar Sinad muqarrar húí. Pahlí General Assembly shahr i Philadelphiá men, san 1788 men munaqid húí.

(6.) Lútharan Kalísiyá, jo kháss Jarmaní kí Protestantí Kalísiyá hai. Jarmaní, Norway, Sweden aur Denmárk kí taraf se log Amerika men jáke basne lage, aur wahán is kalísiyá ko qáim kiyá. Us kí qadr bahut barh gayí, aur us kí taraf se kai ek mishan Hindustán men qáim húe.

(7.) The Christian Church of Amerika, jo "Disciples" bhí kahláte hain Unníswín sadí ke shurú men (1810) Alexandar Campbell Shimálí Airland se Amerika men já basá. Apne báp ke sáth milkar, jo ek Presbuterian pásbán thá, wuh donon is bát par koshish karne lage ki kalísiyáon men yagánagat kí jáwe. Un sab báton ko chhorke jo insán kí dánái se Masíhí talím men dákhil húín, wuh un usúlwálí báton ko qáim karte the, jo sirf Baibal par mabní hain. Baptisma kí rít ke báre men wuh sikhláte the, ki wuh sirf gota hí kí rít se honá cháhiye aur níz ki bachchon ko bap-

tisma dená durust nahín hai. Lihází unhon ne ek nayá firqa yá kalísiyá ko qáim kiyá, jis ne barí taraqqí kí aur jo dúr tak phail gayí. Us kí talím aksar aur Protestantí kalísiyáon ke iatiqád se miltí hai. Us ne kaí ek mulkon men mishan ká kám járí kiyá.

Aláwa in ke Súbaját i Muttahida i Ameríka men Moreviaus, Friends, Dunkards, aur kaí ek chhotí jamáaten hain, jo apne aqáid ke mutábiq Khudáwand Yisú Masíh kí khidmat kartí hain. Roman Káthulik kalísiyáen bhí hain, jin kí tadád un logon ke wasíle se, jo mulk i Jarmaní, Itálí, Bohímiá, Poland, Rús aur Jazíra i Airland wag. kí taraf se ákar búd o básh karte hain, ziyáda hotí játí hai.

Súbaját i Muttahida i Amerika men Skátland ke United Presbyterían kalísiyá aur Reformed kalísiyá kí taraf se jamáaten qáim kí gai hain, jo filhál taraqqí-pizír hain, aur jin ke mishan Hindustán men maujúd hain. Holland aur Jarman kí Reformed kalísiyá kí shákhen mulk i Amerika men bhí pái játí hain.

Súba i Kanadá aur jazáir i Austreliá aur New Zealand men, jo Inglistán ke taht men hain, Roman Káthulik, Presbuterian aur Methodist aur Baptist kalísiyáen pái játí hain. In kalísiyáon kí taraf se Hindustán men mishan járí hain.

KHATIMA.

Mishan ká kám jo Protestantí kalísiyá 19wín sadí men kartí.

Sab se bará kám jo Protestantí kalísiyáon se is unníswín sadí men kiyá gayá, so mishan ká kám hai, jo gair-qaumon ke darmiyán húá hai. Is sadí ke shurú men tamám samundar ke jazíron men butparastí kí andhyárí thí. Hindustán aur mulk i Chín aur Afríka men bahut thore the, jo Injíl kí khushkhabarí sunáte the. Jápán, Siyám, Barmah, Misr, Fárs, Rúm, wagaira ke mumálik bilkull tárikí men mubtilá the, aur un men Injíl kí roshní phailáne ke liye koí tajwíz na húí. Aláwa is ke aksar kalísiyáon men barí sustí thí. Mishanarí log awám-un-nás ke sámhne goyá ahmaq tasawwar kiye játe the, jo befáida taur se apní zindagí ko kharáb karte hain. Lekin san 1837 tak, jis sál men Malika Victoria, Qaisar i Hind ne takht i Inglistán par julús farmáyá, kalísiyáen sargarmí ke sáth gair-qaumon ke darmiyán Injíl kí khushkhabarí phailáne lagín. Sattáís majlisen is kám ke liye qáim ho chukí thín, jin men se das Britain men, sát Amerika men aur das mumálik i Yúrap men thín. In ke sáth kaí ek hazár mishanarí mard aur auraten taalluq rakhte the, aur un kí koshish se lákhon ádmí gair aqwám se kalísiyáon men shámil ho gae. Wuh mishanarí Sosaitián jo is kám men ziyáda kámyábí hásil kartí thín, so S. P. G., aur Church Mishanarí Sosaitián, Landan Mishanarí Sosaití, Amerikan Board, Amerika ke Methodist, Lútharan, Presbuterian aur Baptist, Weslian Mishanarí Sosaitián hain. Amerika kí wahshí qaumon ke darmiyán firqa i Morevian ke aur Presbuterian wag. pádrí mihnat karte hain.

San 1887 tak, jo Malika Victoria ká sál i Jubal húá, mishanarion ke kám men ajíb taraqqí nazar átí thí. Is waqt tak ek sau Sosaitíán, Injíl kí bashárat ke liye qáim ho chukí thín. In ke sáth chha hazár battís mishanarí auraten o mard taalluq rakhte hain, aur níz sattáís lákh, pachás hazár ádmí hain, jo gair qaumon men se Masíhí ho gae.

Garaz kalísiyá kí táríkh se záhir hai, ki Khudá kí sachchái dunyá men taraqqí-pizír hai; qaumen roshan hotí jatí hain; hazárhá ádmí Masíh kí taraf nigáh karte hain. Qadím jhúthe mazhab kamzor hote játe hain. Kalísiyá duá kartí hai, ki Shaitán kí bádshahat jald nest o nábúd kí jáwe, aur Khudáwand apní Bádshábat ko jald qáim kare. "Hán, ai Khudáwand jald á."—*Ámín.*

FIHRIST I MUFASSAL.

Safha.

Safha.

Safha.

Safha.

Safha.

Safha.

Safha.

PRINTED BY E. CALEB AT THE MISSION PRESS,
ALLAHABAD.